श्रीमहाभारतम्।

वनपर्व।

अथारण्यकपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥ श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम्। किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २ ॥ कथञ्चैश्वर्य्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमीयुषः। वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥ के वै तानन्ववर्त्तन्त प्राप्तान् व्यसनमुत्तमम्। किमाचाराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥४॥ कथञ्च द्वादश समा वने तेषां महामुने। व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५ ॥ कथञ्च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम्। पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ॥ ६ ॥ वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत। एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम्। कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥८॥

वैशम्पायन उवाच। एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ९ ॥

वर्द्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य पाण्डवाः। उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥१०॥ इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परि चतुर्दश। रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११ ॥ गतानेतान् विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीड़िताः। गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुर-द्रोणगौतमान्। ऊचुर्विगतसन्त्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ १२ ॥

पौरा ऊचुः। नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः। यत्र दुर्य्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः। कर्णदुःशासनाभ्याञ्च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १३ ॥ न तत् कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम्। यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥१४॥ दुर्य्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः। अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १५ ॥ नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्य्योधनो नृपः। साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १६ ॥ सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः। ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वानुजग्मुस्ते पाण्डवांस्तान् समेत्य च। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कौन्तेयान्माद्रिनन्दनान् ॥ १८ ॥ क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान् दुःखभागिनः। वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १९ ॥ अधर्मेण जितान् श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्त-घृणैः परैः। उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान् हातुमिहार्हथ ॥ २० ॥ भक्तानुरक्तान् सुहृदः सदा प्रियहिते रतान्। कुराजा-धिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २१ ॥ श्रूयताञ्चाभिधा-स्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः। शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २२ ॥ वस्त्रमापस्तिलान् भूमिं गन्धो वासयते यथा। पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २३ ॥ मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः। अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधु-समागमः ॥ २४ ॥ तस्मात् प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः।

बुद्धिश्च सह संसर्गः कार्य्यः शमपरायणैः ॥२५॥ येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च। तान् सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्यो हि गरीयसी ॥ २६ ॥ निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु। पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २७॥ असतां दर्श-नात् स्पर्शात् संजल्पाच्च सहासनात्। धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ॥ २८ ॥ बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात्। मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥२९॥ अनीचैर्न्नाप्यविषयैर्न्नाधर्म्मिष्ठैर्विशेषतः। ये गुणाः कीर्त्तिता लोके धर्मकामार्थसम्भवाः। लोकाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः शिष्ट-सम्मताः ॥ ३० ॥ ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः। इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः। असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ तदहं भ्रातृ-सहितः सर्वान् विज्ञापयामि वः। नान्यथा तद्धि कर्त्तव्यमस्मत्-स्नेहानुकम्पया ॥ ३३ ॥ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे। सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३४ ॥ ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः। युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसन्तापविह्वलाः ॥ ३५ ॥ निवर्त्तताऽगता दूरं समागमन-शापिताः। स्वजने न्यासभूते मे कार्य्या स्नेहान्विता मतिः ॥३६॥ एतद्धि मम कार्य्याणां परमं हृदि संस्थितम्। कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः। चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति संहताः ॥ ३८ ॥ गुणान् पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्त्ताः परमातुराः। अकामाः संन्य-वर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः। आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं

महावटम् ॥ ४० ॥ ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः। ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ४१ ॥ उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः। अनुजग्मुश्च तत्रैतान् स्नेहात् केचिद्द्विजातयः ॥ ४२ ॥ साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः। स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४३ ॥ तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्त्ते रम्यदारुणे। ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४४ ॥ राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः। आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकेपर्वणि पौरप्रत्यागमने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम्। वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ॥ १ ॥ तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ॥ २ ॥ फलमूलामिषाहारा वनं गच्छाम दुःखिताः। वनञ्च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ॥ ३ ॥ परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति। ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत्। किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। गतिर्या भवतां राजन् वयं हि गन्तुमुद्यताः। नार्हस्यस्मान् परित्यक्तुं भक्तान् सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५ ॥ अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवता ह्यपि कुर्वते। विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः। सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७ ॥ आहरेयुरिमे

येऽपि फलमूलमृगास्त्वया । त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८ ॥ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च । दुःखार्दितानिमान् क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । अस्मत्पोषणजा चिन्ता माभूत्ते हृदि पार्थिव । स्वयमाहृत्य चान्नानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १० ॥ अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव । कथाभिश्चाभिरम्याभिः सह रंस्यामहे वयम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सततं द्विजैः । न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२ ॥ कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः । मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान् धिक् पापान् धृतराष्ट्रजान् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स नृपः शोचन् निषसाद महीतले । तमध्यात्मरतो विद्वान् शौनको नाम वै द्विजः । योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५ ॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु । श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६ ॥ अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोऽभिघातिनीम् । श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन् सा त्वय्यवस्थिता ॥ १७ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च । शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८ ॥ श्रूयताञ्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा । आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९ ॥ मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् । तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २० ॥ व्याधेरनिष्टसंस्पर्शात् श्रमादिष्टविवर्जनात् । दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्त्तते ॥ २१ ॥ तदा तत् प्रतिकाराच्च सततं वाविचिन्तनात् । आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोग-

द्वयेन च ॥ २२ ॥ मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्व्वते । मानसस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३ ॥ मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते । अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४ ॥ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना । प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति ॥ २५ ॥ मनसो दुःखमूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते । स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६ ॥ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथायासः सर्व्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥ स्नेहाद्भावोऽनुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा । अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्व्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८ ॥ कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् । धर्म्मार्थौ तु तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९ ॥ विप्रयोगेन तु त्यागी दोषदर्शी समागमे । विरागं भजते जन्तुर्निर्व्वैरो निरवग्रहः ॥ ३० ॥ तस्मात् स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसञ्चयात् । स्वशरीरसमुत्थञ्च ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥ ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु । न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२ ॥ रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते । इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ तृष्णा हि सर्व्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी स्मृता । अधर्म्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४ ॥ या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ३५ ॥ अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् । विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३६ ॥ यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमिच्छति । तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७ ॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि । भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८ ॥ यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि । भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा

रुर्व्वन् वित्तवान् ॥ ३९ ॥ अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थं भजते नृणाम् । अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ४० ॥ तस्मादर्थागमाः सर्व्वे लोभमोहविवर्द्धनाः । कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ॥ ४१ ॥ अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् । अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा क्षये ॥ ४२ ॥ सहन्ति च महद्दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् । अर्थाद्दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ॥ ४३ ॥ दुःखेन चाधिगम्यन्ते तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ४४॥ अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् । तस्मात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४५ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः । ऐश्वर्य्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४६ ॥ त्यजेत सञ्चयांस्तस्मात्तज्जान् क्लेशान् सहेत च । न हि सञ्चयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्म्मिकैः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४७ ॥ धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरन्तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम् ॥ ४८ ॥ युधिष्ठिरैवं सर्व्वेषु न स्पृहां कर्त्तुमर्हसि । धर्म्मेण यदि ते कार्य्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम । भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् काङ्क्षे न लोभतः ॥ ५० ॥ कथमस्मद्विधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृहाश्रमे । भरणं पालनं वापि न कुर्य्यादनुयायिनाम् ॥ ५१ ॥ संविभागो हि भूतानां सर्व्वेषामेव दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५२ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५३ ॥ देयमार्त्तस्य शयनं स्थितः श्रान्तस्य चासनम् । तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५४ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात् सुभाषिताम् । उत्थाय चासनं

दद्यादेष धर्म: सनातन:॥ ५५ ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्व्वीन्यायेन चार्च्चनाम्। अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवा: ॥ ५६ ॥ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्द्दहेयुरपूजिता:। आत्मने पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत् पशून्। न च तत् स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ५७ ॥ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते॥ ५८॥ विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यञ्चामृतभोजन:। विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५९ ॥ चक्षुर्द्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम्। अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञ: पञ्चदक्षिण:॥ ६० ॥ यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते। श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६१ ॥ एवं यो वर्त्तते वृत्तिं वर्त्तमानो गृहाश्रमे। तस्य धर्मं परं प्राहु: कथं वा विप्र मन्यसे॥ ६२ ॥

शौनक उवाच। अहोवत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत्। येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६३ ॥ शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञ: करोति विघसं बहु। मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुग: ॥ ६४ ॥ ह्रियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियै:। विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथि:॥ ६५ ॥ षड़िन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा। तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसङ्कल्पजं मन: ॥ ६६ ॥ मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम्। तस्यौत्सुक्यं सम्भवति प्रवृत्तिश्चोपजायते॥ ६७ ॥ तत: सङ्कल्पवीजेन कामेन विषयेषुभि:। विद्ध: पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात् पतङ्गवत् ॥ ६८ ॥ ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया। महामोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६९ ॥ एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु। अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत्॥ ७० ॥ ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते। जले भुवि तथाकाशे जायमान: पुन: पुन: ॥ ७१ ॥ अबुधानां गति-

स्त्वेषा बुधानामपि मे स्पृहा। ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७२ ॥ तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च। तस्मा-द्धर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७३ ॥ इज्या-ध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७४ ॥ अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः। कर्त्तव्यमिति यत्कार्य्यं नाभिमानात् समाचरेत् ॥७५॥ उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा। अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७६ ॥ सम्यक् सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक् चेन्द्रियनिग्रहात्। सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक् च गुरुसेवनात् ॥ ७७ ॥ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात्। सम्यक् कर्म्मोपसंन्यासात् सम्यक् चित्तनिरोधनात् ॥ ७८ ॥ एवं कर्म्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः। रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्य्यं देवता गताः ॥ ७९ ॥ रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ। योगैश्वर्य्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८० ॥ तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम्। तपसा सिद्धिमन्विच्छ योग-सिद्धिञ्च भारत ॥ ८१ ॥ पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्म्ममयी च ते। तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८२ ॥ सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्व्वते तदनुग्रहात्। तस्मात्तपः समा-स्थाय कुरुष्वात्ममनोरथम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकेपर्व्वणि पाण्डवानां प्रव्रजनं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधि-ष्ठिरः। पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः। न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न

शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे। कथमत्र मया कार्य्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम्। युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतांवरः ॥ ४ ॥

धौम्य उवाच। पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम्। ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥ गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः। दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधीपतिः। दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७ ॥ निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः। ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८ ॥ एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम्। पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९ ॥ राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः। उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १० ॥ भीमेन कार्त्तवीर्य्येण वैन्येन नहुषेण च। तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११ ॥ तथा त्वमपि धर्मात्मन् कर्मणा च विशोधितः। तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥

जनमेजय उवाच। कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः। विप्रार्थमाराधितवान् सूर्य्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः। क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४ ॥ धौम्येन तु यथापूर्वं पार्थाय सुमहात्मने। नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच। ओं सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः। गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १६ ॥ पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम्। सोमो बृहस्पतिः शुक्रो

बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १७ ॥ इन्द्रो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः । धर्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वमलाश्रयः । कला काष्ठा मुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः ॥ २० ॥ सम्वत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः । पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः । वरुणः सागरोंऽशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ २२ ॥ भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः । स्रष्टा सम्वर्त्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ २३ ॥ अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः । जयो विशालो वरदः सर्वधातुनिषेचिता ॥ २४ ॥ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारणः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः ॥ २५ ॥ द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः । चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥२७॥ एतद्वै कीर्त्तनीयस्य सूर्य्यस्यामिततेजसः । नामाष्टशतकञ्चेदं प्रोक्तमेतत् स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥ सुरगणपितृयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् । वरकनकहुताशनप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करम् ॥ २९ ॥ सूर्य्योदये यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्रदारान् धनरत्नसञ्चयान् । लभेत जातिस्मरतां नरः सदा धृतिञ्च मेधाञ्च स विन्दते पुमान् ॥ ३० ॥ इमं स्तवं देववरस्य मानवः प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः । विमुच्यते शोकदवाग्निसागराल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः । विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२ ॥ धर्मराजो विशु-

हात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् । पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्च्चयित्वा दिवाकरम् ॥ ३३ ॥ सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् । योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥ गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् । त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ॥ ३६ ॥ त्वं गतिः सर्वसाङ्ख्यानां योगिनां त्वं परायणम् । अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ ३७ ॥ त्वया सन्धार्य्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते । त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ ३८ ॥ त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्च्चन्त्यृषिगणार्च्चितम् ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः । सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥४०॥ त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयान्त्यर्च्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ ४२ ॥ गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः । ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ ४३ ॥ वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः । वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च । न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ ४५ ॥ सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्य्यवन्ति महान्ति च । न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः । त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतञ्चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा । देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम्। सर्वौषधिरसा-नाञ्च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ॥ ४९ ॥ तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्ज-न्त्यन्ये तथा घनाः। विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ॥ ५० ॥ न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः। शीत-वातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम्। त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत्। न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्त्तेरन्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबन्धेष्टि-मन्त्रयज्ञतपःक्रियाः। त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ॥ ५४ ॥ यदहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसम्मितम्। तस्य त्वमादि-रन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्त्तितः ॥ ५६ ॥ मनूनां मनुपुत्राणां जगतो मानवस्य च। मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ५७ ॥ संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः। सम्वर्त्त-काग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्वावतिष्ठते ॥ ५८ ॥ त्वद्दीधितिसमुत्-पन्ना नानावर्णा महाघनाः। सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूत-संप्लवम् ॥ ५९ ॥ कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः। संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ६० ॥ त्वामिन्द्र-माहुस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः। त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः। विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ६२ ॥ सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवाम्पतिः। मार्त्तण्डोऽर्क्को रविः सूर्य्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ॥ ६३ ॥ दिवाकरः सप्तसप्तिर्धाम-केशी विरोचनः। आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ॥ ६४ ॥ सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः। अनि-र्विण्णोऽनहङ्कारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ६५ ॥ न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा। ये तवानन्यमनसः कुर्वते त्वाभि-

वन्दनम् ॥ ६६ ॥ सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः । त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ॥ ६७ ॥ त्वं ममापन्नकामस्य सर्वातिथ्यञ्चिकीर्षतः । अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि ॥ ६८ ॥ ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः । माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥ ६९ ॥ क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः । ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् । दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ७१ ॥

विवस्वानुवाच । यत्तेभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि । अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ७२ ॥ गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप । यावद्वर्त्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७३ ॥ फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे । चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यन्ते भविष्यति । इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत । इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् । तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभम् ॥ ७५ ॥ यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सन्ध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ॥ ७७ ॥ आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् । एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ॥ ७८ ॥ शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् । धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान् कामानवाप्तवान् ॥ ७९ ॥ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलञ्चाप्नुयाद्वसु । मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच। लब्ध्वा वरन्तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य्य धर्म्मवित्। जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृंश्च परिषस्वजे ॥ ८१ ॥ द्रौपद्या सह सङ्गम्य वन्द्यमानस्तया प्रभो। महानसे तदानीन्तु साधयामास पाण्डवः ॥ ८२ ॥ संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नं चतुर्विधम्। अक्षय्यं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८३ ॥ भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि। शेषं विघससंज्ञन्तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती। द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ८५ ॥ एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः। कामान् मनोऽभिलषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ॥ ८६ ॥ पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु। यज्ञियार्थाः प्रवर्त्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ८७ ॥ ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः। द्विजसङ्घैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ८८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि काम्यवनप्रवेशे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः। धर्म्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा धर्म्मञ्च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम्। समश्च त्वं सम्मतः कौरवाणां पथ्यञ्चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य कार्य्यं पौरास्त्विमे कथमस्मान् भजेरन्। ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्य्याणि वेत्सि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच। त्रिवर्गोऽयं धर्म्ममूलो नरेन्द्र राज्यञ्चेदं धर्म्म-

मूलं वदन्ति। धर्मे राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान् पाहि पाण्डोः सुतांश्च॥४॥ स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः। आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां पराजैषीत् सत्यसन्धं सुतस्ते॥५॥ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन् शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम्। यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत साधु॥६॥ तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां यत्तद्राजन्नभिसृष्टं त्वयासीत्। एष धर्मः परमो यत् स्वकेन राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत्॥७॥ यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्याद्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम्। एतत् कार्य्यं तव सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः॥८॥ एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्यादेतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व। तथैतदेवं न करोषि राजन् ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः॥९॥ न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्य्यात् शात्रवाणामनीके। येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम्॥१०॥ येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किन्नु न प्राप्यमस्ति। उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम्॥११॥ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ। इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितप्तासि पश्चात्॥१२॥ यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम्। तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निगृह्णीष्व सुतं सुखाय॥१३॥ दुर्य्योधनन्त्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये। अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन्॥१४॥ ततो राजन् पार्थिवाः सर्व एव वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः। दुर्य्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः प्रीत्या राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु॥१५॥ दुःशासनो याचतु भीमसेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजाञ्च। युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व

वाच्य चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य । तथा पृष्टः किमहमन्यद्वदेयमेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पाण्डवान् प्राप्य मां च । हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्वं मम नावैति चेतः ॥ १७ ॥ इदन्त्विदानीं गत एव निश्चितं तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ । तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १८ ॥ असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्य्योधनस्तु मम देहात् प्रसूतः । स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति कोऽनु ब्रूयात् समतामन्ववेक्ष्य ॥ १९ ॥ स मां जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि मानञ्च तेऽहमधिकं धारयामि । यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्व्यमाना ह्यसती स्त्री जहाति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् । नेदमस्तीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्प्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरवाक्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः । प्रययुर्जाह्नवीकूलात् कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनाञ्च निषेव्य ते । ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३ ॥ तत्र ते न्यवसन् वीरा वने बहुमृगद्विजे । अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४ ॥ विदुरस्त्वपि पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः । जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५ ॥ ततो गत्वा विदुरः काम्यकं

तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन। ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते सार्द्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६ ॥ ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्ण-मारादभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा। अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७ ॥ कच्चिन्नायं वचनात् सौबलस्य समाह्वाता देवनायोपयातः। कच्चित् क्षुद्रः शकुनि-र्नायुधानि जेष्यत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्याम ॥ ८ ॥ समाहूतः केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम्। गाण्डीवे च संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्य-गृह्णन्नृपते सर्व एव। तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथो-चितं पाण्डुपुत्रान् समेयात् ॥ १० ॥ समाश्वस्तं विदुरं ते नर-र्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम्। स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११ ॥

विदुर उवाच। अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परि-गृह्याभिपूज्य। एवं गते समतामभ्युपेत्य पथ्यन्तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२ ॥ मयाप्युक्तं यत् क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृत-राष्ट्रस्य चैव। तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३ ॥ परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवा-नाम्बिकेयः। यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्मास्य तदुच्य-मानम् ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा। ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टि-वर्षः ॥ १५ ॥ ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति। यथा च पर्णे पुष्करस्यावसिक्तं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन् श्रद्धा भारत तत्र याहि। नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७ ॥ सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजा

प्रध्यासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र। तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां तज्ज्ञार्यतां तत् प्रवक्ष्यामि भूयः॥ १८॥ क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः। संवर्द्धयंस्तोकमिवाग्निमात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव॥ १९॥ यस्याविभक्तं वसु राजन् सहायैस्तस्य दुःखेप्यंशभाजः सहायाः। सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः॥ २०॥ सत्यं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यञ्चान्नं सह भोज्यं सहायैः। आत्मा चैषामग्रतो न स्म पूज्य एवंवृत्तिर्वर्द्धते भूमिपालः॥ २१॥

युधिष्ठिर उवाच। एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः। यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाच्यं तत् करिष्यामि कृत्स्नम्॥ २२॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरनिर्वासे पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान् प्रति। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्य्यतप्यत भारत॥ १॥ विदुरस्य प्रभावञ्च सन्धिविग्रहकारितम्। विवृद्धिञ्च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति॥ २॥ स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः। समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः॥ ३॥ स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात्। समीपोपस्थितं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्॥ ४॥ भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म्म इवापरः। तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्य्यतीव मे॥ ५॥ तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै। इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपणं पर्य्यदेवयत्॥ ६॥ पश्चात्तापाभिसन्तप्तो विदुरस्मारमोहितः। भ्रातृस्नेहादिदं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्॥ ७॥ गच्छ सञ्जय

जानीहि भ्रातरं विदुरं मम । यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८ ॥ न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन । व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९ ॥ स व्यलीकं परं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् । त्यक्ष्यामि जीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय सञ्जय ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च । सञ्जयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत् काम्यकं प्रति ॥ ११ ॥ सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः । रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः । भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरन्दरम् ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास सञ्जयः । भीमार्जुनयमाश्चापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४ ॥ राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः । शशंसागमने हेतुमिदञ्चैवाब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६ ॥ सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन । नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजनवत्सलः । युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १८ ॥ तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९ ॥ अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ । प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २० ॥ सोऽङ्कमानीय विदुरं मूर्द्ध्न्याघ्राय चैव ह । क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ २१ ॥

विदुर उवाच । क्षान्तमेव मया राजन् गुरुर्नः परमो भवान् । एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२ ॥ भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः । दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्य्या

विचारणा ॥ २३ ॥ पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत ।
दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान् प्रति ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योऽन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महा-
द्युती । विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरप्रत्यागमनं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परि-
सान्त्वितम् । धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्य्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १ ॥
स सौबलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा । अब्रवीद्वचनं राजा
प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २ ॥ एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य
धीमतः । विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हिते रतः ॥ ३ ॥
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति । पाण्डवानयने ताव-
न्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४ ॥ अथ पश्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानिह
कथञ्चन । पुनः शोषं गमिष्यामि निरम्बुर्निरवग्रहः ॥ ५ ॥
विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तानृद्धान्
पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशा-
म्पते । गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्य-
वाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ । पितुस्ते वचनं तात न
ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति
वा पुरम् । निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९ ॥ सर्वे
भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्त्तिनः । छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः
पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १० ॥

दुःशासन उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच । काममीचामहे सर्वे दुर्य्योधन तवेप्सितम् । ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव लक्षये ॥ १२ ॥ नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुनर्द्यूतेन तान् जय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा । नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत् स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलक्ष्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे । रोषाद्दुःशासनञ्चैव सौबलञ्च तमेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना । अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६ ॥ प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । न चास्य शक्नुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः ॥ १७ ॥ वयन्तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः । गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान् ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् । निर्विवादा भविष्यन्ति धार्त्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९ ॥ यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः ॥ २२ ॥ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३ ॥ प्रतिषिध्याथ तान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—

व्यास उवाच। धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम। वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम्॥ १॥ न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम्। निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्य्योधनपुरोगमैः॥ २॥ ते स्मरन्तः परिक्लेशान् वर्षे पूर्णे त्रयोदशे। विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत॥ ३॥ तदयं किन्तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः। पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति॥ ४॥ वार्य्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः। वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोक्ष्यति॥ ५॥ यथा हि विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम्। यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधुर्भवानपि॥ ६॥ विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः। अधर्म्म्यमयशस्यञ्च मा राजन् प्रतिपद्यथाः॥ ७॥ समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान् प्रति भारत। उपेक्ष्यमाणा सा राजन् महान्तमनयं स्पृशेत्॥ ८॥ अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः। पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान्॥ ९॥ ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः। यदि स्यात् कृतकार्य्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर॥ १०॥ अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते। श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति॥११॥ कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा। भवान् वात्र क्षमं कार्य्यं पुरा वोऽर्थो निवर्त्तते॥ १२॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासवाक्ये

अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

धृतराष्ट्र उवाच। भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसम्भवम्। मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने॥ १॥ नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च। गान्धारी नेच्छति द्यूतं तत्र

मोहात् प्रवर्त्तितम् ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्य्योधनमचेतनम् । पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्य्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् । दृढं विद्मः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः । अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुतान्मन्यते परम् ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशाम्पते ॥ ६ ॥ त्रिपिष्टपगता राजन् सुरभी प्रारुदत् किल । गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित् क्षेमं दिवौकसाम् । मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥

सुरभिरुवाच । विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप । अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीड़ितम् ॥ १० ॥ निषीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप । कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११ ॥ एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् । अपरोऽप्यबलप्राणः कृशो धमनिसन्ततः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव । बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकार्त्ता विरौमि भृशदुःखिता । अश्रूण्यावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने । किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकत्र हन्यति ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच । यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र सममेव मे । दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७ ॥ प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्वणम् । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान् पाकशासनः ॥ १८ ॥ तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा । सुतेषु राजन् सर्व्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९ ॥ यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक । विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहा-देतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत । पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्द्धेयुरित्यपि । इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥२२॥ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि । दुर्य्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि सुरभ्युपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने । अहञ्चैव विजानामि सर्व्वे चेमे नराधिपाः ॥ १ ॥ भवांश्च मन्यते साधु यत् कुरूणां महोदयम् । तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि । अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्य्योधनं मम ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः । अन्विष्य पाण्डवान् भ्रातृनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ४ ॥ एष दुर्य्यो-धनं पुत्रं तव राजन् महानृषिः । अनुशास्ता यथान्यायं शमा-यास्य कुलस्य च ॥ ५ ॥ ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्य्यमविशङ्कया । अक्रियायान्तु कार्य्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्य-दृश्यत । पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७ ॥ अर्घ्या-

द्याभिः क्रियाभिर्वै विश्रान्तं मुनिसत्तमम्। प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८ ॥ सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन् कुरुजाङ्गलात्। कच्चित् कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥९॥ समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च भरतर्षभाः। कच्चित् कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १० ॥

मैत्रेय उवाच। तीर्थयात्रामनुक्रामन् प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलान्। यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान् काम्यके वने ॥ ११ ॥ तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम्। समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२ ॥ तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम्। अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया। सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४ ॥ नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति। यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोध्यन्ते कथञ्चन ॥१५॥ मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहप्रग्रहे भवान्। किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यन्तमुपेक्षसे ॥ १६ ॥ दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन। तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यावृत्य राजानं दुर्य्योधनममर्षणम्। उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८ ॥

मैत्रेय उवाच। दुर्य्योधन महाबाहो निबोध वदतांवर। वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्धितं तव ॥ १९ ॥ मा द्रुहः पाण्डवान्राजन् कुरुष्व प्रियमात्मनः। पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २० ॥ ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः। सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१ ॥ सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः। हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ २२ ॥ हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः। हतः प्रद्रवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ आवृत्य

मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः। तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ जघान पशुमारेण व्याघ्रः चुद्रमृगं यथा। पश्य दिग्विजये राजन् यथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥ जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि। सम्बन्धी वासुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ॥ २६ ॥ कस्तान् युधि समासीत जरामरणवान्नरः। तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ। कुरु मे वचनं राजन् मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते। ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः। दुर्य्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ॥ २८ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः। तमशुश्रूषमाणन्तु विलिखन्तं वसुन्धराम् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा दुर्य्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत्। स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ विधिना सम्प्रणुदितः शापायास्य मनो दधे। ततः स वार्य्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ मैत्रेयो धार्त्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम्। यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि। तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥ त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत्। तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३३ ॥ इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः। प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भविष्यति ॥ ३४ ॥

मैत्रेय उवाच। शमं यास्यति चेत् पुत्रस्तव राजन् यदा तदा। शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। विलक्षयंस्तु राजेन्द्रो दुर्य्योधनपिता तदा। मैत्रेयं प्राह किर्म्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३६ ॥

मैत्रेय उवाच। नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते सुतः। एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३७ ॥ इत्येव-

मुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम्। किर्मीरवधसंविग्नो बहि-र्दुर्योधनो ययौ ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि मैत्रेयवाक्ये दशमोऽध्यायः समाप्तश्चारण्यकपर्व ॥ १० ॥

अथ किर्मीरवधपर्व।

धृतराष्ट्र उवाच। किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्य-ताम्। रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागमः ॥ १ ॥

विदुर उवाच। शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः। श्रुत-पूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः। जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३ ॥ रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप। प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ तद्वनं तपसा नित्यं गोपाश्च वनचारिणः। दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात् किल ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत। दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यपद्यत ॥ ६ ॥ बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यञ्च भयानकम्। स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरू-द्वहाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्द्धशिरोरुहम्। सार्क-रश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८ ॥ सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितम्। मुञ्चन्तं विपुलान्नादान् सतोयमिव तोयदम् ॥ ९ ॥ तस्य नादेन सन्त्रस्ताः पक्षिणः सर्वतो दिशम्। विमुक्तनादाः सम्पेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १० ॥ सम्प्रद्रुत-मृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम्। तद्वनं तस्य नादेन सम्प्रस्थित-मिवाभवत् ॥ ११ ॥ तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लवबाहवः। विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२ ॥ तस्मिन्

च्छयोऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः । रजसा संवृतं तेन नष्ट-ज्योतिरभून्नभः ॥ १३ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महा-रिपुः । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेश इवातुलः ॥ १८ ॥ स दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमावृतान् । आवृणोत्तद्वन-द्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १९ ॥ तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना । अदृष्टपूर्वं संत्रासान्न्यमीलयत लोचने ॥ २० ॥ दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा । पञ्चपर्वतमध्यस्था नदी-वाकुलतां गता ॥ २१ ॥ मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ २२ ॥ अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् । रक्षोघ्नैर्विविधै-र्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक् प्रयोजितैः ॥ २३ ॥ पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्य्यवान् । स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारिते-क्षणः ॥ २४ ॥ कामपूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत । तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ को भवान् कस्य वा किं ते क्रियतां कार्य्यमुच्यताम् । प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः । वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ॥ २७ ॥ युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् । के यूय-मभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् । युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरा-त्मनः । आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्र-मागतः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ ३० ॥ हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः । वनमभ्यागतो घोर-मिदं तव परिग्रहम् ॥ ३१ ॥

विदुर उवाच । किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम । उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् । भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ॥ ३२ ॥ चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ॥ ३३ ॥ अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः । वेत्रकीयवने राजन् ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ॥ ३४ ॥ विद्याबलमुपाश्रित्य न त्वस्त्यौरसं बलम् । हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ॥ ३५ ॥ हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा । सोऽयमस्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ॥ ३६ ॥ प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते सति । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिरसम्भृतम् ॥ ३७ ॥ तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा । अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ॥ ३८ ॥ शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् । यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ॥ ३९ ॥ अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर । एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ॥ ४० ॥ संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् । एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् । ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ॥ ४२ ॥ दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा । चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ॥ ४३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः । निवार्य्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम् ॥ ४४ ॥ अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः ॥ ४५ ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली । तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४६ ॥ यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि । पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४७ ॥ असम्भ्रान्तन्तु तद्रक्षः

समरे प्रत्यदृश्यत । चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४८ ॥ तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४९ ॥ किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्ष-मुत्पाट्य पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ५० ॥ तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् । वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ५१ ॥ शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदु-र्नैकधा तयोः । यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ५२ ॥ मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः । चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ५३ ॥ तद्वृक्षयुद्धमभवन्मुहूर्त्तं भरतर्षभ । राक्षसानाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः । प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमश्च न चचाल ह ॥ ५५ ॥ तं शिलाताड़नजड़ं पर्य्यधावत राक्षसः । बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५६ ॥ तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ५७ ॥ तयोरासीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः । नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५८ ॥ दुर्य्योधननिका-राच्च बाहुवीर्य्याच्च दर्पितः । कृष्णाकटाक्षदृष्टश्च व्यवर्द्धत वृको-दरः ॥ ५९ ॥ अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग-मिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥ स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनाम्बरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा । शब्दः सम-भवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः । योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६५ ॥

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली। भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम्॥ ६६॥ तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्॥ ६७॥ आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्। पीड़यामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः॥ ६८॥ अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह॥ ६९॥ हिड़िम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम्। करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति॥ ७०॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः। विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज॥ ७१॥ तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः। भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः॥ ७२॥

विदुर उवाच। एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप। भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव॥ ७३॥ ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः। द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह॥ ७४॥ समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः। प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम्॥ ७५॥ भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः। विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम्॥७६॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः। वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः॥ ७७॥ तत्राश्रौषमहञ्चैतत् कर्म भीमस्य भारत। ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः॥७८॥

वैशम्पायन उवाच। एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसाधमम्। श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्त्तवत्तदा॥ ७९॥

इति आरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये
एकादशोऽध्यायः समाप्तञ्च किर्मीरवधपर्व॥ ११॥

वैशम्पायन उवाच। भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह। पाण्डवान् दुःखसन्तप्तान् समाजग्मुर्महावने ॥ १ ॥ पञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः। कैकेयाश्च महावीर्य्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधामर्षसमन्विताः। गर्हयन्तो धार्त्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः। परिवार्य्योपविविशुर्द्धर्मराजं युधिष्ठिरम्। अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच। दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः। दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः। तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सहितान् सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। निकृत्योपचरन् वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम्। अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः। कीर्त्तयामास कर्माणि सत्यकीर्त्तेर्महात्मनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः। प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच। दशवर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः। व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन् पुरा ॥ १२ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्य्यां मधुसूदन। अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३ ॥ अवकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसन्ततः। आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४ ॥ प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम्। तथा कृष्ण महा-

तेजा दिव्यं वर्षसहस्रिकम् । अतिष्ठस्त्वं यथैकेन पादेन नियम-स्थितः ॥ १५ ॥ लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ॥ १६ ॥ निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वञ्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणि-कुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १७ ॥ कृत्वा तत् कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् । अवधीस्त्वं रणे सर्वान् समेतान् दैत्यदानवान् ॥ १८ ॥ ततः सर्वेश्वरत्वञ्च सम्प्रदाय शचीपतेः । मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १९ ॥ स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्य्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ २० ॥ वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः । अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ परायणं देवमूर्द्ध क्रतुभिर्मधुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २२ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन । एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २३ ॥ अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन । त्वं विष्णुरितिविख्यात इन्द्रादवरजो विभुः ॥ २४ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खञ्च पृथिवीञ्च परन्तप । त्रिभि-र्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २५ ॥ संप्राप्य दिव-माकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्यरोचश्च भूतात्मन् भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २६ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो । अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २७ ॥ सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ । कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २८ ॥ जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह । जरासन्धश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २९ ॥ तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा । अवाप्सीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ ३० ॥ इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् । हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभञ्च पातितम् ॥ ३१ ॥

इरावत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्य्यसमो युधि । गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३२ ॥ ताञ्च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्द्दन । द्वारकामात्मसात् कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३३ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्य्यं नानृतं मधुसूदन । त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजुः ॥ ३४ ॥ आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा । आगम्य ऋषयः सर्व्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३५ ॥ युगान्ते सर्व्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन । आत्मनैवात्मसात् कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ ३६ ॥ युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्य्यस्येदं सकलं जगत् ॥ ३७ ॥ तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ । तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३८ ॥ ललाटाज्जातवान् शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ॥ ३९ ॥ तन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् । तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४० ॥ इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने । नैवं पूर्व्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ॥ ४१ ॥ यानि कर्म्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः । कृतवान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् । कैलासभवने चापि ब्राह्मणैर्न्यवसः सह ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः । तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्द्दनः ॥ ४३ ॥ ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते । यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ४४ ॥ नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् । काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४५ ॥ अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।

तस्मिन् वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु। धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरै-र्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४७ ॥ पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह। अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी ॥४८॥

द्रौपद्युवाच। पूर्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम्। स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ विष्णुस्त्वमसि दुर्द्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन। यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यञ्च पुरुषोत्तम। सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर। भूतभावन भूतेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मशङ्करशक्राद्यैर्द्देववृन्दैः पुनः पुनः। क्रीड़से त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीड़नकैरिव ॥ ५३ ॥ द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्याञ्च पृथिवी प्रभो। जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५४ ॥ विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम्। आत्मदर्शनतृप्तानां ऋषीणामसि सत्तमः ॥ ५५ ॥ राजर्षीणामपुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्त्तिनाम्। सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ। त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५६ ॥ लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश। नभश्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम्। त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्य्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन। ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५९ ॥ कथं नु भार्य्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्म्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता। एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६१ ॥ राज्ञां मध्ये सभायान्तु रजसाभिपरिप्लुता। दृष्ट्वा च मां धार्त्तराष्ट्राः प्राहसन् पापचेतसः ॥ ६२ ॥ दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते

मधुसूदन। जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥६३॥ नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः। स्नुषा भवामि धर्म्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ६४ ॥ गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान्। यत् क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्म्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ६५ ॥ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च गाण्डिवम्। यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्द्दन ॥ ६६ ॥ शाश्वतोऽयं धर्म्मपथः सद्भिराचरितः सदा। यद्भार्य्यां परिरक्षन्ति भर्त्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६७ ॥ भार्य्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता। प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६८ ॥ आत्मा हि जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्युत। भर्त्ता च भार्य्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६९ ॥ नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन। ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७० ॥ पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारा मे महौजसः। एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यास्मि जनार्द्दन ॥ ७१ ॥ प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात् सुतसोमो वृकोदरात्। अर्ज्जुनात् श्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥७२॥ कनिष्ठात् श्रुतकर्म्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः। प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः। किमर्थं धार्त्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥७४॥ अधर्म्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा। सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७५ ॥ नाधिज्यमपि यत् शक्यं कर्त्तुमन्येन गाण्डिवम्। अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ७६ ॥ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च पौरुषम्। यत्र दुर्य्योधनः कृष्ण मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ७७ ॥ य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात् सह मात्राविहिंसकान्। अधीयानान् पुरा बालान् व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७८ ॥ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम्। कालकूटं नवन्तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणम् ॥ ७९ ॥

अजीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन। अथोपत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८० ॥ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम्। बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ८१ ॥ यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ८२ ॥ आशीविषैः कृष्ण सर्पैर्भीमसेनमदंशयत्। सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८३ ॥ प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान् सर्पानपोथयत्। सारथिञ्चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ८४ ॥ पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान् वारणावते। शयानानार्य्यया सार्द्धं को नु तत् कर्त्तुमर्हति ॥ ८५ ॥ यत्रार्य्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत्। महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ८६ ॥ हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात्। अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८७ ॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः। आर्य्यामाश्वासयामास भ्रातॄंश्चापि वृकोदरः ॥ ८८ ॥ वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान् पततांवरः। तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८९ ॥ आर्य्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च। अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ९० ॥ सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्य्यवान्। भ्रातॄनार्य्याञ्च बलवान् मोचयामास पावकात् ॥ ९१ ॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः। अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ९२ ॥ श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः। सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ९३ ॥ सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ। हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत् ॥ ९४ ॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततोऽबला। पर्य्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ९५ ॥ तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः। पर्य्यपृच्छत तां भीमः

किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ९६ ॥ एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी । भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ ९७ ॥ पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातैष वीर्य्यवान् । आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत मा चिरम् ॥ ९८ ॥ अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः । नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ॥ ९९ ॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः । भीमरूपो महानादान् विसृजन् भीमदर्शनः ॥ १०० ॥

राक्षस उवाच । केन सार्द्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् । हिड़िम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ १०१ ॥ सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी । नैवमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ १०२ ॥ स नादान् विनदन् घोरान् राक्षसः पुरुषादकः । अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०३ ॥ तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली । अगृह्णात् पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०४ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् । संहृत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत् सहसा करम् ॥ १०५ ॥ गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा । नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥ १०६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिड़िम्बयोः । सर्व्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ १०७ ॥ विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ । निजघान महावीर्य्यस्तं तदा निर्बलं बली ॥ १०८ ॥ हत्वा हिड़िम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह । हिड़िम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ १०९ ॥ ततः संप्राद्रवन् सर्व्वे सह मात्रा परन्तपाः । एकचक्रामभिमुखाः संहता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११० ॥ प्रस्थाने व्यास एषाञ्च मन्त्री प्रियहिते रतः । ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ १११ ॥ तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् । पुरुषादं प्रतिभयं हिड़िम्बेनैव सम्मितम् ॥ ११२ ॥ तञ्चापि विनि-

इत्योग्रं भीमः प्रहरताम्वरः। सहितो भ्रातृभिः सर्व्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ॥ ११३॥ लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना। यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा॥ ११४॥ एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन। स्वयम्बरे महत् कर्म्म कृत्वा न सुकरं परैः॥ ११५॥ एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता। निवसाम्यार्य्यै या हीना कृष्ण धौम्यपुरःसरा॥११६॥ त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्य्येणाभ्यधिकाः परैः। निहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम्॥ ११७॥ एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्ब्बलीयसाम्। दीर्घकालं प्रदीप्तास्मि पापानां पापकर्म्मणाम्॥ ११८॥ कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल। पाण्डवानां प्रिया भार्य्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः॥११९॥ कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन॥ १२०॥ इत्युक्त्वा प्ररुदत् कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना। पद्मकोषप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी॥ १२१॥ स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ। अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः॥ १२२॥ चक्षुषी परिमार्जन्ती निश्वसन्ती पुनः पुनः। वाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत्॥ १२३॥ नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः। न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन॥ १२४॥ ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत्। न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत् प्राहसत्तदा॥ १२५॥ चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः। सम्बन्धाद्गौरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव केशव॥ १२६॥

वैशम्पायन उवाच। अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मिन् वीरसमागमे॥ १२७॥

वासुदेव उवाच। रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भाविनि। बीभत्सुशरसंच्छन्नान् शोणितौघपरिप्लुतान्। निह-

तान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले ॥ १२८ ॥ यत् समर्थं पाण्डवानां तत् करिष्यामि मा शुच। सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १२९ ॥ पतेद्द्यौर्हिमवान् शीर्य्येत् पृथिवी शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ १३० ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात्। साचीकृतमवैक्षत् सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ॥ १३१ ॥ आबभाषे महाराजद्रौपदीमर्जुनस्तदा। मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः। तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३२ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम्। दुर्य्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः ॥ १३३ ॥ रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म रणे स्वसः। अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः। तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्वासने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

— ·

वासुदेव उवाच। नैतत् कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान् स्याद्वसुधाधिप। यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन् सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥ आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः। आम्बिकेयेन दुर्द्धर्षे राज्ञा दुर्य्योधनेन च ॥ २ ॥ वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान् प्रदर्शयन्। भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३ ॥ वैचित्रवीर्य्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव। पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४ ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान् व्यतिरोपितः। वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात् प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५ ॥

अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशाम्पते। सातत्यञ्च प्रसङ्गस्य वर्ण्येयं यथातथम्॥६॥ स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत् कामसमुत्थितम्। दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः॥७॥ तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः। विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः॥८॥ एकाह्नाद्द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च। अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यञ्च केवलम्॥९॥ एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयम्। द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम्॥१०॥ एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम। अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्द्धन॥११॥ न चेत् स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः। पथ्यञ्च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तम्॥१२॥ अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः। सभासदोऽनुवर्त्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान्॥१३॥ असान्निध्यन्तु कौरव्य ममानर्त्तेष्वभूत्तदा। येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम्॥१४॥ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन। अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथायथम्॥१५॥ श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः। तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशाम्पते॥१६॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्थ भरतर्षभ। योऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः॥१७॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वासुदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

युधिष्ठिर उवाच। असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन। क्व चासीद्विप्रवासस्ते किञ्चाकार्षीः प्रवासतः॥१॥

कृष्ण उवाच। शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ। निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम्॥२॥ महातेजा

महाबाहुर्यः स राजा महायशाः । दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३ ॥ यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति । स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः । उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्वृष्णिपुङ्गवैः । आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसवत् ॥ ६ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान् बालान् हत्वा बहूंस्तदा । पुरोद्यानानि सर्व्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कंसकेशिनिसूदनम् । अहत्वा न निवर्त्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥ क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अद्य तं पापकर्म्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् । शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२ ॥ मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्द्धनि । प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४ ॥ एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५ ॥ तमश्रौषमहं गत्वा यथावृत्तः स दुर्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकावतको नृपः ॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुलमानसः । निश्चित्य मनसा राजन् बधायास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तेषु विमर्द्दञ्च क्षेपञ्चात्मनि कौरव । प्रवृद्धमवलेपञ्च तस्य दुष्कृतकर्म्मणः ॥१८॥ ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते दृष्ट आसीत् परीप्सता ॥ १९ ॥ ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्य-

महं नृप। आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २० ॥ तन्मुहूर्त्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह। वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१ ॥ एतत् कार्य्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा। श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतञ्चाविनयोत्थितम्। द्रुतमागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

——

युधिष्ठिर उवाच। वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते। सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच। हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप। उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २ ॥ अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्व्वतः पाण्डुनन्दन। शाल्वो वैहायसञ्चापि तत् पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३ ॥ तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम्। अभिसारेण सर्व्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत ॥ ४ ॥ पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा। सचक्रा सहुड़ा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५ ॥ सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा। सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६ ॥ सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपनवानका। सतोमराङ्कुशा राजन् सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७ ॥ सभुशुण्ड्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा। लोहचर्म्मवती चापि साग्निः सगुड़शृङ्गिका ॥ ८ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ। रथैरनेकैर्व्विविधैर्गदशाम्बोद्धवादिभिः ॥ ९ ॥ पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे। अभिख्यातकुलैर्व्वीरैर्दृष्टवीर्य्यैश्च संयुगे ॥ १० ॥ मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता। उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ ११ ॥

अघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै। प्रमादं परिरचद्भि-रुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्य्याच्छाल्वो नराधिपः। इति क्वत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥१३॥ आनर्त्ताश्च तथा सर्वे नटनर्त्तकगायनाः। बहिर्विवासिताः चिप्रं रचद्भिर्वित्तसञ्चयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रति-षेधिताः। परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥१५॥ उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः। समन्तात् क्रोशमात्रञ्च कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्याविषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरचितम्। प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७ ॥ सुरचितं सुगुप्तञ्च सर्वायुधसमन्वितम्। तत् पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते। वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९ ॥ अनु-रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव। बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-गजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तञ्च दत्तायुधपरिच्छदम्। कृतोपधानञ्च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी। नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२ ॥ एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदचिणा। आहु-केन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

——

कृष्ण उवाच। तां तूपयातो राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा। प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये। चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥२॥ वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च। वल्मीकांश्चैत्यवृक्षांश्च

तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पन्थानः संवृताभवन्। प्रवणानि च नैवासन् शाल्वस्य शिविरे नृप ॥ ४ ॥ सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम्। रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५॥ तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम्। विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ। अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७ ॥ तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा। निर्य्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभियानं तत् शाल्वराजस्य कौरव। चारुदेष्णश्च शाम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९ ॥ ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः। संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं शाम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे। योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११ ॥ तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत्। मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२ ॥ तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः। क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥ ततः शाम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम्। मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य्य सः। शाम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥१५॥ ततः स विद्धः शाम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः। अपायाज्जवनैरश्वैः शाम्बबाणप्रपीड़ितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ। वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली ॥ १७ ॥ अभिपन्नस्तु राजेन्द्र शाम्बो वृष्णिकुलोद्वहः। वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय शाम्बो वेगवतीं गदाम्। चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥ तया त्वभिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि। वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे

गदानुजे महासुरे। प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१ ॥ चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः। महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः। वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३ ॥ अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः। विनदन्तौ महारावान् सिंहाविव महाबलौ ॥ २४ ॥ रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्च्चसम्। अभिमन्त्र्य महास्त्रेण सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः। चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विक्षोभितां चमूम्। कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७ ॥ ततो व्याकुलितं सर्व्वं द्वारकावासि तद्बलम्। दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्य्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्बलम्। आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्व्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्व्वे पश्यन्तु मां युधि। निवारयन्तं संग्रामे बलात् सौभं सराजकम् ॥ ३० ॥ अयं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव। धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसध्वं न भीः कार्य्या सौभराडद्य नश्यति। मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन। धिष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच। एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान् भरतर्षभ। दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १ ॥ उच्छ्रित्य मकरं

केतुं व्यात्ताननमिवान्तकम्। उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात् परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलः। तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३ ॥ स विद्युच्चुरितं चापं विहरन् वै तलात्तलम्। मोहयामास दैतेयान् सर्वान् सौभनिवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं सन्दधानस्य चासकृत्। नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५ ॥ मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य। सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्य्यमग्र्यम् ॥ ६ ॥ जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी। वित्रासयन्राजति वाहमुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७ ॥ ततस्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः। शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ॥ ८ ॥ अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे। नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९ ॥ स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च। प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥ तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः। समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः। सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ॥ १२ ॥ स तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो। मुमोच बाणान् कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३ ॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे। प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४ ॥ स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट्। शरान्दीप्ताग्निसङ्काशान् मुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापततो बाणौघान् सञ्चिच्छेद महाबलः। ततश्चान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥ स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः। मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १७ ॥ तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः। विव्याध हृदयं पत्री स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि । संप्राद्रवन् दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १९ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २० ॥ तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । मुमोच वाणान् सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २२ ॥ तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् । ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत । मुमोच वाणांस्त्वरितः पुनरन्यान् दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः । निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शाल्ववाणार्द्दिते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलिनाम्वरे । वृष्णयो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १ ॥ हाहाकृतमभूत् सर्व्वं वृष्ण्यन्धकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन् परे च मुदिता भृशम् ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः । रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३ ॥ नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ सौते किन्ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म्म उच्यते ॥ ५ ॥ कच्चित् सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । जानार्द्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।

अतिभारन्तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७॥ सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत्। मोहितस्य रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८॥ आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम्। रक्षितव्यो रथी नित्यमितिकृत्वापयाम्यहम् ॥ ९ ॥ एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः। न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वापयामि वै ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच। एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्। उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥

प्रद्युम्न उवाच। दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथञ्चन। व्यपयानं रणात् सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२ ॥ न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम्। यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियञ्च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च। विरथं विप्रकीर्णञ्च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४ ॥ त्वञ्च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि। धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५ ॥ स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे। अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथञ्चन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम्। गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः। किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः। अपयातं रणात् सूत शाम्बश्च समितिञ्जयः ॥ १९ ॥ चारुदेष्णश्च दुर्द्धर्षस्तथैव गदसारणौ। अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं सम्भावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनम्। स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ॥२१॥ प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम्। धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२ ॥ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम

वा मद्विधस्य वा । कृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः । यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुम् ॥ २४ ॥ कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः । युद्धं निवारयिष्येऽहं तिष्ठत्वमिति सूतज ॥ २५ ॥ स च सम्भावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः । तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६ ॥ उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः । मया स्पर्द्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथञ्चन ॥ २९ ॥ सन्निवर्त्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन । न चैतदेवं कर्त्तव्यमथापत्सु कथञ्चन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथञ्चन । अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१ ॥ कदाच सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्द्दितम् । अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज । मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

— —

वासुदेव उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् । प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमञ्जसा ॥ १ ॥ न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धज्ञानोऽस्मि वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्तता स्मृतः । सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वञ्चापि भृशपीड़ितः ॥ ३ ॥ त्वं हि

शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् । कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया । पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः । वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य प्रथितां चमूम् ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्गरे । रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च । सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः । उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरंस्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥ ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् । दह्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥ अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् । यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र बाणवेगमचिन्तयन् । भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो बाणान् बहुविधान् पुनरेव स सौभराट् । मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा । रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥ छिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् बाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट् । आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान् पतत्त्रिणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः । शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीड़िते । रौक्मिणेयोऽपरं बाणं सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्चितं सर्वदशार्हपूगै-

राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम् । दृष्ट्वा शरं व्योमभिनीयमानं बभूव हाहाकृतमन्तरीक्षम् ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह-धनेश्वराः । नारदं प्रेषयामासुः श्वसनञ्च मनोजवम् ॥ २१ ॥ तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् । नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे । एतस्य च शरस्याजौ नाबध्योऽस्ति पुमान् क्वचित् ॥ २३ ॥ मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः । कृष्णः सङ्क-ल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् । संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः । व्यापायात् सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीड़ितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्द्दितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच । आनर्त्तं नगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा । महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारकां-चाहं महाराज हतत्विषम् । निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषण-वरस्त्रियम् ॥ २ ॥ अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च । दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीक-मिदं वृष्णिकुलं भृशम् । किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् । रोधं मोक्षञ्च शाल्वेन हार्द्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम्। राजानमाहुकञ्चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा। अप्रमादः सदा कार्य्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८ ॥ शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत। नाहत्वा तं निवर्त्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः। त्रिःसमा हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा ॥ १० ॥ ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ। सर्वे मामब्रुवन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः। वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ १२ ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन् दिशः। प्रध्माय शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः। क्लृप्तेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना ॥ १४ ॥ समतीत्य बहून् देशान् गिरींश्च बहुपादपान्। सरांसि सरितश्चैव मार्त्तिकावतमासदम् ॥ १५ ॥ तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं सागरसन्निकात्। प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियाम् ॥ १६ ॥ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः। समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १७ ॥ स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर। आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्म्मभेदिभिः। पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप। मय्यवर्षत दुर्द्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ २० ॥ सैनिकान्मम सूतञ्च हयांश्च समवाकिरत्। अचिन्तयन्तस्तु शरान् वयं युध्याम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्व्वणाम्। चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथञ्चैव तदा दारुकमेव च। छादयामासुरसुरास्तैर्बाणैर्मर्म्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर

न शक्ता मम दारुकः। अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च
ते ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून्। अभि-
मन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत। खे विषक्तं हि तत् सौभं
क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव
स्थिताः। हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २७ ॥ मत्-
कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा। अङ्गेषु रुधिराक्ताङ्गा
विविशुः शलभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये
व्यवर्द्धत। वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २९ ॥
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः। नदन्तो भैरवान्नादा-
न्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भो-
निवासिभिः। ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ॥ ३१ ॥
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम्। तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र
शाल्वः सौभपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायायुद्धेन महता योधयामास
मां युधि। ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३ ॥
ऋष्टयः शक्तिकुलिशपाशष्टिकणपाः शराः। पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च
प्रापतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यना-
शयम्। तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३५ ॥
ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत्। दुर्दिनं सुदिनञ्चैव
शीतमुष्णञ्च भारत ॥ ३६ ॥ अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत।
एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय
तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम्। यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं
सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम महाराज शतसूर्य्यमिवाभवत्।
शतचन्द्रञ्च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाज्ञायत
तदा दिवारात्रं तथा दिशः। ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं
समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौन्तेय धूतं तूलमिवानिलैः।

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम्॥ ४१॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने विंशोऽध्यायः॥ २०॥

वासुदेव उवाच। एवं स पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपुः। युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यगमत् पुनः॥ १॥ ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च दीप्तांश्च शूलान्मुषलानसींश्च। चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी॥ २॥ तानाशुगैरापततोऽहमाशु निवार्य हन्तुं खगमान् ख एव। द्विधा त्रिधा चाच्छिदमाशु मुक्तांस्ततोऽन्तरीक्षे निनदो बभूव॥ ३॥ ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम्। दारुकं वाजिनश्चैव रथञ्च समवाकिरत्॥ ४॥ ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव। स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीड़ितः॥ ५॥ अवस्थातुं न शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति। इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः॥ ६॥ अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीड़ितम्। न तस्योरसि नो मूर्द्ध्नि न काये न भुजद्वये॥ ७॥ अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः। स तु बाणवरोत्पीड़ाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम्॥ ८॥ अतिवृष्टे यथा मेघे गिरिर्गैरिकधातुमान्। अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे॥ ९॥ अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीड़ितम्। अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत्॥ १०॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत। आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः॥ ११॥ विषण्णः सन्नकण्ठेन तन्निबोध युधिष्ठिर। द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः॥ १२॥ केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत्। उप-

आयाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ॥ १३ ॥ विषक्ते त्वयि दुर्द्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् । तदलं साधुयुद्धेन निवर्त्तस्व जनार्दन ॥ १४ ॥ द्वारकामेव रक्षस्व कार्य्यमेतन्महत्तव । इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ॥ १५ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रद्युम्नञ्च महारथम् ॥ १६ ॥ जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् । अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ॥ १८ ॥ सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्य्यवान् । शाम्ब-प्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १९ ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथञ्चन । शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ २० ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तञ्चैते परासवः । बलदेव-मुखाः सर्व्वं इति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ सोऽहं सर्व्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयो-धयम् ॥ २२ ॥ ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा । सौभात् शूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २३ ॥ तस्य रूपं प्रप-ततः पितुर्मम नराधिप । ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव मही-तलम् ॥ २४ ॥ विशीर्णमलिनोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः । प्रपतन् दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २५ ॥ ततः शार्ङ्गं धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नश्च कौन्तेय रथो-पस्थ उपाविशम् ॥ २६ ॥ ततो हाहाकृतं सर्व्वं सैन्यं मे गत-चेतनम् । मां दृष्ट्वा रथनीड़स्थं गतासुमिव भारत ॥ २७ ॥ प्रसार्य्य बाहू पततः प्रसार्य्य चरणावपि । रूपं पितुर्मे विबभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २८ ॥ तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिश-पाणयः । अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २९ ॥ ततो मुहूर्त्तात् प्रतिलभ्य सञ्ज्ञामहं तदा वीर महाविमर्द्दे । न

तत्र सौभं न रिपुञ्च शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ३० ॥
ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् । प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशोऽवाकिरन् शरान् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः । शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १ ॥ शरांश्चाशीविषाकारानूर्द्ध्वगांस्तिग्मतेजसः । प्रैषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान् सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह । अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्द्धजाः । उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे । अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यसङ्काशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एवं दशदिशः सर्वास्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च भारत । नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत । सौभं कामगमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः । शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः पुनः पुनः । वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः । अप्रख्यातिमियां राजन् सर्वतः पर्वतैश्चितः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा । ते

भयार्त्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-मभूत् सर्वं किल विशाम्पते। द्यौश्च भूमिश्च खञ्चैवाहृश्यमाने तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषण्णमनसो मम राजन् सुहृज्जनाः। रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५ ॥ द्विषताञ्च प्रहर्षो-ऽभूदार्त्तिश्चाद्विषतामपि। एवं विजितवान् वीर पश्चादश्रौष-मच्युत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनम्। वज्र-मुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समशातयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-भारार्त्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः। हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजालं इवाकाशे विदार्य्याभ्युदितं रविम्। दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-भारार्त्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान्। हयान् सन्दृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्पश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितम्। अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ॥२१॥ मार्दवं सखिताञ्चैव शाल्वादद्य व्यपाहर। जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर बध्यः शत्रुरमित्र-हन्। न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २३ ॥ योऽपि स्यात् पीठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः। स त्वं पुरुष-शार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात् पुनः। नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता। एव-मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धेमतिमधारयम्। बधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ॥ २७ ॥ दारुकञ्चाब्रुवं वीर मुहूर्त्तं स्थीयतामिति। ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्य्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम्। योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ॥२९॥ यक्षाणां राक्षसानाञ्च दानवानाञ्च संयुगे। राज्ञाञ्च

प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम्। अनुमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां विनिबर्हणम् ॥ ३१ ॥ जहि सौभं स्ववीर्य्येण ये चात्र रिपवो मम। इत्युक्त्वा भुजवीर्य्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा। द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ॥ ३३ ॥ तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम्। मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम्। महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात् करं मम। पुनश्चादाय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे। द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः त्रस्तचेतसः। हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम शायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः। शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्य्यहर्षयम् ॥ ३९ ॥ तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम्। दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं निपात्य च। आनर्त्तान् पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिमावहम् ॥ ४१ ॥ तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाह्वयम्। नागमं परवीरघ्न न हि जीवेत् सुतोधनः ॥ ४२ ॥ मय्यागतेऽथ वा वीर द्यूतं न भविता यथा अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः। आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४४ ॥ अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम्। राज्ञा मूर्द्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्याञ्चाभिवादितः। सम्मानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्च्चितोऽश्रुभिः ॥ ४६ ॥ सुभद्रामभिमन्युञ्च रथमारोप्य काञ्चनम्।

आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७ ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्च्चसा । द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९ ॥ धृष्टकेतुः स्वसारञ्च समादायाथ चेदिराट् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ५० ॥ कैकेयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्व्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः । विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ५२ ॥ समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले रथान् योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥ आस्थाय वीराः सहिता वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि गाश्च प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २ ॥ प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् । मौर्व्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च सर्व्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३ ॥ ततश्च वासांसि च राजपुत्र्या धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च

सर्वैं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥ स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः । तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु स तेषु भावञ्चक्रे कुरूणा-मृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य्य तस्थुः । हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवाणा ह्रीताश्च सर्वे-ऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिग् धार्त्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं धिक् सौबलं पापमतिञ्च कर्णम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैवम् ॥ १० ॥ स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशम् । शतक्रतुप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् । तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सु-रुच्चैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुष्य वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३ ॥ द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक् च भवद्भि-रासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्व-वर्णाश्च राजन् । मुदाभ्यनन्दन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं धर्म-भृतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य पार्थञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं याज्ञसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच। ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसङ्गरः। अभ्यभाषत धर्म्मात्मा भ्रातॄन् सर्व्वान् युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशेमाः समास्माभिर्व्वस्तव्यं निर्जने वने। समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २ ॥ बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम्। यत्रेमाः शरदः सर्व्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्म्मराजं धनञ्जयः। गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच। भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्य्युपासिता। अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५ ॥ त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ। द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्व्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी। देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्व्वाप्सरसामपि ॥ ७ ॥ अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः। प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्व्वेषामेव पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च। यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्म्महे ॥ ९ ॥ इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजलोचितम्। बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १० ॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये। यदि तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदाहृतम्। गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते प्रययुः सर्व्वे पाण्डवा धर्म्मचारिणः। ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्द्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः। स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४ ॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्य्युधिष्ठिरम्। तपःसिद्धा महात्मानः शतशः संशितव्रताः ॥ १५ ॥ ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह। पुण्यं द्वैतवनं रम्यं

विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६ ॥ तमालतालाम्रमधूकनीपकदम्ब-सर्जार्जुनकर्णिकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्र-पतिर्ददर्श ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाच-मुदीरयन्तः । मयूरदात्यूहचकोरसङ्घास्तस्मिन् वने बर्हिणकोकि-लाश्च ॥ १८ ॥ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचल-प्रभाणाम् । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन् वने राष्ट्र-पतिर्ददर्श ॥ १९ ॥ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीर-जटाधराणाम् । तस्मिन् वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षि-गणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृकः सजनः काननन्तत् । विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिपेतुर्दिदृक्षवश्चारण-सिद्धसङ्घाः । वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य्य तस्थुः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्च्चितो राज-वद्देववच्च । विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्म-परैरुपेत्य । प्रत्यर्च्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४ ॥ भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥२५॥ लतावतानावनतः स पाण्डवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः । बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखो-षिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् । विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सर-

स्वतीर्शालवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्व्वान् तस्मिन् वने मूलफलैरुदग्रैः । द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां सन्तर्पयामास महानुभावः ॥ २ ॥ इष्टीश्च पित्र्याणि तथाग्रियाश्च महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ॥ ३ ॥ अपेत्य राष्ट्राद्वसतान्तु तेषामृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम । तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरऋषिमानवार्च्चितं महामुनिं ह्यनुपमसत्त्वशौर्य्यवान् ॥ ५ ॥ स सर्व्वविद्द्रौपदीं वीक्ष्य कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्ज्जुनौ च । संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्म्मराजो विमना इवाब्रवीत् सर्व्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी । भवानिदं किं स्मयतीव हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । न तात हृष्यामि न च स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः । तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं पितुरेव शासनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता । पितुर्निदेशादनघः स्वधर्म्मं वासं वने दाशरथिश्चकार ॥ १० ॥ स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरद्वनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ ११ ॥ नृपाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमां सागरान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ १२ ॥ अलर्कमाहुर्नरवर्य्यं सन्तं सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् । विहाय राज्यानि वसूनि चैव नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणैस्तं पूजयन्तो

नरवर्य्य सन्तः। सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नेच्छे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४ ॥ महाबलान् पर्वतकूटमात्रान् विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र। स्थितान्निदेशे नरवर्य्य धातुर्नेच्छे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथावद्विहितं विधात्रा। स्वयोनितः कर्म सदा चरन्ति नेच्छे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य। यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञञ्च महानुभाव कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य। ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमेवमुक्ता वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः। आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थांस्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु। अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ ईर्य्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः। ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥२॥ यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः। आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥ ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम्। संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥ अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम्। होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पुख्योऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः। भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः। सर्व्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥८॥ इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम। भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्म चत्रेण संसृष्टं चत्रञ्च ब्रह्मणा सह। उदीर्णौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥ नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लोकमसुञ्च जेतुम्। विनीतधर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११ ॥ चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम्। नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरोचने श्रीरपि चाक्षयासीत्। लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्तेष्वाचरन् दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूतिर्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय। समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्। ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य चत्रस्य चीयते बलम् ॥१५॥ ब्राह्मण्यानुपमा दृष्टिः चात्रमप्रतिमं बलम्। तौ यदा चरतः सार्द्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः। तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्य्येषणञ्चरेत्। अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८ ॥ अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय। यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर। तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः॥२०॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयत्। युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१ ॥ द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः। इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च

कृतचेताः सहस्त्रपात् ॥ २२ ॥ कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः। हारीतः स्थूलकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३ ॥ कृतवाक् च सुवाक् चैव बृहदश्वो विभावसुः। ऊर्द्धरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः। अजातशत्रुमानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

—

वैशम्पायन उवाच। ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया। उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता। अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच। न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन। विद्यते धार्त्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन् मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितम्। वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः। यस्त्वां धर्मपरं ज्येष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः। ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपुरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेव पापानामस्रं न पतितं तदा। त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७ ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः। दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य च ॥ ८ ॥ इतरेषान्तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम। दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम्। शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम्।

दृष्ट्वा कुशदृषीश्चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११ ॥ यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम्। तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्य्यवर्च्चसम्। सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३ ॥ या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा। दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥ १४ ॥ यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः। ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम्। दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत् प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे। सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजं यथा द्विजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे। यत्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥ अभोजयन्त मिष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः। सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः। भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥ ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते। भीमसेनं हि कर्म्माणि स्वयं कुर्व्वाणमच्युतम् ॥ २१ ॥ सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ २२ ॥ तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। अयं कुरून् रणे सर्व्वान् हन्तुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥ त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः। योऽर्ज्जुनेनार्ज्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ २४ ॥ शरावमर्द्दे शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः। यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्व्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे। तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥ ध्यायन्तमर्ज्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि। दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ॥ २७ ॥ न च ते वर्द्धते मन्युस्तेन मुह्यामि

भारत। यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परन्तपः। क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। दर्शनीयञ्च शूरञ्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव। नकुलं सहदेवञ्च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ ॥३३॥ अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम्। मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव ॥ ३५ ॥ नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम। यत्ते भ्रातॄंश्च माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम्। तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते। सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा कार्य्या शत्रून् प्रति कथञ्चन। तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति। अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरितापवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

द्रौपद्युवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥१॥ असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम्। बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिरुवाच । क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत । एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् । करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः । सर्वनिश्चयवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच । न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा । इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति । भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन । तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् । आदातुञ्चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यासनानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥ आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः । प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथञ्चन । अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥ क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि । प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः । दाराश्चास्य प्रवर्त्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् । दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् । अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्धि क्षमावताम् ॥१६॥ अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः । क्रुद्धो दण्डान् प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥ मित्रैः सह विरोधञ्च प्राप्नुते तेजसा वृतः । आप्नोति द्वेष्यताञ्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा ॥ १८ ॥ सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् । सन्तापद्वेष-

क्लेशांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विविधान् पुरुषोऽदयान्। भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्य्यात् प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २० ॥ योपकर्तॄंश्च हन्तॄंश्च तेजसैवोपगच्छति। तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१ ॥ तस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत्। अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत्। काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः। स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २४ ॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान्। ये ते नित्यमसन्त्याज्या यथाप्राहुर्मनीषिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि। उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २६ ॥ अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम्। न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम्। पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत्। द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥ अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि। क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम्। नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३१ ॥ देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः। नादेशकाले किञ्चित् स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः। एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथानुवर्त्तत्सु तेजसः काल उच्यते। तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ धार्त्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततञ्चापकारिषु। न हि कश्चित् क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून् प्रति ॥ ३५ ॥ तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि। मृदु-

र्थयत्थवज्ञातन्तीच्णाडुद्विजते जनः। काले प्राप्ते इयश्चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः। इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने। यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे। तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते। तत् कथं माहृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः कुर्य्यात् क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित्। नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥ हिंस्यात् क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान् संपूजयीत च। आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः। इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत्। एतद्द्रौपदि सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते ॥ ८ ॥ आत्मानञ्च परांश्चैव त्रायते महतो भयात्। क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥ मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः। बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सन्त्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः। तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११ ॥ विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति। अनाशयिता क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥ तस्माद्बलवता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा । क्षन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापत्स्वपि विजानता ॥ १३ ॥ मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः । क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यञ्चानृतत: श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता । तमेवं बहुदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ॥ १५ ॥ मादृशः प्रसृजेत् कस्मात् सुयोधनवधादपि । तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते । तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुद्धो हि कार्य्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति । न कार्य्यं न च मर्य्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून् क्रुद्धस्तुदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्त्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥ दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्य्यञ्च शीघ्रत्वमिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक् तेजोऽभिपद्यते । कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् । रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्वत्त्यजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् । श्रेयान् स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्व्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम् । अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्यात् स्विदनिन्दिते ॥ २४ ॥ यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् । प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्युर्हि पितरः पुत्रान् पुत्राश्चापि तथा पितॄन् । हन्युश्च पतयो भार्य्याः पतीन् भार्य्यास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न

भिद्यते। प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९ ॥
ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे। तस्मान्मन्यु-
र्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३० ॥ यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते
क्षमिणः पृथिवीसमाः। तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते
॥ ३१ ॥ क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्व्वापत्सु सुशोभने। क्षमावतो
हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्त्तितम् ॥ ३२ ॥ आकुष्टस्ताड़ितः
क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसः। यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
पूरुषः ॥ ३३ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम्। गीता क्षमावता कृष्णे
काश्यपेन महात्मना ॥ ३५ ॥ क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः
क्षमा श्रुतम्। य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥३६॥ क्षमा
ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च। क्षमा तपः क्षमा शौचं
क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ३७ ॥ अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः
प्राप्नुवन्ति च। अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
॥ ३८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा। क्षमा-
वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३९ ॥ क्षमा तेजस्विनां
तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम्। क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
क्षमा शमः ॥ ४० ॥ तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत्।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४१ ॥ क्षन्तव्य-
मेव सततं पुरुषेण विजानता। यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्प-
द्यते तदा ॥ ४२ ॥ क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम्।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४३ ॥ येषां मन्यु-
र्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा। तेषां परतरे लोकास्तस्मात्
क्षान्तिः परा मता ॥ ४४ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं
क्षमावताम्। श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥४५॥

पितामहः शान्तनवः धर्मं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः धर्मं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्य्यो विदुरः क्षत्ता धर्ममेव वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव धर्ममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः धर्मं वदति नित्यशः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतश्चोद्यमानः धर्मं प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्नचेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ४९ ॥ कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये । निश्चितं मे सदैवैतत् पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति । अर्हस्तस्याहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥ एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानृशंस्यञ्च तत् कर्त्ता स्याहमञ्जसा ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-संवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहञ्चक्रतुस्तव । पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यां गत्यां पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥ त्वाञ्चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् । यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥ धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनौ चेमौ माद्रेयौ च मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमार्य्याणां त्वान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥ नावमंस्था हि सदृशान्नावरान् श्रेयसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् । दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाः सर्व्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः । यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥ नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्दत्वा तिथिभूतेभ्यो राजन् शिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥ वर्त्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म्म च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्म्मस्ते नावसीदति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥ एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मांश्चापि निर्जितः । ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥ कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ॥ २० ॥ निशाम्य ते दुःखमिदमिमाञ्चापदमीदृशीम् । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥ ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्व्वमीशानः पुरस्तात् शुक्रमुच्चरन् । यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ॥ २३ ॥ ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः । आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्व्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं

यच्च पापकम्। शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥२५॥ ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः। मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥ २६ ॥ धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः। नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन। स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ २७ ॥ अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २८ ॥ यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः। धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः। व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम्। येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः। यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥ अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च। अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः। अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥३५॥ एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः। हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः। क्रीड़ते भगवान् भूतैर्बालक्रीड़नकैरिव ॥३७॥ न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्त्तते। रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्य्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान्। अनार्य्यान् सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३९ ॥ तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिञ्च सुयोधने। धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४० ॥ आर्य्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि। धार्त्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते

॥ ४१ ॥ कर्म्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमृच्छति । कर्म्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्म्मकृतं पापं नचेत् कर्त्तारमृच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि दुर्ब्बलान् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-संवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

—

युधिष्ठिर उवाच । वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं कर्म्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत । ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अस्तु वात्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण यत् । गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥ धर्म्मञ्चरामि सुश्रोणि न धर्म्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ धर्म्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् । धर्म्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्म्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ न धर्म्मफलमाप्नोति यो धर्म्मं दोग्धुमिच्छति । यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात् पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्म्ममभि-शङ्किथाः । धर्म्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्य्यग्गतिपरायणः ॥ ७ ॥ धर्म्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्ब्बलात्मनः । वेदान् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्म्मपरः कुले जातो मनस्विनि । स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिर्धर्म्मचारिभिः ॥ ९ ॥ पापीयान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते । शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्म्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥ प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषि-र्गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्म्मेण चिरजीविता ॥ ११ ॥ व्यासो वशिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः । अन्ये

च ऋषयः सर्वे धर्मज्ञैव सुचेतसः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान् दिव्ययोगसमन्वितान्। शापानुग्रहयोः शक्तान् देवेभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे। कर्त्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च। राज्ञि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १५ ॥ बालस्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान्। धर्माभिशङ्की नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः। इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम्। एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिशङ्कते। ध्यायन् स कृपणः पापो न लोकान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः। कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते। अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २० ॥ आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन्। सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥ यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि। नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्माभिशङ्किथाः। पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३ ॥ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम्। सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः। अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम्। विद्यया नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥ तपश्च ब्रह्मचर्यञ्च यज्ञः स्वाध्याय एव च। दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये। विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव

देवाश्च गन्धर्वाश्चासुरराक्षसाः। ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्म-माहृताः॥ २९॥ फलदन्त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवम्। धर्मन्ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि धर्म्म सनातनम्॥ ३०॥ स नाय-मफलो धर्म्मो नाधर्म्मोऽफलवानपि। दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा॥ ३१॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम्। वेत्थ चापि यथाजातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्॥३२॥ एतावदेव पर्य्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते। कर्म्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति॥ ३३॥ बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्य-न्त्यबुद्धयः। तेषां न धर्म्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्म्मास्ति वा पुनः॥३४॥ कर्म्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः। प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि॥ ३५॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः। अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति॥३६॥ रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः। कृताशाश्च व्रता-श्चाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः॥ ३७॥ प्रसादैर्म्मानसैर्युक्ताः पश्य-न्त्येतानि वै द्विजाः। न फलादर्शनाद्धर्म्मः शङ्कितव्यो न देवताः॥ ३८॥ यष्टव्यञ्च प्रयत्नेन दातव्यञ्चानसूयता। कर्म्मणां फल-मस्तीह तथैतद्धर्म्मशाश्वतम्॥ ३९॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषि-र्वेद कश्यपः। तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु॥ ४०॥ व्यवस्य सर्व्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज। ईश्वरञ्चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप। शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्बुद्धि-रीदृशी॥ ४१॥ यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम्। उत्तमां देवतां कृष्णे मावमंस्थाः कथञ्चन॥ ४२॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-संवादे एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

द्रौपद्युवाच। नावमन्ये न गर्हे च धर्म्मं पार्थ कथञ्चन। ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत। भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानतामित्रकर्षण। अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः॥ ३ ॥ यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात्। जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर॥ ४ ॥ जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ। इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च॥ ५ ॥ उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत। प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम्॥ ६ ॥ सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः। अपि धाता विधाता च यथायमुदके वकः॥ ७ ॥ अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन। तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात् कदाचन॥ ८ ॥ स कर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः। कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्य्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा। भक्ष्यमाणो ह्यनादानात् क्षीयते हिमवानपि॥ १० ॥ उत्सीदेरन् प्रजाः सर्वा न कुर्य्युः कर्म चेद्भुवि। तथा ह्येता न वर्द्धेरन् कर्म चेदफलं भवेत्॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान्। नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन॥ १२ ॥ यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः। उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धि प्रशस्यते॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत्। अवसीदेत् सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत्। आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः॥ १५ ॥ अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः। तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित्॥ १६ ॥ यच्चापि किञ्चित् पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत। दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्म्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति पूरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥ स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १९ ॥ एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात् कर्म्मणस्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्व्वकर्म्मणाम् ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्म्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः । विदधाति विभज्येह फलं पूर्व्वकृतं नृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ध्ययं पुरुषः किञ्चित् कुरुते वै शुभाशुभम् । तद्धातृविहितं विद्धि पूर्व्वकर्म्मफलोदयम् ॥ २२ ॥ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्म्मणि वर्त्तते । स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः । सर्व्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४ ॥ मनसार्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्म्मणा । बुद्धिपूर्व्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि कर्म्माणि पुरुषर्षभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया धीरो विजानीयादुपायञ्चास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ ततः प्रवर्त्तते पश्चात् कारणैस्तस्य सिद्धये । तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्म्मजामिह जन्तवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म्म कर्त्रा साधु स्वनुष्ठितम् । इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्त्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्म्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ ३० ॥ कर्त्तृत्वादेव पुरुषः कर्म्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्त्ता नाशीत्कथन्त्विह ॥ ३१ ॥ सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३२ ॥ न चैवैतावता कार्य्यं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्व्वमदृश्यन्तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य सन्ततिः । किञ्चिद्दैवाद्धठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावतः ॥ ३४ ॥

पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम्। कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः॥ ३५॥ तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः। यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन॥ ३६॥ यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः। तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम्॥ ३७॥ त्रिद्वारामर्थसिद्धिन्तु नानुपश्यन्ति ये नराः। तथैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते॥ ३८॥ कर्त्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः। एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः॥ ३९॥ कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर। एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्॥ ४०॥ असम्भवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत्। कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्नुते॥ ४१॥ अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम्। निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते॥ ४२॥ अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः। धीरा नराः कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित्॥ ४३॥ एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मासु साम्प्रतम्। स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते॥ ४४॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव वै। वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि॥ ४५॥ अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः। विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथाफलम्॥ ४६॥ पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा बीजं वपत्युत। आस्तेऽयं कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम्॥ ४७॥ वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः। यदन्यः पुरुषः कुर्य्यात् कृतं तत् सफलं मया॥ ४८॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे क्वचित्। इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत्॥ ४९॥ कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत। निर्वेदो नात्र कर्त्तव्यो द्वावन्यौ ह्यत्र कारणम्॥ ५०॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा। बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिध्यति॥ ५१॥

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च। अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति-वृद्धये। युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ५३ ॥ अप्र-मत्तेन तत् कार्य्यमुपदेष्टा पराक्रमः। भूयिष्ठं कर्म्मयोगेषु सिद्धि-रेव पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः। साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर। अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्म्मिणः ॥ ५६ ॥ उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे। आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥ न त्वेवात्माव-मन्तव्यः पुरुषेण कदाचन। न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत। तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम्। सोऽपि सर्व्वामिमां प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन् मे-ऽग्राहयत् पुरा। तेषां सकाशादश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ६१ ॥ स मां राजन् कर्म्मवतीमागताऽथ सान्त्वयन्। शुश्रूषमाणा-मासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपदीवाक्ये
नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यम-र्षणः। निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम्। धर्म्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा। अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै ॥ ३ ॥ गोमायु-

नैव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम्। आमिषं विघसाशेन तद्व-
द्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म-
कामयोः। अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥
भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम्। अहार्य्यमपि शक्रेण
गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव
धेनवः। हृतमैश्वर्य्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः
प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम्। धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः
स्म भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामश्च मित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान्।
आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यद्वयं न तदै-
वैतान् धार्त्तराष्ट्रान्निहन्महि। भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति
दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्य्यामिवात्मनः। दुर्ब-
लाचरितं राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११ ॥ यां न कृष्णो न
बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः। न चाहमभिनन्दामि न च
माद्रीसुतावुभौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या
हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकम्। अशक्ताः श्रियमाहर्त्तुमात्मनः
कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्नस्मासु
पौरुषम्। आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मा-
नमी धार्त्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः। अशक्तानिव मन्यन्ते
तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६ ॥ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनि-
वर्त्तिनाम्। सर्वशो हि वधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ॥१७॥
अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ। आददीमहि गां सर्वां
तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा कार्य्यमेतन्नः स्वधर्ममनु-
तिष्ठताम्। काङ्क्षतां विपुलां कीर्त्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥१९॥
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे। अन्यैरपि हृते राज्ये
प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २० ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणा-

आत्मनस्तथा । व्यसनं नाम तद्राजन् न स धर्मः कुधर्म तत् ॥२०॥
सर्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् । त्यजतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्य्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २२ ॥
यस्य चात्मार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत भृतकोऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥ २३ ॥ अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति । स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥२४॥
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति । मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्याञ्च हीयते ॥ २५ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् । कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥२६॥
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २७ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः । इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥२८॥
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते । स कामश्चित्तसङ्कल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् बृहन्तं धर्ममिच्छति । अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३०॥
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फलस्यैव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शकुनकान्राजन् हन्ति वैतंसिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स बध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः । प्रकृतिश्चापि वेत्त्यास्य विकृतिश्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
तस्य नाशे विनाशे वा जरया मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्त्तते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च । विषये वर्त्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३६ ॥
स काम इति मे बुद्धिः कर्म्मणां फलमुत्तमम् । एवमेव पृथग्दृष्ट्वा

सर्मार्थौ काममेव च ॥ ३७ ॥ न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः। न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८ ॥ धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत्। अहन्यनुचरेदेव-मेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत्। वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४० ॥ धर्मञ्चार्थञ्च कामञ्च यथावद्वदतांवर। विभज्य काले कालज्ञः सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन् सुखार्थिनाम्। प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥४२॥ तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम्। जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्त्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते। जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥४४॥ दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम्। एष धर्मः परो राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम्। अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥४६॥ धर्ममूलमिदं राजन् नान्यद्धर्माद्विशिष्यते। धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैव्येन कर्हिचित्। वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्म-बुद्धिना ॥ ४८ ॥ प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः। तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९ ॥ भैक्ष्यचर्य्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका। क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समागतान्। धार्त्तराष्ट्रबलं पार्थं मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥ उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः। उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान् सनातनान्। क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५३॥ प्रजापालनसम्भूतं फलं तव न गर्हितम्। एष ते विहितो राजन्

त्रधर्म्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तस्मादपचितः पार्थं लोके हास्यं गमिष्यसि । स्वधर्म्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५१ ॥ स चात्र हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः । वीर्य्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्वह धुर्य्यवत् ॥ ५२ ॥ न हि केवलधर्म्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥५४॥ जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि चुद्राणां लुब्धचेतसाम् । निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५५ ॥ भ्रातरः पूर्व्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्व्वशः । निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ ॥५६॥ एवं बलवतः सर्व्वमिति बुद्ध्वा मही‍पते । जहि शत्रून् महाबाहो परान्निकृतिमास्थितः ॥ ५७ ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्द्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ५८ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात् सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ५९ ॥ सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६० ॥ अर्थत्यागोऽपि कार्य्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता । वीजौपम्येन कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६१ ॥ अर्थेन तु समो नार्थो यत्र लभ्येत नोदयः । न तत्र विपणः कार्य्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६२ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्म्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः । बृहन्तं धर्म्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६३ ॥ अमित्रं मित्रसम्पन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः । भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्ब्बलं कुरुतेऽवशम् ॥ ६४ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । नोद्यमेन न होत्राभिः सर्व्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६५ ॥ सर्व्वथा संहतैरेव दुर्ब्बलैर्ब्बलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६६ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्व्वाः सूर्य्यः पाति गभस्तिभिः । अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ६७ ॥ एतद्ध्यपि तपो राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं

नः पितामहैः ॥ ६८ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति क्षत्रियः । यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ६९ ॥ अपेयात् किल भा सूर्य्यात् लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा । इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७० ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषदः पृथग्राजन् समागताः ॥ ७१ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७२ ॥ यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि । अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७३ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् । सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान् गाश्च राजन् सहस्रशः । मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव चन्द्रमाः ॥ ७५ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन । सवृद्धबालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७६ ॥ श्ववृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा । सत्यं स्तेने बलं नार्य्यां राज्यं दुर्य्योधने तथा ॥ ७७ ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत । अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ७८ ॥ इमामवस्थाञ्च गते सहास्माभिररिन्दम । हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ७९ ॥ स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिर्य्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८० ॥ वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् । अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८१ ॥ आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा । अमित्रान् तेजसा मृद्नन्नसुरानिव वृत्रहा । श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२ ॥ न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्द्ध्रवाससाम् । स्पर्शमाशीविषाभाणां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३ ॥ न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोऽस्ति भारत । यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४ ॥

सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च। कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८५ ॥ शत्रुहस्तगतां राजन् कथंस्विन्नाहरेर्महीम्। इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा। अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्य्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन् वाक्यशल्यैः क्षिणोषि। न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात्। तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत् सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महामायः शकुनिः पार्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान्। अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत् कामानुकूलानयुजो युजश्च। शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात् पुरुषस्य धैर्य्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्य्येण च तात नद्धः। न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन्। दास्यञ्च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तद्वेत्थ धनञ्जयश्च पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः। यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८ ॥ वने समा द्वादश राजपुत्र यथाकामं विजितमज्ञातशत्रो। तथापरञ्चाविदितश्चरेथाः सर्वैः

सह भ्रातृभिस्त्वञ्च गुरुः ॥ ९ ॥ त्वाञ्चेत् श्रुत्वा तात तथाचरन्त-मवभोत्स्यन्ते भारतानाञ्चराश्च । अन्यांश्चरैश्चास्तावतोऽब्दांस्तथा त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैरसन्नो विदितः कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-संसदीह तवैव ता भारत पञ्चनद्यः ॥ ११ ॥ वयञ्चैतद्भारत सर्व एव त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम हृत्वाह पुरा स राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे । इत्थञ्च देशाननुसञ्च-रामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् । उद्योजयामास कुरूंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-मास्थाय सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः । आर्य्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५ ॥ तदैव चेद्वीरकर्मा करिष्यो यदा द्यूते परिघं पर्य्यमृक्षः । बाहू दिध-क्षन्वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥ प्रागेव चैवं समयक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तन्तु कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १७ ॥ भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा । यद्याज्ञसेनीं परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये । कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १९ ॥ यदा हि पूर्वं निकृतो निकृन्तेत् वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा । महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ २० ॥ श्रियञ्च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संन-मन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनम् ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञाञ्च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृता-

ज्जीविताञ्च । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यञ्च कालामुपैति ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीम उवाच। सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तकेन पतत्रिणा। अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन् कालबन्धनः। फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २ ॥ निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते। सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः स्यादथ वातिप्रमाणवित्। स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश। आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम्। प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसङ्ख्यानमस्पष्टो भूमिवर्द्धनः। अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान्। अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्जातजायिनः ॥ ८॥ हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी। हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुङ्क्ष्व बाहुर्ज्जितं वसु ॥ ९ ॥ हत्वा वै पुरुषो राजन् विकर्त्तारमरिन्दम। अह्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्गेणास्य स सम्मितः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः। येनाहमभिसन्तप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अयञ्च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे। आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान् लोके धनुर्भृतः। सोऽयमात्मजमुष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः। तथैव प्रियमिच्छन्त आसते जड़मूकवत्॥ १४॥ सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः। अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः॥ १५॥ प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किञ्चन। सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः॥ १६॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन् भविष्यति। यन्नो नीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते॥ १७॥ शीलदोषाद्घृणाविष्ट आनृशंस्यात् परन्तप। क्षमां रोचयसे राजन्नान्यः कश्चित् प्रशंसति॥ १८॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः। अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी॥१९॥ घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथाः। अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः॥ २०॥ अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान् यथा वै मनुरब्रवीत्। क्रूरान्निकृतिसम्पन्नान् विहितानशमात्मकान्॥ २१॥ धार्त्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः। कर्त्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत्॥ २२॥ बुद्ध्या वीर्य्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च। तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तञ्च पर्वतम्॥ २३॥ छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्त्तुमिच्छसि। अज्ञातचर्य्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च॥ २४॥ दिवीव पार्थ सूर्य्येण न शक्या चरितुं त्वया। बृहत्शाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान्॥ २५॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति। इमौ च सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू॥२६॥ नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः। पुण्यकीर्त्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम्॥ २७॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति। माञ्चापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः॥ २८॥ नाज्ञातचर्य्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम्। तथैव बहवोऽस्माभीराष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः॥ २९॥ राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः। न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृता वा

निराकृता: ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निकर्त्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभि:। तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन् प्रच्छन्नान् सुबहूंश्चरान्। आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तत: स्यात् सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥ अस्माभिरुषिता: सम्यग्वने मासास्त्रयोदश। परिमाणेन तान् पश्य तावत: परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मास: प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिण:। पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानडुहे राजन् साधवे साधुवाहिने। सौहित्यदानादेतस्मादेनस: प्रतिमुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया। क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्याय: ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनवच: श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर:। निश्वस्य पुरुषव्याघ्र: संप्रदध्यौ परन्तप: ॥ १ ॥ श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चया:। आयत्याञ्च तदात्वे च य: पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्र्यां सुदुर्विदाम्। कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्द्दनम् ॥ ३ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम्। भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत। इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥ महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात्। आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते। सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवञ्चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवलचापल्याद्बलदर्पोत्थित: स्वयम्। आरब्धव्यमिदं कार्य्यं मन्यसे

शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसन्धश्च वीर्य्यवान्। भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्य्यवान् ॥ ९ ॥ धार्त्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्य्योधनपुरोगमाः। सर्व एव कृतास्त्राश्च सततञ्चाततायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः। संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत। पूर्णकोषबलोपेताः प्रयतिष्यन्ति सङ्गरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः। संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः। प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च। द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः। तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः। अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७ ॥ अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः। सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान् पुरुषसत्तमान्। अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्य्योधनस्त्वया ॥ १९ ॥ न निद्रामभिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर। अति सर्वान् धनुर्ग्राहान् सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः। बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः। आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः। युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्वरः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच। युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितम्। मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत। दुर्य्योधनान्नृपसुतात्तथा दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्त्तते। तत्तोऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय। प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः चिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्य्यो युधिष्ठिरम्। अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम। येनाभिभविता शत्रून् रणे पार्थो धनञ्जयः ॥ २९ ॥ गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमतीमिव। विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति। अस्त्रहेतोर्महेन्द्रस्य रुद्रस्यैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणस्य कुवेरस्य धर्मराजस्य पाण्डव। शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान्। पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च। समादाय महाबाहुर्महत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम्। निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्। तापसानाञ्च सर्वेषां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६ ॥ मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः। बिभर्षि च बहून् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः। प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ धर्मराजाय धीमान् स व्यासः सत्यवतीसुतः। अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः। धारयामास मेधावी काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्द्वैतवनात्ततः। ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं

नाम तद्वनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः। ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः। न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र तेऽन्ववसन्राजन् कञ्चित्कालं मनस्विनः। धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः। पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। कस्य चित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः। संस्मृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभम्। सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दनः। धनञ्जयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत। धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ ब्राह्मं दैवं मानुषञ्च वायव्यं सचिकित्सितम्। सर्वास्त्राणां प्रयोगञ्च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः। संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्त्तते ॥ ६ ॥ सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा। आचार्य्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः। अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्य्योधनवशानुगा ॥ ८ ॥ सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा। भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १० ॥ तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११ ॥ देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय । तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवचो खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनञ्जय । वृत्राद्भीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरन्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः । दीक्षितं विधिनानेन धृतवाक्कायमानसम् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः । निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरन्दरम् ॥ १७ ॥ धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी । कवची सतनुत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ १८॥ हुताग्निर्ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ॥ १९ ॥ वधाय धार्त्तराष्ट्राणां निश्वस्योर्द्ध्वमुदीक्ष्य च । तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ॥ २० ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः । संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ २२ ॥ तं तथा प्रस्थितं वीरं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् । मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनञ्जय । तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं

येषां भैक्ष्येण जीविका। इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्राजसंसदि। तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत् परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत। नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंस्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः। नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि। त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्य्यमेव च। आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥ बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्य्यमेतत्त्वयानघ। प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम्। ह्रीः श्रीः कीर्त्तिर्द्युतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनञ्जय। ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ॥ ३३ ॥ प्रपद्येऽहं वसून् रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान्। विश्वेदेवांस्तथा साध्यान् शान्त्यर्थं भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वन्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत। दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी। ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन् धौम्यञ्च पाण्डवः ॥ ३६ ॥ प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः। तस्य मार्गादपाक्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः। सोऽगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ॥ ३८ ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप। अगच्छत् पर्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः। हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्यक्रामत् स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः। इन्द्रकीलं समासाद्य

ततोऽतिष्ठद्धनञ्जयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीक्षेऽतिशुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥ अथापश्यत् सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् । ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ४३ ॥ सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्तो धनुष्मान् कवची शरी ॥ ४४ ॥ निबद्धासितलत्राणः क्षात्रं धर्ममनुव्रतः । नेह शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामेष आलयः ॥ ४५ ॥ विनीतक्रोध-हर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । नेहास्ति धनुषा कार्य्यं न संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् । ओजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥४७॥ तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् । न चैनञ्चालयामास धैर्य्यात् सुधृतनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव । वरं वृणीष्व भद्रन्ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥४९॥ एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ५० ॥ ईप्सितो ह्येष वै कामो वरञ्चैनं प्रयच्छ मे । त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥५१॥ प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्य्य-मस्त्रैस्तव धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥ न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् । न च सर्वामरै-श्वर्य्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥ भ्रातॄंस्तान् विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च । अकीर्त्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् । सान्त्व-यन् श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तात दिव्या-न्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमे-

ष्ठिन:। दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्ध: सर्वमेष्यसि॥ ५८॥ इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुन:। अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वित:॥ ५९॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्तत्रिंशोऽध्याय: समाप्तञ्च अर्जुनाभिगमनपर्व॥ ३७॥

अथ कैरातपर्व॥

जनमेजय उवाच। भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मण:। विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान्॥ १॥ यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनञ्जय:। वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत्॥ २॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम। कथञ्च भगवान् स्थाणुर्देवराजश्च तोषित:॥ ३॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम। त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यञ्च मानुषञ्चैव वेत्थ ह॥ ४॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् लोमहर्षणमर्जुन:। भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल॥ ५॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठ: संग्रामेष्वपराजित:। यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात्॥ ६॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे। यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद॥ ७॥ न ह्यस्य निन्दितं जिष्णो: सुसूक्ष्ममपि लक्षये। चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्त्तय॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मन:। दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम्॥ ९॥ गात्रसंस्पर्शसम्बद्धां त्र्यम्बकेण सहानघ। पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक् समागमम्॥ १०॥ युधिष्ठिरनियोगात् स जगामामितविक्रम:।

शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवञ्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्धनु-रादाय खड्गञ्च कनकत्सरुम्। महाबलो महाबाहुरर्ज्जुनः कार्य्य-सिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति। ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्व्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः। वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्व-पद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम्। नाना-मृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम्। शङ्खानां पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षञ्च सुमहन्निपपात महीतले। मेघजालञ्च विततं छादयामास सर्व्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं महागिरेः। शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्ज्जुनस्तदा ॥ १८ ॥ तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्व्वल्गुनादितान्। नदीश्च विपुला-वर्त्ता वैदूर्य्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डवोद्गीताः सारसा-भिरुतास्तथा। पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः ॥२०॥ मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्ज्जुनः। पुण्यशीतामलजलाः पश्यन् प्रीतमनाभवत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्ज्जुनस्तदा। तपस्युग्रे वर्त्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भचीरं निव-स्याय दण्डाजिनविभूषितः। शीर्णञ्च पतितं भूमौ पर्णं समुप-युक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः। द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं माससमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरत्। चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरत-सत्तमः ॥ २५ ॥ वायुभक्षो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः। ऊर्द्ध-बाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदोपस्पर्शना-च्चास्य बभूवुरमितौजसः। विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महा-त्मनः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्व्वे जग्मुर्द्देवं पिनाकिनम्। निवे-दयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महा-

देवं शशंसुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमास्थितः ॥ २९ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः । तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्य्यताम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् । उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३१ ॥

महादेव उवाच । न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्वशः । शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः । अहमस्य विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्य्यस्य तथायुषः । यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत् करिष्येऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः । प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथा स्वान् पुनरालयान् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि मुनिशङ्करसंवादे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु । पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४ ॥ किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः । अशोभत तदा राजन् स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत् ॥ ६ ॥ स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः । मूकं नाम दनोः पुत्रं

हृदयाङ्ग तद्दर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्क्कयन्तमिवार्ज्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम् । किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसमप्रभः । अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥ किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३ ॥ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र निपेततुः । मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥ यथाशनिविनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् । किरातवेशसंच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥ १८ ॥ न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात् परिभवाद्वापि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥२०॥ न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि । तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्वताश्रय ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव । उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्य्या वनमन्तिकात् । इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपो-

धन॥ २४॥ भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति॥ २५॥

अर्जुन उवाच। गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान्। निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः॥ २६॥ एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः। राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः॥ २७॥

किरात उवाच। मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्ताड़ितः पूर्वमेव हि। बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम्॥ २८॥ ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वंपरिग्रहः। ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः॥ २९॥ दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः। अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे॥ ३०॥ स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव। घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान्॥ ३१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा। रोषमाहारयामास ताड़यामास चेषुभिः॥ ३२॥ ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान्। भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह॥ ३३॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः। इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः॥ ३४॥ ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः। शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम्॥ ३५॥ ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत्। तत् प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः॥ ३६॥ मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक्। अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः॥ ३७॥ स दृष्ट्वा बाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः। परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत्॥ ३८॥ अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः। गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः॥ ३९॥ कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः। विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः॥४०॥

न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥४२॥ ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन् मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥४४॥ क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीस्तेनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५ ॥ चिन्तयामास जिष्णुश्च भगवन्तं हुताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ४६ ॥ किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः । अयञ्च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च । मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत । युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्द्धि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२ ॥ तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः । ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३ ॥ तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे । प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवम् ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७ ॥ समुहूर्त्तन्तु

तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥५८॥ जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षेणो-रसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६० ॥ तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीड़ितम् । तेजसा व्यक्रमद्रोषा-च्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीड़ितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरु-च्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गत-सत्त्व इवाभवत् ॥ ६३ ॥ स मुहूर्त्तं तथा भूत्वा सचेताः पुन-रुत्थितः । रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥६४॥ शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्ये-नापूजयद्भवम् ॥ ६५ ॥ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ॥ ६६ ॥ पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघ-गम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंहतम् ॥६७॥

भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते । शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषि-र्भवान् । विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥ प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणि-नम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥ स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच। कपर्दिन् सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन। देव-देव महादेव नीलग्रीव जटाधर। कारणानाञ्च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विभुम्॥ ७४॥ देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत्। अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः॥ ७५॥ शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे। दक्षयज्ञविनाशाय हरि-रुद्राय वै नमः॥ ७६॥ ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये। पिनाकगोप्त्रे सूर्य्याय मार्ज्जालीयाय वेधसे॥ ७७॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर। गणेशं जगतः शम्भुं लोककारण-कारणम्॥ ७८॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम्। व्यति-क्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हसि शङ्कर॥ ७९॥ भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम्। दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ८०॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम्। न मे स्याद-पराधोऽयं महादेवातिसाहसात्॥ ८१॥ कृतो मयायमज्ञानात् विमर्दो यस्त्वया सह। शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाद्य शङ्कर॥ ८२॥

वैशम्पायन उवाच। तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः। प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फाल्गुनम्॥ ८३॥ परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान् हरः। पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः॥ ८४॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तवे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

देवदेव उवाच। नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान्। बदर्य्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून्॥ १॥ त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे। युवाभ्यां पुरुषाग्राभ्यां तेजसा धार्य्यते जगत्॥ २॥ शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिःस्वनम्।

प्रग्रस्य दानवाः शस्त्राख्यया क्षणेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदेतदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् । मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ॥ ४ ॥ तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ । भविष्यति शरीरञ्च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मर्त्येषु मानद । दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज । कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तु ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ ॥ कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि ॥ १० ॥ दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा । भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः । शराश्चाशीविषाकाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ ॥ युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च । सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष मे प्रथमः कामो भगवन् भगनेत्रहन् । त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच । ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो । समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५ ॥ नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ न त्वेतत् सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् । जगद्विनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७ ॥ अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे । मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समा-

ष्ठितः । उपसङ्गम्य विश्वेशमभीष्टेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ ततस्तमध्यापयामास सरहस्यनिवर्त्तनम् । तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्त्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्थं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥२१॥ ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणाञ्च सहस्रशः । तस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्महान् ॥ २३ ॥ अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः । मूर्त्तिमद्वै स्थितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २४ ॥ स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ फाल्गुनस्यामितौजसः । यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युतिर्गिरिश उमापतिः शिवः । धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा सहोमया सिततटसानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सम्पश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः । जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा । मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३ ॥ कृतार्थञ्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रूंश्च विजितान् सर्वान्

निर्वृत्तञ्च प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामित- तेजसः। ततो वैदूर्य्यवर्णाभो भासयन् सर्वतो दिशः ॥ ५ ॥ यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः। नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ॥ ६ ॥ वरुणो यादसां भर्त्ता वशी तं देशमागमत्। अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्च्चिषा ॥ ७ ॥ कुवेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः। विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतो- पमदर्शनः ॥ ८ ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः। तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ॥ ९ ॥ मर्त्त्यमूर्त्तिधरैः सार्द्धं पितृभिर्लोकभावनैः। दण्डपाणिरचि- न्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥ १० ॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने- नावभासयन्। त्रींल्लोकान् गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ॥११॥ द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते। ते भानुमन्ति चित्राणि शिखराणि महागिरेः ॥ १२ ॥ समास्थायार्जुनं तत्र ददृशु- स्तपसान्वितम्। ततो मुहूर्त्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ॥ १३ ॥ आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः। पाण्डरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि ॥ १४ ॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्र- मिवास्थितः। संस्तूयमानो गन्धर्वैरृषिभिश्च तपोधनैः ॥ १५ ॥ शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य्य इवोदितः। अथ मेघस्वनो धीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ १६ ॥ यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः। अर्जुनार्जुन पश्यास्मान् लोकपालान् समागतान् ॥ १७ ॥ दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम्। पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ १८ ॥ नियोगाद्- ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः। त्वया च वसुसंभूतो महा- वीर्य्यः पितामहः ॥ १९ ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणे- ऽनघ। क्षत्रञ्चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ २० ॥ दान- वाश्च महावीर्य्या ये मनुष्यत्वमागताः। निवातकवचाश्चैव दानवाः

कुरुनन्दन॥ २१॥ पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः।
कर्णश्च सुमहावीर्य्यस्त्वया वध्यो धनञ्जय॥ २२॥ अंशाश्च क्षिति-
सम्प्राप्ता देवदानवरक्षसाम्। त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफल-
निर्जिताम्॥ २३॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वमरि-
कर्षण। अक्षया तव कीर्त्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन॥ २४॥
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे। लघ्वी वसुमती
चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह॥ २५॥ गृहाणास्त्रं महाबाहो
दण्डमप्रतिवारणम्। अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करि-
ष्यसि॥ २६॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरु-
नन्दन। समन्त्रं सोपचारञ्च समोक्षविनिवर्त्तनम्॥ २७॥ ततो
जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः। पश्चिमां दिशमास्थाय
गिरमुच्चारयन् प्रभुः॥ २८॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे
व्यवस्थितः। पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः॥ २९॥
मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान्। प्रतिगृह्णीष्व
कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान्॥ ३०॥ एभिस्तदा मया वीर
संग्रामे तारकामये। दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम्
॥ ३१॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान्। गृहाण
न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः॥ ३२॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण
संग्रामे विचरिष्यसि। तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न
संशयः॥ ३३॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभा-
षत। दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च॥ ३४॥ प्रीतोऽह-
मपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल। त्वया सह समागम्य अजि-
तेन तथैव च॥ ३५॥ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन।
सहास्माभिर्भवान् श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः॥ ३६॥ दर्शनात्ते

त्विदं दिव्यं प्रदिष्यामि नरर्षभ। अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जया- नपि जेष्यसि ॥ ३७ ॥ मत्तश्चैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम्। अनेन त्वमनीकानि धार्त्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि॥ ३८॥ तदिदं प्रति- गृह्णीष्व अन्तर्द्धानं प्रियं मम। ओजस्तेजो द्युतिकरं प्रस्वापन- मरातिनुत्॥ ३९॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा। तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४०॥ त्वदर्थमुद्यत- ञ्चेदं मया सत्यपराक्रम। त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ॥ ४१॥ ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत् कुरुनन्दनः। कौवेर- मभिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम्। सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभि- निस्वनः॥ ४३॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः। परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिङ्गतः॥ ४४॥ देवकार्य्यन्तु सुमहत्त्वया कार्य्यमरिन्दम। आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते॥ ४५॥ रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम्। तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव॥ ४६॥ तान् दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान् गिरिमूर्द्धनि। जगाम विस्मयं धीमान् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः॥ ४७॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान् समागतान्। पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि॥ ४८॥ ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयम्। यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः॥ ४९॥ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः। कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम्॥ ५०॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक- चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च कैरातपर्व॥ ४१॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः। चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥ ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः। रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निव। दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३ ॥ असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः। दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४ ॥ तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः। वायुस्फोटाः सनिर्घाता महामेघस्वनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः। सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः ॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम्। वहन्ति ये नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम्। ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८ ॥ तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम्। दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः। सन्नतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलिरुवाच। भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति। आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सम्मतम् ॥ ११ ॥ आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः। कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३ ॥ अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात्। आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच। मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम्। राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥ पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः। दैवतैर्वा समारोढुं

दानवैर्वा रथोत्तमम्॥ १६॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः। द्रष्टुं वाप्यथवा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव च॥ १७॥ त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि। पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा॥ १८॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्र-सारथिः। आरुरोह रथं शीघ्रं हयान् येमे च रश्मिभिः॥१९॥ ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः। जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः॥ २०॥ ततः पितॄन् यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि। मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे॥२०॥ साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम्। त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम्॥ २१॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः। स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्तिस्म देवैः सह गत-व्यथाः॥ २२॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन्। गच्छाम्यामन्त्रयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि॥ २३॥ तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च। तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः॥ २४॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत-स्ततः। सुसुगन्धाश्च वार्य्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः॥ २५॥ अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः। शिशुर्यथा पितु-रङ्के सुसुखं वर्त्तते नग॥ २६॥ तथा तवाङ्के ललितं शैलराज मया प्रभो। अप्सरोगणसङ्कीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते॥ २७॥ सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा। एवमुक्त्वार्जुनः शैल-मामन्त्र्य परवीरहा॥ २८॥ आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः। स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा॥ २९॥ ऊर्द्ध्वमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः। सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम्॥ ३०॥ ददर्शाद्भुतरूपाणि विमा-नानि सहस्रशः। न तत्र सूर्य्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः

॥ ७१ ॥ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया । ताराकूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ७२ ॥ दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि । तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डव: ॥७३॥ ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्च्चिषा । तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ॥ ७४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्घशः । गन्धर्व्वाणां सहस्राणि सूर्य्यज्वलिततेजसाम् ॥ ७५ ॥ गुह्यकानामृषीणाञ्च तथैवाप्सरसां गणान् । लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ७६ ॥ पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ॥ ७७ ॥ यान् दृष्टवानसि विभो ताराकूपाणि भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभ्रं वैजयिनं गजम् ॥ ७८ ॥ ऐरावतञ्चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् । स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ॥ ७९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्व्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥८०॥ एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः । ततो ददर्श शक्रस्य पुरींताममरावतीम् ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि शक्रपुरीदर्शने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् । सर्व्वर्त्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥ तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् । उद्वीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् । ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३ ॥ नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुण्यकर्त्तृणां

नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नाश्वमेधैर्नाहितानिर्नाव्रतिकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः। नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानवहिष्कृतैः ॥ ५ ॥ नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन। पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिनादितम्। प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः। संस्थितान्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८ ॥ संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः। पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः। हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १० ॥ आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः। प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम्। इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा। आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः। तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हाहाहूहू ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् स समागम्य विधिवत् कुरुनन्दनः। ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात्। ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं पाकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा। दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः। स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसम्भवैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमद्बली। स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते। शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २० ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा। अङ्कमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः

शक्रासनं गतः। अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२॥
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम्। पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३ ॥ प्रमार्ज्यमानः शनकैर्बाहू चास्या-यतौ शुभौ। ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥ २४ ॥
वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन्। मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू चास्फोटयञ्छनैः ॥ २५ ॥ स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक्। हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६ ॥
एकासनोपविष्टौ तौ शोभयाञ्चक्रतुः सभाम्। सूर्य्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना। गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८॥
घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयम्प्रभा। उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजन्या च कुम्भ-योनिः प्रजागरा। चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना ॥ ३० ॥ एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र सहस्रशः। चित्तप्रसादने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकटितटश्रोण्यः कम्प-मानैः पयोधरैः। कटाक्षहावमाधुर्य्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसभादर्शने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्य-मुत्तमम्। शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १ ॥ पाद्य-माचमनीयञ्च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम्। प्रवेशयामासुरथो पुरन्दर-निवेशनम् ॥ २ ॥ एवं सम्पूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः। उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३ ॥ शक्रस्य हस्ता-द्दयितं वज्रमस्त्रञ्च दुःसहम्। अशनीश्च महानादा मेघबर्हिण-

स्तरपा: ॥ ४ ॥ स्तृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन् सस्मार पाण्डव:। पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ तत: शक्रोऽब्रवीत् पार्थं कृतास्त्रं काल आगते। नृत्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६ ॥ वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते। तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दर:। स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरामय: ॥ ८ ॥ गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह। तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दु:शासनवधामर्षी शकुने: सौबलस्य च। ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित् क्वचित्। गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रञ्चोपलब्धवान् ॥ १० ॥ स शिक्षितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान्। न शर्म लेभे परवीरहन्ता भ्रातृन् स्मरन्मातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादिशिक्षायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय: ॥ ४४ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत्। पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासव: ॥ १ ॥ गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम्। उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं सोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्नियोगत:। तथा त्वया विधातव्य: स्त्रीषु सङ्गविशारद: ॥३॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात्। गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा विदितो हृष्ट: स्वागतेनार्चितस्तया। सुखासीन: सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागत:। त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यस्तु देवमनुष्येषु

प्रख्यातः सर्व्वजैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥७॥ प्रख्यातो बलवीर्य्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वर्च्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाञ्चाष्टगुणाश्रयाम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्य्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च । एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥ १० ॥ अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियम्वदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥ सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः । विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्ता स्मितं कृत्वा सम्मानं बहु मन्य च । प्रत्युवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥१५॥ यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च । तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि चित्रसेनोर्व्वशीपञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विसृज्य गन्धर्व्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता । उर्व्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १ ॥ स्नानालङ्करणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्त-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा। मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं हि फाल्गुनम्॥ ४॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे। प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति॥ ५॥ मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा। केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती॥ ६॥ भ्रूक्षेपालापमाधुर्य्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च। शशिनं वक्त्रचन्द्रेण सा ह्वयन्तीव गच्छती॥ ७॥ दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ। गच्छन्त्या हारविरुचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः॥ ८॥ स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे। त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना॥ ९॥ अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम्। मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम्॥ १०॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम्। सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत्॥ ११॥ गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली। कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ॥ १२॥ सीधुपानेन चाल्पेन तुष्ट्याथ मदनेन च। विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत्॥ १३॥ सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी। बह्वाश्चर्य्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः॥ १४॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता। तन्वभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती॥ १५॥ ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी। भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता॥ १६॥ तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता। अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना॥ १७॥ उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम्। स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि॥ १८॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः। तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान्॥ १९॥

अर्जुन उवाच। अभिवादे त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे। किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः॥ २०॥ फाल्गुनस्य

वच: श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी । गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ॥ २१ ॥

उर्वश्युवाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्त्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ २३ ॥ रुद्राणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वश: । समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावत: । ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ण्णसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वै: शक्रनन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वाप्सर:सु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह । त्वं किलानिमिष: पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गता: स्वं स्वं गृहं सुरा: ॥ २९ ॥ तथैवाप्सरस: सर्वा विशिष्टा: स्वगृहं गता: । अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिता: ॥ ३० ॥ तत: शक्रेण सन्दिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् । प्राप्त: कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥ त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सदौदार्य्यगुणान्वितम् । पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता । चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथ: ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुन: । उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दु:श्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भामिनि ।

गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम। तथा त्वमपि कल्याणि नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३८ ॥ यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे। तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥ इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति च। त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञाय्योत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः। गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्द्धिनी ॥ ४१ ॥

उर्वश्युवाच। अनावृतास्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन। गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२ ॥ पुरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः। तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत् प्रसीद न मामार्त्तां विसर्जयितुमर्हसि। हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्तान्च भज मानद ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच। शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते। शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५ ॥ यथा कुन्ती च माद्री च शची चेह समानघे। तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥ गच्छ मूर्द्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि। त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥४७॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता। वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥

उर्वश्युवाच। तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम्। यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामवाणवशङ्गताम् ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः। अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ। पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥ ततोऽर्जुनस्त्वरमाणस्चित्रसेनमरिन्दमः। संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या

यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
तत्र चैवं यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ न्यवेदयच्च शक्रस्य
चित्रसेनोऽपि सर्व्वशः । तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः
॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा शुभैर्व्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत । सुपु-
त्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
धैर्य्येण जिता वै ते महाभुज । यत्तु दत्तवती शापमुर्व्वशी तव
मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे त्रयोदशे
वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च
॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ मुदं परमिकां लेभे न च
शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्व्वेण यशस्विना ॥६०॥
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं शृणुयान्नित्यं
वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते
॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिशम्य फाल्गु-
नस्य । व्यपगतमददम्भरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि उर्व्वशीशापे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य
देवराजं महामुनिः । ददर्शार्द्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥२॥
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे । निषसाद द्विजश्रेष्ठः
पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने

स्थितम्। कथन्नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं तस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः। स एवमनुसम्प्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्रनिसूदनः। लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ६ ॥ ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम्। नायं केवलमर्त्यो वै मानुषत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः। अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥ अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम्। शृणु मे वदतो ब्रह्मन् योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ। ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी। कार्य्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः। तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनामविश्रुतम् ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च। यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती। भूमेर्भारावतरणं महावीर्य्यौ करिष्यतः ॥ १४ ॥ उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति। विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते सुरान् हन्तुं बलदर्पसमन्विताः। देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥ १६ ॥ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः। सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥ योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिसूदनः। कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम्। दर्शनादेव निहताः सागरस्यात्मजा विभो ॥ १९ ॥ तेन कार्य्यं महत् कार्य्यमस्माकं द्विजसत्तम। पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः ॥ २० ॥ सोऽसुरान् दर्शनादेव

शक्तो हन्तुं सहानुगान्। निवातकवचान् सर्वान् नागानिव महाह्रदे ॥ २१ ॥ किन्तु नाल्पेन कार्य्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः। तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने। तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ २३ ॥ भवानस्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम्। काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ स वाच्यो मम सन्देशाद्धर्मात्मा सत्यसङ्गरः। नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्य्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ २५ ॥ नाशुद्धबाहुवीर्य्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे। भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ २६ ॥ गृहीतास्त्रो गुड़ाकेशो महाबाहुर्महामनाः। नृत्यवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् ॥ २७ ॥ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर। भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम ॥ २८ ॥ तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः। राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्य्यटन्तं महीतलम्। त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥३०॥ गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च। वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम्। उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ॥ ३२ ॥ यथागुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम। दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः। काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३४ ॥ ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिन्दमम्। तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि लोमशागमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

जनमेजय उवाच। अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिका-सुतः। द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात् सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। श्रुतं मे सूत कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः। कच्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥ प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः। मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः। त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान्। कोऽर्जुनस्या-ग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशानुगाः। येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥७॥ तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः। अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे। महान् स्यात् संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९ ॥ घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः। अमर्षी बलवान् पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १० ॥ सम्भवेत्तुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम्। सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११ ॥ अपि सर्वेश्वरत्वं हि न ते वाञ्छन्त्यपराजिताः। बधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते। मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मान्नेव प्रतिसंहितः ॥ १३ ॥ त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्। जिगाय पार्थिवान् सर्वान् राजसूये महाक्रतौ ॥ १४ ॥ शेषं कुर्य्याद्गिरे-र्वज्रो निपतन्मूर्ध्नि सञ्जय। न तु कुर्य्युः शराः शेषं क्षिप्तास्तात किरीटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चरा-चरम्। तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मत्सुतान् ॥१६॥

अपि तद्रथघोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्णेव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यद्गद्दमन् प्रवपंश्चैव वाणान् स्थाताततायी समरे किरीटी । सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधाता भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

—

सञ्जय उवाच । यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्य्योधनं प्रति । सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्ते महौजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः । कर्णस्य च महाराज जुगुप्सन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥ श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे । एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेशमास्थाय योधयामास फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्द्दी भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥ तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युते । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गुनात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९ ॥ यत्तु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्य्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ १० ॥ ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया भीमवेगया । त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ॥ ११ ॥ सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः । सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो

देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे। अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्य्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः। पर्य्याप्तं वैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः। येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक्। दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्व्विचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥ ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलकादयः। ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ स्वैरमुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा। निर्दहेयुर्मम सुतान् किं पुनर्मन्युसेविताः ॥ १८ ॥ पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृता। दिव्यास्त्रमन्त्रानुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः। हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह सञ्जय। महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा। फाल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ २२ ॥ समर्था न हि मे पुत्राः सहामात्याः ससौवलाः। क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वासुदेवे च सात्त्वते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि धृतराष्ट्रखेदे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच। यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने। प्रव्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १ ॥ कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम्। दुर्य्योधनं पाण्डुपुत्रान् कोपयानं महारथान् ॥ २ ॥ किमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम्। वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। वानियच्च मृगांश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपातितान्। ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने। अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन् साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम्। दश मोक्षविदां तत्र यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ रुरून् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान् वनेचरान्। बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वापि दृश्यते। कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा पुनः ॥ ८ ॥ पुत्त्रानिव प्रियान् भ्रातॄन् ज्ञातीनिव सहोदरान्। पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतींश्च द्रौपदी सर्वान् द्विजातींश्च यशस्विनी। मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम्। धनुर्द्धरा मांसहेतोर्मृगाणां क्षयञ्चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम्। पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वताञ्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच। तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम्। चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। अब्रवीत् सञ्जयं सूतमामन्त्र्य पुरुषर्षभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोऽस्मि वै क्षणम्। सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्त्राणां द्यूतजं हि यत् ॥ ३ ॥ तेषामसह्यवीर्य्याणां शौर्य्यं धैर्य्यं धृतिं पराम्। अन्योऽन्यमनु-

रागञ्च भ्रातॄणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती । नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥ दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ । शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्द्धनि । स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७ ॥ न शेषं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं नचंस्येते त्वमर्षिणौ । वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥ ९ ॥ युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन । न शक्यः सहितुं वेगः सर्वैरपि संयुगे ॥ ११ ॥ तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः । शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥ ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्य्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः । समर्थेनापि यन्मोहात् पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि निर्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काम्यके पार्थान् समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । विराटो धृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च यत् कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् । चारेण विदितं सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः ॥ १९ ॥ अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् । कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥ या सा समृद्धिः

पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह । राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्महीपालान् शस्त्रतेजोभयार्दितान् । सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोड्रान् सचोलद्राविड़ान्धकान् ॥ २२ ॥ सागरानूपकांश्चैव ये च पत्तनिवासिनः । सिंहलान् वर्वरान् म्लेच्छान् ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् । पल्लवान् दरदान् सर्वान् किरातान् यवनाञ्छकान् ॥ २४ ॥ हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा । जागुड़ान्रमटान् हूणान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् । केकयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्षमहमाहूतान् यज्ञे ते परिवेशकान् । सा ते सम्प्रद्रियैर्राज्ञा चपला प्रतिसारिणी ॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् । रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदशाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च । धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥२८॥ दुर्य्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णञ्च भारत । दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् । धार्त्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ३० ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । शृण्वत्सु तेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन । अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान् हनिष्यसि ॥ ३२ ॥ वर्षात्त्रयोदशादूर्द्धं सत्यं मां कुरु केशव । प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३ ॥ तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः । धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ॥ ३४ ॥ केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् । पाञ्चाली प्राहुर्राक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३५ ॥ दुर्य्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितम् । प्रतिजानीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६ ॥ ये स्म

तेऽपराजितां कृष्णां दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा। मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति वृकद्विजाः॥ ३७॥ पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा। उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टासि सभातले ॥ ३८॥ तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले। क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत्॥ ३९॥ परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता। तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम्॥ ४०॥ एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः। सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहवलक्षणाः॥ ४१॥ ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्द्धं त्रयोदशात्। पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नशाम्बौ युयुधानभीमौ। माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥४३॥ एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुबन्धान् ससैन्यान्। को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केशरिणो यथैव॥ ४४॥

धृतराष्ट्र उवाच। यन्मां ब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्डवान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र। ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो भविता शोणितौघः॥ ४५॥ मन्ये तथा तद्भवितेति सूत यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम्। असंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम्॥ ४६॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकपञ्चाशोऽध्यायः समाप्तञ्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्व॥ ५१॥

अथ नलोपाख्यानपर्व॥

जनमेजय उवाच। अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि। युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः॥ १॥

वैशम्पायन उवाच । अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि । न्यवसन् कृष्णया सार्द्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २ ॥ ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले । दुःखार्त्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ॥ ३ ॥ धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः । तद्वियोगार्दितान् सर्व्वान् शोकः समभिपुप्लुवे ॥ ४ ॥ धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः । अर्जुनः पाण्डुपुत्त्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्त्रैस्तथा वयम् । सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्म्मात्मा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्व्वे महात्मनः । मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः । नीता लोकममुं सर्व्वे धार्त्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः । सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ भवतो द्यूतदोषेण सर्व्वे वयमुपप्लुताः । अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ क्षात्त्रधर्म्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि । न हि धर्म्मो महाराज क्षत्त्रियस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्म्मं क्षत्त्रियस्य विदुर्बुधाः । स क्षत्त्रधर्म्मविद्राजा धर्म्यान्मा नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्द्वादशसमा राजन् धार्त्तराष्ट्रान्निहन्महि । निवर्त्त्य च वनात् पार्थमानाय्य च जनार्द्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महामते । धार्त्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशाम्पते ॥ १७ ॥ सर्व्वानहं हनिष्यामि धार्त्तराष्ट्रान् ससौबलान् । दुर्य्योधनस्य

कर्णश्च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १८ ॥ मया प्रथमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विशाम्पते ॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम । अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि राजा न वालिशः । अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान् धर्मपरायणः ॥ २१ ॥ निकृत्या निकृतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते । अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो । संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिवसादूर्द्ध्वमच्युत । त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥२५॥ कालो दुर्य्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिन्दम । एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतम् । प्रायेणाज्ञातचर्य्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥२७॥ न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्जनः । न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः । प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ॥२९॥ यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातचर्य्यामुत्तीर्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥ स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः । चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान् न महाराज कृपणान् कर्त्तुमर्हसि । यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ॥ ३३ ॥ निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः । हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥३५॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः। उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्द्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥ असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम्। वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो। अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥ अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम्। हन्ता त्वमसि दुर्द्धर्षं सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्मराजे युधिष्ठिरे। आजगाम महाभागो वृहदश्वो महानृषिः ॥ ४० ॥ तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम्। शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वस्तञ्चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः। अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ४२ ॥ अक्षद्यूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हृतम्। आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः। भार्य्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ४४ ॥ पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम्। प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं वने दुर्वसतीर्वसन् परमदुःखितः। अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः ॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम्। अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि। विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम्। प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् ॥ ४९ ॥ अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि। भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा क्वचित्। न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥

वृहदश्व उवाच। यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित्। अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ । यत्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति । इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत । यत्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः । तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् । वनवासं सुदुःखार्त्तो भार्य्यया न्यवसत् सह ॥ ५६ ॥ न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः । वने निवसतो राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरै-र्भ्रातृभिर्देवसन्निभैः । ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिर-संवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

बृहदश्व उवाच । आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली । उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा । उपर्य्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः । अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥ ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः । रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४ ॥ तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

शूर: सर्व्वगुणैर्युक्त: प्रजाकाम: स चाप्रज: ॥ ५ ॥ स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहित: । तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६ ॥ तं स भीम: प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् । महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्च्चसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो दमन: सभार्य्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशा: ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् । उपपन्नान् गुणै: सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यश: प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम् । शतं शतं सखीनाञ्च पर्य्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥ तत्र स्म राजते भैमी सर्व्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायतलोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्व्वाथ वा श्रुता । चित्तप्रसादनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्या: समीपे तु नलं प्रशशंसु: कुतूहलात् । नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुन: पुन: ॥ १६ ॥ तयोरदृष्ट: कामोऽभूत् शृण्वत: सततं गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धत हृच्छय: ॥ १७ ॥ अशक्नुवन्नल: कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्त:पुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगत: ॥ १८ ॥ स ददर्श ततो हंसान् जातरूपपरिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध । यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज्ज महीपति: । ते तु हंसा:

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान् ॥ २३ ॥ सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता । हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन् ॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥२६॥ दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः । अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि भार्य्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि । सफलन्ते भवेज्जन्म रूपञ्चेदं सुमध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २९ ॥ त्वञ्चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥३०॥ एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशाम्पते । अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशाम्पते । पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत । ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा तदा ॥ २ ॥ ऊर्द्धदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती

पुनः ॥ ४ ॥ तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिङ्गितैः । ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कार्य्यं सुमहत् स्वां सुतां प्रति । किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ॥ ७ ॥ स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदात्मना कार्य्यं दमयन्त्याः स्वयम्बरम् ॥ ८ ॥ स संनिमन्त्रयामास महीपालान् विशाम्पतिः । अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयन्तो वसुन्धराम् । विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् । यथार्हमकरोत् पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ । अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ । देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावर्चयित्वा मघवा ततः कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानामयञ्चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर । लोके च मघवन् कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६ ॥

वृहदश्व उवाच । नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा । धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७ ॥ शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् । आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम । एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मघवन् येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ।

विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता। रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्व्वयोषितः॥ २०॥ तस्याः स्वयम्वरः शक्र भविता न चिरादिव। तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्व्वशः॥ २१॥ तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः। काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन॥ २२॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः। आजग्मुर्द्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः॥ २३॥ ततस्ते शुश्रुवुः सर्व्वे नारदस्य वचो महत्। श्रुत्वैव चाब्रुवन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत॥ २४॥ ततः सर्व्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः। विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्व्वे महीक्षितः॥ २५॥ नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम्। अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः॥ २६॥ अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम्। साक्षादिव स्थितं मूर्त्त्या मन्मथं रूपसम्पदा॥ २७॥ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम्। तस्थुर्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा॥ २८॥ ततोऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः। अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य्य नभस्तलात्॥ २९॥ भो भो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान्। अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम॥३०॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलदौत्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५४॥

वृहदश्व उवाच। तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत। अथैतान् परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः॥ १॥ के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः। किञ्च तद्वो मया कार्य्यं कथयध्वं यथातथम्॥ २॥ एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत। अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थमागतान्॥ ३॥ अहमिन्द्रो-

यमाग्निश्च तथैवायमपाम्पतिः । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽय-मपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतानस्मान् दमयन्त्यै निवेदय । लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षवः ॥ ५ ॥ प्राप्तु-मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्र-वीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७ ॥ कथन्तु जात-सङ्कल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् । परार्थमीदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु महेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध । न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध मा चिरम् ॥ ९ ॥

वृहदश्व उवाच । एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् । सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-शनम् ॥ ११ ॥ ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् । देदीप्य-मानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥ अतीवसुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् । आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् । सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १५ ॥ प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः । न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो-कान्तिरहो धैर्य्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽथ वा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शक्नुवन्तिस्म व्याहर्त्तुमपि किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥ अथैनं स्मयमानन्तु स्मितपूर्व्वाभिभाषिणी । दमयन्ती नलं वीर-मभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छय-

वर्द्धनः । प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथ-मागमनञ्चेह कथञ्चासि न लक्षितः । सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः । एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच । नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् । देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽह-मलक्षितः । प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३ ॥ एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दमयन्त्युवाच । सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् । प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं करवाणि ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन । तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणय-मीश्वर ॥ २ ॥ हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव । त्वत्-कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भज-मानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह । तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥ येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् । न पादरजसा तुल्यो मन-स्ते षु प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्यु-मृच्छति । त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥ विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा । भूषणानि च मुख्यानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं

कृतस्त्वां संश्रित्य ग्रसते पुनः। कृतान्तमीशं देवानां का तं न वर-येत् पतिम् ॥ ९ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतग्रामाः समागताः। धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ १० ॥ धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम्। महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत् पतिम् ॥ ११ ॥ क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे। वरणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत्। समाप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३ ॥ देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते। वृणे त्वामेव भर्त्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम्। दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधी-यताम् ॥ १५ ॥ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः। परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः। एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचि-स्मिता। प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपा-योऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर। येन दोषो न भविता तव राजन् कथञ्चन ॥ १९ ॥ त्वञ्चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः। आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्वरः ॥ २० ॥ ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर। वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशा-म्पते। आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तम-पश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः। दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन् वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३ ॥ कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन् दमयन्ती शुचिस्मिता। किमब्रवीच्च नः सर्वान् वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥

नल उवाच। भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम्। प्रविष्टः सुमहाकक्षं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ २५ ॥ प्रविशन्तञ्च

मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः । ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६ ॥ सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः । विस्मिताश्चाभवन् सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥ अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः । त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्वरः ॥ २९ ॥ तेषामहं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध । एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् । मया शेषे प्रमाणन्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

——

बृहदश्व उवाच । अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्वरे ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीड़िताः । त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २ ॥ कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् । विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥ तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः । सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव । सम्पूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥५॥ तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः । आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ सुकेशान्तानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च । मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७ ॥ दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना । मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

हर्षसंहृष्टमनसाम्। तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥९॥ ततः सङ्कीर्त्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत। ददर्श भैमी पुरुषान् पञ्चतुल्याकृतीनथ ॥ १० ॥ तान् समीक्ष्य ततः सर्वान् निर्विशेषाकृतीन् स्थितान्। सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं नृपम् ॥ ११ ॥ यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम्। सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि देवान् जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम्। एवं सञ्चिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत। देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥ तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये। सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य्य च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत। वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥ देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत्। हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ॥ १७ ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे। मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ॥ १८ ॥ तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे। यथा देवैः स मे भर्त्ता विहितो निषधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे। यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ २० ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे। स्वञ्चैव रूपं कुर्व्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम्। निशम्य दमयन्त्यास्तत् करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥ निश्चयं परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे। मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं रागञ्च नैषधे ॥ २३ ॥ यथोक्तञ्चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे। सापश्यद्विबुधान् सर्व्वानस्वेदांस्तब्धलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितस्रग्रजोहीनान् स्थितानस्पृशतः क्षितिम्। छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च

सूचित:। सा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत ॥ २६ ॥ नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव। विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ॥ २७ ॥ स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम्। वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो हाहेति सहसा मुक्त: शब्दो नराधिपै:। देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरीरित: शब्द: प्रशंसद्भिर्नलं नृपम्। दमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृप: ॥ ३० ॥ आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना। यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्मां विद्धि भर्त्तारमेतत्ते वचने रतम्। यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥ तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। दमयन्ती तथा वाग्भिरभिवन्द्य कृताञ्जलि: ॥ ३३ ॥ तौ परस्परत: प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान्। तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥३४॥ वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजस:। प्रहृष्टमनस: सर्वे नलायाष्टौ वरान् ददु: ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमां शुभाम्। नैषधाय ददौ शक्र: प्रीयमाण: शचीपति: ॥ ३६ ॥ अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषध:। लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशन: ॥ ३७ ॥ यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम्। अपाम्पतिरपाम्भावं यत्र वाञ्छति नैषध: ॥ ३८ ॥ स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्या: सर्वे च मिथुनं ददु:। वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गता: ॥ ३९ ॥ पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विता:। दमयन्त्याश्च मुदिता: प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीम: प्रीतो महामना:। विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१ ॥ उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदाम्बर:। भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ॥ ४२ ॥ अवाप्य नारीरत्नन्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिव:। रेमे

सह तया राजन् शच्येव बलवृत्रहा ॥ ४३ ॥ अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्म्मेण परिपालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः । अन्यैश्च बहुभिर्धीमान् क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च । दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः । इन्द्रसेनं सुतञ्चापि इन्द्रसेनाञ्च कन्यकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिप । ररक्ष वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥४८॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीस्वयम्वरे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

——

वृहदश्व उवाच । वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः । यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथाब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलवृत्रहा । द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयम्वरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् ॥ ३ ॥ तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयम्वरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥ देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥ का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः। यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ॥ १० ॥ ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे। एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥ आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना। एवङ्गुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥ कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे। एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरञ्च दिवं ययुः ॥ १२ ॥ ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत्। संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १३ ॥ भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते। त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बृहदश्व उवाच। एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह। आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम्। अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः। अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च। गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४ ॥ अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया। निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात्। कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा। दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः। वैदर्भ्याः प्रेक्ष्यमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम्। आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९ ॥ तमत्तमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन। निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमम् ॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत। राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत्। एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्य्य-वान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः। अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्म्मार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता। उवाच नैषधं भैमी शोको-पहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः। मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसी-त्येवं पुनः पुनरभाषत। तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन। ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्तीति दुःखार्त्ता व्रीड़िता जग्मुरालयान्। तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च। युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलद्यूते एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

वृहदश्व उवाच। दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नरा-धिपम्। उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ भयशोक-समाविष्टा राजन् भीमसुता ततः। चिन्तयामास तत् कार्य्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २ ॥ सा शङ्कमाना तत् पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम्। नलञ्च हृतसर्व्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम्। हितां सर्व्वार्थ-कुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥ वृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य

नलशासनात्। आचक्ष्व यद्गतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यद्वसु ॥ ५ ॥ ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम्। अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा नलमाव्रजन् ॥ ६ ॥ तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः। न्यवेदयद्बृहत्सेना न च स प्रत्यनन्दत ॥ ७ ॥ वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्त्तारमभिवीक्ष्य सा। दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीड़िता प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ निशम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान्। नलञ्च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९ ॥ बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात्। सूतमानय कल्याणि महत्कार्य्यमुपस्थितम् ॥ १० ॥ बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या प्रभाषितम्। वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११ ॥ वार्ष्णेयन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२ ॥ जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि। तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते। तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥ यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्त्तिनः। तथा विपर्य्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च। ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥ नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः। यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः। न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान्। इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनन्तथा। अश्वांश्चेमान् यथाकामं वस चान्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः। न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २१ ॥ तैः

समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते। ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाजिना ॥ २२ ॥ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरञ्च तम्। इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकम् ॥ २३ ॥ आमन्त्र्य भीमं राजानमार्त्तः शोचन्नलं नृपम्। अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीन्तदा ॥ २४ ॥ ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः। भृतिञ्चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥२५॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलद्यूते षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

बृहदश्व उवाच। ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः। पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत्। द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया। दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना। व्यदीर्य्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान्। उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥ एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्द्धनः। निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकवस्त्राथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात्। स तया बाह्यतः सार्द्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥ पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे। नले यः सम्यगातिष्ठेत् स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च। पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः। त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः क्षुधा तत्र फल-

मूलानि कर्षयन्। प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥ ११ ॥ क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि। अपश्यत् शकुनान् कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली। अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥ ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत्। तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम्। दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः। आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान् समीपगतानक्षानात्मानञ्च विवाससम्। पुण्यश्लोकस्तदा राजन् दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादैश्वर्य्यात् प्रच्युतोऽहमनिन्दिते। प्राणयात्रान्न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥१८॥ येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः। इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः। भर्त्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥ एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा। आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २२ ॥ एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलान्। अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः। उवाचासकृदार्त्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ॥ २४ ॥ ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता। उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥ उद्विजते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः। तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम्। कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने वने ॥ २७ ॥ श्रान्तस्य ते

क्षुधार्त्तस्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् । वने घोरे महाराज नाश-
यिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २८ ॥ न च भार्य्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां
मतम् । औषधं सर्व्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच । एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे । नास्ति
भार्य्यासमं मित्रं नरस्यार्त्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्तु-
कामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे । त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वा-
मनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच । यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अवैमि चाहं
नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा
महीपते ॥ ३३ ॥ पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥ यदि चाय-
मभिप्रायस्तव ज्ञातीन् व्रजेदिति । सहितावेव गच्छावो विद-
र्भान् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति
मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥३६॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलयात्राया-
मेकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नल उवाच । यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं समृद्धो
गत्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिच्युतो गमिष्यामि तव शोक-
विवर्द्धनः ॥ २ ॥

वृहदश्व उवाच । इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः
पुनः । सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन संवृताम् ॥ ३ ॥
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां

काचिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ तां सभामुपसङ्क्रम्य तदा स निषधाधिपः । वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५ ॥ स चैकवस्त्रो मलिनो विकटः पांशुगुण्ठितः । दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः । सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दमयन्त्यान्तु नलो राजा विशाम्पते । शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागञ्च सर्वशः । वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः । किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखं प्राप्नोति मत्कृते । मद्विहीना त्वियं गच्छेत् कदाचित् स्वजनं प्रति ॥११॥ मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रता । उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य्य च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥१३॥ न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि । यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५ ॥ सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्द्धस्यावकर्त्तनम् ॥ १६ ॥ कथं वासो विकर्त्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया । विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्य्यचरत्तदा ॥ १७ ॥ परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत । आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेनार्द्धं वाससश्छित्वा निरस्य च परन्तपः । सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ १९ ॥ ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् । सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥

इयं वस्त्रावकर्त्तेन संवीता चारुहासिनी । उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा । चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २३ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ । रचन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्य्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि । कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥२५॥ गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः । आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥२६॥ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥ अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तामुत्सृज्य तां भार्य्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्य्यामुत्सृज्य दुःखित ॥२९॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्तीत्यागे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

——

वृहदश्व उवाच । अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गतक्लमा । अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्यमाना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २ ॥ हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि माम् । हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥ कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्य्यामनुव्रताम् । विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥ शक्यसे ता गिरः सम्यक् कर्त्तुं मयि नरेश्वर । यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो मृत्यु-

मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ७ ॥ पर्य्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताहमतिदुर्द्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध । आवार्य्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९ ॥ नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवं गतामिह । विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भविताम्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११ ॥ कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः । सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा तीव्रशोकार्त्ता प्रदीप्तेव च मन्युना । इतश्चेतश्च रुदती पर्य्यधावत दुःखिता ॥ १३॥ मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला। मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीवशोकसन्तप्ता मुहुर्निश्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापाद्दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमप्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥ अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥ एवन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्य्या महात्मनः । अन्वेषमाणा भर्त्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥ उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् । करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥ सहसाभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥२२॥ हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य

नैषध । कथं भवान् जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४ ॥ शापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिञ्चेतो धनानि च । श्रान्तस्य ते क्षुधार्त्तस्य परिम्लानस्य नैषध ॥ २५ ॥ कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥२६॥ आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ॥ २७ ॥ त्वरमाणो मृगव्याधः समतिक्रम्य वेगतः । मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८ ॥ निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः । मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९ ॥ समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥३०॥ कथञ्चेदं महत् कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशाम्पते ॥ ३१ ॥ सर्व्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत । तामर्द्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् । तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्व्वया ॥ ३४ ॥ सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ॥३५॥ तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना । स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ दुर्द्धर्षान्तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव । दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्यविनाकृता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषान्विता । यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥३८॥ तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः । व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीसर्पग्रासमोचने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

बृहदश्व उवाच। सा निवृत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा। वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १ ॥ सिंहद्वीपि-रुरुव्याघ्रमहिषर्क्षमृगैर्युतम्। नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्कर-सेवितम् ॥ २ ॥ शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः। अर्जुना-रिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३ ॥ जम्ब्वाम्रलोध्रखदिर-शालवेत्रसमाकुलम्। पद्मकामलकप्लक्षकदम्बोडुम्बरावृतम् ॥ ४ ॥ बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम्। प्रियालतालखर्जूर-हरीतकबिभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुशतैर्नद्धान् विविधानपि चाचलान्। निकुञ्जान् परिसङ्घुष्टान् दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ६ ॥ नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान्। सा बहून् भीम-रूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्वलानि तडागानि गिरि-कूटानि सर्वशः। सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥८॥ यूथशो ददृशे तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी। महिषांश्च वराहांश्च ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता। वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ १० ॥ नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित्। दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥ विदर्भतनया राजन् विललाप सुदुःखिता। भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२ ॥

दमयन्त्युवाच। व्यूढोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप। क्व नु राजन् गतोऽस्यद्य विसृज्य विजने वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधा-दिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्त्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते। स्मर्त्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥ यच्चोक्तं विहगै-र्हंसैः समीपे तव भूमिप। मत्समक्षं यदुक्तञ्च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६ ॥ चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः। स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७ ॥ तस्मादर्हसि शत्रुघ्न

सत्यं कर्त्तुं नरेश्वर। उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८ ॥ हा वीर ननु नामाहं नष्टा किल तवानघ। अस्या-मटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः। अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा। तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१ ॥ उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्य्यामिष्टां नराधिप। ईप्सितामीप्सि-तोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कृशां दीनां विवर्णाञ्च मलिनां वसुधाधिप। वस्त्रार्द्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन। न मानयसि मामार्य्य रुदतीमरिकर्षण ॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये मामिह-मेकाकिनी सती। दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५ ॥ कुलशीलोपसम्पन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम्। नाद्य त्वा-मनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते। शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ॥ २७ ॥ प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन। कं नु पृच्छामि दुःखार्त्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ॥ २८ ॥ कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये सङ्ग-त्येह नलो नृपः। को नु मे वाथ प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं नलम् ॥ २९ ॥ अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम्। यम-न्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३० ॥ अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम्। अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ॥ ३१ ॥ शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशङ्किता। भवान् मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानने प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदर्भ-राजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम्। निषधाधिपतेर्भार्य्यां नल-स्यामित्रघातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोक-कर्षिताम्। आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि। मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वारण्ये विलपितं न मामाश्वासयत्ययम्। यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥३६॥ द्रुमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितम्। विराजद्भिर्दिवानिकैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम्। अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८ ॥ सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम्। पतत्त्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३९ ॥ किंशुकाशोकबकुलपुन्नागैरुपशोभितम्। कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥ ४० ॥ सरिद्भिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम्। गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत। शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम्। राज्ञः स्नुषां राजभार्य्यां दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः। भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥४४॥ राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम्। आहर्त्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः। शीलवान् वीर्य्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचि ॥ ४६॥ सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः। तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४७ ॥ निषधेषु महाराज श्वशुरो मे नरोत्तमः। गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥४८॥ तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९ ॥ नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः। ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत् सोमपोऽग्निमान् ॥ ५० ॥ यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक् चैव प्रशासिता। तस्य मामबलां श्रेष्ठां विद्धि भार्य्यामिहागताम् ॥ ५१ ॥

त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम्। अन्वेषमाणां भर्त्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥ समुच्छ्रितमहद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः। कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणो नलः ॥५३॥ गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः। विक्रान्तः सत्ववान्वीरो भर्त्ता मम महायशाः ॥ ५४ ॥ निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः। किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम्। वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्मिन् वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना। कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामसृतोपमाम्। वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥ आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीम्। भीतामाश्वासय च मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी। दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥६०॥ सा गत्वा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना। तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१ ॥ वशिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम्। नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पर्णाहारैस्तथैव च। जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गं दिदृक्षुभिः। वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम्। नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतम् ॥६४॥ तापसैः समुपेतञ्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत्। सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ॥६५॥ वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना। सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥६६॥ योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी। साभिवाद्य तपोवृद्धान् विनयावनता स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा। पूजाञ्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे। तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ॥ ६९ ॥ तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः। कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७० ॥ तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी। ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह। विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ७२ ॥ अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः। अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ७३ ॥ साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता। न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४ ॥ मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः। विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५ ॥ विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः। तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६ ॥ निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः। वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्त्ता विशाम्पतिः ॥ ७७ ॥ देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः। गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्द्दनः। ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः। मम भर्त्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८० ॥ आहर्त्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः। सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१ ॥ स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्य्यैरकृतात्मभिः। आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ॥ ८२ ॥ देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च। तस्य मामवगच्छध्वं भार्य्यां राजर्षभस्य वै ॥ ८३ ॥ दमयन्तीति विख्यातां भर्त्तुर्दर्शनलालसाम्। सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ॥ ८४ ॥ पल्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः। अन्वेषमाणा भर्त्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ८५ ॥ महात्मानं

शताकुलञ्च विचरामीह दुःखिता। कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ॥ ८६ ॥ भवेत् प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः। यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७ ॥ वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम्। यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ॥ ८८ ॥ आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात्। कोऽनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ॥ ८९ ॥ कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीड़िता। तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ॥ ९० ॥ दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः। उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१ ॥ वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम्। निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२ ॥ भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम्। विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३ ॥ तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासन्तमरिन्दमम्। द्विषतां भयकर्त्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ॥ ९४ ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम्। एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५ ॥ तापसान्तर्हिताः सर्वे साग्निहोत्राश्रमास्तथा। सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ ९६ ॥ दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा। किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ॥ ९७ ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम्। क्व सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ॥ ९८ ॥ ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता। भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९९ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं वाष्पसन्दिग्धया गिरा। विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने। पल्लवापीड़ितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०१ ॥ अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन् वनान्तरे। आपीड़ैर्बहुभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराड़िव ॥ १०२ ॥

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन। वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ १०३ ॥ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम्। निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०४ ॥ एकवस्त्रार्द्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम्। व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०५ ॥ यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत् कुरु। सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ॥ १०६ ॥ एवं साशोकवृक्षमार्त्ता वै परिगम्य ह। जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०७ ॥ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा। नैकांश्च पर्वतान् रम्यान् नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०८ ॥ कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः। ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०९ ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता। ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ११० ॥ उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम्। सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १११ ॥ प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्। कूर्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२ ॥ सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी। उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ११३ ॥ उन्मत्तरूपा शोकार्त्ता तथा वस्त्रार्द्धसंवृता। कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४ ॥ तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः। केचिच्चिन्तां परां जग्मुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ ११५ ॥ प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे। अकुर्वत दयां केचित् पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११६ ॥ कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने। त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११७ ॥ वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः। देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११८ ॥ यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना। सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९ ॥

यथायं सर्व्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् । तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा । प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्त्तृव्यसनपीड़िता ॥ १२१ ॥ सार्थवाहञ्च सार्थञ्च जना ये तत्र केचन । युवस्थविर-बालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् । नृपस्नुषां राजभार्य्यां भर्त्तृदर्शनलाल-साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराड़् मम पिता भर्त्ता राजा च नैषधः । नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषशार्दूलममित्र-गणसूदनम् ॥ १२५ ॥ तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः । सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२६ ॥ अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते । मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२७ ॥ कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगा-नपि । पश्याम्यस्मिन् वने क्षत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२८ ॥ ऋते त्वां मानुषीं मर्त्त्यं न पश्यामि महावने । तथा नो यक्षराड़द्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२९ ॥ साब्रवीद्वणिजः सर्व्वान् सार्थवाहञ्च तं ततः । क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥

सार्थवाह उवाच । सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्य-दर्शिनः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीविलापे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

बृहदश्व उवाच । सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा । जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥ अथ काले बहु-तिथे वने महति दारुणे । तड़ागं सर्व्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं

महत् ॥ २ ॥ ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम्। बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३ ॥ निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम्। सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥ सम्मते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम्। उवास सार्थः सुमहान् वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥ अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा। सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥ पानीयार्थं गिरीनदीं मदप्रस्रवणाविलाम्। अथापश्यत सार्थन्तं सार्थजान् सुबहून् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा। समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्। नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥ स्यन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः। मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले। हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥ वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन्। केचिद्दन्तैः करैः केचित् केचित् पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः। भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरान्नादान् विसृजन्तो निपेतुर्धरणीतले। वृक्षेष्वारुह्य संरब्धाः पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः। राजन् विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥ आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः। एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत। सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्यावचनं मम ॥ १७ ॥ एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा। पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे जनसंचये। दमयन्ती च बुबुधे भयसन्त्रस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशसं तत्र सर्व्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला । ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिदविक्षताः ॥ २१ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः सर्वे कस्येदं कर्म्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभि-र्मणिभद्रो महायशाः ॥ २२ ॥ तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तॄणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥ शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् । ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४ ॥ अपरे त्वब्रुवन् दीना ज्ञातिद्रव्य-विनाकृताः । यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५ ॥ प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् । तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयङ्करी । तस्याः सर्व्वमिदं पापं नात्र कार्य्या विचारणा ॥२७॥ यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् । लोष्टभिः पांशु-भिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ॥ २९ ॥ ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् । आशङ्क-माना तत्पापमात्मानं पर्य्यदेवयत् ॥ ३० ॥ अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् । नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्म्मणः फलम् ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदण्वपि । कर्म्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्म्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३ ॥ भर्त्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः । भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्याञ्च विच्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ॥ ३५ ॥ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य शोचन् वैशसं कृतम् । भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायञ्च नराधिप ॥ ३६ ॥ अशोचन्तत

वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम्। योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये सं-
प्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
न्ममैव तत्। प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम्। या नाहमद्य
मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नरा-
णामिह विद्यते। न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम्। मन्ये स्वय-
म्वरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र
नलस्यार्थाय देवताः। नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम्
॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्त्ता सा विलप्य वराङ्गना। प्रला-
पानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतशेषैः सह
तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी
॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत्। सायाह्ने
चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्द्धसंवीता
प्रविवेश पुरोत्तमम्। तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममा-
र्जिताम् ॥ ४६ ॥ उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः।
प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मु-
स्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात्। सा तैः परिवृतागच्छत्
समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनै-
र्वृताम्। धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ ४९ ॥
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी। यादृग्रूपञ्च पश्यामि
विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवा-
यतलोचना। सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥५१॥
आरोप्य विस्मिता राजन् दमयन्तीमपृच्छत। एवमप्यसुखाविष्टा
बिभर्षि परमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि
कस्य वा। न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्त्तारं समनुव्रताम्। सैरिन्ध्रीं जातिसम्पन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ॥ ५५ ॥ फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम्। असङ्ख्येय-गुणो भर्त्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि। तस्य दैवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ॥ ५७ ॥ द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान्। तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ॥ ५८ ॥ आश्वासयन्ती भर्त्तारमहमप्य-गमं वनम्। स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित् कारणान्तरे ॥५९॥ क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत्। तमेकवसना नग्न-मुन्मत्तवदचेतसम् ॥ ६० ॥ अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशा-स्तदा। ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥ वाससोऽर्द्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम्। तं मार्गमाणा भर्त्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ॥ ६२ ॥ साहं कमलगर्भाभमप-श्यन्ती हृदि प्रियम्। न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३ ॥ तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु। राज-माताब्रवीदार्त्तां भैमीमार्त्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि। मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्त्तारं पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः। इहैव वसती भद्रे भर्त्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत्। समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीर-प्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्य्यां पादधावनम्। न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान् भवेत्। बध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥ भर्त्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहम्। यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा

न मे वासो वर्त्तते हृदये क्वचित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्टा ते व्रतमीदृशम् । एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशाम्पते ॥ ७२ ॥ उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत । सैरिन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् । एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४ ॥ ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् । दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ॥ ७६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-
चेदिराजगृहवासे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

बृहदश्व उवाच । उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १ ॥ तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २ ॥ माभैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥ स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा । उवाच मां विद्धि राजन् नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥ तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शापान्नशक्तोऽस्मि पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ७ ॥ सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।

लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना । उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे । तस्य दष्टस्य तद्रूपं चिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥ यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल । विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोच्यति । तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥ अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ॥ राजन् विषनिमित्ता च न ते पीड़ा भविष्यति । संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ २० ॥ अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर । स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ॥ २२ ॥ समेष्यसि दारैस्त्वं मास्म शोके मनः कृथाः । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप । संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । इत्युक्त्वा

प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥२५॥ एवं नलञ्च सन्दिश्य वासो दत्त्वा च कौरव। नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटक-
संवादे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

बृहदश्व उवाच। तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः। ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन्। अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २॥ अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च। अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदुष्करम्। सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच। वस बाहुक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि। शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम। भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतंशताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ। एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७ ॥

बृहदश्व उवाच। एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः। ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन्। सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९ ॥ क्व नु सा क्षुत्पिपासार्त्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी। स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत्। कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११ ॥ आयुष्मन् कस्य वा नारी यामेवमनु-

शोचसि। तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं वचः। स वै केनचिदर्थेन
तया मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुख-
पीड़ितः। दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति। स विभ्रमन्महीं
सर्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवा-
नुसंस्मरन्। सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति। एका बालानभिज्ञा
च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं
यदि जीवति। श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥१८॥
त्यक्ता तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष। इत्येवं नैषधो राजा
दमयन्तीमनुस्मरन्। अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥१९॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

बृहदश्व उवाच। हृतराज्ये नले भीमः सभार्य्ये प्रेष्यतां गते।
द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥ सन्दिदेश च
तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम्। मृगयध्वं नलञ्चैव दम-
यन्तीञ्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कर्मणि सम्पन्ने विज्ञाते निष-
धाधिपे। गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मितम्। नचेच्छक्या विहानेतुं
दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
दशशतं धनम्। इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम्
॥ ५ ॥ पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्य्यया। नैव क्वापि

अपश्यन्ति नलं वा भीमदुहितरं वा भीमदुहितरन्तथा ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् । मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ॥ ८ ॥ निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः । तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् । तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच । यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना । कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियम् । पूर्णचन्द्रनिभां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥ ११ ॥ इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ॥ १२ ॥ मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृताम् । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥ १३ ॥ पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ १४ ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम ॥ १५ ॥ दह्यमानामिवार्केण मृणालीमिव चोद्धृताम् । रूपौदार्य्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् । कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ॥ १७ ॥ देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया । भर्त्ता नाम परं नार्य्या भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ॥ १९ ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति । इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ २० ॥ सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः । कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ॥ २१ ॥ भर्त्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो

यथा। अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ॥ २२ ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम्। तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंहताम् ॥ २३ ॥ नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तच्चेयमसितेक्षणा। युक्तन्तस्याप्रमेयस्य वीर्य्यसत्त्ववतो मया ॥ २४ ॥ समाश्वासयितुं भार्य्यां पतिदर्शनलालसाम्। अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्त्तां ध्यानतत्पराम् ॥ २५ ॥

वृहदश्व उवाच। एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम्। उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा। भीमस्य वचनाद्राज्ञि त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७ ॥ कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते। आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ ॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते। अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९ ॥

वृहदश्व उवाच। अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर। पर्य्यपृच्छत तान् सर्वान् क्रमेण सुहृदः स्वकान्। रुरोद च भृशं राजन् वैदर्भी शोककर्षिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम्। ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिता ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीञ्च भारत। जनित्र्याः कथयामास सैरिन्ध्री रुदती भृशम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य तां वेद यदि मन्यसे। अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत्। ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशाम्पते ॥ ३४ ॥ पप्रच्छ भार्य्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी। कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्त्तुर्वा वामलोचना ॥ ३५ ॥ त्वया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६ ॥ तत्त्वेन हि

समाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् । एवमुक्तस्तया राजन् सुदेवो द्विजसत्तमः । सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सुदेव उवाच । विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाद्युतिः । सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥ राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः । भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः । दमयन्त्या गतः सार्द्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३ ॥ ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् । सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते । अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ॥ ५ ॥ श्यामायाः पद्मसङ्काशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया । मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽभ्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषस्येन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् । असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन सूचिता । लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशाम्पते । सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११ ॥ पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत । रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्त्तमिव तस्थतुः ॥ १२ ॥ उत्सृज्य बाष्पं शनकैराजमातेदमब्रवीत् । भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लु-

मानेन स्वचिता ॥ १३ ॥ अहञ्च तव माता च राक्षसस्य महात्मनः । सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नस्वावदर्शने ॥ १४ ॥ भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गेहं तथैव मम भाविनि । यथैव च ममैश्वर्य्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशाम्पते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि । सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात् सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकार्त्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥ यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्त्तुमिच्छसि । विदर्भान् यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ वाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृस्वसा नृप । गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत् पुनः । तान्तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४ ॥ सर्वान् कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ । मातरं पितरञ्चोभौ सर्वञ्चैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती विशाम्पते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवञ्च गोसहस्रेण पार्थिवः । प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्युष्टा रजनीन्तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । माञ्चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते । नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९ ॥ दमयन्त्या

तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । वाष्पेणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा । हाहाभूतमतीवासीद्भृशञ्च प्ररुरोद ह ॥ ३१ ॥ ततो भीमं महाराजं भार्य्या वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता भर्त्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप । प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तया प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिनः । प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा । दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रूयास्त जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व नु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥ एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्य्याद्यथा मयि । वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्त्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा । तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥ ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान् सदा । संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ । आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ ४३ ॥ एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन । स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व नु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यच्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रुवतो मम शासनात् । पुनरागमनञ्चैव तथा कार्य्यमतन्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासौ

समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् । यदि वाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेय-मस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशः । नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान् घोषांस्तथाश्रमान् । अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वं तत्र तत्र विशाम्पते । श्रावयाञ्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥५०॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वृहदश्व उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति मया नलम् । अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गा-सुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥ श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महा-जने । ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत् किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः । न च पारिषदः कश्चि-द्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४ ॥ अनुज्ञाभन्तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् । ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥ सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः । शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्त्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः । कुशलञ्चैव मां दृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥ वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन तु । यत् सा तेन परि-त्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकु-नैर्हृतवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥११॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम्। भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः। श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशाम्पते। दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन। त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५ ॥ यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम्। तथा त्वया प्रकर्त्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान्। तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः। विश्रान्तन्तु ततः पश्चात् पर्णादं द्विजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्च्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भाविनी। नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ १९ ॥ त्वया हि मे बहु कृतं यदन्यो न करिष्यति। यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः। गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥२१॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर। अब्रवीत् सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥२२॥ गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम्। ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयम्वरम्। तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति। यदि सम्भावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥ सूर्य्योदये द्वितीयं सा भर्त्तारं वरयिष्यति। न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवति वा नवा ॥ २६ ॥ एवं तया यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत्। ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीपुनःस्वयम्वरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बृहदश्व उवाच। श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः। सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भां यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरम्। एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य च। व्यदीर्य्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्ती भवेदेतत् कुर्य्याद्दुःखेन मोहिता। अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४ ॥ नृशंसं बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी। मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः। स्यादेवमपि कुर्य्यात् सा विवासाद्गतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा। नैवं सा कर्हिचित् कुर्य्यात् सापत्या च विशेषतः ॥७॥ यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम्। ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थञ्च करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः। कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ९ ॥ प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप। एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्वानाञ्चक्रे राजन् स बाहुकः। अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिनृपाज्ञया ॥ ११ ॥ स त्वर्य्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः। अश्वान् जिज्ञासमानो वै विचार्य्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अध्यगच्छत् कृशानश्वान् समर्थानध्वनि क्षमान्। तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् ॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून्। शुद्धान् दशभिरावर्त्तैः सिन्धुजान् वातरंहसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित् कोपसमन्वितः। किमिदं प्रार्थितं कर्त्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम। महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ॥ १६ ॥

बाहुक उवाच। एको ललाटे द्वौ मूर्द्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोप-

पार्श्वयोः। द्वौ द्वौ वचसि विज्ञेयौ प्रयातो चैव एव तु ॥ १७ ॥ एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः। यानन्यान्मन्यसे राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

ऋतुपर्ण उवाच। त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक। यान् मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान्। योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः ॥ २० ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः। अथ पर्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशाम्पते। सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः। सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २३ ॥ ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः। समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वातरंहसः। अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २५ ॥ रथघोषन्तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणञ्च तत्। वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २६ ॥ किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः। तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥ शालिहोत्रोऽथ किन्नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित्। मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८ ॥ उताहोस्विद्भवेद्राजा नलः परपुरञ्जयः। सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥२९॥ अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः। तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च। नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३१ ॥ प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम्। दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति। प्रमाणात् परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम । ३३॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्य्ययः । नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३४ ॥ एवं विचार्य्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्य्य-चिन्तयत् । हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३५ ॥ ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् । चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्र्यञ्च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् । परं यत्नञ्च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भ-
गमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

बृहदश्व उवाच । स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च । अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुरञ्जयः ॥ २ ॥ ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । ग्रही-ष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानय-तामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव । योजनं समतिक्रान्तो नाहर्त्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद वने राजन् फलवन्तं विभी-तकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८ ॥ वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक । पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥ एकमत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च

शाखयोः ॥ १० ॥ अपि तु ह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः। आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११ ॥ ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत्। परोक्षमिव मे राजन् कत्थसे शत्रुकर्षण ॥ १२॥ प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम्। अथात्र गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते महाराज शातयिष्ये विभीतकम्। अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप। मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् ॥१५॥ तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम्। बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथवा त्वरते भवान्। एष याति शिवः पन्थाः याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ १७ ॥ अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन। त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८ ॥ त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भां हयकोविद। शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि ॥१९॥ कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक। विदर्भां यदि यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम्। ततो विदर्भां यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह। एकदेशञ्च शाखायाः समादिष्टं मयानघ ॥ २२ ॥ गणयस्वाश्व तत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २३ ॥ ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत्। गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४ ॥ अत्यद्भुतमिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते बलम्। श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः। विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६ ॥ बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम। मत्तोऽपि चाश्वहृदयं

गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्य-गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वच: ॥ २८ ॥ यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्व-हृदयं त्वयि तिष्ठति बाहुक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-मृतुपर्णो नलाय वै । तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्नि:सृत: कलि: ॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन् । कलेस्तस्य तदार्त्तस्य शापाग्नि: स विनि:सृत: ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् । ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूप-मकरोत् कलि: ॥ ३२ ॥ तं शप्तुमैच्छत् कुपितो निषधाधिपति-र्नल: । तमुवाच कलिर्भीतो वेपमान: कृताञ्जलि: ॥ ३३ ॥ कोपं संयच्छ नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् । इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता मांऽशपत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीड़ित: । अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदु:खमपराजित ॥ ३५ ॥ विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् । शरणं त्वां प्रप-न्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके कीर्त्तयिष्यन्त्यतन्द्रिता: । मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भवि-ष्यति ॥ ३७ ॥ भयार्त्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे । एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत् कोपमात्मन: ॥ ३८ ॥ ततो भीत: कलि: क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् । कलिस्त्वन्येस्तदादृश्य: कथयन्नैषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतज्वरो राजा नैषध: पर-वीरहा । संप्रनष्टे कलौ राजन् संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४० ॥ मुदा परमया युक्तस्तेजसाथ परेण वै । रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयै: ॥ ४१ ॥ विभीतकश्चाप्रशस्त: संवृत्त: कलि-संश्रयात् । हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुन: पुन: ॥ ४२ ॥ नल: सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना । विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशा: ॥ ४३ ॥ नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्य-

गमद्गृहम्। ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः। विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः॥ ४४॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकलित्यागे द्विसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७२॥

——

बृहदश्व उवाच। ततो विदर्भां संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम्। ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन्॥ १॥ स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम्। नादयन्रथघोषेण सर्वाः सविदिशो दिशः॥ २॥ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः। श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ॥ ३॥ दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम। यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे॥ ४॥ परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम्। नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु॥ ५॥ सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः। प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः॥ ६॥ हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः। ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा। प्रणेदुरुन्मुखा राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः॥ ७॥

दमयन्त्युवाच। यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम्। ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः॥ ८॥ अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि। असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः॥ ९॥ यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम्। प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम्॥ १०॥ यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः। अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥ ११॥ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः। नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः॥ १२॥ न स्मरा-

व्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यपकारताम्। न च पर्य्युषितं वाक्यं स्वैरे-
ष्वपि कदाचन। प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाप्यधिको नृपैः
॥ १३ ॥ रहोऽनीचानुवर्त्ती च क्लीववन्मम नैषधः। गुणांस्तस्य
स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४ ॥ हृदयं दीर्य्यत इदं
शोकात् प्रियविनाकृतम्। एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत
॥ १५ ॥ आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया। ततो मध्यम-
कक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सह-
वार्ष्णेयबाहुकम्। ततोऽवतीर्य्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात्
॥ १७ ॥ हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामास वै रथम्। सोऽवतीर्य्य
रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ॥ १८ ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं
भीमपराक्रमम्। तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥१८॥
स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः। स तत्र कुण्डिने
रम्ये वसमानो महीपतिः ॥ २० ॥ न च किञ्चित्तदापश्यत् प्रेक्ष-
माणो मुहुर्मुहुः। स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा
॥ २१ ॥ अकस्मात् सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति। किं
कार्य्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे
स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम्। ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्
सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति
कञ्चन। नैव स्वयम्बरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २४ ॥ ततो
विगणयन्राजा मनसा कोशलाधिपः। आगतोऽस्मीत्युवाचैनं
भवन्तमभिवादकः ॥ २५ ॥ राजापि च स्मयन् भीमो मनसा
समचिन्तयत्। अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६ ॥
राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः। ग्रामान् बहूनति-
क्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७ ॥ अल्पकार्य्यं विनिर्दिष्टं
तस्यागमनकारणम्। पश्चादुदर्के ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति
॥ २८ ॥ नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत्। विश्राम्यता-

मित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः॥ २९॥ स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः। राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत्॥ ३०॥ ऋतुपर्णे गते राजन् वार्ष्णेयसहिते नृपे। बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत्॥ ३१॥ स मोचयित्वा तानश्वाननुपचर्य्य च शास्त्रतः। स्वयञ्चैतान् समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत्॥ ३२॥ दमयन्ती तु शोकार्त्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपम्। सूतपुत्रञ्च वार्ष्णेयं बाहुकञ्च तथाविधम्॥ ३३॥ चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः। नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम्॥ ३४॥ वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता। तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत्॥ ३५॥ आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा। तथायं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते॥ ३६॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशाम्पते। दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा॥ ३७॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३॥

दमयन्त्युवाच। गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः। उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः॥ १॥ अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता। पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते॥ २॥ अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः। यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः॥ ३॥ ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा। प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते॥ ४॥ ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत्। दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत॥ ५॥

केशिन्युवाच । स्वागतन्ते मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवीम्यहम् । दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६ ॥ कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७ ॥

बाहुक उवाच । श्रुतः स्वयम्वरो राज्ञा कौशलेन महात्मना । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥ श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः । हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच । अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः । त्वञ्च कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म्म समाहितम् ॥ १० ॥

बाहुक उवाच । पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः । स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः ॥ ११ ॥ अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

केशिन्युवाच । अथ जानाति वार्ष्णेयः क नु राजा नलो गतः । कथञ्च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३ ॥

बाहुक उवाच । इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्म्मणः । गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि । गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५ ॥ आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा । न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

केशिन्युवाच । योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा । इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क नु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ॥ १९ ॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव । प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥ तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते । तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१ ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल । यत् पुरा तत् पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥

वृहदश्व उवाच । एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन । हृदयं व्यथितञ्चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३ ॥ स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः । वाष्पसन्दिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

वाहुक उवाच । वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥ रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च । यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथाविधम् । राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः । न वाष्पमशकत् सोढुं प्ररुरोद स भारत ॥ ३० ॥ ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् । तत्सर्वं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि केशिनीवाक्ये
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा । शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ केशिनि

भूयस्तं परीक्षां कुरु बाहुके। अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ २ ॥ यदा च किञ्चित् कुर्य्यात् स कारणन्तत्र भाविनि। तत्र सञ्चेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि। याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ॥ ४ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय। निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि पश्येयास्तच्चाख्येयं त्वया मम। दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत्। सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत्। निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ७ ॥

केशिन्युवाच। दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित्। दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः। ह्रस्वमासाद्य सञ्चारं नासौ विनमते क्वचित् ॥ ८ ॥ तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम्। सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥ ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः। प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १० ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः। ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ११ ॥ ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः। तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः। तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३ ॥ अन्यच्च तस्मिन् सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया। यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ १४ ॥ छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम्। अतीव चान्यत् सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥ यत् स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः। मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६ ॥ भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि। एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८ ॥ सा शङ्कमाना भर्त्तारं बाहुकं पुनरिङ्गितैः । केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् । महानसाच्छृतं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २० ॥ सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च । अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात् प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयन्त्यै ततः प्रादात् केशिनी कुरुनन्दन । सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ॥ २२ ॥ प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता । वैक्लव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत । इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ॥ २४ ॥ अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् । बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥ भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह । नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ २६ ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७ ॥ ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् । बहुशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः । वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकन्यापुत्रदर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

बृहदश्व उवाच । सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः । आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् । मातुः सकाशं दुःखार्त्ता नलदर्शन-

कांक्षया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया। रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि। विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत्। दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता माता च भरतर्षभ। नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥ तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः। आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥ तन्तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा। तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी। दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक। सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागसं प्रियां भार्य्यां विजने श्रममोहिताम्। अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥११॥ किमु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः। यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयार्दिताम् ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया। अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान् कथम् ॥ १३ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा। भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम। शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ १५ ॥ अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत्। परिष्वजन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त्तमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत् कृतवान् स्वयम्। कलिना तत् कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥ यत्त्वयाधर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा। वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ १८ ॥ स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः। त्वच्छापदग्धः

सततं सोऽग्नावग्निरिवाहित: ॥ १९ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः । दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥२०॥ विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः । त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्त्तारमनुरक्तमनुव्रतम् । उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २२ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् । भैमी किल स्म भर्त्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः । श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थित: ॥ २४ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् । प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

दमयन्त्युवाच । न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितुम् । मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ २६ ॥ तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७ ॥ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान् पर्णादो नाम पार्थिव । अभ्यगच्छत् कोशलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ २८ ॥ तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते । उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ २९ ॥ त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते । समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ३० ॥ स्पृशेयन्तेन सत्येन पादावेतौ महीपते । तथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ३१ ॥ अयञ्चरति लोकेऽस्मिन् भूतसाक्षी सदागतिः । एष मे मुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३२ ॥ तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा । स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ चन्द्रमा सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् । स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम ॥ ३४ ॥ एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै । विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्तस्ततो वायुरन्तरीक्षादभाषत । नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः । साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ॥३७॥ उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया । न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वञ्च भैम्या महीपते । नात्र शङ्का त्वया कार्य्या सङ्गच्छ सह भार्य्यया ॥ ३९ ॥ ततो ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत । दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः ॥४१॥ ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः । संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वरूपिणन्तु भर्त्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा । प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा । सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत् प्रत्यनन्दत ॥ ४४ ॥ ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना । परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥ तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम् । सुचिरं पुरुषव्याघ्र तस्थौ शोकपरिप्लुतः ॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च । भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् । दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ ४८ ॥ ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् । वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ । वसेतां हृष्टसङ्कल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थे ततो वर्षे सङ्गम्य सह भार्य्यया । सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान् परमां मुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्त्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् । अर्द्धसञ्जातसस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सैवं समेत्य व्यप-

नीय तन्द्रां श्रान्तज्वरा हर्षविद्दसत्त्वा । रराज भैमी समवाप्त-कामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलदमयन्ती-मिलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

——

वृहदश्व उवाच । अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः । वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १ ॥ ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः । ततोऽनु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया मुदा । यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन सहितान्तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् । तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्य्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्य-वेदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य सम्प्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् । अशोभयञ्च नगरं पताका-ध्वजमालिनम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलं-कृताः । द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥ अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च । ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव वाहुकच्छद्मिनं नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥ स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मितानन: ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वद-ताम्वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥ कच्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्मि नैषध । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि कानिचित् । मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३॥

नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप । अत ऊर्द्धन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्व्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषित-स्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् यथा तव गृहे सदा ॥ १६ ॥ इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ १८ ॥ गृहीत्वा चाक्षहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः । निषधाधिपते-श्चापि दत्त्वाश्वहृदयं नृपः ॥ १९ ॥ सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुर-मेव ह । ऋतुपर्णे गते राजन् नलो राजा विशाम्पते । नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि ऋतुपर्णस्वदेश-गमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

बृहदश्व उवाच । स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः । पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति ॥ १ ॥ रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः । पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २ ॥ स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः । प्रविवेश सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः । उवाच दिव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४ ॥ दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते । एष वै मम सन्न्यासस्तव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः । पणेनैकेन भद्रन्ते प्राणयोश्च पणावहे ॥६॥ जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदा-

तव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं युद्धद्यूतं प्रवर्त्तताम् । द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥ वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९ ॥ द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर । कैतवेनाक्षवत्यान्तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १० ॥ नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव । ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपणाय नैषध । दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥ दिष्ट्या च ध्रियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज । धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः । नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः । जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ॥ १६ ॥ इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः । स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७ ॥ पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन वीरेण नलेन स पराजितः । सरत्नकोषनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् । तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कलिना तत् कृतं कर्म त्वञ्च मूढ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथञ्चन । यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३ ॥ तथैव सर्वसम्भारं स्वमंशं वितरामि ते । तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न

संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्द्दञ्चापि मे त्वत्तो न कदाचित् प्रहास्यति। पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतम् ॥ २५ ॥ एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः। स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम्। पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कीर्त्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी। यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानञ्च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः। प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या सेनया सार्द्धं विनीतैः परिचारकैः। भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम्। प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः। पौरजानपदाश्चापि सम्प्रहृष्टतनूरुहाः ॥ ३२ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः। अद्य स्म निर्वृता राजन् पुरे जनपदेऽपि च। उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि पुष्कराश्वासने अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

——

बृहदश्व उवाच। प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महोत्सवे। महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १ ॥ दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा। प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः। वर्त्तयामास मुदितो देवराड़िव नन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां यातो जम्बुद्वीपे रराज सः। पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४ ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चाप्तदक्षिणैः। यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्व्ययेऽचिरात् ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरञ्जयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्य्यो भरतर्षभ ॥ ६ ॥ एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव । रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः । नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत । शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशाम्पते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वञ्च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा । तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुच । व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलताङ्गते । विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान् भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यताञ्च गमिष्यति । इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान् पशूंश्चापि लभते नृषु चाग्र्यताम् । आरोग्यः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यसि मां पुनः । अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥ वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम । उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह । भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽक्षहृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने । दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥ २१ ॥ बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत् सव्य-

साचिनम् । वर्त्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्ष्यं मनीषिणाम् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पतद्भ्यस्ततस्ततः । तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥२३॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः । न तथा दृष्टपूर्व्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । मुनिरेकचरः श्रीमान् धर्म्मो विग्रहवानिव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने । अन्वशोचत कौन्तेयं प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २६ ॥ दह्यमानेन हृदा शरणार्थी महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि बृहदश्वगमने एकोनाशीतितमोऽध्यायः समाप्तञ्च नलोपाख्यानपर्व्व ॥ ७९ ॥

अथ तीर्थयात्रापर्व्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् काम्यकात् पार्थे गते मे प्रपितामहे । पाण्डवाः किमकुर्व्वंस्ते तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् । आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमवीर्य्येण संग्रामेष्वनिवर्त्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात काम्यकात् सत्यविक्रमे । बभूवुः पाण्डवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥४॥ आच्छिन्नसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः । अप्रीतमनसः सर्व्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्म्मणा । कुवेरेण यथा हीनं वनञ्चैत्ररथं तथा ॥ ६ ॥ तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय । मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः । निघ्नन्तो

भरतश्रेष्ठ मेध्यान् बहुविधान् मृगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः । उपाहृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः । अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाली स्मरन्ती मध्यमं पतिम् । उद्विग्नं पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना । तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् । बह्वाश्चर्यमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसाचिनम् । नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे । यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ॥ १५ ॥ न लभे शर्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनम् । तथा लालप्यमानानां निशम्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ।

भीमसेन उवाच । मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे । तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् । यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ ॥ १७ ॥ मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्द्धरौ । निष्काङ्गदकृतापीड़ौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्य्यमिवाम्बरम् । यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति । यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ २० ॥ मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताञ्च मेदिनीम् । तमृते फाल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव । ततोऽब्रवीत् साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । यस्मिन् दिव्यानि कर्म्माणि कथयन्ति रणा-

जिरे। देवा अपि युधां श्रेष्ठं लल्लते का रतिर्वने ॥ २४ ॥ उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान्। गन्धर्वमुख्यान्शतशो हयान् लेभे महाद्युतिः ॥ २५ ॥ राज्ञे तित्तिरिकल्माषान् श्रीमतोऽनिलरंहसः। प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥२६॥ तल्लते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने। कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २७ ॥

सहदेव उवाच। यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथः। आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाक्रतौ ॥ २८ ॥ यः समेतान् मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः। सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य सम्मते ॥ २९ ॥ तस्य जिष्णोर्वृषीं दृष्ट्वा शून्यां मम निवेशने। हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ ३० ॥ वनादस्माद्विवासन्तु रोचयेऽहमरिन्दम। न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुशोचने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

——

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातॄणां कृष्णया सह। श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदम्। दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या हुतार्चिषमिवानलम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट्। प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महात्मने ॥ ३ ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान् भ्रातृभिः कुरुसत्तमः। बिभभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन्। न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः। आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम्।

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते॥ ७॥ अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं देवसम्मतम्॥ ८॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते। कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत॥ ९॥ यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ। सन्देहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि॥ १०॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः। किं फलं तस्य कात्स्न्र्येन तद्भवान् वक्तुमर्हति॥ ११॥

नारद उवाच। शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण धीमता। पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम्॥ १२॥ पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृताम्वरः। पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन् मुनिभिः सह॥ १३॥ शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षिसेविते। गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते॥ १४॥ स पितॄंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः। ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा॥ १५॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायशाः। ददर्शाद्भुतसङ्काशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम्॥ १६॥ स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया। प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं ययौ॥ १७॥ उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत। भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा॥ १८॥ शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः। नाम सङ्कीर्त्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे॥ १९॥ भीष्मोऽहमिति भद्रन्ते दासोऽस्मि तव सुव्रत। तव सन्दर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः॥ २०॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृताम्वरः। वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर॥२१॥ तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्षितम्। भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत्॥ २२॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्थनारदसंवादे एकाशीतितमोऽध्यायः॥ ८१॥

पुलस्त्य उवाच । अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ । तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २ ॥ अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते । यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । प्रीते त्वयि महाभाग सर्व्वलोकाभिपूजिते । कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्म्मभृताम्बर । सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ अस्ति मे हृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्म्मसंशयः । तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ । किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥७॥

पुलस्त्य उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् । तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् । अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११ ॥ अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्व्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते । बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर । तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधाम्बर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम । तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशि-

ष्यते ॥ १७ ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति तीर्था-
भिगमनेन यत् ॥ १९ ॥ नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रु-
तम् । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे
येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च
समरुद्गणाः । गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा । दिव्ययोगा महाराज
पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि
मनस्विनः । पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४ ॥
अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवास परमप्रीतो
भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षि-
गणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ता पुण्येन महतान्विताः ॥२६॥
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधाद्दशगुणं
फलं प्राहुर्मनीषिणः ॥ २७ ॥ अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्य-
माश्रितः । तेनासौ कर्म्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥
शाकैर्मूलैः फलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम् । तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय
श्रद्धावाननसूयकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं
नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्त्तिक्यान्तु विशे-
षेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् । सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृता-
ञ्जलिः ॥ ३२ ॥ उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत । जन्म-
प्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
मात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति । यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधु-

सूदनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते । उष्य द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ क्रतून् सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति । यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् । त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ ३७ ॥ पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् । दुष्करं पुष्करे गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुञ्चैव सुदुष्करम् । उष्य द्वादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः ॥ ३९ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् । जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ ४० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः । तत्रोष्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ॥ ४१ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् । जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ॥ ४३ ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् । शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ॥ ४४ ॥ कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशनः ॥ ४६ ॥ सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ॥ ४७ ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ४८ ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थमुमापतेः ॥ ४९ ॥ नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यञ्च विन्दति । समृद्धमसपत्नञ्च श्रिया युक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् । तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमानञ्चाधिरोहति ॥ ५३ ॥ चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः । रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो ह्यग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमम् । तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥ गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकञ्च विन्दति । प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः । त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत् पितृदेवताः ॥ ६२ ॥ प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधञ्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर । वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥ ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः । पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः । अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिन्दम ॥ ६६ ॥ त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन । महादेवस्य सान्निध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य भारत । तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

यित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ। प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ६९ ॥ शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर। अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७१ ॥ द्रिमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रणाशनम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम्। जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्रिमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्व्वदेवैरभिष्टुतः। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना। पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेयदानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम्। गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः। तर्प्य देवान् पितॄंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां सम्मतो भवेत् ॥ ७८ ॥ सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्व्वपापप्रणाशनम्। तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः। ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम्। तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम्। तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्म्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः। पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्त्तिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमम्। तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥ देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः। गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकुण्डन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

विश्रुतम्। पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत्॥ ८६ ॥
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम्। अद्यापि यत्र दृश्यन्ते
मत्स्याः सौवर्णराजताः॥ ८७॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
लोकमाप्नुयात्। सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम्॥८८॥
वितस्तां समासाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः। नरः फलमवाप्नोति
वाजपेयस्य भारत॥ ८९॥ काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्ष-
कस्य च। वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम्॥ ९०॥
तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात्। सर्वपापविशुद्धात्मा
गच्छेच्च परमां गतिम्॥ ९१॥ ततो गच्छेत वडवां त्रिषु लोकेषु
विश्रुताम्। पश्चिमायान्तु सन्ध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि॥ ९२॥
चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत्। पितृणामक्षयं दानं
प्रवदन्ति मनीषिणः॥ ९३॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां
गणाः। गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः॥९४॥
राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप। नियतः परमां
दीक्षामास्थायाब्दसहस्रकीम्॥ ९५॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्वं-
श्चरुञ्च श्रपयंस्तथा। सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम्
॥ ९६॥ ददावष्टगुणैश्वर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः। यथाभिल-
षितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते॥ ९७॥ तत्रैवान्तर्दधे
देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा। नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु
भारत॥ ९८॥ गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च। अश्व-
मेधसहस्रेण श्रेयान् सप्तार्चिषश्चरुः॥ ९९॥ ततो निवृत्तो
राजेन्द्र रौद्रं पदमथाविशेत्। अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
लभेत्॥ १००॥ मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्॥ १०१। अथ गच्छेत
राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम्। प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते
भरतर्षभ॥ १०२॥ त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।

देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १०४ ॥ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् । पुष्पाम्भश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ॥ १०६ ॥ अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता । एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः । गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती । चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् । शशयानञ्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ११३ ॥ शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां महाराज अनुसम्वत्सरञ्च ते ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्त्तिकीं सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत् सदा ॥ ११५ ॥ गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ॥ ११६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । गवामयुतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११७ ॥ ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ हर्षेण महताविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया । अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ॥ ११९ ॥ एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत । ततो योगीश्वरेणापि

योगमास्थाय भूपते ॥ १२० ॥ तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम्। स्रष्टा कोटीति रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ॥१२१॥ मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक्। तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं तेषां प्रदिष्टवान्। अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥१२३॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः। अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र सङ्गमं लोकविश्रुतम्। सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ १२५ ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः। अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहुसुवर्णकम्। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १२७ ॥ ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप। सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

——

पुलस्त्य उवाच। ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम्। पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम्। य एवं सततं ब्रूयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर। यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते। ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥६॥

मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो मङ्कणकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥ तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥ पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ॥ १५ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥ कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं

विश्रुतं भरतर्षभ। प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥२४॥ सम्मितं पुष्करायाश्च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः। जामदग्न्येन रामेण कृतन्तत् सुमहात्मना ॥ २५ ॥ कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति। ततो रामह्रदान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६ ॥ तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा। क्षत्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७ ॥ पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति विश्रुतम्। पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः। ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ॥ २८ ॥

पितर ऊचुः। राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव। अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो। वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २९ ॥ एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतांवरः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान् ॥ ३० ॥ भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि। पितृ-प्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः ॥ ३१ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया। ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम् ॥ ३२ ॥ ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः। एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३ ॥ प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः। तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ॥ ३४ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया। ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पतितास्ते स्वकर्मभिः ॥ ३५ ॥ ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः। ह्रदेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-ष्यति ॥ ३६ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्ल्लभम्। ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् ॥ ३७ ॥ एवं दत्त्वा वरान्राजन्रामस्य पितरस्तदा। आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्त-र्हितास्ततः ॥ ३८ ॥ एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः। स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ३९ ॥ राममभ्यर्च्य

राजेन्द्र लभेद्वङ्कसुवर्णकम्। वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरू-द्वह॥ ४०॥ स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके। काय-शोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम॥ ४१॥ शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः। शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान्॥ ४२॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना॥ ४३॥ लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। स्नात्वा तीर्थवरे राजन् लोकानुद्धरते स्वकान्॥ ४४॥ श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्॥ ४५॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। तत्र स्नात्वा-र्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि॥ ४६॥ कपिलानां सह-स्रस्य फलं विन्दति मानवः। सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः॥ ४७॥ अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः। अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति॥ ४८॥ गवां भवन-मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम्। तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्र-फलं लभेत्॥ ४९॥ शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह। देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम्॥ ५०॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकम्। तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः॥ ५१॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः॥ ५२॥ ब्रह्मावर्त्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। ततो गच्छेत राजेन्द्र सुती-र्थकमनुत्तमम्॥ ५३॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह। तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः॥ ५४॥ अश्व-मेधमवाप्नोति पितृलोकञ्च गच्छति। ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुती-र्थकमनुत्तमम्॥ ५५॥ काशीश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम। सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते॥ ५६॥ मातृतीर्थञ्च

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत। प्रजा विवर्द्धते राजन्नतन्वीं श्रियमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः। तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५८ ॥ पुनाति गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप। केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन् पूतो भवति भारत ॥ ५९ ॥ तीर्थं तत्र महाराज श्वाविल्लोमापहं स्मृतम्। यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६० ॥ प्रीतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम। श्वाविल्लोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः। पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥ दशाश्वमेधिकञ्चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम्। यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीड़िताः ॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते। मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ॥ ६६ ॥ आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता। श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन् समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत्। एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन् वै दैवतानि च। उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम्। ब्रह्मोडुम्बरमित्येवं प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव। केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥ ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदुर्लभम्। अन्तर्द्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्विषः ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम्। कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम्॥ ७४॥ लभेत सर्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च गच्छति। तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन॥ ७५॥ रुद्रकोट्यां तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते। इलास्पदञ्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम॥ ७६॥ तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄनथ। न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयञ्च विन्दति॥ ७७॥ किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते। अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत॥ ७८॥ कलश्यां वार्य्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥ ७९॥ सरकस्य तु पूर्व्वेण नारदस्य महात्मनः। तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अम्बाजन्मेति विश्रुतम्॥ ८०॥ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत। नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान्॥ ८१॥ शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशेत्। तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत्॥ ८२॥ ततस्त्रिपिष्टपं गच्छेत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी॥ ८३॥ तत्र स्नात्वार्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम्। सर्व्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम्॥ ८४॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम्। तत्र देवाः सदा राजन् फलकीवनमाश्रिताः॥ ८५॥ तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम्। दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः॥८६॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत। तीर्थे च सर्व्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम॥ ८७॥ गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः। पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः॥ ८८॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत। राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकञ्च विन्दति॥ ८९॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम्। तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रि-

रतनि महात्मना ॥ ९० ॥ व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् । सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९१ ॥ ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९२ ॥ गत्वा मधुवटीञ्चैव देव्यास्तीर्थे नरः शुचिः । तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन् देवांश्च पूरुषः ॥ ९३ ॥ स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ९४ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९५ ॥ पुत्त्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः । ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९६ ॥ अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् । किन्दत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ९७ ॥ गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह । वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९८ ॥ अहश्च सुदिनञ्चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते । तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्य्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥ मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्राभिषेकं कुर्वीत गङ्गायां नृपसत्तम । १०० ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ १०२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति । कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ॥ १०३ ॥ पवनस्य ह्रदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ १०४ ॥ अमराणां ह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपम् । अमराणां प्रभावेण स्वर्गलोके महीयते ॥ १०५ ॥ शालिहोत्रस्य तीर्थेच्च शालिसूर्य्ये यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६ ॥ श्रीकुञ्जञ्च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जञ्च समासाद्य कुरूद्वह। ऋषय: किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विन: ॥ १०८ ॥ तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गता: पुरा। तत: कुञ्ज: सरस्वत्या: कृतो भरतसत्तम ॥ १०९ ॥ ऋषीणामवकाश: स्याद्यथा तुष्टिकरो महान्। तस्मिन् कुञ्जे नर: स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम्। कन्यातीर्थे नर: स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम्। तत्र वर्णावर: स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नर: ॥ ११२ ॥ ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमाङ्गतिम्। ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयात्। सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मङ्कणक: सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुत:। पुरा मङ्कणको राजन् कुशाग्रेणेति न: श्रुतम् ॥ ११५ ॥ क्षत: किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत्। स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्ट: प्रनृत्यवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते तु स्थावरं जङ्गमञ्च यत्। प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादिभि: सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनै:। विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ ११८ ॥ नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि। तं प्रनृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ॥ ११९ ॥ सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत। भो भो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान्। हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १२० ॥

ऋषिरुवाच। तपस्विनो धर्म्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम। किन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्रुतम्। यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तोऽहं हर्षेण महतान्वित: ॥ १२१ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं रागेण मोहितम्। अहन्तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य

माम्॥ १२२॥ एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता। अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताड़ितोऽनघ॥ १२३॥ ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम्। तं दृष्ट्वा व्रीड़ितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः॥ १२४॥ नान्यद्देवात् परं मेने रुद्रात् परतरं महत्। सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक्॥ १२५॥ त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम्। त्वमेव सर्वान् ग्रससि पुनरेव युगक्षये॥ १२६॥ देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया। त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ॥ १२७॥ सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्त्ता कारयिता च ह। त्वत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः॥ १२८॥ एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत्। त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै॥१२९॥ ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत्। तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा॥ १३०॥ आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महामुने। सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम्॥ १३१॥ न तेषां दुर्ल्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च। सारस्वतञ्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः॥ १३२॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत। ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्॥१३३॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः। कार्त्तिकेयश्च भगवान् त्रिसन्ध्यं किल भारत॥ १३४॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यया। कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम्॥१३५॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते। अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ॥ १३६॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम॥ १३७॥ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति। ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः॥ १३८॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते। पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः॥ १३९॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै नृप ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः। अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना। तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधफलञ्चास्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम्। उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत्। गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥ एवं स नियतं राजन्नभिगच्छेत् पृथूदकम्। पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरूद्वह ॥ १४६ ॥ तन्मेध्यं तत्पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः। तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ॥१४७॥ पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः। मधुस्रवञ्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥ सरस्वत्या अरुणायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम्। त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १५० ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः। आसप्तमं कुलञ्चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥ अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह। विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ व्रतोपनयनाभ्याञ्चाप्युपवासेन चाप्युत। क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १५३ ॥ क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ। चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा। तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते तु सः। ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५६ ॥ साहस्रकञ्च

तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते। उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रं फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानञ्चाप्युपवासो वा सहस्रगुणितो भवेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ तीर्थाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः। सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः। प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः। तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा। यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैरृषिभिश्च तपोधनैः ॥ १६४ ॥ सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा। तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ॥ १६५ ॥ कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६७ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः। स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६८ ॥ ततो गच्छेत नरकं तीर्थसेवी नराधिप। तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६९ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते। अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥१७०॥ सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह। अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७१ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम्। अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१७२॥ नारायणञ्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम। रोचमानो महाराज विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १७३ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ। सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ १७४ ॥ ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७५ ॥ पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृ-

देवता: । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७६ ॥ गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन् कूपे महीपते ॥ १७७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्ग-लोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ॥ १७८ ॥ गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततः स्थाणु-वटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७९ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् । वदरीपाचनं गच्छेद्वशिष्ठस्याश्रमं गत: ॥ १८० ॥ वदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः । सम्यग्-द्वादशवर्षाणि वदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८१ ॥ त्रिरात्रोपोषित-स्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८२ ॥ अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते । एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः । नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १८४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् । आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १८५ ॥ सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमलोकमवाप्नोति नरो नात्यत्र संशयः ॥ १८६ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महा-त्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १८७ ॥ यत्र सारस्वतो जातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १८८ ॥ सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्य्यवान् ॥१८९॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः । लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १९० ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥१९१॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः। सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे॥ १९२॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं शाश्वतं भवेत्। पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च॥ १९३॥ नद्यो ह्रदास्तड़ागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च। उदपानानि वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च॥ १९४॥ निःसंशयममावास्यां समेष्यन्ति नराधिप। मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः॥ १९५॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते॥ १९६॥ अमावास्यान्तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे। यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु॥ १९७॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम्। स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धञ्च मानवः॥ १९८॥ यत्किञ्चिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा। स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः॥ १९९॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते। अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचक्रुकम्॥ २००॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम्। गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम॥ २०१॥ तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः। राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः॥ २०२॥ पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम्। त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते॥ २०३॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमाङ्गतिम्॥ २०४॥ उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम्। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे॥ २०५॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम्। अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ २०६॥ ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम्। तस्मिन् वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन॥ २०७॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्यद-

न्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् । यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्मशीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः । ततो गच्छेत राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति । सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना । सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ ५ ॥ तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ॥६॥ प्लक्षा देवी स्मृता राजन् पुण्या देवी सरस्वती । तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ॥ ७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानश्वमेधफलं लभेत् । ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः । कपिलानां सहस्रन्तु वाजिमेधञ्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धां शतकुम्भाञ्च पञ्चयक्षाञ्च भारत ॥ १० ॥ अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते । त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥१२॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् । शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

शाकेन किल सुव्रता। आहारं सा कृतवती मासि मासि नरा-
धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः।
आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत॥ १५ ॥ ततः शाक-
म्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम्। शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्म-
चारी समाहितः॥ १६॥ त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः
शुचिः। शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षैर्द्वादशभिः कृतम्॥ १७॥
तत् फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत। ततो गच्छेत् सुव-
र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। १८॥ तत्र विष्णुः प्रसादार्थं
रुद्रमाराधयत् पुरा। वरांश्च सुबहून् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्
॥१९॥ उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत। अपि च त्वं प्रिय-
तरो लोके कृष्ण भविष्यसि॥ २०॥ त्वन्मुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
ष्यति न संशयः। तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम्॥२१॥
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति। धूमवतीं ततो गच्छे-
त्त्रिरात्रोपोषितो नरः॥ २२॥ मनसा प्रार्थितान् कामाल्लँभते
नात्र संशयः। देव्यास्तु दक्षिणार्द्धेन रथावर्त्तो नराधिप॥ २३॥
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। महादेवप्रसादाद्धि
गच्छेत परमाङ्गतिम्॥ २४॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरत-
र्षभ। धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम्॥ २५॥ तत्र
स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप। ततो गच्छेत धर्मज्ञ
नमस्कृत्य महागिरिम्॥ २६॥ स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं
न संशयः। तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः॥ २७॥
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत्। उष्यैकां रजनीं तत्र
गोसहस्रफलं लभेत्॥ २८॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्त्ते च
तर्पयन्। देवान् पितॄंश्च विधिवत् पुण्यलोके महीयते॥ २९॥
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति
स्वर्गलोकञ्च विन्दति॥ ३०॥ कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी

नराधिप। उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥ नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप। कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो ललितकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमम्। तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे नरः। दशाश्वमेधानाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम्। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥ गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे। स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि। न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः। गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम्। अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४ ॥ दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम्। तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्बहुसुवर्णकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत। वाशिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजा-

तयः ॥ ४८ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः। देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप। भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोक्षञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते। कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः। तत्र सन्ध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते। महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान्। षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ॥ ५४ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहुसुवर्णकम्। दशापरान् दशपूर्वान् नरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५ ॥ अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम्। अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ५६ ॥ अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम्। रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥५८॥ ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितम्। तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं मृगयानस्य पापस्यार्द्धं प्रणश्यति। प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ तत्र मासं वसेद्धीर नैमिषे तीर्थतत्परः। पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः। गवां-मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥ पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं भरतसत्तम। यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ॥ ६३ ॥ स मोदेत् सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः। नित्यं मेध्यञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा ॥ ६५ ॥ सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः। सार-

स्त्रतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६॥ ततश्च वाङ्कदां गच्छेद्‌-ब्रह्मचारी समाहितः। तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६७ ॥ देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव। ततः चीर-वतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैर्वृताम् ॥ ६८ ॥ पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्। विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६८ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते। गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ॥ ७० ॥ यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः। देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते। रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः। शतसाहस्त्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः। गोसहस्त्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम्। अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्च-यित्वा गुहं नृप। गोसहस्त्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥७७॥ ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविमुक्तं समासाद्य तीर्थ-सेवी कुरूद्वह। दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७८ ॥ प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः। मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ८० ॥ गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते। अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८१ ॥ ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ८२ ॥ तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महा-

नद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८४ ॥ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८५ ॥ ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् । एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥८७॥ सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् । तत्र चिह्नं महद्राजन्नद्यापि सुमहद्भृशम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतम् । सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥८९॥ तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम । यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत् प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९१ ॥ ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेषान्तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ उद्यन्तञ्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतनादितम् । सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः । तेन ह्युपास्ता भवति सन्ध्या द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिद्वारञ्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ । तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसङ्कटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९७ ॥ ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च महतीं व्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समाहितः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९९ ॥ तत्र कूपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितॄन्देवांस्तु सन्तर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ १०० ॥ मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भाविता-

त्मनः। तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-मयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। धर्म्मन्तत्राभिसंस्पृश्य वाजि-मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनु-त्तमम्। तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभम् ॥ १०४ ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः। ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र कक्षीवानिव मोदते। यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ॥ १०६ ॥ यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्यया। मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत। दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ॥ १०८ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०९ ॥ अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमाङ्गतिम्। अभिगत्वाश्रमं राजन् विन्दते श्रियमात्मनः ॥ ११० ॥ तत्रोदपानं धर्म्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः। तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनशनं गच्छेत् सर्व्वपापप्रमोचनम्। वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु समासाद्य सर्व्वतीर्थजलोद्भवाम्। वाजपेयमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम्। अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११५ ॥ ततोऽधिवङ्गं धर्म्मज्ञ समाविश्य तपोवनम्। गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ११६ ॥ कम्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम्। पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११७ ॥ अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप। अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११८ ॥ दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य

नराधिप। न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति॥ ११९॥
अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः। महेश्वरपदे स्नात्वा
वाजिमेधफलं लभेत्॥ १२०॥ तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता
भरतर्षभ। कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना॥ १२१॥
ह्रियमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना। तत्राभिषेकं
कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप॥ १२२॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
विष्णुलोकञ्च गच्छति। ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
च॥ १२३॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत। यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः॥ १२४॥ आदित्या वसवो
रुद्रा जनार्दनमुपासते। शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुत-
कर्मकः॥ १२५॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम्।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति॥ १२६॥ तत्रोदपानं
धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम्। समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः
सदा॥ १२७॥ तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात्।
अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययम्॥ १२८॥ विराजति यथा
सोमो मेघैर्मुक्तो नराधिप। जातिस्मरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयत-
मानसः॥ १२९॥ जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः।
माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम्॥ १३०॥ ईप्सिता-
ल्लँभते कामानुपवासान्न संशयः। ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपाप-
प्रमोचनम्॥ १३१॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात्।
कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम्॥ १३२॥ कौशिकीं
तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम्। राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
प्राप्नोति मानवः॥ १३३॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र चम्पकारण्य-
मुत्तमम्। तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्॥ १३४॥
अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम्। तत्रोष्य रजनीमेकां
गोसहस्रफलं लभेत्॥ १३५॥ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह

महाद्युतिम् । शिलावटस्यायौर्लौकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६ ॥ त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यासम्वेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ॥ १३७ ॥ मनोः प्रजापतेर्लौकानाप्नोति पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमख्वपि भारत ॥ १३८ ॥ तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः । ततो निर्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३९ । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरासङ्गमे नराः ॥ १४० ॥ ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोकमनामयम् । तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४१ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेय-मवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् ॥ १४२ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् ॥ १४३ ॥ यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वा-मित्रोऽथ कौशिकः । तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ॥ १४४ ॥ अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति । सर्वं-तीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे ॥ १४५ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् । कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ॥ १४६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नात्रास्त्र संशयः । अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ १४७ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ॥ १४८ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४९ ॥ पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १५० ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठ-कालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १५१ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्य्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५२ ॥ समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् । स्तनकुण्ड-

मुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५३ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः । हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकञ्च गच्छति ॥ १५४ ॥ ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् । नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥ १५६ ॥ कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकारुणयोर्गतः । त्रिरात्रोपोषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥ उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः । कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५८ ॥ कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥ सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः । सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकञ्च गच्छति ॥ १६० ॥ ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदनम् । सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १६१ ॥ औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् । तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६३ ॥ अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्कमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ लवेडिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभिताम् । राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

——

पुलस्त्य उवाच। अथ सन्ध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम्। उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः॥ १॥ रामस्य च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा। तल्लौहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहुसुवर्णकम्॥ २॥ करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः॥ ३॥ गङ्गायास्तत्र राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे। अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ ४॥ गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः। त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ५॥ ततो वैतरणीं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनीम्। विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी॥ ६॥ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति। गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः॥ ७॥ शोणस्य ज्योतिरथ्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः। तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत्॥ ८॥ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन। वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत्॥ ९॥ ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप। वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः॥ १०॥ गोसहस्रफलं विन्द्यात् कुलं चैव समुद्धरेत्। कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत्॥ ११॥ वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः। पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः॥ १२॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप। ततो वदरिकातीर्थे स्नात्वा भरतसत्तम॥ १३॥ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः॥ १४॥ दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्। लपेटिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभिताम्॥ १५॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते। ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम्॥ १६॥ रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्। मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन॥ १७॥ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं

लभेत् । श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ अश्व-
मेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् । श्रीपर्वते महादेवो देव्या
सह महाद्युतिः ॥ १९ ॥ न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः
सह । तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्व-
मेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति । ऋषभं पर्वतं गत्वा ऋषभं
देवपूजितम् ॥ २१ ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ।
ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे समुद्रस्य कन्या-
तीर्थमुपस्पृशेत् ॥ २३ ॥ तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये
राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपो-
धनाः ॥ २५ ॥ भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः । सिद्ध-
चारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला
उपासन्त उमापतिम् । तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः
॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । उष्य द्वादश-
रात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्थानं
त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥२९॥
निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु
योनिसङ्करजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्प-
द्यते नृप । अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
संवर्त्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् । रूपस्य भागी
भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वेण्णां समासाद्य त्रिरात्रो-
पोषितो नरः । मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥
ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवा-
प्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेण्णायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजि-
मेधफलं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥३५॥

ब्रह्मस्थूणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। गोसहस्रफलं विन्द्यात् स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥३७॥ ततो देवह्रदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे। जातिस्मरह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः। अग्निष्टोमफलं विन्द्याद्गमनादेव भारत ॥ ३९ ॥ ततः सर्वह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। ततो वापीं महापुण्यां पयोष्णीं सरिताम्बराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत्। दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत् ॥ ४१ ॥ गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत। शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः। ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ॥ ४३ ॥ रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहुसुवर्णकम्। सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च गच्छति। ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ ४५ ॥ देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः। तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा। तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥ ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम्। ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ॥ ४८ ॥ येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम्। ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥४९॥ हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च। पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ॥ ५० ॥ भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम्। ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ॥ ५१ ॥ सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा। आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पापं प्रणाश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलञ्चैव समुद्धरेत् । मेधाविकं समासाद्य पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ ५५ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति । अत्र कालञ्जरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्र-फलं लभेत् । यो स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ५७ ॥ स्वर्गलोके महीयते नरो नास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-प्रणाशिनीम् । तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ॥ ५९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेनो गुहः सन्नि-हितो नृप । तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपा-वृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विरा-जति यथा शशी । तत्र कूपे महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥ समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्चने रतः ॥ ६४ ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् । ततो गच्छेत राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ ६५ ॥ यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा । तस्मिंस्तीर्थे महा-बाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः । विधूतपाप्मा भवति वाजपेयञ्च विन्दति ॥ ६७ ॥ ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । अभि-गम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ७० ॥ लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः। सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ७१ ॥ अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः। तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च। हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ७३ ॥ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी। वेगेन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यमुना गङ्गया सार्द्धं सङ्गता लोकपावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम्। प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर। प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः। ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो। श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥ ८० ॥ मृत्तिकालम्भनाच्चापि नरः पापात् प्रमुच्यते। तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ॥ ८१ ॥ पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥८२॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत। न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ॥ ८३ ॥ मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति। दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः ॥ ८४ ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं कुरुनन्दन। चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥८५॥ स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे। तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ ८६ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत्। तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥८७॥

दद्यात्स्वमेधिकाञ्चैव गङ्गायां कुरुनन्दन। कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत्। यद्यकार्य्यंशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम्। सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ॥ ९० ॥ द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता। पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ॥ ९१ ॥ मलयेत्वग्निमारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनम्। पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ॥ ९२ ॥ स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्तथा। पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम्। यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके महीयते। यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥ उपास्य पुण्यं लब्धा च भवत्यमरलोकभाक्। न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः। यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ॥ ९७ ॥ सिद्धक्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम्। इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाञ्च जपेत् कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च। इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ ९९ ॥ इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम्। महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात्। श्रीमत् स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ॥ १०१ ॥ मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनम्। अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात्। शूद्रो यथेप्सितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन् ॥ १०३ ॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः। जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्यपि च

तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च। मनसा तानि गच्छेत सर्व-तीर्थसमीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुद्-भिरश्विभिः। ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०६ ॥ एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत। व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्द्धयन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्व्वमास्तिक्या-च्छ्रुतिदर्शनात्। प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः ॥ १०८ ॥ नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः। स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्म्मार्थदर्शिना। पिता पितामहश्चैव सर्व्वे च प्रपिता-महाः ॥ ११० ॥ पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप। तव धर्म्मेण धर्म्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ १११ ॥ अवाप्स्यसि त्वं लोकान् वै वसूनां वासवोपम। कीर्त्तिञ्च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच। एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः। प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥ भीष्मश्च कुरु-शार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान्। पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परि-चक्रमे ॥ ११४ ॥ एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता। तीर्थयात्रा महापुन्या सर्व्वपापप्रमोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति। अश्वमेधशतान्यग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्म्ममुत्तमम्। भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्व्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम्। रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन। इदं देवर्षिचरितं सर्व्वतीर्थाभिसंहितम् ॥ ११९ ॥ यः पठेत् कल्यमुत्थाय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वा-

मित्रोऽथ गौतमः। असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा। शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतांवरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जावालिश्च महातपाः। एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज। एष ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेष्यति महाराज तेन सार्द्धमनुव्रज। मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राप्स्यसे महतीं कीर्त्तिं यथा राजा महाभिषः। यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ॥ १२६ ॥ तथा त्वं राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे। यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा त्वं सर्वराजेभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव। यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ॥ १२८ ॥ यथा वैन्यो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः। यथा च वृत्रहा सर्वान् सपत्नान्निर्दहन् पुरा ॥ १२९ ॥ त्रैलोक्यं पालयामास देवराड् विगतज्वरः। तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन। ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्य्यार्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः। अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन्। तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्रायां नारदवाक्ये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः। पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः। अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन। कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविघातिनौ। अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ। नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यशंसत् सदा मम ॥ ५ ॥ तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी। शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेपितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः शक्तं सुरसूनुः सुराधिपम्। द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः। धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदुषस्तथा। योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ॥ ९ ॥ स च दिव्यास्त्रवित् कर्णः सूतपुत्रो महारथः। सोऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिस्वनः ॥ १० ॥ रजोधूमोऽस्त्रसम्पातो धार्त्तराष्ट्रानिलोद्धतः। निसृष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ॥ ११ ॥ मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः। तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोल्वणः। संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ॥ १३ ॥ अर्जुनोदीरितो मेघः शमयिष्यति संयुगे। स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात् परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते। अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ १५ ॥ नास्ति त्वतिकृतार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया। तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति। वयन्तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन् द्विपदाम्बरम् ॥ १७ ॥

अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया। भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ॥ १८ ॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्यकर्मभिः। यत्र कञ्चिदयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ॥ १९ ॥ प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदम्। विविधानाश्रमान् कांश्चिद्द्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान्। आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मन् रोचते तमृतेऽर्जुनम्। वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिरकथायां षड़शीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। तान् सर्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः। आश्वासयंस्तथा धौम्यो वृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानाश्रमान् भरतर्षभ। दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको भवितासि ह। द्रौपद्या चानया सार्द्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ॥ ३ ॥ श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव। गत्वा शतगुणञ्चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेवितम्। रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥ तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत। यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता। यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रञ्च विवस्वतः ॥ ७ ॥ तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः। शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति पुरातनाः। एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ॥ ९ ॥ यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। उत्तारयति सन्तत्या

दश पूर्वान् दशापरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप । यत्रासौ कीर्त्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११ ॥ यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधन: ॥ १३ ॥ गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथ: । अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावनम् । विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिक: ॥ १५ ॥ यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जेऽपिवत्सोममिन्द्रेण सह कौशिक: । ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् । गङ्गायमुनयोर्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामह: । प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥ अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २० ॥ हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान् । अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥२१॥ महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मन: । अयजत्तत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामह: ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासीद्युधिष्ठिर । यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशाम्पते ॥२३॥ धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् । पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके महात्मन: ॥ २४ ॥ केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तम: । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदक: ॥ २५ ॥ नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् । यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २६ ॥ बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्द्धनि । तीर्थानि सरित: शैला: पुण्यान्यायतनानि च ॥२७॥

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव। तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु। सरित: पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च॥ २८॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने सप्ताशीतितमोऽध्याय:॥ ८७॥

धौम्य उवाच। दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत। विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्त्यमानानि तानि वै॥ १॥ यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी। बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शिवा॥ २॥ वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे। मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते॥ ३॥ राजर्षेस्तस्य च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ। रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता॥ ४॥ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशा:। अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपते:॥ ५॥ नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति न: श्रुतम्। अमाद्यदिन्द्र: सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातय:॥ ६॥ पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे। उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम्॥ ७॥ पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तकम्। स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिन:॥ ८॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्य: शिवपुरं व्रजेत्। एकत: सरित: सर्वा: गङ्गाद्या: सलिलोच्चया:॥ ९॥ पयोष्णी चैवात: पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम। माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम्॥ १०॥ यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ। प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा॥ ११॥ तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति। वेदी शूर्पारके तात जामदग्नेर्महात्मन:॥ १२॥ रम्या पाषाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा

च भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ॥ १३ ॥ अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणञ्च युधिष्ठिर । कुमार्थ्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ॥ १४ ॥ ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ॥१५॥ गोकर्ण इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः । तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ॥ १७ ॥ आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदुर्य्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः । सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १९ ॥ आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप । चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासञ्चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥ उज्जयन्तश्च शिखरी चिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवर्षिवर्य्येण नारदेनानुकीर्त्तितः ॥ २२ ॥ पुराणः श्रूयते श्लोकस्तन्निबोध युधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ॥२३॥ उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते । पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्म्मः सनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥२५॥ ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म्मं सनातनम् । पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्य उवाच। अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि। यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥ प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी। प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः। स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः। जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः ॥ ५ ॥ वैदूर्य्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः। नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते। फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥७॥ बह्वाश्चर्य्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते। पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते ॥ ८ ॥ ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित्। विश्वामित्रनदी राजन् पुण्या परपुरञ्जय ॥ ९ ॥ यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः। पपात स पुनर्लोकांल्लेभे धर्मान् सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो ह्रदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः। बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥११॥ आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर। च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो। जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥ आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः। ततः पुण्यतमा राजन् सततं तापसैर्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप। ख्यातञ्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥१५॥ पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः। वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिरथो जगौ। पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनाम्बर ॥१७॥

अनन्ताप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः। विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

धौम्य उवाच। उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै। तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो। कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या ह्रदिनी तीर्थशालिनी। समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३ ॥ यत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शुभम्। यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छन्त्यवभृथैर्द्विजाः ॥ ४ ॥ पुण्यञ्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ। सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर। गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ६ ॥ अग्नयः सह देवेन सेविता यमुनामनु। ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्त्ती महायशाः। विंशतिः सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा। अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता। बालिखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ १० ॥ दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर। न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदाम्बर ॥ ११ ॥ दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः। कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥१३॥

वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदावुभौ। ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम॥ १४॥ समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा। विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः॥ १५॥ ऋषिर्महान् महाभागो जमदग्निर्महायशाः। पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः॥ १६॥ यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम्। स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे॥ १७॥ अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ। इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः॥ १८॥ यजमानस्य वै देवान् जमदग्नेर्महात्मनः। आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन्॥१९॥ गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितम्। किरातकिन्नरावासं शैलं शिखरिणाम्वरम्॥ २०॥ बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर। पुण्यं तत् ख्यायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितम्॥ २१॥ सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा। पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरूरवाः॥ २२॥ भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते। राजन् स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः॥ २३॥ यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ। नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः॥ २४॥ तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु। आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः॥ २५॥ उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयावहा पुरा। सुवर्णसिकता राजन् विशालां बदरीमनु॥ २६॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महौजसः। प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम्॥ २७॥ यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः। तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्थान्यायतनानि च॥ २८॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम्। तत्परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम्॥ २९॥ शाश्वतं परमञ्चैव धातारं परमं पदम्। यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः॥ ३०॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः।

आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा। एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च। एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुद्भिरश्विभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-र्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः। चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः। भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥३४॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाष्यमाणे तु धौम्ये कौरव-नन्दन। लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १ ॥ तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते। उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्च्य यथान्यायं धर्म्मपुत्रो युधि-ष्ठिरः। पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षय-न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ सञ्चरन्नस्मि कौन्तेय सर्व्वान् लोकान् यदृच्छया। गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥ तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम्। शक्रस्यार्द्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम्। आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥७॥ सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम्। वचनात् पुरु-हूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात सुमहत् पाण्डुनन्दन। भ्रातृभिः सहितो राजन् कृष्णया चैव तच्छृणु ॥ ९ ॥ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ। तदस्त्र-माप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ॥ १० ॥ यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम

तपसा वक्रमागमत्। अस्रतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम्। वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमात् कुवेराद्वरुणा-दिन्द्राच्च कुरुनन्दन। अस्त्राण्यवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्यमित-विक्रमः ॥ १३ ॥ विश्वावसोस्तु तनयाद्गीतं नृत्यञ्च साम च। वादित्रञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४ ॥ एवं क्रतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान्। सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्या-नुजस्तव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत्। तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान् मनुष्य-लोकेऽपि गमिष्यति न संशयः। ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते भ्राता क्रतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः। सुरकार्य्यं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह। तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १९ ॥ अहञ्च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ। सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्य्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवे-ष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम्। महाधनुर्द्धरं वीरं महास्त्रं वर-वर्णिनम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम्। तथा-र्जुनमतिस्कन्धं सहजोत्थनपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोड़शीम्। यच्चापि ते भयं कर्णान्मनसिस्थ-मरिन्दम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते। यच्च ते मानस वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयम्। यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत। ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रद्धेयमन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

—

लोमश उवाच। धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर। युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्द्धर्म्यया श्रिया ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान् परान् वेत्थ तपांसि च तपोधन। श्रीमताञ्चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति। तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात् स पार्थिवः। तथा सर्व्वात्मना कार्य्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्व्वशः। रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम्। तथा रक्षस्व कौन्तेया-न्राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्व्वतोपमाः। त्वयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विवर्त्तेयुरन्तिकम् ॥ ७ ॥ सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च। रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८ ॥ द्विस्तीर्थानि मया पूर्व्वं दृष्टानि कुरुनन्दन। इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९ ॥ इयं राजर्षिभिर्य्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर। मन्वादिभिर्महा-राज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत्। स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥ त्वन्तु धर्ममतिर्न्नित्यं धर्म्मज्ञः सत्यसङ्गरः। विमुक्तः सर्व्वसङ्गेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः। यथा ययाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न हर्षात् संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित्। स्मरेद्धि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १४ ॥ भवता सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः। वासवः स्मरते यस्य को नामा-भ्यधिकस्ततः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति। धौम्यस्य वचनाद्देषा बुद्धिः पूर्व्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन् गमनन्तीर्थदर्शने। तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशम्पायन उवाच । गमने कृतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् । लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भिक्षाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये । क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायास शीतार्त्तिमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः । पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानाञ्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि सूदानुयायिनः । मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः । धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः । स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः । अस्मत् प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपीड़िताः । विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४ ॥ तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः । प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २५ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह । लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥२६॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः । अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥ राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह । ऋषिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३ ॥ श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च । अगम्यानि

नरैरन्यैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो भ्रातरः शूरा धनुर्द्धरवराः सदा । भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमच्युत ॥५॥ भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् । तीर्थानां पृथिवीपाल वनानाञ्च विशाम्पते ॥ ६ ॥ तव वीर्य्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः । भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसन्दर्शनान्नृप ॥ ७ ॥ भवानपि नरेन्द्रस्य कार्त्तवीर्य्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव । ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥ कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे । तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः । विधिवत्तानि सर्वाणि पर्य्यटस्व नराधिप ॥ १४ ॥ धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेनाभिपालितः । स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ॥ १५॥ भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः । बाढमित्यब्रवीत् सर्वांस्तानृषीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यञ्चैव पुरोहितम् । ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे । अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाञ्चक्रे यथाविधि । सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥

ऋषय ऊचुः । युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् । मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं

प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम्। मनोविशुद्धां बुद्धिञ्च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्य्याप्तं वै नराधिप। मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ ॥ २२ ॥ ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः। दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २३ ॥ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः। कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च। नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २५ ॥ धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः। मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २६ ॥ कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः। अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यनुचरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्दशैः। महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २८ ॥ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः। प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

——

युधिष्ठिर उवाच। न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम। तथास्मि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १ ॥ परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि। ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २ ॥

लोमश उवाच। न च दुःखं त्वया राजन् कार्य्यं पार्थ कथञ्चन। यदधर्मेण वर्द्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३ ॥ वर्द्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति। ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥ मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते। वर्द्ध-

स्नाना स्वधर्मेण्य चयच्चोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैवं दृष्टं सर्वं मया विभो। अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः। तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पान्मानः समभवन्मानात् क्रोधो व्यजायत। क्रोधादह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८ ॥ तानलज्जान् गतह्रीकान् हीनवृत्तान् वृथाव्रतान्। क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजहुस्ततः ॥ ९ ॥ लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप। तानलक्ष्म्यासमाविष्टान् दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः। तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना हतान् ॥ ११ ॥ दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः। मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्य्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः। देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ १३ ॥ अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च। तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे। एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्व्वशः ॥१५॥ तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम्। तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः। यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥ भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरोरवाः। चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ॥ १८ ॥ तीर्थाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च महात्मनाम्। अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशाम्पते ॥१९॥ तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धा सुविपुलां श्रियम्। यथा चेक्ष्वाकुरभवत् सपुत्रजनबान्धवः ॥ २० ॥ मुचकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः। कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ॥२१॥ देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि। धार्त्तराष्ट्रास्त्व-

मेंण मोहेन च वशीकृताः। न चिराद्वै विनङ्क्ष्यन्ति दैत्या इव न संशयः॥ २२॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थगमने चतुर्नवतितमोऽध्यायः॥ ९४॥

——

वैशम्पायन उवाच। ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह। क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः॥ १॥ ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप। कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तञ्च भारत॥ २॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः। कन्यातीर्थे च तीर्थे च गवां तीर्थे च भारत॥ ३॥ कालकोट्यां विषप्रस्थे गिरावुष्य च कौरवाः। बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम्॥ ४॥ प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते। ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम्॥ ५॥ गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः। विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु॥ ६॥ तपस्विजनजुष्टाञ्च ततो वेदीं प्रजापतेः। जग्मुः पाण्डुसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत॥ ७॥ तत्र ते न्यवसन् वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम्। सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान्॥ ८॥ ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतम्। राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते॥ ९॥ नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी। वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता॥ १०॥ दिव्यं पवित्रकूटञ्च पवित्रधरणीधरम्। ऋषिजुष्टं सुपुण्यन्तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम्॥ ११॥ अगस्त्यो भगवान् यत्र गतो वैवस्वतं प्रति। उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः॥ १२॥ सर्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विशाम्पते। यत्र सान्निहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक्॥ १३॥ तत्र ते पाण्डवा

चीराद्यातुर्मास्यैस्तदेजिरे । ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १४ ॥ अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् । ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः । चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः । कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रत-स्नातः कौमारं व्रतमास्थितः । शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्त्तरयसं गयम् ॥ १८ ॥

शमठ उवाच । अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः । पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः । यत्रान्नपर्वता राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा । व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ २१ ॥ अहन्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये च ब्राह्मणा राजन् भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः । न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २३ ॥ पुण्येन चरता राजन् भूर्दिशः खं नभस्तथा । आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासी-न्महाद्भुतम् ॥ २४ ॥ तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ । अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २५ ॥ गयस्य यज्ञे केऽन्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः । तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः । पुनः शक्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः । एवं-

विधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपते। बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः। अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयामामुवास ह ॥ १ ॥ तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतांवरः। अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः। किमर्थञ्चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच। इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन। मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः। पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम्। चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६ ॥ तदाप्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः। मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत् क्षणात्। संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥ स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम्। स पुनर्देहमास्थाय जीवन् स्म प्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम्। तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥ तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम्। श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११ ॥ तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः। वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशाम्पते ॥१२॥

एवं स ब्राह्मणान्राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥ अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु । पितृन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥ सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान् भवन्त इह किम्पराः । सन्तानहेतो-रिति ते प्रत्यूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयन्ते पितरः स्वकाः । गर्त्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १६॥ यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् । स्यान्नोऽस्मान्निरया-न्मोचस्त्वञ्च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १७ ॥ स तानुवाच तेजस्वी सत्य-धर्म्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत् सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् । संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्त-माम् ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः । निर्मि-तामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा । विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्द्धत शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्राञ्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः । प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्दत तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २४ ॥ ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् । अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-नस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः । दास्यः शतञ्च कल्याणी-मुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २६ ॥ सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्या-शतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥२७॥ यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् । न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपे-णाप्सरसोऽप्यति । तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥२९॥

वैदर्भीन्तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

——

लोमश उवाच । यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति । तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्त्तते पुत्त्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः । प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुञ्चैव नैच्छत ॥ ३ ॥ ततः स भार्य्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्वीर्य्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्य्यं पृथिवीपतिम् । लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्कृते महीपाल पीड़ामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६ ॥ दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने । लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशाम्पते ॥ ७ ॥ प्राप्य भार्य्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत । महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च । समुत्ससर्ज रम्भोरुर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९ ॥ ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतचर्य्या च बभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः । उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥ सा प्रीता बहुमानाच्च पतिं पर्य्यचरत्तदा । अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्य्यायामाचरत् प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशाम्पते । तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स

तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च । श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भाविनी । सा तदा प्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ असंशयं प्रजाहेतोर्भार्य्यां पतिरविन्दत । या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्त्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम । तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७ ॥ इच्छामि त्वां स्रग्विनञ्च भूषणैश्च विभूषितम् । उपसर्त्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी । नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच । न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम । यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २० ॥

लोपामुद्रोवाच । ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्त्तुं तपोधन । क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच । एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरन्तु तत् । यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच । अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन । न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २३ ॥ न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तुं ते कथञ्चन । एवन्तु मे यथाकामं सम्पादयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच । यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः । हर्त्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

लोमश उवाच । ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु । श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १ ॥ स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् । विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमशः उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् । अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतर्वाणमादाय व्रध्नश्वमगमत्ततः । स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरर्घ्यं च पाद्यञ्च व्रध्नश्वः प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ८ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विज । सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् । अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च व्रध्नश्वश्च महीपतिः ॥ ११ ॥ त्रसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकुराजसत्तमः । समस्तांश्च ततोऽपृच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवीपते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १४ ॥

लोमश उवाच। तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत्। एतज्ज्ञात्वा ह्युपादद्ध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १५ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः। सर्वथा प्राणिनां पीड़ामुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं अगस्त्यमुनिम्। इदमूचुर्म्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १७ ॥ अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान् भुवि। तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयस्थार्थामहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच। तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम्। ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

——

लोमश उवाच। इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान्। उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥ तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा। सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः। वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीनृषिसत्तमः। विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महानृषिः। तं पर्य्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः। भुक्तवत्यसुरो ह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः ॥ ६ ॥ ततो वायुःप्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः। शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह। तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः।

इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ९ ॥ प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत्। किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा। ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ११ ॥ एते च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत्। दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच। गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर। तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १४ ॥ मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः। मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः। जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः ॥ १६ ॥ ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु। विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥ १७ ॥ ऊहतुः स्म वसून्याशु तावगस्त्याश्रमं प्रति। सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १८ ॥ अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा। कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपामुद्रोवाच। कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम्। उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच। तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने। विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २१ ॥ सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसम्मितम्। दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच। सहस्रसम्मितः पुत्र एकोऽस्तु तपोधन। एको हि बहुभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः। समये समशीलिन्याः

श्रद्धावान् श्रद्धधानया ॥ २४ ॥ तत आधाय गर्भन्तमगमद्वनमेव सः । तस्मिन् वनगते गर्भो वद्दधे सप्त शारदान् ॥ २५ ॥ सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत् स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन इढस्युर्नाम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवद्दषेः स तेजस्वी महाद्विजः ॥ २७ ॥ स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा । एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन् यथेप्सितान् । तत ऊर्द्धमयं ख्यातस्तगस्त्यस्याश्रमो भुवि ॥ ३० ॥ प्राह्लादिरेवं वातापिरगस्त्येनोपशामितः । तस्यायमाश्रमो राजन्रमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३१ ॥ एषा भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता । वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रताम्यमाणा कूटेषु यथानिम्नेषु नित्यशः । शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् । पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुण्यायांयथेष्टमवगाह्यताम् ॥ ३४ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ ३५ ॥ यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् । अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्द्धं कृष्णया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ दुर्य्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि । कृतवैरेण रामेण यथाचोपहृतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः । स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत । तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ ॥ ३८ ॥ अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ । अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः

॥ ३९ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो। कथं मत्याहृतञ्चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच। शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः। जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै। पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः। तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥ कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः। धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ॥ ४४ ॥ जिज्ञासमानो रामस्य वीर्य्यं दाशरथेस्तदा। तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ॥४५॥ प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम्। स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत्। कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४७ ॥ समारोपय यत्नेन यदि शक्तोऽसि पार्थिव। इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वन्नाधिक्षेप्तुमर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु। इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्य्येण कत्थनम् ॥४९॥ तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत्। अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम्। रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥५१॥ धनुरारोपयामास सलील इव भारत। ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्य्यवान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव। अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५३ ॥ इदमारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते। तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः। शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच। एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना।

कूयते प्लूयते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव। त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम्। पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥ ५६ ॥ ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः। आदित्यान् सवसून् रुद्रान् साध्यांश्च समरुद्गणान् ॥ ५७ ॥ पितरो हुताशनश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा। गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वालिखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः। देवर्षयश्च कात्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः। चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ॥ ६० ॥ मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर। ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ॥ ६१ ॥ शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत। पांशुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि। स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छज्ज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः। स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम्। विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः ॥ ६५ ॥ भीतस्तु तत्र न्यवसत् व्रीड़ितस्तु महातपाः। ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम्। निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः। न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम्। स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम्। तत्रापस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः। भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात् पितुः। प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन् पाण्डु-

नन्दन ॥ ७० ॥ एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा। प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजोहानिकथने एकोनशततोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः। कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥

लोमश उवाच। शृणु राजन् कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम्। अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २ ॥ आसन् कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः। कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः। समन्तात् पर्य्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो वृत्रबधे यत्नमकुर्वंस्त्रिदशाः पुरा। पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तु तान् सर्वान् परमेष्ठीत्युवाच ह। विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्य्यं चिकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं बधिष्यथ। दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै सम्प्रयाचत। स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः। स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति। तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियतां दृढम् ॥ १० ॥ महच्छत्रुहनं घोरं षड़स्रि भीमनिस्वनम्। तेन वज्रेण वै वृत्रं बधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११ ॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम्। एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥ नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः। सरस्वत्याः परे पारे

नानाद्रुमलताष्टतम् ॥ १३ ॥ षट्पदाङ्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव। पुंस्कोकिलरवनोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १४ ॥ महिषैश्च वराहैश्च चमरैश्चमरैरपि। तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः। सरोऽवगाढैः क्रीड़द्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६ ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्महानादन्नदद्भिरनुनादितम्। अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरशायिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम्। त्रिपिष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रमसागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यन् दधीचन्ते दिवाकरसमद्युतिम्। जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १९ ॥ तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च। अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच। करोमि यद्वो हितमद्य देवाः स्वञ्चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वशी स्वान् सहसोत्ससर्ज। ततः सुरास्ते जगृहुः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२ ॥ प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः। त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः। अनेन वज्रप्रवरेण देव भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः। त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुरन्दरस्तद्वज्रं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वज्रनिर्माणकथने शततोऽध्यायः ॥ १०० ॥

— —

लोमश उवाच। ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः। आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी॥ १॥ कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम्। समुद्यतमहाशस्त्रैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः॥ २॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह। मुहूर्त्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत्॥ ३॥ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः। आसीत् सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम्॥४॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षान्महीतलम्। तालैरिव महाराज वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत॥ ५॥ ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः। त्रिदशानभ्यवर्त्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः॥ ६॥ तेषां वेगवतां वेगं साभिमानं प्रधावताम्। न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन् भयात्॥ ७॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सहस्राक्षः पुरन्दरः। वृत्रे विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत्॥८॥ कालेन भयसन्त्रस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः। जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम्॥ ९॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः। स्वतेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्द्धयन्॥ १०॥ विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः। सर्वे तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥ ११॥ स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह। ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान् समपद्यत॥ १२॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद वृत्रो महतो निनादान्। तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम्॥ १३॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम्। भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य बधाय राजन्॥ १४॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चनमाल्यधारी। यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः॥ १५॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे भयार्त्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम्। वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं वृत्रं भयाच्चापि हतं

न मेने ॥ १६ ॥ सर्व्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः । सर्व्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १७ ॥ ते त्रास्यमानास्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशुर्भयार्त्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं झषाकुलं नक्रसमाकुलञ्च ॥ १८ ॥ तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः । तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १९ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाद्घोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव । ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्य्यः ॥ २० ॥ लोका हि सर्व्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये सन्ति केचिद्धि वसुन्धरायां तपस्विनो धर्म्मविदश्च तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥ तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत् प्रणष्टम् । एवं हि सर्व्वे गतबुद्धिभावा जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः । दुर्गं समाश्रित्य महोर्म्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वृत्रवधोपाख्याने
एकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

—

लोमश उवाच । समुद्रन्ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसः । कालेयाः सम्प्रवर्त्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २ ॥ वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः । अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् । फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ स्म कुर्व्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा । भरद्वाजाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशति संनिषूदिताः । एवं क्रमेण सर्व्वांस्तानाश्रमान्

दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिबाधन्ते मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान् बहून् ॥ ७ ॥ न चैना-
नन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तांस्तापसेषु
तपस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । मही-
तलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विरुधिरै-
र्विमज्जान्त्रैर्विसन्धिभिः । आकीर्णैराबभौ भूमिः शङ्खानामिव
राशिभिः ॥ १० ॥ कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च । विकीर्णै-
रग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ ११ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं
नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् । जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीड़ितम्
॥ १२ ॥ एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर । आत्मत्राणपरा
भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्गुहाः प्रविविशु-
र्निर्झरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोद्विग्ना भयात् प्राणान्
समुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चैता-
नधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् । श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः
क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्युपशमं जाते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्त्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य स-
महेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे । शरण्यं शरणं देवं नारायण-
मजं विभुम् ॥ १८ ॥ तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः स्रष्टा
च कर्त्ता च हर्त्ता च जगतः प्रभो । त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं
यच्च नेङ्गति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करे-
क्षण । वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता ॥ २१ ॥ आदिदैत्यो
महावीर्य्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः
पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २३ ॥ असुरश्च

महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः । यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २४ ॥ एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥२५॥ तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे । रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रञ्च महतो भयात् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विष्णुस्तवे
द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

देवा ऊचुः । तव प्रसादाद्वर्द्धन्ते प्रजाः सर्व्वाश्चतुर्विधाः । ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १ ॥ लोका ह्येवं विवर्द्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः । त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २ ॥ इदञ्च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् । न च जानीम केनेमे रात्रौ बध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति । ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्व्वे जगत्पते । विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५ ॥

विष्णुरुवाच । विदितं मे सुराः सर्व्वं प्रजानां क्षयकारणम् । भवताञ्चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६ ॥ कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः । तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत् सर्व्वं प्रमाथितम् ॥ ७ ॥ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता । जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८ ॥ ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् । उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति ऋषीनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते । समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्य्यताम् ॥ १० ॥ अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे । अन्यथा हि न शक्यास्ते

विना सागरशोषणम् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतम्। परमेष्ठिनमाज्ञाय अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १२ ॥ ततोऽपश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम्। उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम्। आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा ऊचुः। नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा। भ्रंशितश्च सुरैश्वर्य्यात् स्वर्गाल्लोककण्टकः ॥ १५ ॥ क्रोधात् प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः। वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः शैलो न वर्द्धते ॥ १६ ॥ तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः। त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १७ ॥ अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान् गतिः। ततस्त्वार्त्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने त्र्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥

लोमश उवाच। अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम्। उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ २ ॥ तन्तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्य्यमथाब्रवीत्। यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणञ्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर। एवमुक्तस्ततः सूर्य्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम्। एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निर्म्मितं जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः। सूर्य्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सहिताः

सर्व्वे एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम् । निवारयामासुरुपाय-तस्तं न च स्म तेषां वचनञ्चकार ॥ ७ ॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्म्मभृतांवरिष्ठम् । अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्य्यवन्तं तञ्चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । सूर्य्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिन्तथा । शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशानुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् । सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्व्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्य्येण केनचित् ॥ १२ ॥ यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्द्धस्व कामतः ॥ १३ ॥ एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणाद्देशाद्वारुणिर्न निवर्त्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्द्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५ ॥ कालेयास्तु यथा राजन् सुरैः सर्व्वैर्निसूदिताः । अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ॥ एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥ एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्य्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्याम सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविद्विषस्तान् ॥ १८ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोकानाञ्च महत् सुखम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् समुद्रं सरितांपतिम् । ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्द्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥ मनुष्योरगगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषास्तथा । अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीम-

निःस्वनम्। नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २२ ॥ हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च। नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्व-महोरगाः। ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

लोमश उवाच। समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः। उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोक-हितार्थं वै पिबामि वरुणालयम्। भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः। समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समु-द्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः। विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्य-पूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः। त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्य्येषु नदत्सु सर्वशः। दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणो महार्णवं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः। प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः। न सेहिरे वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८ ॥ ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः। चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्त्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावि-तात्मभिः। यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिसूदिताः ॥ १० ॥ ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः। निहता बह्वशोभन्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ हतशेषास्ततः केचित् कालेया मनुजोत्तम । विदार्य्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥१२॥ निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् । तुष्टुवुर्विविधै-र्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत् सुखम् । त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन । यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः । जीर्णं तद्धि मया तोयमुपा-योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्न-माश्रितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥ विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः । परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मु-र्यथागतम् । त्रिदशा विष्णुना सार्द्धमुपजग्मुः पितामहम् ॥१९॥ पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

लोमश उवाच । तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः । गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १ ॥ महता काल-योगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः । ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महा-राज्ञो भगीरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः । कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं मुने । कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन। कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञाश्चरितमुत्तमम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना। कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

लोमश उवाच। इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः। रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हैहयान् समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत। वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्यमन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते। वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः। पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः। आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनम्। त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः। प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राह सभार्य्यं नृपसत्तमम्। यस्मिन् वृतो मुहूर्त्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः। एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव। एको वंशधरः शूर एकस्यां सम्भविष्यति ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत। स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा। तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्य्ये कमललोचने ॥ १८ ॥ वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ सम्बभूवतुः। ततः कालेन वैदर्भी गर्भालावुं व्यजायत ॥ १९ ॥ शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम्। तदालावुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ॥ २० ॥ अथान्तरीक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम्। राजन् मा

साष्टसहस्राणि: पुत्रान् त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ अलावुमध्यान्निष्कृष्य वीजं यत्नेन गोप्यताम्। सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत। महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप। अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सगरसन्ततिकथने षड़धिकशततोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

लोमश उवाच। एतच्छ्रुत्वान्तरीक्षाच्च स राजा राजसत्तम। यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा वीजं वीजं नराधिपः। घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे ततः ॥ २ ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः। ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः। रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥४॥ ते घोराः क्रूरकर्म्माण आकाशपरिसर्पिणः। बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्व्वान् लोकान् सहामरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशांश्चाप्यधावन्त तथा गन्धर्व्वराक्षसान्। सर्व्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ६ ॥ बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः। ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्व्वदैवतैः ॥ ७ ॥ तानुवाच महाभागः सर्व्वलोकपितामहः। गच्छध्वं त्रिदशाः सर्व्वे लोकैः सार्द्धं यथागतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान्। भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्म्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर। पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १० ॥ ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ। दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥ तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं

पुत्रः स परिरक्षितः। समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत। ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम्। तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम्। अमार्गन्त महाराज सर्वञ्च पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम्। नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्त्तारमेव च ॥ १६ ॥ आगम्य पितरञ्चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः। ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप। अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्त्तारमेव च। श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप। अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ॥ २० ॥ यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः। प्रतिगृह्य तु सन्देशं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः। अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ॥ २२ ॥ समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः। कुद्दालैर्ह्रेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः। अगच्छत् परमामार्त्तिं दार्य्यमाणः समन्ततः ॥ २४ ॥ असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च। आर्त्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः। प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम्। व्यतीतः सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते। विदार्य्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ॥ २८ ॥ अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले।

कपिलञ्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ २९ ॥ तेजसा दीप्य-
मानन्तु ज्वालाभिरिव पावकम्। ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्र-
हृष्टतनूरुहाः ॥ ३० ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः।
संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो
महाराज कपिलो मुनिसत्तमः। वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं
मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२ ॥ स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन्।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ ३३ ॥ तान् दृष्ट्वा
भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः। सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै
न्यवेदयत् ॥ ३४ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम्।
मुहूर्त्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ अंशुमन्तं
समाहूय असमञ्जःसुतं तदा। पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ ३६ ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम्।
कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ३७ ॥ तव चापि
पिता तात परित्यक्तो मयानघ। धर्मं त्वं रक्षमाणेन पौराणां
हितमिच्छता ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्म-
जम्। त्यक्तवान् दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३९ ॥

लोमश उवाच। असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत्।
य शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ४० ॥ गलेषु
क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान्। ततः पौराः समाजग्मु-
र्भयशोकपरिप्लुताः ॥ ४१ ॥ सगरञ्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः
स्थिताः। त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४२ ॥
असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि। पौराणां वचनं श्रुत्वा
घोरं नृपतिसत्तमः ॥ ४३ ॥ मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
मब्रवीत्। असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ॥ ४४ ॥
यदि वो मत्प्रियं कार्य्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम्। एवमुक्ता नरे-

न्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४५ ॥ यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथा-ज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ॥४६॥ पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः । अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्त्यमानं निबोध मे ॥ ४७ ॥

सगर उवाच । पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च । अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक । तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ हयस्यानयनात् पौत्र नरकान्मां समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ॥ ५० ॥ अपश्यच्च महात्मानं कपिलन्तुरगञ्च तम् । स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्य्यमस्मै न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशु-मतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत । स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं वव्रे पितॄणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-पुङ्गवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यञ्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति । पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ हयं नयस्व भद्रन्ते यज्ञियं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महा-त्मनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आज-गाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः । मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवे-दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतञ्चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तथास्मै इयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तञ्च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः । पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् । प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् । पर्य्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥ गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः । न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्मपरायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥६९॥ अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात् स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥७०॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

लोमश उवाच । स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्त्ती महारथः । बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १ ॥ स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना । पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः । सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४॥ शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् । पवनालम्बिभिर्मेघैः परि-

षिक्तं समन्ततः ॥ ५ ॥ नदीकुञ्जनितम्बैश्च प्रासादैरुपशोभितम्।
गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६ ॥ शकुनैश्च विचि-
त्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः। भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जल-
कुक्कुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः। चकोरै-
रसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रम्येषु पद्मि-
नीभिश्च संकुलम्। सारसानाञ्च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९ ॥
किन्नरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम्। दिग्वारणविषाणाग्रैः
समन्ताद्धृष्टपादपम् ॥ १० ॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमा-
कुलम्। विषोल्बणभुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११ ॥ क्वचित्
कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम्। क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिम-
वन्तमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समा-
श्रितः। फलमूलाम्बुसंभक्षः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३ ॥ संवत्-
सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी। दर्शयामास तं गङ्गा तदा
मूर्त्तिमती स्वयम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच। किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
वाच राजा हैमवतीं तदा। पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
नदि ॥ १६ ॥ अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम्। षष्टि-
स्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ कपिलं देव-
मासाद्य क्षणेन निधनं गताः। तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो
न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि।
तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥ स्वर्गं नय
महाभागे मत्पितॄन् सगरात्मजान्। तेषामर्थेन याचामि त्वामहं
वै महानदि ॥ २० ॥

लोमश उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनम-
स्कृता। भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१ ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्द्धार्य्यं पतन्त्या गगनाद्भुवम् ॥ २२ ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥ तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् । स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितॄणां हितकाम्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः ॥२५॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् । तपस्तीव्रमुपागम्य कालयोगेन केनचित् ॥ २६ ॥ अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप । स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
अष्टाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

——

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकसाम् । एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये महाबाहो गगनात् प्रच्युतां शिवाम् । दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् । एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ॥ ६ ॥ ईशानञ्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा च्युता । तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्द्धं महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गन्धर्वोरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षवः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ॥ ८ ॥ समुद्धतमहावर्त्ता मीनग्राहसमाकुला । तां

दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ९ ॥ ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव। सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः। क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत्। क्वचित् सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगनाच्च्युता। पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम्। त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः। यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च। गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह। समासाद्य समुद्रञ्च गङ्गया सहितो नृपः ॥ १७ ॥ पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम्। दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ॥ १८ ॥ पितॄणाञ्चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः। एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता। समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २० ॥ वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो। अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ। नन्दामपरनन्दाञ्च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम्। अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श

सुबह्न् नृप: ॥ २ ॥ वागायता भवन्मेघा उपलाश्च सहस्रश: । नाशक्नुवंस्समारोढुं विषसमनसो जना: ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति । स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहन: । मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपस: प्रतिघातिका: ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जन: । एवं बहुविधान् भावानद्भुतान् वीक्ष्य पाण्डव: । लोमशं पुनरेवाथ पर्य्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्षण । तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापस: ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यै: कोपाद्गिरिमुवाच ह ॥ ८ ॥ य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा । वातश्चाह्वय मा शब्दमित्युवाच स तापस: ॥ ९ ॥ व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यते । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ॥ १० ॥ कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित् । नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुति: ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिन: । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवा: शक्रपुरोगमा: ॥ १२ ॥ दुर्गञ्चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिसमं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरि: ॥१४॥ आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ॥१६॥ यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते । देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्हूयते हव्यवाहन: । इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्य: पाप्माभिहन्यते ॥ १८ ॥

कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात् कुरु महानुज:। ततो नन्दाम्रुताङ्कस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेण यत्नोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम्। ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृप:। जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच। एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ। विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २१ ॥ आश्रमश्चैव पुण्याख्य. काश्यपस्य महात्मन:। ऋष्यशृङ्ग: सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रिय: ॥ २२ ॥ तपसो य: प्रभावेन वर्षयामास वासवम्। अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २३ ॥ मृग्यां जात: स तेजस्वी काश्यपस्य सुत: प्रभु:। विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ २४ ॥ निर्वर्त्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृप:। लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ऋष्यशृङ्ग: कथं मृग्यामुत्पन्न: काश्यपात्मज:। विरुद्धे योनिसंसर्गे कथञ्च तपसा युत: ॥ २६ ॥ किमर्थञ्च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमत:। अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २७ ॥ कथं रूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता। लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै। २७ ॥ लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिक:। कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाकशासन: ॥ २८ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं विस्तरेण यथातथम्। वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋष्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ २९ ॥

लोमश उवाच। विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मन:। अमोघवीर्यस्य सत: प्रजापतिसमद्युते:। शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्ग: प्रतापवान् ॥ ३० ॥ महाह्रदे महातेजा बाल: स्थविरसम्मत:। महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थित: ॥ ३१ ॥ दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषि: स देवसम्मत:। तस्य रेत: प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ॥ ३२ ॥ अप्सूपस्पृशतो राजन् मृगी

तच्चापिवत्तदा । सह तोयेन त्षिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ ३३॥
सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा । देवकन्या मृगी
भूत्वा मुनिं सूय विमोच्यसे ॥ ३४ ॥ अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावि-
त्वाद्दैवनिर्म्मितात् । तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः
॥ ३५ ॥ ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं
शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ॥ ३६ ॥ तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा
स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टः पूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ॥३७॥
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु
सखा दशरथस्य वै ॥ ३८ ॥ लोमपाद इति ख्यातो अङ्गाना-
मीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः
श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः ।
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ॥ ४० ॥ न ववर्ष सह-
स्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपो-
युक्तान् मनीषिणः ॥ ४१ ॥ प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवी-
पते । कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ॥ ४२ ॥ तमूचु-
श्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः । तत्र त्वेको मुनिवरस्तं
राजानमुवाच ह ॥ ४३ ॥ कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृति-
ञ्चर । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ॥ ४४ ॥ वानेय-
मनभिज्ञञ्च नारीणामार्जवे रतम् । स चेदवतरेद्राजन् विषयन्ते
महातपाः ॥ ४५ ॥ सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ ४६ ॥ स गत्वा
पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु । राजानमागतं दृष्ट्वा प्रति-
सञ्जहृषुः प्रजाः ॥ ४७ ॥ ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोवि-
दान् । ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ ४८ ॥ सोऽध्य-
गच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत । शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नित्यञ्च
परिनिष्ठितैः ॥ ४९ ॥ ततस्त्वानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।

वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः॥ ५०॥ ऋष्यशृङ्ग-मृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः। लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः॥ ५१॥ ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः। न शक्यमूचुस्तत्कार्य्यं विवर्णा गतचेतसः॥ ५२॥ तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत्। प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम्॥ ५२॥ अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि। ततः शक्ष्याम्यानयितुमृष्यशृङ्गमृषेः सुतम्॥ ५३॥ तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिवः। धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च॥ ५४॥ ततो रूपेण सम्पन्ना वयसा च महीपते। स्त्रिय आदाय काश्चित् सा जगाम वनमञ्जसा॥ ५५॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने दशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११०॥

लोमश उवाच। सा तु नाव्याश्रमञ्चक्रे राजकार्य्यार्थसिद्धये। सन्देशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत॥ १॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितैः। नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः॥ २॥ अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम्। चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम्॥ ३॥ ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात्। चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः॥ ४॥ ततो दुहितरं वेश्यां समाधायेतिकार्य्यताम्। दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसम्मताम्॥ ५॥ सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य सन्निधौ। आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम्॥ ६॥

वेश्योवाच। कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां कच्चिच्च वो मूल-

फलं प्रभूतम्। कच्चिद्भवान्रमते चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं साम्प्रतमागतोऽस्मि॥ ७॥ कच्चित्तपो वर्द्धते तापसानां पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः। कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कच्चित् स्वाध्यायः क्रियते चर्य्यश्टङ्ग॥ ८॥

ऋष्यश्टङ्ग उवाच। ऋद्धो भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम्। पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्म्मं फलमूलानि चैव॥ ९॥ कौश्यां वृष्यामास्स्व यथोपजोषं कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम्। क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम्॥ १०॥

वेश्योवाच। ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं परेण। तत्र स्वधर्म्मोऽनभिवादनं मे न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामि॥ ११॥ भवतानभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया। व्रतमेतादृशं ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया॥ १२॥

ऋष्यश्टृङ्ग उवाच। फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भल्लातकान्यामलकानि चैव। करूषकाणीङ्गुदधन्वनानि पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व॥ १३॥

लोमश उवाच। सा तानि सर्व्वाणि विवर्जयित्वा भक्ष्यान्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य॥ १४॥ तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि। ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति॥ १५॥ पेयानि चाग्र्याणि ततो मुमोद चिक्रीड़ चैव प्रजहास चैव। सा कन्दुकेनारमतास्य मूले विभज्यमाना फलिता लतेव॥१६॥ गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा समाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गम्। सर्ज्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान् सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य॥ १७॥ विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः। अथर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य॥ १८॥ अवेक्षमाणा शनकैर्ज्जगाम

हुत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम्। तस्यां गतायां मदनेन मत्तो विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः। तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्वसन्नार्त्तरूपो बभूव ॥ १८ ॥ ततो मुहूर्त्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात्। स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥२०॥ सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम्। विनिश्वसन्तं मुहुरूर्द्ध्वदृष्टिं विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१ ॥ न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात कच्चिद्धुतञ्चाग्निहोत्रं त्वयाद्य। सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः कच्चित्सवत्साद्य कृता त्वया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च। दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने एकादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १११ ॥

— —

ऋष्यशृङ्ग उवाच। इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी। सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १ ॥ समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुशुक्लकृष्णाक्षिरतीव गौरः। नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते विद्युदिवान्तरीक्षे। द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥ विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा। तथास्य चीरान्तरतः प्रभाति हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति। पाण्योश्च तद्वत् स्वनवन्निबद्धौ कलापका-

वञ्चमाला यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति हंसाः सरसीव मत्ताः । चीराणि तस्याङ्गुतदर्शनानि नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्त्रञ्च तस्याङ्गुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः । पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समीरितं श्वसनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताश्चापि जटा विपक्का द्वैधीकृता नातिसमा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्चाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ वातेरितो वृक्ष इवाथ घूर्णन् । तं प्रेक्षतः पुत्त्रमिवामराणां प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् । वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दञ्चकार तन्मेऽजनयत् प्रहर्षम् ॥ १२ ॥ न चापि पाद्यं बहुमन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मया हृतानि । एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोचत् फलानि चान्यानि समाददन्मे ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि चैवातिरसानि मह्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५ ॥ इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः । यानि प्रकीर्य्येह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥ गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रञ्च मे संपरिदह्यतीव । इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं तञ्चेह नित्यं परिवर्त्तमानम् ॥ १७ ॥ गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतचर्य्या च तस्य ।

इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः स चरत्यार्थ्यधर्मा । चर्त्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने द्वादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

— —

विभाण्डक उवाच । रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन । अतुल्यवीर्य्याण्यभिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १ ॥ सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्ररूपाणि मुनीन् वनेषु ॥ २ ॥ न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सतां लोकान् प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारास्तापसस्तान्न पश्येत् ॥ ३ ॥ असज्जनेनाचरितानि पुत्र पानान्यपेयानि मधूनि तानि । माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४ ॥ रक्षांसि तानीति निवार्य्य पुत्रं विभाण्डकस्तां मृगयाम्बभूव । नासादयामास यदा त्र्यहेण तदा स पर्य्यावृते आश्रमाय ॥ ५ ॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्त्तुं विधिना श्रावणेन । तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषा मुनिमृष्यशृङ्गम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव तामृष्यशृङ्गः प्रहृष्टः संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् । प्रोवाच चैनां भवतोऽश्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७ ॥ ततो राजन् काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् । प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायैराजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां नावमथातिशुभ्राम् । नीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९ ॥ अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सहसा प्रवृष्टं

साधूर्व्व्मायाश्च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम्। क्रोधप्रतीकारकरश्च चक्रे गाश्चैव मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्यावजतः स राजा पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान्। समादिशत् पुत्रगृद्धी महर्षे-र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राञ्जलिभि-र्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणाश्च। किन्ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात् स मुनिश्चण्डकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा। अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन विदार्य्यमाणा आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम्। जगाम चम्पां प्रति धक्ष्यमाणस्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५ ॥ स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान्। गोपैश्च तै-र्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः। ऊचु-स्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान् प्रलापान्। प्रशान्त-भूयिष्ठरजाः प्रविष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम्। शान्तां स्नुषाञ्चैव ददर्श तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताञ्च शान्तोऽस्य परः स कोपः। चकार तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्य्याग्निसमप्रभावः। जाते तु पुत्रे वनमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स तद्वचः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव। शान्ता चैनं पर्य्यचरन्नरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२ ॥ अरु-न्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम्। नलस्य

दमैयन्ती यथाभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव॥ २३॥ नारायणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ। तथा शान्ता ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्य्यचरन्नरेन्द्र॥ २४॥ तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति महाह्रदं शोभयन् पुण्यकीर्त्तिः। अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन्॥ २५॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११३॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय। आनुपूर्व्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ॥ १॥ स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप। नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम्॥ २॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः। भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत॥ ३॥

लोमश उवाच। एते कलिङ्गाः कौन्तेय तत्र वैतरणी नदी। यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै॥ ४॥ ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम्॥ ५॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः। अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे॥ ६॥ अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे। पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत्॥ ७॥ हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ। मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान् सकलान् वधीः॥ ८॥ ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन्। इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयाञ्चक्रिरे तदा॥ ९॥ ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान्। तत्रानुवंशो रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर॥ १०॥ अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम्। देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य

शाश्वतम् ॥ ११ ॥ इमां गाथामत्र गायन्नृप: स्पृशति यो नर: ।
देवयानोऽस्य पन्थाश्च चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा । अवतीर्य्य महाभागास्तर्पयाञ्चक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात् । मानुषादस्मि विषयादपेत: पश्य लोमश ॥ १४ ॥ सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत । वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोमश उवाच । त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर । यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशाम्पते ॥ १६ ॥ एतत् स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्म्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्द्दत्ता कश्यपाय महात्मने । सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयम्भुवा ॥ १८ ॥ अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २० ॥ विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषि: । प्रसादयाम्बभूवाथ ततो भूमिं विशाम्पते ॥ २१ ॥ तत: प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव । पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥ सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा । आरुह्यात्र महाराज वीर्य्यवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २४ ॥ अहञ्च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य । स्पृष्टा हि मर्त्येन तत: समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २५ ॥ ओँ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते । सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ २६ ॥ अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो

विष्णोरेतस्त्वमृतस्य नाभिः। एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदी-मिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥ अग्निश्च ते योनिरिड़ा च देहो रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः। एवं जपन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनि-रपाम्पतिः। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः क्वतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत्। कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचलगमने चतुर्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवी-पतिः। तापसानां परञ्चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥ लोमश-स्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान्। भृगूनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान् समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः। रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३ ॥ कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति। तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टु-मिच्छामि भार्गवम् ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच। आयानेवासि विदितो रामस्य विदिता-त्मनः। प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥ चतुर्दशीमष्टमीञ्च रामं पश्यन्ति तापसाः। अस्यां रात्र्यां व्यती-तायां भवित्री श्वश्चतुर्दशी। तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिन जटाधरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महा-बलम्। प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान्

कथयस्व यथा रामेण निर्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसम्मितम् । हैहयाधिपतेश्चैव कार्त्तवीर्य्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः । तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा । ऐश्वर्य्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ ममर्द्द देवान् यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीड़यामास सर्वतः ॥ १४ ॥ ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः । देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ भगवन् भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ॥ १६ ॥ शचीसहायं क्रीड़न्तं धर्षयामास वासवम् । ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ १७ ॥ कार्त्तवीर्य्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतहितं कार्य्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ॥ १८ ॥ स प्रतिश्रुत्य तत् सर्वं भगवान् लोकपूजितः । जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ॥ २० ॥ गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह । वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ॥ २१ ॥ ऋचीको भार्गवस्ताञ्च वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ २२ ॥ उचितं नः कुले किञ्चित् पूर्वैर्यत् सम्प्रवर्त्तितम् । एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥२३॥ सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम । न चापि भग-

वान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव। देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच। एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम्। दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्य्या सुतास्तु ते ॥२५॥

अकृतव्रण उवाच। स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्रवीत्। एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २६ ॥ सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं प्रतिदीयताम्। तस्मै प्रादात् सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ॥ २७ ॥ तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः। गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ॥ २८ ॥ ततो गाधिसुताश्चास्मै जन्याश्चासन् सुरास्तदा। लब्ध्वा हयसहस्रन्तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ २९ ॥ धर्मेण लब्ध्वा तां भार्य्यामृचीको द्विजसत्तमः। यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥ ३० ॥ तं विवाहे कृते राजन् सभार्य्यमवलोककः। आजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ३१ ॥ भार्य्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्च्चितम्। अर्च्चित्वा पर्य्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ ३२ ॥ ततः स्नुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत्। वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ ३३ ॥ सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात्। आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादञ्च चकार सः ॥ ३४ ॥

भृगुरुवाच। ऋतौ त्वञ्चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै। आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ ३५ ॥ चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च। विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ॥ ३६ ॥ प्राशितव्यं प्रयत्नेन चेत्युक्त्वादर्शनं गतः। आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्य्ययम् ॥ ३७ ॥ ततः पुनः स भगवान् काले बहुतिथे गते। दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ॥ ३८ ॥ अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम्।

उपयुक्तश्चरुर्भद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३९ ॥ विपरीतेन ते सुभ्रू माता चैवासि वञ्चिता। ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ ४० ॥ क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान्। भविष्यति महावीर्य्यः साधूनां मार्गमाश्रितः ॥ ४१ ॥ ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः। न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता। जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ॥४३॥ तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम्। स वर्द्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च ॥ ४४ ॥ बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्त्तत। तन्तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ। चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

——

अकृतव्रण उवाच। स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः। तपस्तेपे ततो वेदान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम्। रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २ ॥ रेणुकान्त्वथ सम्प्राप्य भार्य्यां भार्गवनन्दनः। आश्रमस्थस्तया सार्द्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः। सर्व्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै। रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम्। ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६ ॥ क्रीड़न्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनम्। ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च

तस्मात् सा क्लिन्नाम्भसि विचेतना । प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्तान्वबुध्यत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान् ॥ ९ ॥ ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः । आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत् । न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ११ ॥ ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः । मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासन् जड़ोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात् पश्चादाश्रमं परवीरहा । तमुवाच महाबाहुर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३ ॥ जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः । तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ ममेदं वचनात्तात कृतन्ते कर्म दुष्करम् । वृणीष्व कामान् धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६ ॥ स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च वधस्य वै । पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत । ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥ १८ ॥ कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥ तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्चयत् । स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २० ॥ प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥ स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसन्निभान् । सहस्रसम्मितान् राजन् प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४ ॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा । अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ॥ २५ ॥ आश्रमस्थं विना रामं जमदग्नि-मुपाद्रवन् । ते तं जघ्नुर्महावीर्य्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥ असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत् । कार्त्तवीर्य्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीड़यित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिन्दमाः । अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथा गते ॥ २८ ॥ समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः । स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा-मृत्युवशङ्गतम् । अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥२९॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जमदग्निबधे
षोड़शाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

राम उवाच । ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः । कार्त्तवीर्य्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं तात वर्त्तमानस्य सत्पथे । मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्व्वभूतेष्वनागसः ॥ २ ॥ किन्नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः । अयुध्यमानो वृद्धः सन् हतः शरशतैः शितैः ॥ ३ ॥ किन्नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥४॥ लालप्यैवं सकरुणं बहु नानाविधं नृप । प्रेतकार्य्याणि सर्व्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरञ्चाग्नौ रामः परपुरञ्जयः । प्रतिजज्ञे बधञ्चापि सर्व्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६ ॥ स क्रुद्धो-ऽतिबलः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्य्यवान् । जघ्निवान् कार्त्तवीर्य्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ६ ॥ तेषाञ्चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । तांश्च सर्व्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरतांवरः ॥ ७ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् ॥ ८ ॥ स तेषु तर्पयामास भृगून्

भृगुकुलोद्वहः। साक्षाद्ददर्श चर्चीकं स च रामं न्यवेदयत् ॥९॥ ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ॥ १० ॥ वेदीञ्चाप्यददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने । दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशाम्पते ॥ ११ ॥ तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा । व्यभजंस्ते तदा राजन् प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ १२ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने । तपः सुमहदास्थाय क्षत्रियान्तकरो नृप। अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः । दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजञ्च सानुजम् ॥ १५ ॥ स तमानर्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १६ ॥ अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः । महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥१७॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच। गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा। सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि क्वचित् क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः सन्तर्पयामास पितॄन् सुरांश्च । द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपाप्मा द्रविड़ेषु राजन् समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् । अगस्त्यतीर्थञ्च महापवित्रं नारी-

तीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य निशम्य तत् कर्म नरैरशक्यम्। संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च। संपूजयन् विक्रममर्जुनस्य रेमे महीपाल पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य। हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्त्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन्। क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद। तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९ ॥ स तत्र तामग्र्यधनुर्द्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः। ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः समावृतां पुण्यकृदर्च्चनीयाम् ॥ १० ॥ ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानाञ्च तथाश्विनोश्च। वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव। धातुः पितॄणाञ्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये। पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा। तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः। द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान् पितॄंश्च। सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६ ॥ स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन् क्षपाहःसु यदाभिषेकम्। समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेपे तपो धर्मभृता-

श्वरिष्ठः ॥ १७ ॥ तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जना- र्द्दनश्च । तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८ ॥ ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मल- दिग्धगात्रान् । अनर्हतीं द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चुक्रुशु- रार्त्तनादम् ॥ १९ ॥ ततः स रामश्च जनार्द्दनश्च कार्ष्णिश्च शाम्बश्च शिनेश्च पौत्रम् । अन्यांच वृष्णीनुपगम्य पूजाञ्चक्रे यथा- धर्ममहीनसत्त्व. ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थांस्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं सम्परिवार्य्य राजन्नुपा- विशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीतः । अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेशनं हृष्टमनाः शशंस ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव । नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्महार्हा दुःखार्त्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वार्ष्णेययुधिष्ठिर- संवादे अष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

जनमेजय उवाच । प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णय- स्तथा । किमकुर्वन् कथाश्चैषां काश्चासंस्तपोधन ॥ १ ॥ ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृ- दश्च परस्परम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महो- दधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः । वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४ ॥

बलदेव उवाच । न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय जन्तोरधर्मश्च

पराभवाय । युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनश्चापि सर्व्वीं प्रशास्ति न चास्य भूमिविंवरं ददाति । धर्म्मादधर्म्मश्चरितो गरीयानितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्य्योधने चापि विवर्द्धमाने युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये । किन्त्वत्र कार्त्तव्यमिति प्रजाभिः शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७ ॥ अयं स धर्म्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्म्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता । चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्म्मादपेतस्तु कथं विवर्द्धेत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः । प्रव्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक् पापबुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किन्नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितॄन् समागम्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्यक् चरितं मयेति पुत्रानपापान् व्यपरोप्य राज्यात् ॥ १० ॥ नासौ धिया संप्रति पश्यति स्म किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् । जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रव्राज्य कौन्तेयमिति स्म राज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं समृद्धान् पितृलोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान् । विचित्रशीर्य्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२ ॥ व्यूढोत्तरांसान् पृथुलोहिताक्षानिमान् स्म पृच्छन् स शृणोति नूनम् । प्रास्थापयत् यत् स वनं सशङ्को युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३ ॥ योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् । श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत् समूत्रम् ॥ १४ ॥ स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी समेत्य नानायुधवाणपाणिः । वने स्मरन् वासमिमं सुघोरं शेषं न कुर्य्यादिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥ न ह्यस्य वीर्य्येण बलेन कश्चित् समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः । स शीतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्य्यात् ॥ १६ ॥ प्राच्यान्नृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान्मृधेषु । स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७ ॥

यः सिन्धुकूले व्यजयन्नृदेवान् समागतान् दाक्षिणात्यान् महीपान्। तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तरस्विनं तापसवेशरूपम्॥१८॥ यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः। सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः॥१९॥ सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या। सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा॥ २०॥ त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च। एषां सुराणां तनयाः कथन्नु वनेऽचरन् त्यक्तसुखाः सुखार्हाः॥ २१॥ जिते हि धर्मस्य सुते सभार्य्ये सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते। दुर्य्योधने चापि विवर्द्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला॥ २२॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बलरामवाक्ये
एकोनविंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥ ११९॥

सात्यकिरुवाच। न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वं। समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित्॥ १॥ ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म समारभन्ते। तेषान्तु कार्य्येषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम यथा ययातेः॥ २॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्य्याणि नाथाः स्वमतेन लोके। ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत् कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति॥ ३॥ कस्मादिमौ रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ। वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः॥ ४॥ निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनानायुधचित्रवर्म्मा। यमक्षयं गच्छतु धार्त्तराष्ट्रः सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः॥ ५॥ त्वं ह्येव कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा। सधार्त्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं वृत्रं यथा

देवपतिर्म्महेन्द्रः ॥ ६ ॥ भ्राता च मे यः स सखा गुरुश्च जनार्द्दनस्यात्मसमश्च पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरुश्चाप्रतिकूलवादम् ॥ ७ ॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति कर्म्माग्र्यमपारणीयम् । तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्व्विहत्य सर्व्वाणि रणेऽभिभूय ॥ ८ ॥ कोपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम । खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिरस्तस्य बलात् प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्व्वाननुगान् हनिष्ये दुर्य्योधनञ्चापि कुरूंश्च सर्व्वान् । आत्तायुधं मामिह रौहिणेय पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्यानग्निं महाकक्षमिवान्तकाले । प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्य्यञ्च जयात्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः । शाम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात् प्रमथ्य ॥ १२ ॥ न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य । एतेन बालेन हि शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ॥ १३ ॥ वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शाम्बस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य को वै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणञ्च भीष्मञ्च महारथौ तौ सुतैर्वृतञ्चाप्यथ सोमदत्तम् । सर्व्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १६ ॥ किन्नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्व्वेषु सदेवकेषु । आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणेश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्धोऽप्यसि चर्म्मपाणिर्महीमिमां धार्त्तराष्ट्रैर्व्विसंज्ञैः । हृतोत्तमाङ्गैर्न्निहतैः करोतु कीर्णां कुशैर्व्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १८ ॥ गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः । रणोत्-

कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १९ ॥ सं-
वृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता सात्वतशूरसेना । हत्वा
रणे तान् धृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ २० ॥
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः । युधि-
ष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥ अस्मत्-
प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः । निर्धार्त्त-
राष्ट्रां हतसूतपुत्रामेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । असंशयं माधव सत्यमेतद्गृह्णीम ते वाक्य-
मदीनसत्त्व । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु भूमिं नेच्छेत् कुरू-
णामृषभः कथञ्चित् ॥ २३ ॥ न ह्येष कामान्न भयान्न लोभाद्युधि-
ष्ठिरो जातु जह्यात् स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ
पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं
प्रशासेन्माद्रीसुताभ्याञ्च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २५ ॥ यदा तु पाञ्चाल-
पतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयञ्च । युध्येम विक्रम्य रणे
समेतास्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नैतच्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि सत्यन्तु मे
रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णञ्च वेदा-
हमथो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालं पुरुषप्रवीर वेत्त्यत्ययं
माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वञ्च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि
केशवश्च ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृढोऽस्मि नाथैर्नर-
लोकनाथैः । धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः
समेतान् ॥ २९ ॥ तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परि-
ष्वज्य शिशूंश्च सर्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि
तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥ ३० ॥ विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं

भ्यन्नातृभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां पयः पयोष्णीं प्रति सोऽभ्युवास। द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि प्रभासगमने
विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

लोमश उवाच। नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः। तर्पितः श्रूयते राजन् स तृप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च। इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २ ॥ आमूर्त्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुः। तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम्। वानस्पत्यञ्च भौमञ्च यद्द्रव्यं नियतं मखे ॥४॥ चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः। तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरिस्थिताः। तस्य स्म यूपान् यज्ञेषु भ्राजमानान् हिरण्मयान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर। तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः। प्रसंख्यानानसंख्येयान् प्रत्यगृह्णन् द्विजातयः ॥ ८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः। यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ॥ ६ ॥ तथैव तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः। सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भवेत् संख्येयमेतद्धि यदेतत् परिकीर्त्तितम्। न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ११ ॥ हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा। ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यै-

रासीन्महात्मनः । गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशाम्पते ॥१३॥ स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य गच्छेत् पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽच्युत । उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह । वैदूर्य्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समागमत तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च । यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् । वैदूर्य्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य्य च । सन्धिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १९ ॥ एनमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते । एष शर्य्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ॥ २० ॥ साक्षाद्यत्रापिवत् सोममश्विभ्यां सह कौशिकः । चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः । सुकन्याञ्चापि भार्य्याञ्च राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥२२॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान् पाकशासनः । किमर्थं भार्गवश्चापि कोपञ्चक्रे महातपाः ॥ २४ ॥ नासत्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सोमपीथिनौ । एतत् सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने एकविंशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

लोमश उवाच। भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत। समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः॥ १॥ स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव। अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशाम्पते॥ २॥ स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरभिसंवृतः। कालेन महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः॥ ३॥ तथा स संवृतो धीमान् मृत्पिण्ड इव सर्वशः। तप्यति स्म तपो घोरं वल्मीकेन समावृतः॥ ४॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः। आजगाम सरो रम्यं विहर्त्तुमिदमुत्तमम्॥ ५॥ तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्य्यासन् परिग्रहः। एकैव च सुता शुभ्रूः सुकन्या नाम भारत॥ ६॥ सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता। चंक्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत्॥ ७॥ सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम्। वनस्पतीन् विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता॥ ८॥ रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च। बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः॥ ९॥ तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम्। ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम्॥ १०॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः। क्षामकण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः॥ ११॥ तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै। ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी॥ १२॥ कौतूहलात् कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता। किन्नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने॥ १३॥ अक्रुध्यत् स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान्। ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत्॥ १४॥ ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमासीत् सुदुःखितम्। तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्य्यपृच्छत् स पार्थिवः॥ १५॥ तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः। केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः॥ १६॥ ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्द्रुतं ब्रूत माचिरम्। तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम्॥ १७॥

सर्व्वोपायैर्यथाकालं भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ॥ १८ ॥ पर्य्यपृच्छत् सुहृद्वर्गं पर्य्यजानन्न चैव ते । आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत् सैन्यमसुखार्दितम् ॥ १९ ॥ पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् । मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ॥ २० ॥ खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ॥२१॥ तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धञ्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत् क्षन्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ २३ ॥ अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपौदार्य्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन् दुहितरं तव । क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२५॥

लोमश उवाच । ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् । ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान् प्रससाद ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता । नित्यं पर्य्यचरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥ अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसूयिका । समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने
द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमश उवाच । कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशावश्विनौ नृप । कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव । ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्या-

वश्विनाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः सुकन्या सव्रीड़ा तावुवाच सुरोत्तमौ । शर्य्यातितनयां विन्तं भार्य्यां मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वनि ॥ ५ ॥ भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्युत् सौदामिनी यथा । न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भाविनि ॥ ६ ॥ अनाभरणसम्पन्ना परमाम्बरवर्जिता । शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥ सर्व्वाभरणसम्पन्ना परमाम्बरधारिणी । शोभसे त्वमनवद्याङ्गि नत्वेवं मलपङ्किनी ॥ ८ ॥ कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्ज्जरितं पतिम् । त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ९ ॥ असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः । एवमुक्ता सुकन्यापि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्य्यशङ्किथाः । तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ॥ १२ ॥ युवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव । ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समयेनैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तयोर्व्वचनाद्राजन्नुपसङ्गम्य भार्गवम् ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति । तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्य्यामुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् । श्रुत्वा तदाश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ॥ १६ ॥ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः । ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ अश्विनावपि तद्राजन् सरः प्राविशतां तदा । ततो मुहूर्त्तादुत्तीर्णाः सर्व्वे ते सरसस्तदा ॥ १८ ॥ दिव्यरूपधराः सर्व्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः तुल्यवेशधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्द्धनाः ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः

सर्वं वृणीष्वान्यतमं शुभे। अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वर-वर्णिनि ॥ २० ॥ यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने। सा समीक्ष्य तु तान् सर्वांस्तुल्यरूपधरान् स्थितान्॥ २१ ॥ निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम्। लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयो रूपञ्च वाञ्छितम्॥ २२ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः। यथाहं रूपसम्पन्नो वयसा च समन्वितः ॥ २३ ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्यां च प्राप्तवानिमाम्। तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ॥ २४ ॥ मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम्। तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः। च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥२५॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२३॥

——

लोमश उवाच। ततः शुश्राव शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम्। संहृष्टः सेनया सार्द्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १ ॥ च्यवनञ्च सुकन्याञ्च दृष्ट्वा देवसुताविव। रेमे सभार्य्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्य्यः पृथिवीपतिः। उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन्। याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानवकल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः। च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत्। कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम्। ६॥ तत्रैनं च्यवनो राजन् याजयामास भार्गवः। अद्भुतानि च तत्रासन् यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा। तमिन्द्रो वारयामास गृह्णाणं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच। उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः। भिषजौ दिवि देवानां कर्म्मणा तेन नार्हतः॥ ९॥

च्यवन उवाच। महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ। यौ चक्रतुर्मां मघवन् वृन्दारकमिवाजरम्॥ १०॥ ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान् कथं वै नार्हतः सवम्। अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर॥ ११॥

इन्द्र उवाच। चिकित्सकौ कर्म्मकरौ कामरूपसमन्वितौ। लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः॥ १२॥

लोमश उवाच। एतदेव यदा वाक्यमाम्रेड़यति देवराट्। अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः॥ १३॥ ग्रहीष्यन्तन्तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा। समीक्ष्य वलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत्॥ १४॥ आभ्यामर्थाय सोमन्त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम्। वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम्॥ १५॥ एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः। जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम्॥ १६॥ ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः। तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः॥ १७॥ तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम्। कृतार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः॥ १८॥ ततः कृत्याथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात्। मदो नाम महावीर्य्यो बृहत्कायो महासुरः॥ १९॥ शरीरं यस्य निर्द्देष्टुमशक्यन्तु सुरासुरैः। तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत्॥ २०॥ हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता। चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम्॥ २१॥ इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः। प्रासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः॥ २२॥ बाहू पर्वतसङ्काशावायतावयुतं समौ। नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रं कालाग्निसन्निभम्॥ २३॥ लेलिहञ्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया। व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रस-

न्निव जगद्बलात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने चतुर्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमश उवाच । तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः । आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ भयात् संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीड़ितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव । भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्यासमारम्भो भवत्वेष परो विधिः । जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ त्वया । भूय एव तु ते वीर्य्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्त्तिः प्रथेदिति । अतो मयैतद्विहितं तव वीर्य्यप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरन्दरम् । मदञ्च व्यभजद्राजन् पाने स्त्रीषु च वीर्य्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षेषु मृगयायाञ्च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥ अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं नृपम् । विख्याप्य वीर्य्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया । तस्यैतद्द्विजसङ्घुष्टं सरो राजन् प्रकाशते ॥ ११ ॥ अत्र त्वं सह सोदर्य्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पय । एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षञ्च भारत ॥ १२॥ सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् । पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृशन् ॥ १३ ॥

स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत। सन्धिरेषा नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ सर्व्वपापप्रणाशनः। अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्व्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥ आर्च्चीकपर्व्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम्। सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर। एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्य्युपासते ॥ १७ ॥ वैखानसा वालिखिल्याः पावका वायुभोजनाः। शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ १८ ॥ सर्व्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश। शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम्। इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्च्चीकपर्व्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर। इह ते वै चरून् प्राश्नन्नृषयश्च विशाम्पते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः। यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण ॥ २२ ॥ सर्व्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव। एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्ध्वमागताः। इह तेऽप्यवसन्राजन् क्षान्ताः परमधर्म्मिणः ॥ २४ ॥ मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः। एषा सा यमुना राजन् महर्षिगणसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिता राजन् पुण्या पापभयापहा। अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम्। साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददताम्वरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने पञ्चविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

——

युधिष्ठिर उवाच। मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाश्वो नृपोत्तम॥ १॥ कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः। यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः॥ २॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः। यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः। जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम्॥ ३॥

लोमश उवाच। शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः। यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते। इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः॥ ४॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। अश्वमेधसहस्रञ्च प्राप्य धर्मभृताम्बरः॥ ५॥ अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः। अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः॥ ६॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह। शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान्॥ ७॥ स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः। पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः॥ ८॥ तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः। इष्टिञ्चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात्॥ ९॥ सम्भृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान्। तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः॥ १०॥ यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम्। संन्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः॥ ११॥ रात्रिजागरणाक्रान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान्। शुष्ककण्ठः पिपासार्त्तः पानीयार्थी भृशं नृपः॥ १२॥ तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत। तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा॥ १३॥ नाश्रौषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः। ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः॥ १४॥ अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत्। स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्त्तो महीपतिः॥ १५॥ निर्वाणमगमद्धीमान् सुसुखी चाभव-

स्तदा । ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निस्तोयं तञ्च कलसं ददृशुः सर्व्व एव ते । कस्य कर्म्मेदमिति ते पर्य्यपृच्छन् समागताः ॥ १७ ॥ युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत । न युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा ॥ १८ ॥ सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव सम्भृताः । मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम । महाबलो महावीर्य्यस्तपोबलसमेधितः ॥ २० ॥ यः शक्रमपि वीर्य्येण गमयेद्यमसादनम् । अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ॥२१॥ अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै । न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत् कर्त्तुमतोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि । पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ॥ २३ ॥ आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्य्यसम्भृताः । ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यामो वयन्तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् । यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्य्यवान् ॥२५॥ गर्भधारणजं वापि न खेदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य्य इव स्थितः । निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ॥२७॥ युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्यतीति किम् । प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसन्दधे ॥२९॥ मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३० ॥ प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा । अवर्द्धत महातेजाः किष्कून्राजंस्त्रयोदश ॥ ३१ ॥ वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् । उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्रस्य सर्वशः ॥ ३२ ॥ आजगवं नाम धनुः शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये । अभेद्यं कवचञ्चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत। धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतञ्चक्रं प्रावर्त्तत महात्मनः। रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥ तस्येयं वसुसम्पूर्णा वसुधा वसुधाधिप। तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३६ ॥ चितचैत्यो महातेजा धर्मान् प्राप्य च पुष्कलान्। शक्रस्यार्द्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३७ ॥ एकाह्नात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता। विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम्। चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिदनावृतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना। ब्राह्मणानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना। वृष्टं शस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान्। गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजाश्चतुर्विधास्तेन त्राता राजन् कृतात्मना। तेनात्मतपसा लोकास्तापिताश्चातितेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः। पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत्। जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा। पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्धातृपाख्याने षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

——

युधिष्ठिर उवाच। कथंवीर्य्यः स राजाभूत् सोमको वदतांवर। कर्माण्यस्य प्रभावञ्च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच। युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः। तस्य भार्य्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः। कञ्चिन्नासादयामास कालेन महतापि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः। जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते। सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि। स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः। प्रवार्य्य जन्तुं सहसा सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव समहीपतिः। अमात्यपार्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः। तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः। प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दम ॥ १० ॥ सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः। ऋत्विजा सहितो राजन् सहामात्य उपाविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच। [धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत्। नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् परीक्ष्य सदृशं प्रभो। पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा ॥ १३ ॥ एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम। यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम् ॥ १४ ॥ वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम। आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्यान्नु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत्। महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच। अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्रशतं भवेत्। यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥

सोमक उवाच। कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्रशतं भवेत्। कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १८ ॥

ऋत्विगुवाच। यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ। ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९ ॥ वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः। ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः। उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जन्तूपाख्याने
सप्तविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

सोमक उवाच। ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्य्यं तत् कुरुष्व तथा तथा। पुत्रकामतया सर्व्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १ ॥

लोमश उवाच। ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना। मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २ ॥ हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः। रुदन्त्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३ ॥ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति। कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४ ॥ विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः। वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५ ॥ आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन। सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥ ६ ॥ ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते। जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत ॥ ७ ॥ जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्यामेव पार्थिव। स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः ॥ ८ ॥

तस्य तव्वाश्रमस्यासीत् सोमकस्य पार्श्वं अन्तरे। तस्मिन् पुत्रशते ज्येष्ठः स बभूव गुणैरपि ॥ ९ ॥ ततः स लोकमगमत् सोमकस्य गुरुः परम्। अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत् परम् ॥१०॥ अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः। तमपृच्छत् किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम्। त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्म्मणः फलम् ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्म्मराजानमब्रवीत्। अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः। मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १३ ॥

धर्म्मराज उवाच। नान्यः कर्त्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन। इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतांवर ॥ १४ ॥

सोमक उवाच। पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम्। इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १५ ॥ नरके वा धर्म्मराज कर्म्मणास्य समो ह्यहम्। पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्म्मराज उवाच। यद्येवमीप्सितं राजन् भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम्। तुल्यकालं सहानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १७ ॥

लोमश उवाच। स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः। क्षीणपापस्तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥१८॥ लेभे कामान् शुभान्राजन् कर्म्मणा निर्जितान् स्वयम्। सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते। क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥२० ॥ एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः। षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरूद्वह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जन्तूपाख्याने अष्टाविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच। अस्मिन् किल स्वयं राजन्निष्टवान् वै प्रजापतिः। सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम्॥ १॥ अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान् यमुनामनु। यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो विसृष्टवान्॥ २॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः। देशस्य नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः॥ ३॥ सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः। स्पर्द्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्विह॥ ४॥ पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम्। मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः॥ ५॥ एषा शम्येकपत्ता या शरकञ्चैतदुत्तमम्। पश्य रामह्रदानेतान् पश्य नारायणाश्रमम्॥ ६॥ एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम्। प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः॥ ७॥ अत्रानुवंश्यं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन। उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत॥ ८॥ युगन्धरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले। तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि॥ ९॥ एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि। एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा॥ १०॥ अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम। द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत॥ ११॥ अत्रैव नाहुषो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान्। ययातिर्बहुरत्नौघैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात्॥ १२॥ एतत् प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम्। एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः॥ १३॥ अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः। यूपोलूखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम्॥ १४॥ अत्रैव भरतो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान्। हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत्॥ १५॥ असकृत् कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम्। अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम्॥ १६॥ आप चैवर्षिमुख्येन संवर्त्तेनाभिपालितः। अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वान् लोकान् प्रपश्यति। पूयते दुष्कृताच्चैव अत्रापि समुपस्पृश॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच। तत्र सम्प्लुतकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः। लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत्॥ १८॥ सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम। इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम्॥ १९॥

लोमश उवाच। एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः। सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम्। यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि॥ २०॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः। ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च॥ २१॥ वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना। कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः॥ २२॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि प्लक्षावतरणगमने
एकोनत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १२९॥

——

लोमश उवाच। इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत। मर्त्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः॥ १॥ एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा। इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः॥ २॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी। एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते॥ ३॥ द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात् सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः॥ ४॥ एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती। यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्व्वाः पुण्याः समुद्रगाः॥५॥ एतत् सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिन्दम। लोपामुद्रा समागम्य भर्त्तारमवृणोत वै॥ ६॥ एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते। इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम्॥ ७॥ एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम्। एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी॥ ८॥ अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवा-

नृषिः । बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९ ॥ काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १० ॥ यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च । अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम । नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः ॥ १३ ॥ इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥ यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ॥ १७ ॥ अरुन्धतीसहायश्च वशिष्ठो भगवानृषिः । ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ॥ १८ ॥ आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना । समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ॥ १९ ॥ तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् । जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम् ॥ २१ ॥ उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशाम्पते ॥ २२ ॥ अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत । जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीड़ितः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्येन उवाच। धर्म्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्व्वे राजन् महीक्षितः। सर्व्वधर्म्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म्म चिकीर्षसि॥ १॥ विहितं भक्षणं राजन् पीड्यमानस्य मे क्षुधा। मा रक्षीर्धर्म्मलोभेन धर्म्ममुत्सृष्टवानसि॥ २॥

राजोवाच। सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज। मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः॥ ३॥ एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः। अप्रदाने परं धर्म्मं कथं श्येन न पश्यसि॥ ४॥ प्रस्पन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते। मत्सकाशे जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः॥ ५॥ यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम्। शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम्॥ ६॥

श्येन उवाच। आहारात् सर्व्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते। आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः॥ ७॥ शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम्। न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्त्तयितुं चिरम्॥ ८॥ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशास्पते। विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम्॥ ९॥ प्रमृते मयि धर्म्मात्मन् पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति। रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि॥ १०॥ धर्म्मं यो बाधते धर्म्मो न स धर्म्मः कुधर्म्म तत्। अविरोधात्तु यो धर्म्मः स धर्म्मः सत्यविक्रम॥ ११॥ विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम्। न बाधा विद्यते यत्र तं धर्म्मं समुपाचरेत्॥ १२॥ गुरुलाघवमादाय धर्म्माधर्म्मविनिश्चये। यतो भूयांस्ततो राजन् कुरुष्व धर्म्मनिश्चयम्॥ १३॥

श्रीराजोवाच। बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम। सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्म्मज्ञश्चास्यसंशयम्॥ १४॥ तथाहि धर्म्मसंयुक्तं बहुचित्रञ्च भाषसे। न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहम्॥ १५॥ शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे।

आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ॥ १६ ॥ शक्यश्चाप्यन्यथा कर्त्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥१७॥

श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥ यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्येनाः कपोतानश्नन्ति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमाश्रयः ॥२०॥

राजोवाच । राज्यं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर । यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥२२॥

श्येन उवाच । उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप । आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम । तदा देयन्तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् । तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् । तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥२८॥

श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशाम्पते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वरी कीर्त्तिर्लोका-

गतिमभिगच्छति । यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ॥ ३० ॥ तावत् कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उशीनरोऽपि धर्म्मात्मा धर्म्मेणावृत्य रोदसी । विभ्राजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सदनं राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः । पश्यस्वैतन्मया सार्द्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥ तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन् पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि श्येनकपोतीये
एकत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

— —

लोमश उवाच । यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् । तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् । वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २ ॥ तस्मिन् युगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठावास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ । अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनुरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महीपतेस्तौ विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे बन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्य कौन्तेय सहानुजस्त्वं तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य । अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहुर्योऽसौ बन्दिं जनकस्याथ यज्ञे । वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथंप्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो निजग्राह बन्दिम् । अष्टावक्रः केन चासौ बभूव तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच। उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड़ इति विश्रुतोऽभूत्। शुश्रूषुराचार्य्यवशानुवर्त्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनञ्चकार। तं वै विप्रः पर्य्यचरत् स शिष्यस्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्य्यां गुरुः सः ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च भार्य्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम्। तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच ॥ ८ ॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते। वेदान् साङ्गान् सर्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् ॥ ९ ॥ इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्त्तते। उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप ॥ १० ॥ यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः। स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥ ११ ॥ तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव। सम्पीड्यमाना तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ ॥ १२ ॥ उवाच भर्त्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी। कथं करिष्याम्यधना महर्षे मासश्चायं दशमो वर्त्तते मे। नैवास्ति ते वसु किञ्चित् प्रजाता येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १३ ॥ उक्तस्त्वेवं भार्य्यया वै कहोड़ो वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत्। स वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १४ ॥ उद्दालकस्तन्तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तदा। उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १५ ॥ ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः। उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १६ ॥ ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम्। अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १७ ॥ यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत्।

इत्थं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥१८॥
ततः सुजाता परमार्त्तरूपा शापाद्भीता सर्व्वमेवाचचक्षे। तद्वै
तत्त्वं सर्व्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १९ ॥
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो बह्वाश्चर्य्यः श्रूयते तस्य यज्ञः।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥२०॥
विचक्षणत्वस्य भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः। तौ
जग्मतुर्म्मातुलभागिनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः। अष्टावक्रः
पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्य्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अष्टावक्रीये
द्वात्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अष्टावक्र उवाच। अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः स्त्रियः
पन्था भारवाहस्य पन्थाः। राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य
तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १ ॥

राजोवाच। पन्था अयं तेऽद्य मया निर्दिष्टो येनेच्छसि तेन
कामं व्रजस्व। न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥

अष्टावक्र उवाच। प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सन्दिदृक्षू कौतूहलं
नौ बलवान्नरेन्द्र। प्राप्तावतिथी प्रवेशं कांक्षावहे द्वारपते-
स्तवाज्ञाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रद्युम्ने यज्ञदृशाविहावां विवक्षू वै जन-
केन्द्रं दिदृक्षू। तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमानावयञ्च नौ द्वार-
पालो रुणद्धि ॥ ४ ॥

द्वारपाल उवाच। वन्देः समादेशकरा वयं स्म निबोध वाक्यञ्च
मयेर्य्यमाणम्। न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा विदग्धाः
प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच। यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल। वयञ्च वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ६॥ शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम्। न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७॥

द्वारपाल उवाच। सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामेकाक्षरां बहुरूपां विराजम्। अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं किं श्लाघसे दुर्लभो वै मनीषी ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच। न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाष्ठीलाः शाल्मलेः संप्रवृद्धाः। ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९ ॥

द्वारपाल उवाच। वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः। न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच। न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः। बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि। निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥ द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान् द्वारपाल मनीषिभिः। सह वादे विवृद्धे तु वन्दिनञ्चापि निर्जितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः। उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा तूष्णीम्भूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

द्वारपाल उवाच। कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशम्। उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच। भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै

तस्मात् त्वयि सर्व्वं सद्धम्। त्वं वा कर्त्ता कर्मणां यज्ञियानां ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्दी वादविदो निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः। त्वयाभिसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भिर्जले सर्व्वान् मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि। क्वासौ वन्दी यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच। आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य। विज्ञातवीर्य्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वेदशीलैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य। समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्व्वं न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामास्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः। विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच। विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः। समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३ ॥

राजोवाच। त्रिंशकद्वादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्व्वणः। यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच। चतुर्विंशतिपर्व्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि। तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५ ॥

राजोवाच। वड़वे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम्। कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच। मास्म ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि ध्रुवम्। वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच। किंस्वित् सुप्तन्न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति। कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्द्धते ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति । अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ २९ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व न त्वं बालः स्थविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अत्रोग्रसेन समितेषु राजन् समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु । नावैमि वन्दिं वरमत्र वादिनां महाजले हंसमिवाददामि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः । हुताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह ममाद्य वन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं सृक्किणी संलिहानम् । पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्य्यते न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः । निकृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५ ॥ यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको वन्दिं समाभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् । उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥

वन्द्युवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्य्यः सर्व-

मिदं विभाति। एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणा-मीश्वरसैव एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच। द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्व्वतौ च। द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्या-पती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ६ ॥

वन्द्युवाच। त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाज-पेयं वहन्ति। अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच। चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति। दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११ ॥

वन्द्युवाच। पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि। दृष्टा वेदे पञ्चचूड़ाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच। षड़ाधाने दक्षिणामाहुरेके षट् चैवेमे ऋतवः कालचक्रम्। षड़िन्द्रियाणीत्युत षट्कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्काः सर्व्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

वन्द्युवाच। सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति। सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच। अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्ट-पादः शरभः सिंहघाती। अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूप-श्चाष्टास्त्रिर्व्विहितः सर्व्वयज्ञे ॥ १५ ॥

वन्द्युवाच। नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहु-र्नवतोगं विसर्गम्। नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा नवैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥ १७ ॥

बन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८ ॥

अष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः ॥ १९ ॥

बन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही ।

लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टवक्रः ॥ २० ॥

अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २१ ॥ ततो महानुदतिष्ठन्निनादस्तूष्णीम्भूतं सूतपुत्रं निशम्य । अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रञ्चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथा संकुले वर्त्तमाने स्फीते यज्ञे जनकस्योत राज्ञः । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् । तानेव धर्मानयमद्य बन्दी प्राप्नोतु गृह्याशु निमज्जयैनम् ॥ २४ ॥

बन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञस्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै । सत्रेण ते जनकतुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥२५॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः । अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच। विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता ये वाचा जिता मेधया नाविद्वानाः। तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७ ॥ अग्निर्दहन् जातवेदाः सतां गृहान् विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत्। बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति। हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २९ ॥

जनक उवाच। शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात्। अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे निसृष्ट एष तव कामोऽद्य वन्दी ॥ ३० ॥

अष्टावक्र उवाच। नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप। पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३१ ॥

वन्द्युवाच। अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं विद्यते मज्जितस्य। इमं मुहूर्त्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोड़म् ॥ ३२ ॥

लोमश उवाच। ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना। उदतिष्ठंस्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३३ ॥

कहोड़ उवाच। इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान् जना जनक कर्म्मणा। यदहं नाशकं कर्त्तुं तत् पुत्रः कृतवान् मम ॥ ३४ ॥ उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः। उत वाविदुषो विद्वान् पुत्रो जनक जायते ॥ ३५ ॥ शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप। शिरांस्यपहरन्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३६ ॥ महदौक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं सम्यक् सोमः पीयते चात्र सत्रे। शुचीन् भागान् प्रति जगृहुश्च हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत राज्ञः ॥ ३७ ॥

लोमश उवाच। समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन् विप्रेषु तेष्व-

धिकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातौ जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं जित्वा सौतिं सहितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विशस्व । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ४० ॥ नदी समङ्गा च बभूव पुण्या यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि । त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्व ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रीये चतुस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमश उवाच । एषा मधुविला राजन् समङ्गा संप्रकाशते । एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः । आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ॥ २ ॥ एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः । अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४ ॥ एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात् पुरा । आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६ ॥ अपां ह्रदञ्च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गञ्च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते । अत्र मानञ्च कौन्तेय क्रोधञ्चैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्याश्रमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कवि-र्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं युक्तोऽभवदृषिर्भारद्वाजः प्रतापवान् । किमर्थञ्च यवक्रीतः पुत्त्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १० ॥ एतत् सर्व्वं यथा-वृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्म्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्त्यमानै-र्भृशं रमे ॥ ११ ॥

लोमश उवाच । भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः । तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम् ॥ १२ ॥ रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्व्वावसुपरावसू । आसीद्यवक्रीः पुत्त्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् । तयोश्चाप्यतुला कीर्त्तिर्बाल्यात् प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् । दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्त्रैः सहानघ ॥ १५ ॥ पर्य्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः । तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-महातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर । अब्र-वीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८ ॥

यवक्रीत उवाच । द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित । प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व्व-ज्ञानानि कौशिक २० ॥ कालेन महता वेदाः शक्या गुरु-मुखाद्विभो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समाश्रितः ॥२१॥

इन्द्र उवाच । अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि । किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२ ॥

लोमश उवाच । एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत । भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः ॥ २३ ॥ घोरेण तपसा

राजंस्तप्यमानो महत्तपः। सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्तीव्रं महामुनिम्। उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव। प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६ ॥

यवक्रीत उवाच। न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम्। महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्नावुपाकृत्याङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध। यद्येतदेवं न करोषि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच। निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः। प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः। अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि। भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः। वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२ ॥ वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत्। सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने। प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४ ॥ किमिदं वर्त्तते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितम्। अतीव हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच। बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति। क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच। नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघस्तपोधन। अशक्याद्विनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच। यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम्। अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रीत उवाच। यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर। तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९ ॥ क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर। वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान् भवितास्म्यति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच। तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान् यान् महातपाः। प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४० ॥ यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यवक्रीन् गम्यतामिति। स लब्धकामः पितरमभ्येत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

यवक्रीत उवाच। प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः। अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥४२॥

भरद्वाज उवाच। दर्पस्ते भविता तात वरान् लब्ध्वा यथेप्सितान्। स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४३ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः। मुनिरासीत् पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्य्यवान् ॥ ४४ ॥ स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करम्। भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४५ ॥ तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो नत्वमरैः समः। नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४६ ॥

बालधिरुवाच। यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः। अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

भरद्वाज उवाच। तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा। स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ४८ ॥ विकुर्वाणो मुनीनाञ्च व्यचरत् स महीमिमाम्। आससाद महावीर्य्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ४९ ॥ तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्य्यवान्। भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ५० ॥ धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम्। निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्य्यवान् ॥ ५१ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार

सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥५२॥ लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्त्तवत् । ऊचुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५३ ॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषा यो महीधरान् ॥ ५४ ॥ एवं लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५५ ॥ एष रैभ्यो महावीर्य्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्य्यास्त्वतन्द्रितः ॥ ५६ ॥ स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्र पीड़यितुं रुषा । रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५७ ॥

यवक्रीत उवाच । एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथञ्चन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५८ ॥

लोमश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः । विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत् परया मुदा ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने पञ्चत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

— —

लोमश उवाच । चंक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः । जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १ ॥ स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते । विचरन्तीं स्नुषां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपातिष्ठस्व मामिति । निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती । तेजस्विताञ्च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत । आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीञ्च स्नुषां दृष्ट्वा भार्य्यामार्त्तां परावसोः । सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्य्यपृच्छद्-

युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्व्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा । प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तयात्मना ॥ ७ ॥ शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रेस्तद्विचेष्टितम् । दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८ ॥ स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशम् । अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ १० ॥ ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण सम्मिता । अवलुप्य पराञ्चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ ११ ॥ ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् । अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किङ्कार्य्यं करवावहे ॥ १२ ॥ तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति । जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १३ ॥ ततः सा समुपस्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना । कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वेव भारत ॥१४॥ उच्छिष्टन्तु यवक्रीतमपकृष्ट-कमण्डलुम् । तत उद्यतशूलः सन्राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १५ ॥ तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया । यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १६ ॥ जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः । जगाम सरितः सर्व्वास्ताश्चाप्यासन् विशोषिताः ॥ १७ ॥ स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा । अग्निहोत्रं पितु-र्भीतः सहसा प्रविवेश ह ॥ १८ ॥ स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणा-न्धेन रक्षिणा । निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥१९॥ निगृहीतन्तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः । ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २० ॥ यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् । अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्य्या सहावसत् ॥२१॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

— —

लोमश उवाच। भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्नि-
कम्। समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम्॥१॥ तं स्म
दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः। न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हत-
पुत्रं तदाग्नयः॥२॥ वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महा-
तपाः। तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत्॥३॥ किन्नु मे
नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम्। त्वञ्चापि न यथापूर्वं
कच्चित् क्षेममिहाश्रमे॥४॥ कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्प-
चेतनः। एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः॥५॥

शूद्र उवाच। रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः।
तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा॥६॥ प्रकाल्यमान-
स्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा। अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां
निवारितः॥७॥ ततः स निहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम्।
निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा॥८॥ भरद्वाजस्तु
तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत्। गतासुं पुत्रमादाय विललाप
सुदुःखितः॥९॥

भरद्वाज उवाच। ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवां-
स्तपः। द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति॥१०॥
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु। अनागाः सर्वभूतेषु
कर्कशत्वमुपेयिवान्॥११॥ प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथ-
दर्शनात्। गतवानेव तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमम्॥१२॥ यः
स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम्। गतवानेव कोपस्य वशं
परमदुर्मतिः॥१३॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान् भुवि॥१४॥ यथाहं
पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी। तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं
हिंस्याच्छीघ्रमनागसम्॥१५॥ सुखिनो वै नरा येषां जात्या
पुत्रो न विद्यते। ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम्॥१६॥

ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः । अपन्तीष्टान् सखीं-नार्त्तांस्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७ ॥ परासुश्च सुतो दृष्टः शप्त-श्चेष्टः सखा मया । ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥१८॥

लोमश उवाच । विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत् सुतम् । सुसमिद्धं ततः पश्चात् प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमश उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः । सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रैभ्यस्य वै पुत्राववर्वावसुपरावसू । वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्युम्नेन धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः । आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्य्या चैव परावसोः ॥ ३ ॥ तथावलोक-कोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः । कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४ ॥ जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि । चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५ ॥ मृगन्तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६ ॥ तस्य स प्रेतकार्य्याणि कृत्वा सर्व्वाणि भारत । पुनरा-गत्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म्म न शक्तस्त्वं वोढु-मेकः कथञ्चन । मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८ ॥ सोऽस्मदर्थे व्रतं तात चर त्वं ब्रह्महिंसनम् । समर्थो ह्यह-मेकाकी कर्म्म कर्त्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

अर्व्वावसुरुवाच । करोतु वै भवान् सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः । ब्रह्मवध्याञ्चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥

लोमश उवाच । स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर । अर्व्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसु-

दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम्। इदमभ्यनुवाचेदं वचनं धर्मसङ्गतम् ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति। ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच। तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विट्पते। प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ॥ १४ ॥ न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः। उच्यमानोऽसकृत् प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ॥ १५ ॥ नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयं कृताम्। मम भ्राता कृतमिदं मया स परिमोचितः ॥ १६ ॥ स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः। तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १७ ॥ उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः। रहस्यवेदं कृतवान् सूर्यस्य द्विजसत्तमः। मूर्त्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच। प्रीतास्तस्याभवन् देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप। तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम्। ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ॥ १९ ॥ स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः। अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चास्मारणं वधे ॥ २० ॥ भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः। प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान् ददुः। ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान्। समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ॥ २३ ॥ कथञ्च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम्। तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २४ ॥

देवा ऊचुः। मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने। ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २५ ॥ अनेन तु गुरून् दुःखात्तोषयित्वात्मकर्मणा। कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २६ ॥

लोमश उवाच । यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः । सञ्जीवयित्वा तान् सर्व्वान् पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम ॥ २७ ॥ आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अत्रोष्य राजशार्दूल सर्व्वं पापं प्रमोक्ष्यसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने अष्टत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

लोमश उवाच । उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत । समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २ ॥ एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् । समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३ ॥ एतद्द्रक्ष्यति देवानामाक्रीड़ञ्चरणाङ्कितम । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पर्व्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्व्वतम् । यत्र माणिवरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्व्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किम्पुरुषा राजन् यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते । यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ७ ॥ तेषामृद्धिरतीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते । स्थानात् प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः पर्व्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुवेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण च ॥ १० ॥ कैलासः पर्व्वतो राजन् षड्योजनसमुच्छ्रितः । यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ असङ्ख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्व्वाः कुवेरसदनं

प्रति॥ १२ ॥ तान् विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च। रक्ष्यमाणो मया राजन् भीमसेनबलेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः। गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च। स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्रे शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे। गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ ददस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य। उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाश्च सर्वे रक्षत मा प्रमादम्। देशोऽप्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात् परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्य्यं कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन। शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्द्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे। उवाच तौ वाष्पकलं स राजा माभैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्ति महान्ति च। अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १ ॥ सन्निवर्त्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात्। ततो बलञ्च दाक्ष्यञ्च संश्रयस्व वृकोदर ॥ २ ॥ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति। बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३ ॥ अथ

ष्णा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो। सूतैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः॥४॥ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशसहाः पथि। सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्त्तस्वायतेक्षण॥५॥ त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः। अहञ्च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः॥६॥ ममागमनमाकाङ्क्षन् गङ्गाद्वारे समाहितः। वसेह द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं मम॥७॥

भीम उवाच। राजपुत्री श्रमेणार्त्ता दुःखार्त्ता चैव भारत। व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया॥८॥ तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्त्तते तमपश्यतः। गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम्॥९॥ किं पुनः सहदेवञ्च माञ्च कृष्णाञ्च भारत। द्विजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्वे च परिचारकाः॥१०॥ सूताः पौरोगवाश्चैव यञ्च मन्येत नो भवान्। न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित्॥११॥ शैलेऽस्मिन् राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च। इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता॥१२॥ त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्त्तितुम्। तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः॥१३॥ न जातु विनिवर्त्तेत मनोज्ञो ह्यहमस्य वै। अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया॥१४॥ सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह। यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः॥१५॥ पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन् विमना भव। अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति॥१६॥ इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा राजन् विमना भव। सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दनकावुभौ। दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच। एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्द्धताम्। यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीञ्च यशस्विनीम्॥१८॥ यमजौ चापि भद्रन्ते नैतदन्यत्र विद्यते। बलं तव यशश्चैव धर्मः

कीर्त्तिश्च वर्द्धताम् ॥ १९ ॥ यच्चसुखस्त्वसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया। मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥२०॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा। गमिष्यामि न सन्तापः कार्य्यो मां प्रति भारत ॥ २१ ॥

लोमश उवाच। तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतं गन्धमादनम्। तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव। अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत्। ददृशुर्मुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४ ॥ किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम्। हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ २५ ॥ सुबाहुश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत। विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः। प्रतस्थुर्विमले सूर्य्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवांस्तथा। सूदांश्च पारिबर्हांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८ ॥ राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः। पद्भिरेव महावीर्य्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनैः प्राद्रवन् सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः। तस्माद्देशात् सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥३०॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

——

युधिष्ठिर उवाच। भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत। नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यताश्मान् वने चरान् ॥ १ ॥ दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवामेतरेतरम्। अशक्येऽपि व्रजामो-

धनञ्जयदिदृक्षया ॥ २ ॥ तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः। यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात् ॥ ३ ॥ तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम्। याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसम्। अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च। चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकांक्षया ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनञ्जयम्। यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ७॥ तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम्। न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम्। न पश्यामि कुरुश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तमरिसंघेषु काले क्रुद्धमिवान्तकम्। प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स शक्रादनवरो वीर्य्येण द्रविणेन च। यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुःखेन महताविष्टस्तन्न पश्यामि फाल्गुनम्। अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा। ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्म्मदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः। अपि वज्रधरस्यापि भवेत् कालविषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सौऽनृशंसः प्रतापवान्। दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्व्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्द्दिता। आहर्त्ता सर्व्वरत्नानां सर्व्वेषां नः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य वीर्य्येण दिव्यान्यासन् पुरा मम। बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत् पुरा मम। सर्व्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वासुदेवसमं वीर्य्ये कार्त्तवीर्य्यसमं युधि। अजेयमजितं युद्धे तं न पश्या मि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ सङ्क-

वयं महावीर्यं त्वाञ्च भीमापराजितम् । अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवस्य सत्तुहा ॥ २० ॥ यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः । जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१ ॥ ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीरं दिदृक्षवः । प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः । तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३ ॥ कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिसेविताम् । पद्भिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता शक्यो गन्तुं देशो वृकोदर । न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५ ॥ तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनगवेषिणः । सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्द्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६ ॥ मक्षिकादंशमशकान् सिंहान् व्याघ्रान् सरीसृपान् । प्राप्नोत्यनियतः पार्थः नियतस्तान् न पश्यति ॥२७॥ ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् । प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनञ्जयदिदृक्षया ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच । दृष्टा वः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः । तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टञ्च सलिलं करैः ॥ १ ॥ पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति । समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति । ऋषीणाञ्चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ ३ ॥ एषा शिव-जला पुण्या याति सौम्य महानदी । बदरीप्रभवा राजन् देवर्षि-गणसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैहायसैर्नित्यं बालखिल्यैर्महात्मभिः । अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम स्म

लायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः । मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चै-
वाङ्गिरास्तथा ॥ ६ ॥ अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः सह
सूर्य्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह । अहोरात्रविभागेन नदीमेना-
मनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं मूर्द्ध्नि वृषाङ्कः पर्य्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं
देवीं भवन्तः सर्व एव हि । प्रयतेनात्मना ताताः प्रतिगम्याभिवादत
॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः । आकाशगङ्गां
प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ॥ ११ ॥ अभिवाद्य च ते सर्वे
पाण्डवा धर्म्मचारिणः । पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैः ऋषिगणैः
सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसन्निभम् ।
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्व्वतो दिशम् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
कामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु लोमशः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः
शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलास-
शिखरोपमम् । यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्व्वतप्रतिमं स्थितम् ॥१५॥
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्व्वतप्रतिमं भाति
पर्व्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमा-
त्मना । दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ॥ १७ ॥ दश-
वर्षसहस्राणि तपस्तप्य महामनाः । ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपः
स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन् स दितेः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
बलं ज्ञात्वा धर्म्मं च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः संविग्नः शक्र
आसीत्तदानघ ॥ २० ॥ तेन सञ्चिन्तितो देवो मनसा विष्णु-
रव्ययः । सर्व्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१ ॥
ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्री-
र्भगवान् हव्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्स्वितः। तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम्॥ २३॥ प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत्। प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत्॥ २४॥

विष्णुरुवाच। जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः। ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा॥ २५॥ सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम्। विनुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्त्तं प्रतिपालय॥ २६॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत्। स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः॥ २७॥ तस्यैतद्दारितसंघातं मायाविनिहतस्य वै। इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाश्यते॥ २८॥ नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता। पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा॥ २९॥

युधिष्ठिर उवाच। भगवन् विस्तरेणैमां कथां कथय तत्त्वतः। कथन्तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा॥ ३०॥ योजनानां शतं ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा। केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी ध्रुवा॥ ३१॥ शिवा देवी महाभागा सर्वशस्यप्ररोहिणी। कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता॥ ३२॥ केनैतद्वीर्य्यं सर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः। एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम। श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः॥ ३३॥

लोमश उवाच। यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर। तत् सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः॥ ३४॥ पुरा कृतयुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे। यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः॥ ३५॥ यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः। न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत॥ ३६॥ वर्द्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकाम्। गवाश्वश्च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः॥ ३७॥ तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप। सहस्रशो ह्ययुतशो वर्द्धन्ते सलिलं यथा॥ ३८॥ एतस्मिन् संकुले तात

वर्त्तमाने भयङ्करे । अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतङ्गता ॥ ३९ ॥ सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

पृथिव्युवाच । भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरन्त्विह । भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्त्तितुम् ॥ ४१ ॥ ममेयं भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः । प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ॥ ४३ ॥

विष्णुरुवाच । न ते मही भयं कार्य्यं भारार्त्ते वसुधारिणि । अहमेवं तथा कुर्म्मि यथा लघ्वी भविष्यसि । स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम ॥ ४४ ॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नयनाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥ धूमञ्च ज्वलयन् लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ॥ ४६ ॥ योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । तस्याश्चोद्धार्य्यमाणायां संक्षोभः समजायत ॥ ४७ ॥ देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । हाहाभूतमभूत् सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ ४८ ॥ न पर्य्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ॥ ४९ ॥ देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः । उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥ ५० ॥ भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा । लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलञ्च चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ किमेतत् किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित् ।

श्रूयतां यत् कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ सर्वगतः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः। तस्य प्रभावात् संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५ ॥ येषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता। समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥ तस्यासुद्धार्य्यमाणायां संक्षोभः समजायत। एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा ऊचुः। क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत्। तं देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच। तत्र गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम्। एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहेणैव रूपेण भगवान् लोकभावनः। कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते। पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमश उवाच। ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः। पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय। लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे द्विचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः। बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥ परिगृह्य द्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मताम्। पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च। वृक्षांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्द्धनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् देशान् देवर्षिगणसेवितान् । आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४ ॥ चेरुरुच्चावचाकारान् देशान् विषमसङ्कटान् । पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ५ ॥ ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रियम् । विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्व्वतं गन्धमादनम् । चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशाम्पते ॥ ७ ॥ ततो रेणुः समुद्भूतः स पत्रबहुलो महान् । पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च द्याञ्चैव सहसावृणोत् ॥ ८ ॥ न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना । न चापि शेकुस्तत् कर्त्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९ ॥ न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसावृतचक्षुषः । आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतलेऽनिशम् । अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११ ॥ द्यौः स्वित् पतति किं भूमिर्दीर्य्यते पर्व्वतो नु किम् । इति ते मेनिरे सर्व्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ते यथानन्तरान् वृक्षान् वल्मीकान् विषमाणि च । पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥ १३ ॥ ततः कार्म्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः । कृष्णामादाय सङ्गम्य तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ १४ ॥ धर्म्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने । अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्व्वतम् ॥ १५ ॥ नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः । वृक्षानासाद्य सन्त्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १६ ॥ मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्रजसि शाम्यति । महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७ ॥ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव । ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र सागरगा ह्यापः कीर्य्यमाणाः समन्ततः । प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते ॥ २० ॥

वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम्। परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते। गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत। प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु। पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १ ॥ श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च। सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह तपस्विनी ॥ २ ॥ सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा। वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३ ॥ आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ। पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४ ॥ तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव। नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच। राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा। श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६ ॥ अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी। आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजा तु वचनात्तस्य भृशदुःखसमन्वितः। भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम्। अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता।

भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १० ॥ सुकुमारौ कथं पादौ मुखञ्च कमलप्रभम् । मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना । आदाय कृष्णाञ्चरता वने मृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्स्यति कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३ ॥ तत्सर्व्वमनवाप्येयं श्रमशोकाध्वकर्षिता । शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । धौम्यप्रभृतयः सर्व्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान् जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः । स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे । पार्थां विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९ ॥ तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ । कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २० ॥ पर्य्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥ बहवः पर्व्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वां राजन् राजपुत्रीञ्च यमौ च पुरुषर्षभ । स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३ ॥ हैडिम्बश्च महावीर्य्यो विहगो मद्बलोपमः । वहेदनघ सर्व्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् । घटोत्कचस्तु धर्म्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ॥ २५ ॥

कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् । ब्राह्मणांश्च महा-
बाहुः स च तैरभिनन्दितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनञ्च पितरं
भीमविक्रमम् । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ॥२७॥
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्त्तास्म्यसंशयम् । तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु
राक्षसं परिषस्वजे ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञो बलवान् शूरः सद्यो राक्षस-
पुङ्गवः । भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मा चिरम् ॥ १ ॥
तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम । अक्षतः सह पाञ्चाल्या
गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्-
कचम् । आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । हैडिम्बेयं परिश्रान्ता तव मातापरा-
जिता । त्वञ्च कामगमस्तात बलवान् वह तां खग ॥ ४ ॥ स्कन्ध-
मारोप्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा । गच्छ नीचिकया गत्या
यथा चैनां न पीड़येः ॥ ५ ॥

घटोत्कच उवाच । धर्मराजञ्च धौम्यञ्च कृष्णाञ्च यमजौ
तथा । एकोऽप्यहमलं वोढ़ुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये
च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः । सर्वान् वो ब्राह्मणैः
सार्द्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स
घटोत्कचः । पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८ ॥
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः । स्वेनैव स्वप्रभावेन
द्वितीय इव भास्करः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणांश्चापि तान् सर्वान् समु-

पादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च । आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां वदरीं प्रति ॥ ११ ॥ ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवैः । उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १२ ॥ देशान् म्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् । ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३ ॥ विद्याधरसमाकीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः । तथा किम्पुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैरुरुभिस्तथा । वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान् वहून् । नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १६ ॥ प्रमदश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा । तेऽत्यतीत्य वहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ॥ १७ ॥ ददृशुर्विविधाश्चर्य्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः । ददृशुस्तांश्च वदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् । पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ॥ २० ॥ विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् । फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ॥ २१ ॥ मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् । मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २२ ॥ अदंशमशके देशे वहुमूलफलोदके । नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे । जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २४ ॥ तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः । अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितम् । ददृशुः पाण्डवा राजन् सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २६ ॥ तमसा रहितं पुण्यमनाघृष्टं रवेः करैः । क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च

वर्जितं शौशनाशनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसम्बाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः । महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् । दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्य्योपशोभितम् । फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ सूर्य्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः । सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ भ्रातृभिः सहितो धीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः । आशीर्वादान् प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः । उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३७ ॥ स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः । प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् । प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ । ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रापश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् । नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ४१ ॥ पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः । मधुस्रवफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥ तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह । मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् । हिरण्यशिखरञ्चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विहरमाणाश्च पाण्डवाः सह कृष्णया । मनोज्ञे कानन-वरे सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामिभिः । शोभिते सर्व्वतो रम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः ॥ ४६ ॥ स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः । सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव भ्राजमानानि सर्व्वशः । पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४८ ॥ पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः । ह्लादयन् पाण्डवान् सर्व्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो ॥ ४९ ॥ भागीरथीं सुतीर्थाञ्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्द्धनीम् । वीक्षमाणा महात्मानो विशालां बदरीमनु ॥ ५१ ॥ तस्मिन् देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे । भागीरथीपुण्यजले तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरूद्वहाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन् पुरुषर्षभाः । कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीड़ितान्यमरप्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः । षड्रात्रमवसन् वीरा धनञ्जयदिदृक्षवः ॥ १ ॥ ततः पूर्व्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यदृच्छया । सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ २ ॥ तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् । अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छुभा शुभ-

मासाद्य सौगन्धिकमम्बुजोत्तमम्। अतीव मुदिता राजन् भीमसेनमथाब्रवीत्॥ ४॥ पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम्। गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम्॥ ५॥ इदन्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परन्तप। हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे॥ ६॥ यदि तस्य प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर। तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम्॥ ७॥ एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी भीमसेनमनिन्दिता। जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा॥ ८॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः। प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्भीमो महाबलः॥ ९॥ वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत् पुष्पमागतम्। आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि॥ १०॥ रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान्। मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः॥ ११॥ ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम्। न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च सम्भ्रमः॥ १२॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः। द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः॥ १३॥ व्यपेतभयसम्मोहः शैलमभ्यपतद्बली। स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम्॥ १४॥ गिरिञ्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम्। नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः॥ १५॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम्। सर्वर्त्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु॥ १६॥ सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनानुचिन्तयन्। पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च॥ १७॥ बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः। आजिघ्रन् स महातेजाः सर्वर्त्तुकुसुमोद्भवम्॥ १८॥ गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः। वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना॥ १९॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना। ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः॥ २०॥ स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम्। विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दमः॥ २१॥

विषमच्छदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः। विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः॥ २२॥ सपत्रमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः। मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः॥ २३॥ अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरम्। अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तवरबर्हिणम्॥ २४॥ दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम्। स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः॥ २५॥ सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्त्तिभिः। भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः॥ २६॥ चालयानः स वेगेन लताजालान्यनेकशः। आक्रीड़मानो हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतो ययौ॥ २७॥ प्रियामनोरथं कर्त्तुमुद्यतश्चारुलोचनः। प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा॥ २८॥ मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान्। मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः॥ २९॥ प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः। यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः॥३०॥ नवावतारं रूपस्य विक्रीड़न्निव पाण्डवः। चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु॥ ३१॥ संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुर्य्योधनकृतान् बहून्। द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्त्तुं समुद्यतः॥३१॥ सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते। पुष्पहेतोः कथं त्वार्य्यः करिष्यति युधिष्ठिरः॥ ३२॥ स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च। नकुलं सहदेवञ्च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः॥ ३३॥ कथन्नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन्। प्रतस्थे नरशार्दूलः पपात रुचिराननः॥ ३४॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु। द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ॥ ३५॥ कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु। त्रासयन् गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः॥ ३६॥ सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्द्दयानो महाबलः। उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली॥ ३७॥ लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः। उपर्य्युपरि शैलाग्रमारु-

बभ्रुरिव द्विपः ॥ ३८ ॥ विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ।
तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ३९ ॥ गुहां सन्त-
त्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः । समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृग-
यूथानि दुद्रुवुः ॥४०॥ ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ॥ ४१ ॥ तेन वित्रा-
सिता नागाः करेणुपरिवारिताः । तद्वनं संपरित्यज्य जग्मु-
रन्यन्महावनम् ॥ ४२ ॥ वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४३ ॥ रथाङ्गसाह्वदात्यूहा
हंसकारण्डवप्लवाः । शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे
दिशः ॥ ४४ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४५ ॥ शकृन्मूत्रञ्च
मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्
भीषणान्स्वनान् ॥ ४६ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् स्वबाहुबल-
माश्रितः । गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः
॥ ४७ ॥ तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बली । ते वध्यमाना
भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ॥ ४८ ॥ भयाद्विससृजुर्भीमं शकृ-
न्मूत्रञ्च सुस्रुवुः । प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥४९॥
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महाबाहु-
र्गन्धमादनसानुषु ॥ ५० ॥ सुरम्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृ-
तम् । तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज
इवास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान् । उत्पाट्य कदलीस्तम्भान्
बहुतालसमुच्छ्रयान् । ५२ ॥ चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्-
बलिनां वरः । विनदन् सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥५३॥
ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् बहूनि सुमहान्ति च । रुरुवानरसिंहांश्च
महिषांश्च जलाशयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण
च । वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुर्मृगपक्षिणः । ५५ ॥ तं शब्दं

सहसा श्रुत्वा खगपतिसमीरितम्। जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५६ ॥ तानौदकान् पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभ। तानेवानुसरन् रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५७ ॥ काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः। वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५८ ॥ तत्सरोऽथावतीर्याथ प्रभूतनलिनोत्पलम्। महागज इवोद्दामश्चिक्रीड़ बलवद्बली ॥ ५९ ॥ विक्रीड्य तस्मिन् सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः। ततोऽभ्यगाहत् वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ॥ ६० ॥ दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः। आस्फोटयञ्च बलवान् भीमः सन्नादयन्दिशः ॥ ६१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च। बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ६२ ॥ तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम्। श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ६३ ॥ सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत। मुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः ॥ ६४ ॥ तन्तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुङ्गवः। भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः ॥ ६५ ॥ दिवङ्गमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात्। अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ॥ ६६ ॥ आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते। भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ६७ ॥ मात्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः। कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं सञ्चिन्त्य वानरः ॥ ६८ ॥ प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः। कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ६९ ॥ जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम्। आस्फोटयञ्च लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ७० ॥ तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः। उद्गारमिव गौर्नर्दन्नुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ७१ ॥ लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः। विघूर्णमानशिखरः समन्तात् पर्यशीर्यत ॥ ७२ ॥ स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम्।

अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७३ ॥ स भीमसेन-स्तच्छ्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः। शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदली-वनम् ॥ ७४ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले। ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ७५ ॥ विद्युत्सम्पातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्सम्पातपिङ्गलम्। विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचञ्चलम् ॥ ७६ ॥ बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम्। स्कन्धभूयिष्ठ-कायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ७७ ॥ किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घ-रोमाञ्चितेन च। लाङ्गूलेनोर्द्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजता ॥७८॥ ह्रस्वोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम्। विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ॥ ७९ ॥ अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवन्त-मिवोडुपम्। वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ॥ ८० ॥ केशरोत्करसम्मिश्रमशोकानामिवोत्करम्। हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ॥ ८१ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्त-मिवानलम्। निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८२ ॥ तं वानरवरं धीमानतिकायं महाबलम्। स्वर्गपन्थानमावृत्य हिम-वन्तमिव स्थितम् ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महा-वने। अथोपसृत्य तरसा बिभीर्भीमस्ततो बली ॥ ८४ ॥ सिंह-नादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली। तेन शब्देन भीमस्य वित्रे-सुर्मृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥ हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने। दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः। स्मितेन चैनमाभाष्य हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

हनूमानुवाच। किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः। ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता। वयं धर्मं न जानी-मस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ॥ ८७ ॥ नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु। क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥८८॥ धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः। न त्वं धर्मं विजा-

नास्ति बुधा नोपासितास्त्वया ॥ ८९ ॥ अल्पबुद्धितया बाल्या-दुत्त्रासयसि यन्मृगान् । ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ॥ ९० ॥ वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि । क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ॥ ९१ ॥ अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः । विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ९२ ॥ देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा । कारुण्या-त्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ॥ ९३ ॥ नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो । स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ॥ ९४ ॥ इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च । भक्षयित्वा निवर्त्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् । ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुङ्गव ॥ ९५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि भीमकदलीषण्डप्रवेशे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः । भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षणः ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः । ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्त्रियस्त्वान्तु पृच्छति ॥ २ ॥ कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः । पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् । हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्त्रमभाषत ॥ ४ ॥

हनूमानुवाच । वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् । साधु गच्छ निवर्त्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच । वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वां पृच्छामि वानर । प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६ ॥

हनूमानुवाच। नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितोऽस्म्यहम्। यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम्॥ ७

भीम उवाच। निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते। तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये॥ ८॥ यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम्। क्रमेयं त्वां गिरिञ्चैव हनूमानिव सागरम्॥ ९॥

हनूमानुवाच। क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः। पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते॥ १०॥

भीमसेन उवाच। भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः। रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः॥ ११॥ रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः। सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः॥ १२॥ स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा। बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे॥ १३॥ उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम्। मच्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेष्ये यमक्षयम्॥ १४॥

वैशम्पायन उवाच। विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम्। हृदयेनावहस्यैनं हनुमान् वाक्यमब्रवीत्॥ १५॥

हनूमानुवाच। प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ। ममानुकम्पया त्वेतत् पुच्छमुत्सार्य गम्यताम्॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम्। मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः॥ १७॥ पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम्। सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्य च वानरम्॥ १८॥ सावज्ञमथ वामेन स्मयन् जग्राह पाणिना। न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः॥ १९॥ उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम्। नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः॥ २०॥ उत्क्षिप्तभ्रूर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः। स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम्॥ २१॥ यत्नवानपि

तु श्रीमांल्लाङ्गूलोद्धरणोद्धतः । कपिः पार्श्वं गतो भीमस्तस्थौ व्रीड़ाननताननः ॥ २२ ॥ प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥ सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः । पृष्टः सन् कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २४ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यञ्चेद्भवेन्मम । शिष्यवत्त्वान्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥

हनूमानुवाच । यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम । तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६ ॥ अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २७ ॥ सूर्य्यपुत्रञ्च सुग्रीवं शक्रपुत्रञ्च वालिनम् सर्वे वानरराजानस्तथा वानरयूथपाः ॥ २८ ॥ उपतस्थुर्महावीर्य्या मम चामित्रकर्षण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥२९॥ निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । ऋष्यमूके मया सार्द्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३० ॥ अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम् ॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन् सहभार्य्यः सहानुजः । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भार्य्या जनस्थानाच्छलेनापहृता बलात् । राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा । वञ्चयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदानघ ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भीमसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

हनूमानुवाच । हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन् स राघवः । दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं राघवस्य महात्मनः । स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवमभि-षिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे । वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ ततो वानर-कोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ । सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ४ ॥ ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहा-त्मना । सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततो-ऽहङ्कार्य्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः । शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ६ ॥ अहं स्ववीर्य्यादुत्तीर्य्य सागरं मकरालयम् । सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७ ॥ दृष्टवान् भरत-श्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघव-प्रियाम् ॥ ८ ॥ दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् । प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९ ॥ मद्वाक्याच्चावधा-र्य्याशु रामो राजीवलोचनः । स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १० ॥ वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् । ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राक्षसान् ॥ ११ ॥ रणे स-राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् । निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृ-सुतबान्धवम् ॥ १२ ॥ राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभी-षणम् । धार्म्मिकं भक्तिमन्तञ्च भक्तानुगतवत्सलम् ॥ १३ ॥ ततः प्रत्याहृता भार्य्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः । अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ॥ १५ ॥ ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः । वरं मया याचि-तोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्रामकथेयन्ते भवे-ल्लोकेषु शत्रुहन् । तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम । उपतिष्ठन्ति मे दिव्या भोगा भीम यथेप्सिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि

दशवर्षशतानि च। राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभवनं गतः ॥ १९ ॥ तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ। तस्य वीरस्य चरितं गायन्तो रमयन्ति माम् ॥ २० ॥ अयञ्च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन। ततोऽहं रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम् ॥ २१ ॥ धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत। दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः। यदर्थमागतश्चासि अत एव सरश्च तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान्। प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम्। मया धन्यतरो नास्ति यदार्य्यं दृष्टवानहम् ॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात्। एकन्तु कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥ यत्ते तदासीत् प्लवतः सागरं मकरालयम्। रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४ ॥ एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः। एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५ ॥

हनूमानुवाच। न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित्। कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्त्तति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥ अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः। अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७ ॥ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः। कालं समनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च। तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह। युगं समनुवर्त्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच। युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारञ्च युगे युगे। धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्य्यं भवाभवौ॥ १०॥

हनूमानुवाच। कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः। कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे। न तत्र धर्माः सीदन्ति चीयन्ते न च वै प्रजाः॥ ११॥ ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम्। देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः॥१२॥ नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः। न सामऋग्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी॥ १३॥ अभिध्याय फलं तत्र धर्मः सन्न्यास एव च। न तस्मिन् युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः॥ १४॥ नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम्। न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम्॥ १५॥ न भयं नापि सन्तापो न चेर्ष्या न च मत्सरः। तपः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा॥ १६॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः॥ १७॥ कृते युगे समभवन् स्वकर्मनिरताः प्रजाः। समाश्रयं समाचारं समज्ञानञ्च केवलम्॥ १८॥ तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन्। एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः॥ १९॥ पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः। चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना॥२०॥ अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति परांङ्गतिम्। आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः॥ २१॥ कृते युगे चतुष्पाद्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः। एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम्॥२२॥ त्रेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सत्रं प्रवर्त्तते। पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः॥ २३॥ सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः। ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः॥ २४॥ त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः। प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः॥ २५॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो

नरास्त्रेतायुगेऽभवन्। द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्त्तते
॥ २६ ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्द्धा वेद एव च। ततोऽन्ये
च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्य-
नृचश्च तथापरे। एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया
॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा। एकवेदस्य
चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ २९ ॥ सत्यस्य चेह विभ्रंशात्
सत्ये कश्चिदवस्थितः। सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभ-
वन् ॥ ३० ॥ कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः। यैरर्द्द्य-
मानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामाः स्वर्ग-
कामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे। एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-
धर्मतः ॥ ३२ ॥ पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः।
तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः
प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा। ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः
क्रोधादयस्तथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा।
युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मे व्यावर्त्त-
माने तु लोको व्यावर्त्तते पुनः। लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा
लोकप्रवर्त्तकाः ॥ ३६ ॥ युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते।
एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ युगानुवर्त्तन-
न्त्वेतत् कुर्वन्ति चिरजीविनः। यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहल-
मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। युगसंख्यां महा-
बाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भीमसंवादे
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमसेन उवाच। पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन। यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवङ्गमः। तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने॥ २॥ भ्रातुः प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः। देहस्तस्य ततोऽतीव वर्द्धत्यायामविस्तरैः॥ ३॥ तद्द्रुमं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः। गिरेश्चोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः॥ ४॥ समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः। ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः॥ ५॥ दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः। तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः॥ ६॥ विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः। तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम्॥ ७॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत्। आबभाषे च हनूमान् भीमसेनं स्मयन्निव॥ ८॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ। वर्द्धेऽहञ्चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितम्। भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्द्धते मूर्त्तिरोजसा॥ ९॥

वैशम्पायन उवाच। तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्निभम्। दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म सम्भ्रान्तः पवनात्मजः॥ १०॥ प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः। कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम्॥ ११॥ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो। संहरस्व महावीर्य्य स्वयमात्मानमात्मना॥ १२॥ न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम्। अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम्॥ १३॥ विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान् मनसोऽद्य वै। यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्ययात्॥ १४॥ त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम्। स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमञ्जसा॥ १५॥ न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते। तव नैकस्य पर्य्याप्तो रावणः सगणो युधि॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् प्लवगर्षभः। प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पर्य्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः। मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककण्टके ॥ १८ ॥ कीर्त्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम्। तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ॥ १९ ॥ आनीता स्वपुरीं सीता कीर्त्तिः ख्यापिता नृषु। तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ २० ॥ अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः। एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः। न च ते तरसा कार्य्यः कुसुमावचयः स्वयम् ॥ २२ ॥ दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः। बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ २३ ॥ दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत। मा तात साहसं कार्षीः स्वकर्म परिपालय ॥ २४ ॥ स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च। न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ॥ २५ ॥ धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि। अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ॥ २६ ॥ स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः। आचारसम्भवो धर्मो धर्माद्वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः। वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्य्यन्ति देवताः ॥ २८ ॥ बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्य्यन्ति मानवाः। पण्याकरवणिज्याभिः कृष्या गोऽजाविपोषणैः ॥ २९ ॥ वार्त्तया धार्य्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानताम् ॥ ३० ॥ ताभिः सम्यक् प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते। सा चेद्धर्मकृता न स्यात्त्रयीधर्मऋते भुवि ॥ ३१ ॥ दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्य्यादमिदं भवेत्। वार्त्ताधर्मे ह्यवर्त्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः।

द्विजातीनाव्रतं धर्मो ह्योकश्चैवैकवर्णिकः ॥ ३३ ॥ यज्ञाध्ययन-
दानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः। याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
श्चैव प्रतिग्रहः ॥ ३४ ॥ पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोष-
णम्। शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥
भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनः। क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय
तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
न्द्रियः। वृद्धैः सम्मन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ ३७ ॥
प्रास्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते। निग्रहानुग्रहैः
सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥ तदा भवन्ति लोकस्य मर्य्यादाः
सुव्यवस्थिताः। तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ॥ ३९ ॥
नित्यश्चारैश्च बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा। राज्ञामुपायश्चारश्च
बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ॥ ४० ॥ निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्य्य-
साधकम्। साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ॥ ४१ ॥
साधनीयानि कर्म्माणि समासव्यासयोगतः। मन्त्रमूला नयाः
सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ सुमन्त्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः
सह मन्त्रयेत्। स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ॥४३॥
न मन्त्रयीत गुह्यानि येषाञ्चोन्मादलक्षणम्। मन्त्रयेत् सह
विद्वद्भिः शक्तैः कर्म्माणि कारयेत् ॥ ४४ ॥ स्निग्धैश्च नीतिविन्या-
सान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत्। धार्म्मिकान् धर्मकार्य्येषु अर्थ-
कार्य्येषु पण्डितान् ॥ ४५ ॥ स्त्रीषु क्लीवान्नियुञ्जीत क्रूरान्
क्रूरेषु कर्मसु। स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्य्याकार्य्यसमुद्भवा ॥ ४६ ॥
बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च बलाबलम्। बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु
कुर्य्यात् साधुष्वनुग्रहम् ॥ ४७ ॥ निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्म्मर्या-
देषु कारयेत्। निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥४८॥
तदा भवति लोकस्य मर्य्यादा सुव्यवस्थिता। एष तेऽभिहितः
पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ॥ ४९ ॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

यस्योऽनुपालय। तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम्। क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ ५१ ॥ सम्यक्प्रणीत-दण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः। अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनुमद्भीमसंवादे पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः कृतम्। भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्य्यष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत। श्रमो नाशमुपागच्छत् सर्व्वश्चासीत् प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ बलञ्चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशो महान्। ततः पुनरथोवाच पर्य्यश्रुनयनो हरिः ॥ ३ ॥ भीममाभाष्य सौहार्द्दाद्बाष्पगद्गदया गिरा। गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ४ ॥ इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कर्हिचित्। धनदस्यालयाच्चापि विशिष्टानां महाबल ॥ ५ ॥ देशकाल इहायातुं देवगन्धर्व्वयोषिताम्। ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनम्। सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ॥ ७ ॥ मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह। तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत। यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९ ॥ धार्त्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहम्। शिलया नगरञ्चापि मर्द्दितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्ध्वा दुर्य्योधनञ्चाद्य आनयामि तवान्तिकम्। यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः । प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥ कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्य्यवन् । तवैव तेजसा सर्वान् विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् । यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥ तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव । विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ । एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् । मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे
एकपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलिनाम्बरः । तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १ ॥ अनुस्मरन् वपुस्तस्य श्रियञ्चाप्रतिमां भुवि । माहात्म्यमनुभावञ्च स्मरन् दाशरथेर्ययौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च । विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ ३ ॥ फुल्लद्रुमविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ ४ ॥ मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत । वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ ५ ॥ हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् । सशष्पकवले श्रीमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं ययौ ॥ ६ ॥ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् । व्यपेत-

श्रीगिरिं शीघ्रमद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुसुमानन्तगन्धैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः । याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥८॥ कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः । प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरि-सानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १० ॥ परि-वृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने । काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभि-ताम् । रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् । अपश्यत् प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डु-नन्दनः । वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे
द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभि-रक्षिताम् । कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ॥ १ ॥ कुबेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्झरे । सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २ ॥ हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनक-पुष्कराम् । नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ ३ ॥ अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु । विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४ ॥ तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् । ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च बहु पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् । जातरूपमयैः पद्मै-श्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६ ॥ वैदूर्य्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनो-रमैः । हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७ ॥ आक्रीड़

राजराजस्य कुवेरस्य महात्मनः। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ८ ॥ सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुरुषैस्तथा। राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९ ॥ तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः। बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात्। रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११ ॥ ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः प्रतिवासितम्। रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम्। पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १३ ॥ अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः। यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्सम्प्रष्टुमिहार्हथ ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम्। तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ मुनिवेशधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे। यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्ष्व महामते ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच। पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः। विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम्। अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २ ॥ तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम्। पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥

राक्षसा ऊचुः। आक्रीडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषर्षभ। नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर। आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति रमयन्ति च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव। अन्यायेनेह

यः कश्चिद्दवमन्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विहर्त्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः। तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ॥७॥ धर्म्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम्। आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिव हरस्व च। नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित् पुष्करमीक्षितुम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच। राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके। दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति राजान एष धर्म्मः सनातनः। न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रं धर्म्मं कथञ्चन ॥ १० ॥ इयञ्च नलिनी रम्या जाता पर्व्वतनिर्झरे। नेयं भवनमासाद्य कुवेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्व्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च। एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा राक्षसान् सर्व्वान् भीमसेनो ह्यमर्षणः। व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ॥ १३ ॥ ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान्। मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १४ ॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान् भीमविक्रमः। व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्व्वे न्यवारयन् ॥ १५ ॥ गृह्णीत वध्नीत निकृन्ततेमं पचाम खादाम च भीमसेनम्। क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽभिययुर्द्रुतं ते शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १६ ॥ ततः स गुर्व्वीं यमदण्डकल्पां महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम्। प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः। जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥ १८ ॥ वातेन कुन्त्यां बलवान् सुजातः शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता। सत्ये च धर्म्मे च रतः स चैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १९ ॥ तेषां स मार्गान् विविधान्महात्मा निहत्य शस्त्राणि च शातवाणाम्।

यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
ते तस्य वीर्य्यञ्च बलञ्च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव । अशक्नु-
वन्तः सहितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २१ ॥
विदीर्य्यमाणास्तत एव तूर्णमाकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः । कैलास-
शृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते भीमार्द्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २२ ॥ स
शक्रवद्दानवदैत्यसंघान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् । विगाह्य
तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २३ ॥
ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो भूयो बभूवोत्तमवीर्य्यतेजाः । उत्पाट्य
जग्राह च सोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २४॥ ततस्तु
ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः । भीमस्य वीर्य्यञ्च
बलञ्च संख्ये यथावदाचख्युरतीव भीताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्तत्तु
निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच । गृह्णातु भीमो जल-
जानि कामात् कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्य-
नुज्ञाप्य धनेश्वरन्ते जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः । भीमञ्च
तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे
चतुःपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरत-
र्षभ । बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १ ॥ ततो
वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः । प्रादुरासीत् खरस्पर्शः
संग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
महाभया । निष्प्रभश्चाभवत् सूर्य्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३ ॥
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते । चचाल पृथिवी चापि
पांशुवर्षं पपात च ॥ ४ ॥ सलोहिता दिशश्चासन् खरवाचो

मृगद्विजाः। तमोऽवृतमभूत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५ ॥
अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे। तदद्भुतमभि-
प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मा-
नभिभविष्यति। सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्म्मदाः ॥७॥
यथा रूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः। एवमुक्त्वा ततो
राजा वीक्षाञ्चक्रे समन्ततः ॥ ८ ॥ अपश्यमानो भीमन्तु धर्म-
पुत्रो युधिष्ठिरः। ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः
॥ ९ ॥ पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे। कच्चित् न
भीमः पाञ्चालि किञ्चित् कृत्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
वीरः साहसं साहसप्रियः। इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमर-
दर्शनाः ॥ ११ ॥ दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः। तं
तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी। प्रिया प्रियचिकीर्षन्ती
महिषी चारुहासिनी ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच। यत्तत् सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम्। अपि चोक्तो मया
वीरो यदि पश्येर्बहून्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
मागम्यतामिति। स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः
॥ १४ ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्त्तुमितो गतः। उक्त-
स्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सहिता-
स्तूर्णं येन यातो वृकोदरः। वहन्तु राक्षसा विप्रान् यथा-
श्रान्तान् यथाकृशान् ॥ १६ ॥ त्वमप्यमरसङ्काश वह कृष्णां
घटोत्कच। व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ १७ ॥
चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे। तरस्वी वैनतेयस्य
सदृशो भुवि लंघने ॥ १८ ॥ उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथे-
च्छकम्। तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ॥ १९ ॥ पुरा
स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम्। तथेत्युक्त्वा तु ते उर्व्वीं

दैडम्बरमुखास्तदा ॥ २० ॥ ऊहुर्भग्नाः कुवेरस्य नलिन्या भरत-र्षभ। आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ॥ २१ ॥ खेचर-श्रेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः। ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः शुभकाननाम् ॥ २२ ॥ गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम्। तत्र भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे तरस्विनम् ॥ २३ ॥ ददृशु-र्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान्। भिन्नकायाक्षिबाहूरून् सञ्चू-र्णितशिरोधरान् ॥ २४ ॥ तत्र भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यव-स्थितम्। सक्रोधं स्तब्धनयनं सन्दष्टदशनच्छदम् ॥ २५ ॥ उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम्। प्रजासङ्क्षेपसमये दण्ड-हस्तमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ साहसं वत भद्रं ते देवानामथ चाप्रियम्। पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८ ॥ अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च। तस्यामेव नलिन्यान्तु विजह्रुरमरोपमाः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः। प्रादुरासन्महाकाया-स्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३० ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिञ्चापि लोमशम्। नकुलं सहदेवञ्च तथान्यान् ब्राह्मणर्षभान् ॥ ३१ ॥ विनयेन नताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत। सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२ ॥ विदिताश्च कुवेरस्य तत्र ते कुरु-पुङ्गवाः। ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्वहाः। प्रतीक्ष-माणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

——

वैशम्पायन उवाच   तस्मिन् निवसमानोऽथ धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । कृष्णया सहितान् भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १॥ दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २॥ देवैः पूर्व्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण द्विजैः सम्पूजितानि च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्व्वचरितं तथा कर्म्म विचेष्टितम् । राजर्षीणाञ्च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च । अभिषेकं द्विजैः सार्द्धं कृतवन्तो विशेषतः ॥ ५ ॥ अर्च्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः । यथालब्धैर्म्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्व्वतेषु च रम्येषु सर्व्वेषु च सरःसु च । उदधौ च महापुण्ये उपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७ ॥ इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्म्मदा तथा । नानातीर्थेषु रम्येषु उपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्व्वताः शुभाः । हिमवान् पर्व्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९ ॥ विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः । दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्व्वाण्यायतनानि च । दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥ इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । कथं भीम गमिष्यामो गतिवन्तरधीयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी । न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ॥ १३ ॥ अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् । बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्व्वणः ॥ १५ ॥ अतिक्रम्य च तं पार्थ चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः । ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः

शुचिः। सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पगर्भं ववर्ष च ॥ १७ श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः। ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तन्महदाश्चर्य्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा। न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः। प्रत्यागम्य पुनस्तन्तु नरनारायणाश्रमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः। पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नरनारायणाश्रमगमने षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः समाप्तञ्च तीर्थयात्रापर्व ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरवधपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र पाण्डवान्। पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्द्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥ १ ॥ गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च। रहितान् भीमसेनेन कदाचित्तान् यदृच्छया ॥ २ ॥ जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च राक्षसः। ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति ब्रुवन् पाण्डवेयान् पर्य्युपास्ते स्म नित्यदा। परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं समभिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं प्रति। दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥ पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः। बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दम। घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान्। स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा पुष्पार्थञ्च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विकृतं भैरवं महत्। गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः । आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः । धर्मस्ते हीयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये क्वचिन्मनुष्येषु तिर्य्यग्योनिगताश्च ये । धर्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १३ ॥ धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मन्ते विदुरुत्तमम् । एतत् परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥ देवाश्च ऋषयः सिद्धा पितरश्चापि राक्षस । गन्धर्वोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १५ ॥ तिर्य्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृच्छति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥१७॥ पूज्यमानाश्च वर्द्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि । वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् । न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ॥१९॥ अणुरप्यपचारश्च तावस्माकं नराशन । विघसाशान् यथाशक्त्या कुर्म्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ गुरूंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रणामप्रवणाः सदा । द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥ येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ॥ २२ ॥ भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्मान् जिहीर्षसि । एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ॥ २३ ॥ वृथामरणमर्हश्च वृथाद्य न भविष्यसि । अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्म्मैर्विवर्जितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म्म करिष्यसि ॥ २५ ॥ अधर्म्मञ्चाप्यकीर्त्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलम् । एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ॥ २६॥ विषमेतत् समालोड्य कुम्भेन

प्रार्थितं त्वया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ॥ २७ ॥ स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् । अथाब्रवीद् द्रौपदीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ माभैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हृता । नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ॥ २९ ॥ अस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः । सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनम् ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । राजन् किं नाम तत् कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्धाभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रून् जयेत वा । एष चास्मान् वयञ्चैनं युध्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप । क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् । राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वाद्येह स्वप्स्यसि । तथा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यत गदापाणिः सवज्र इव वासवः । सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं राक्षसं तथा । मार्गाच्च रक्षः संमूढं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥ भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् । भ्रातॄंस्तान् ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसञ्चेदमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पाप शस्त्रपरीक्षणे ॥ ४० ॥ आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा । ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् । अतिथिं ब्रह्मरूपञ्च कथं हन्यामनागसम् ॥ ४२ ॥ राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् । अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४३ ॥

नूनमद्यासि संपक्को यथा ते मतिरीदृशी। दृष्टः कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४३ ॥ बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः । मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यसि ॥ ४४ ॥ यञ्चासि प्रस्थितो देशमनःपूर्वं गतश्च ते । गतं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः । भीत उत्सृज्य तान् सर्वान् युद्धाय समुपस्थितः ॥ ४६ ॥ अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बितम् ॥ ४७ ॥ श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवास्रेणोदकक्रियाम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् । स्मयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्तकोपमः ॥ ४९ ॥ बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् । राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ॥ ५० ॥ मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणी परिसंलिहन् । अभिदुद्राव संरब्धो बलिर्वज्रधरं यथा ॥ ५१ ॥ वर्त्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे । माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥ न्यवारयत्तौ प्रहसन् कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ५३ ॥ आत्मना भ्रातृभिश्चैवं धर्मेण सुकृतेन च । इष्टेन च शपे राजन् सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्द्धमानौ परस्परम् । बाहुभ्यां समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५५ ॥ तयोरासीत् संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः । अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ५६ ॥ आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः । जीमूताविव गर्जन्तौ निनदन्तौ महाबलौ ॥ ५७ ॥ बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनांवरौ । अन्योन्येनातिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥ ५८ ॥ तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् । वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा स्त्रीकाङ्क्षिणोर्यथा ॥ ५९ ॥ आवि-

भ्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्त्तमितरेतरम्। ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६० ॥ तस्मिन् देशे यदा वृक्षाः सर्व्व एव निपातिताः। पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ६१ ॥ ततः शिलाः समादाय मुहूर्त्तमिव भारत। महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ६२ ॥ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम्। वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६३ ॥ अभिद्रुत्य तु भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ। भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ॥ ६४ ॥ मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः। ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६५ ॥ ततः संहृत्य मुष्टिन्तु पञ्चशीर्षमिवोरगम्। वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ६६ ॥ ततः श्रान्तन्तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम्। सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः। समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो विनिष्पिष्य महीतले ॥ ६८ ॥ तस्य गात्राणि सर्व्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः। अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ६९ ॥ सन्दष्टौष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम्। जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाहृतम् ॥ ७० ॥ पपात रुधिरादिग्धं सन्दष्टरदनच्छदम्। तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत्। स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि जटासुरबधपर्व्वणि जटासुरबधो नाम सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः समाप्तञ्च जटासुरबधपर्व्व ॥ १५७ ॥

अथ यक्षयुद्धपर्व्व ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणाश्रमम्। अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १ ॥

स समानीय तान् सर्व्वान् भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः । द्रौपद्या सहि-
तान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥ समाश्चतस्रोऽभिगताः
शिवेन चरतां वने । कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम्
॥ ३ ॥ प्राप्य पर्व्वतराजानं श्वेतं शिखरिणाम्बरम् । पुष्पितै-
र्द्रुमषण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ॥ ४ ॥ मयूरैश्चातकैश्चापि नित्यो-
त्सवविभूषितम् । व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ॥ ५ ॥
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् । फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च
शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६ ॥ प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलै-
रपि । महापुण्यं पवित्रञ्च सुरासुरनिषेवितम् ॥ ७ ॥ तत्रापि
च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः । कृतश्च समयस्तेन पार्थेना-
मिततेजसा ॥ ८ ॥ पञ्चवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।
अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ देवलोकसमं
लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् । इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् सर्व्वानामन्त्रयत
पाण्डवः ॥ १० ॥ कारणञ्चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ।
तानुग्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्म-
णास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च । सुखोदर्कमिदं क्लेश-
मचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ क्षत्रधर्म्मेण धर्म्मज्ञ तीर्त्त्वा गां पालयि-
ष्यसि । तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परन्तपः । राक्षसैरनुयातो वै
लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसै-
रुह्यते क्वचित् । तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । सिंहव्याघ्र-
गजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १६ ॥ अवेक्षमाणः कैलासं
मैनाकञ्चैव पर्व्वतम् । गन्धमादनपादांश्च श्वेतञ्चापि शिलोच्चयम्
॥ १७ ॥ उपर्य्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः । पृष्ठं हिम-
वतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८ ॥ ददृशुः पाण्डवा राजन्

गन्धमादनसन्निकात् । दृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते ॥ १९ ॥ सलिलावर्त्तसञ्जातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः । समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्व्वणः ॥ २० ॥ तमुपागम्य राजर्षिं धर्म्मात्मानमरिन्दमाः । पाण्डवा वृषपर्व्वाणमवदन्त गतक्लमाः ॥ २१ ॥ अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् । पूजितास्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिन्दमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् । आमन्त्र्य वृषपर्व्वाणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥ एकैकशश्च तान् विप्रान्निवेद्य वृषपर्व्वणि । न्यासभूतान् यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २४ ॥ परिवार्हश्च तं शेषं परिदाय महात्मने । ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्व्वणः । अतीतानागते विद्वान् कुशलः सर्व्वधर्म्मवित् ॥ २६ ॥ अन्वशासत् स धर्म्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् । तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ॥ २७ ॥ तान् प्रस्थितानभ्यगच्छद्वृषपर्व्वा महामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ॥ २८ ॥ अनुसंसार्य्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च । वृषपर्व्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २९ ॥ नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिर्भ्रातृभिः सार्द्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु । पर्व्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ महाभ्रघनसङ्काशं सलिलोपहितं शुभम् । मणिकाञ्चनरूपस्य शिलानाञ्च समुच्चयम् ॥ ३१ ॥ ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्व्वणा । अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ३२ ॥ उपर्य्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गमांस्ते सुबहून् सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३३ ॥ धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः । अगच्छन् सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३४ ॥ ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् । शाखामृगगणैश्चैव सेवितं

सुमनोरमम् । ३५ ॥ सुरम्यं पद्मसरोयुक्तं सपल्वलमहावनम् । उपत्यकां महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३६ ॥ ततः किम्पुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् । ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्व्वतं गन्धमादनम् ॥ ३७ ॥ विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च । गजसिंहसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ३८ ॥ शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् । ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥३९॥ मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् । विविशुः क्रमशो वीराः शरण्यं शुभकाननम् ॥ ४० ॥ द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः । शृण्वन्तः प्रीतिजननान् वल्गून्मदकलाञ्छुभान् ॥ ४१ ॥ श्रोत्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान् । सर्व्वर्त्तुफलभाराढ्यान् सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलान् ॥ ४२ ॥ पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् । आम्रानाम्रातकान् भव्यान् नारिकेलान् सतिन्दुकान् ॥ ४३ ॥ मुञ्जातकांस्तथाजीरान् दाड़िमान् वीजपूरकान् । पनसान् लकुचान् मोचान् खर्ज्जूरानम्लवेतसान् ॥ ४४ ॥ पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् । विल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीर्व्वदरीस्तथा ॥ ४५ ॥ प्लक्षानुडुम्बरवटानश्वत्थान् क्षीरिकांस्तथा । भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान् ॥ ४६ ॥ इङ्गुदान् करमर्द्दांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् । एतानन्यांश्च विविधान् गन्धमादनसानुषु ॥ ४७ ॥ फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान् स्वादुभिस्तरून् । तथैव चम्पकाशोकान् केतकान् वकुलांस्तथा ॥ ४८ ॥ पुन्नागान् सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान् सकेतकान् । पाटलाः कुटजान् रम्यान् मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४९ ॥ पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा । शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान् हिङ्गुकांस्तथा ॥ ५० ॥ शाल्मलीः किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा । चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ॥ ५१ ॥ कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीव-

जीवकैः। प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः॥ ५२॥ श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान्। सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताज्जलचारिभिः॥ ५३॥ कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः। कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः॥ ५४॥ कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः। कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च॥ ५५॥ एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः। हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः॥ ५६॥ पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः। मञ्जुस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान् कमलाकरान्॥ ५७॥ अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु। तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः॥ ५८॥ शिखण्डिनीभिः सहितान् लतामण्डलकेषु च। मेघतूर्यरवोद्दामदनाकुलितान् भृशम्॥ ५९॥ कृत्वैव केकामधुरं सङ्गीतं मधुरस्वरम्। चित्रान् कलापान् विस्तीर्य सविलासान्मदालसान्॥ ६०॥ मयूरान् ददृशुर्दृष्टान्नृत्यतो वनलालसान्। कांश्चित् प्रियाभिः सहितान् रममाणान् कलापिनः॥ ६१॥ वल्लीलतासङ्कटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा। कांश्चिच्च कुटजानान्तु विटपेषूत्कटानिव॥ ६२॥ कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव। विवरेषु तरूणाञ्च रुचिरं ददृशुश्च ते॥ ६३॥ सिन्धुवारांस्तथोदारान् मन्मथस्येव तोमरान्। सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च॥ ६४॥ कर्णिकारान् विकसितान् कर्णपूरानिवोत्तमान्। तथापश्यन् कुरुवकान् वनराजिषु पुष्पितान्॥ ६५॥ कामवश्योत्सुककरान् कामस्येव शरोत्करान्। तथैव वनराजीनामुदारान्रचितानिव॥ ६६॥ विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव। तथानङ्गशराकारान् सहकारान्मनोरमान्॥ ६७॥ अपश्यन् भ्रमरारावान् मञ्जरीभिर्विराजितान्। हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि॥ ६८॥ लोहितैश्चाञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि। तथैव

वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६९ ॥ तथा शालांस्तमालांश्च पाटलान् बकुलानपि । माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ७० ॥ विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः । कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥ ७१ ॥ सरांसि बहुशः पार्थौ पश्यन्तः शैलसानुषु । पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७२ ॥ एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः । गन्धवन्त्यथ माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ७३ ॥ सरांसि च मनोज्ञानि दृक्षांश्चातिमनोरमान् । विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ल-लोचनाः ॥ ७४ ॥ कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना । सेव्यमाना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ७५ ॥ ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः । अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादन-काननम् ॥ ७६ ॥ वने ह्यस्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा द्रुमाः । लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७७ ॥ भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः । नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु । भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ॥ ७९ ॥ विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः । पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ॥ ८० ॥ स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् । नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तथेमाः काननोत्तमे ॥ ८१ ॥ उपगीयमाना भ्रमरैराजन्ते वनराजयः । पश्य भीम शुभान् देशान् देवाक्रीड़ान् समन्ततः ॥ ८२ ॥ अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर । लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ॥ ८३ ॥ संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु । शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ॥ ८४ ॥ नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु । चकोराः शतपत्राश्च मत्त-कोकिलसारिकाः ॥ ८५ ॥ पत्रिणः पुष्पितानेतान् सम्पतन्ति

महाद्रुमान्। रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः ॥ ८६ ॥ परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः। हरिताहणवर्णानां शाद्वलानां समीपतः ॥ ८७ ॥ सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि। वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ॥ ८८ ॥ भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्रिणः। चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ॥ ८९ ॥ एते वैदूर्य्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः। बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ॥ ९० ॥ नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च। भास्कराभप्रभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः ॥ ९१ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः। क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसन्निभाः ॥ ९२ ॥ धातवो हरितालस्य क्व चहिङ्गुलकस्य च। मनःशिलागुहाश्चैव सन्ध्याभ्रनिकरोपमाः ॥ ९३ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः। शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ९४ ॥ सितासिताभ्रप्रतिमाः बालसूर्य्यसमप्रभाः। एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९५ ॥ गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा। दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किम्पुरुषैः सह ॥ ९६ ॥ गीतानां समतालानां तथा साम्नाञ्च निस्वनः। श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९७ ॥ महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम्। कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेविताम् ॥ ९८ ॥ धातुभिश्च सरिद्भिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ९९ ॥ व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः। उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिन्दम ॥ १०० ॥

वैशम्पायन उवाच। ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम्। नातृप्यन् पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परन्तपाः ॥ १०१ ॥ उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः। आर्ष्टिषेणस्य राजर्षे-

राश्रमं ददृशुस्तदा ॥ १०२ ॥ ततस्ते तिग्मतपसं कृशन्धमनि-
सन्ततम् । पारगं सर्व्वधर्म्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ १०३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि गन्धमादनशोभादर्शनं
नामाष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बि-
षम् । अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्त्तयन् ॥ १ ॥ ततः
कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं
परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ २ ॥ तथैव धौम्यो धर्म्मज्ञः पाण्डवानां
पुरोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३ ॥
अन्वजानात् स धर्म्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कुरूणामृषभं प्राज्ञं
पूजयित्वा महातपाः । सह भ्रातृभिरासीनं पर्य्यपृच्छदनामयम्
॥ ५ ॥ नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्म्मे प्रवर्त्तसे । मातापित्रोश्च ते
वृत्तिः कच्चित् पार्थ न सीदति ॥ ६ ॥ कच्चित्ते गुरवः सर्व्वे वृद्धा
वैद्याश्च पूजिताः । कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्म्मसु ॥७॥
सुकृतं प्रतिकर्त्तुञ्च कच्चिद्धातुञ्च दुष्कृतम् । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ
जानासि न विकत्थसे ॥ ८ ॥ यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति
साधवः । वनेष्वपि वसन् कच्चिद्धर्म्ममेवानुवर्त्तसे ॥ ९ ॥ कच्चि-
द्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्म्मतपःशौचैरार्ज्जवेन
तितिक्षया ॥ १० ॥ पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित् पार्थानुवर्त्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छस्यरिन्दम ॥ ११ ॥ स्वे स्वे किल
कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति
च हसन्ति च ॥ १२ ॥ किन्त्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः सम्प्राप्तव्यं भवि-
ष्यति । किञ्चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३ ॥

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः। यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भगवन्नार्य्यमाहैतद्यथावद्धर्म्मनिश्चयम्। यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥

आर्ष्टिषेण उवाच। अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा। जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६ ॥ कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः। दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किम्पुरुषा नृप ॥ १७ ॥ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च। दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८ ॥ विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः। महोरगगणाश्चैव सुपर्णाद्योरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसन्धिषु। भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानाञ्च निःस्वनः ॥ २० ॥ इहस्थैरेव तत् सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः। न कार्य्या वः कथञ्चित्स्यात्तत्राभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः। विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२ ॥ ईषच्चपलकर्म्माणं मनुष्यमिह भारत। द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २३ ॥ अभ्यतिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर। गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम्। अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५ ॥ अप्सरोभिः परिवृतः समृद्धा नरवाहनः। इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्थं समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम्। प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २७ ॥ देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च। गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८ ॥ उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु। गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥२९॥ एतदेवंविधञ्चित्रमिह तात युधिष्ठिर। प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः

पर्व्वसन्धिषु ॥ ३० ॥ भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च। वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्ज्जुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन। उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च। ततः शस्त्रजितां तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि आर्ष्टिषेणयुधिष्ठिर-संवादे एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

जनमेजय उवाच। आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन् मम पूर्व्वपितामहाः। पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्व्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥ कियन्तं कालमवसन् पर्व्वते गन्धमादने। किञ्च चक्रुर्महावीर्य्याः सर्व्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहार्य्याणि तत्र तेषां महात्मनाम्। वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ३ ॥ विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम्। यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन् हैमवते गिरौ ॥ ४ ॥ न खल्वासीत् पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम। कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ॥ ५ ॥ तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत्। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन। न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः। शासनं सततञ्चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः। भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ७ ॥ शुद्धबाणहतानाञ्च मृगाणां पिशितान्यपि। मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ॥ ८ ॥ एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभ। तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ॥ ९ ॥ शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत। कृत्यकाल उपस्थास्ये इति चोक्त्वा घटोत्कचः ॥ १० ॥

राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो । आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ॥ ११ ॥ अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् । तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ॥ १२ ॥ प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा । आजग्मुः पाण्डवान् द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ॥ १३ ॥ ते तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः । ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम् ॥१४॥ ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् । प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ॥ १५ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् । ततः शैलोत्तमस्याग्रात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ॥१६॥ अवहत् सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ॥ १७ ॥ ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् । सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ॥ १९ ॥ पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ २० ॥ खाण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना । गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ २१ ॥ हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तञ्च गाण्डिवम् । तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलञ्च ते ॥ २२ ॥ अविषह्यमनाधृष्यं शक्रतुल्यबलोपमम् । त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश । ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ॥ २४ ॥ व्यपेतभयसम्मोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम चिरात् प्रभृति मे मनः ॥ २५ ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलपालिता । ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परन्तपः ॥२६॥ नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः । सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारकनकप्रभः ॥ २७ ॥ मनस्वी बलवान् दृप्तो मानी शूरश्च

पाण्डवः। लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ॥ २८ ॥
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः। महात्मा चारु-
सर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ॥ २९ ॥ रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणां-
श्चापि परामृशत्। स केसरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः
॥ ३० ॥ व्यपेतभयसम्मोहः शैलमभ्यपतद्बली। तं मृगेन्द्रमिवा-
यान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ३१ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि बाण-
कार्मुकधारिणम्। द्रौपद्या वर्द्धयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः
॥ ३२ ॥ व्यपेतभयसम्मोहः शैलराजं समाश्रितः। न ग्लानिर्न च
कातर्य्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ ३३ ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं
मातरिश्वनः। तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ॥ ३४ ॥
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः। स किन्नरमहानाग-
मुनिगन्धर्वराक्षसान् ॥ ३५ ॥ हर्षयन् पर्वतस्याग्रमाससाद सु-
महाबलः। ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३६ ॥ काञ्चनैः
स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलंकृतम्। प्राकारेण परिक्षिप्तं सौव-
र्णेन समन्ततः ॥ ३७ ॥ सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा।
शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ॥ ३८ ॥ द्वारतोरण-
निर्व्यूहध्वजसंबाधशोभिना। विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः
समन्ततः ॥ ३९ ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम्।
धनुष्कोटीमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ॥ ४० ॥ पश्यमानः स
खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम्। मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमादन-
सम्भवः ॥ ४१ ॥ सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ। चित्रा
विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्या विविधा-
स्तत्र द्रुमाः परमशोभिनः। रत्नजालपरिक्षिप्तचित्रमाल्यविभू-
षितम् ॥ ४३ ॥ राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः। गदा-
खड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ ४४ ॥ भीमसेनो महा-
बाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः। ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोम-

सर्वशः ॥ ४५ ॥ ततो घोषतमं शङ्खं ध्मात्वा भूतान्यमोहयत् । ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुद्रुवुः ॥ ४६ ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिघनिस्त्रिंशशूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ४७ ॥ प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः । ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वधान् । भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ४९ ॥ अन्तरीक्षगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्जताम् । शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ५० ॥ सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् । गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः । भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसाम् ॥ ५२ ॥ विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ॥ ५३ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव । स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वानाच्छन्महाबाहुर्बलवान् सत्यविक्रमः । अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ॥ ५५ ॥ न मोहं भीमसेने च ददृशुः सर्वराक्षसाः । यक्षा विक्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ॥ ५६ ॥ भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः । उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥ दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना । तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ॥ ५८ ॥ सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः । अदर्शयदधीकारं पौरुषञ्च महाबलः ॥ ५९ ॥ स तान् दृष्ट्वा परावृत्तान् स्मयमान इवाब्रवीत् । एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ॥ ६० ॥ प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्त्तत राक्षसः ॥ ६१ ॥ शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ६२ ॥ वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीम-

सेनः समार्दयत् । अणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ६३ ॥ प्राक्षिपद्भीमसेनाय परिमृज्य महाबलः । विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ॥ ६४ ॥ शरैर्बहुभिरभ्याच्छ-द्भीमसेनः शिलाशितैः । प्रत्यहन्यन्त ते सर्व्वे गदामासाद्य सायकाः ॥ ६५ ॥ न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः । गदायुद्धममा-चारं बुध्यमानः स वीर्य्यवान् ॥ ६६ ॥ ध्वंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ॥ ६७ ॥ तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजहाराथ राक्षसः । सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्वा भीमस्य दक्षिणम् ॥ ६८ ॥ साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि । सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्या-मितपराक्रमः ॥ ६९ ॥ गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्य्याकुले-क्षणः । रुक्मपट्टपिनद्धान्तां शत्रूणां भयवर्द्धिनीम् ॥ ७० ॥ प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्व्वायसीं गदाम् । तरसा चाभि-दुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७१ ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि । प्राक्षिपद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ७२ ॥ भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः । अभिदुद्राव तं हन्तुं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ७३ ॥ सोऽन्तरीक्षमवप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् । प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्द्धनि ॥ ७४ ॥ सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा । हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ७५ ॥ तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् । ददृशुः सर्व्वभूतानि सिंहेनेव गवाम्पतिम् ॥ ७६ ॥ तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि मणिमद्बधो नाम षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरेर्गुहाम्। अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि॥ १॥ धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा। भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन्॥ २॥ द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय समाधाय महारथाः। सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा॥ ३॥ ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः। ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिन्दमाः॥ ४॥ स्फुरतश्च महाकायान् गतसत्त्वांश्च राक्षसान्। महाबलान् महासत्त्वान् भीमसेनेन पातितान्॥५॥ शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्द्धरः। निहत्य समरे सर्वान् दानवान् मघवानिव॥ ६॥ ततस्ते भ्रातरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महारथाः। तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम्॥ ७॥ तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत। लोकपालैर्महाभागै र्दिवं देववरैरिव॥ ८॥ कुवेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान्। भ्राता भ्रातरमासीनमब्रवीत् पृथिवीपतिः॥ ९॥

युधिष्ठिर उवाच। साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम्। नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषा वचः॥ १०॥ राजद्विष्टं न कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः। त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम्॥ ११॥ अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः। कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दति ध्रुवम्। पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम्॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम्। अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन्॥ १३॥ ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः। सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुवेरसदनं प्रति॥ १४॥ ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम्। भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः॥ १५॥ न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ता

शोणिताक्ततनुच्छदाः। प्रकीर्णमूर्द्धजा राजन् यक्षाधिपतिमब्रु-वन् ॥ १६ ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः। राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७ ॥ प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर। एकेन सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः ॥ १८ ॥ प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणाञ्च नराधिप। शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९ ॥ लब्धशेषा वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः। मानुषेण कृतं कर्म्म विधत्स्व यदन-न्तरम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा सुसंक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः। कोप-संरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः। चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥ अथाभ्रघनसङ्काशं गिरिशृङ्गमिवोच्छ्रितम्। रथं सं-योजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥ २३ ॥ तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः। तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४ ॥ शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः। हेषया-मासुरन्योन्यं हेषितैर्विजयावहैः ॥ २५ ॥ स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्। प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महा-द्युतिः ॥ २६ ॥ तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम्। रक्ताक्षा हेमसङ्काशा महाकाया महाबलाः ॥ २७ ॥ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशता वराः। ते जवेन महावेगाः प्लवमाना विहायसा ॥ २८ ॥ गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाम्बरम्। तत् केशरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ॥ २९ ॥ कुबेरञ्च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम्। ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ ३० ॥ कुबेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्रान् महा-रथान्। आत्तकार्म्मुकनिस्त्रिंशान् दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥ देवकार्य्यं चिकीर्षन् स हृदयेन तुतोष ह। ते पक्षिण इवापेतु-र्गिरिशृङ्गं महाजवाः ॥ ३२ ॥ तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुर-

सुराः। ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ३३ ॥ समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः। पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ॥ ३४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित्। अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ॥ ३५ ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम्। स ह्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ विहितश्चित्रपर्य्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः। तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ॥ ३७ ॥ उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः। शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३८ ॥ परिवार्य्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम्। काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ॥ ३९ ॥ पाशखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम्। भीमसेनस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ॥ ४० ॥ आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः। आददानं शितान् बाणान् योद्धुकाममवस्थितम् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः। विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ॥ ४२ ॥ निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं भ्रातृभिः सह। न च मन्युस्त्वया कार्य्यो भीमसेनस्य पाण्डव ॥ ४३ ॥ कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव। व्रीड़ा चात्र न कर्त्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ॥ ४४ ॥ दिष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम्। न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ। कर्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् पुरा ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत। नैतन्मनसि मे तात वर्त्तते कुरुसत्तम ॥ ४६ ॥ यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि। मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ॥ ४७ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि। शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरादस्मि वृकोदर ॥ ४८ ॥ अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा। शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा

निष्कृतिः कृता ॥४९॥ दिष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन। न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना। श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ५१ ॥ इदञ्चाश्चर्य्य-भूतं मे यत् क्रोधात्तस्य धीमतः। तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५२ ॥

धनेश्वर उवाच। देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर। वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः। यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५३ ॥ अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषि-सत्तमम्। उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ५४ ॥ नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम्। तमूर्द्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव सूर्य्यस्याभिमुखे स्थितम् ॥ ५५ ॥ तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम्। राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ॥ ५६ ॥ मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव। न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्द्धनि ॥ ५७ ॥ स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव। मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५८ ॥ धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर। तस्मात् सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५९ ॥ त्वञ्चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्येह दुर्मतिः। तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ६० ॥ सैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रं बलान्वितम्। न शापं प्राप्स्यते घोरं तत्तवाज्ञां करिष्यति ॥ ६१ ॥ एष शापो मया प्राप्तः प्राक् तस्मादृषिसत्तमात्। स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोचितः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि कुवेरदर्शने
एकषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

धनद उवाच। युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः। लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः॥ १॥ धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत। पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन्॥ २॥ धृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित्। क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रशास्ति पृथिवीं चिरम्॥ ३॥ य एवं वर्त्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु। स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम्॥ ४॥ देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम्। सम्प्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह॥ ५॥ यस्तु केवलसंरम्भात् प्रपातं न निरीक्षते। पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्त्तते॥ ६॥ कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति। अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्य्याणामविशेषवित्॥ ७॥ वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति। साहसे वर्त्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम्॥ ८॥ सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः। अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः॥ ९॥ निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ। आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम्॥ १०॥ तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस। अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षाश्च सह किन्नरैः॥ ११॥ मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः। रक्षिष्यन्ति महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः॥ १२॥ साहसादनुसम्प्राप्तः प्रतिषिध्य वृकोदरः। वार्य्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृताम्वर॥ १३॥ अतः परञ्च वो राजन् द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः। उपस्थास्यन्ति वो राजन् रक्षिष्यन्ते च वः सदा॥ १४॥ तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च। आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः॥१५॥ यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः। धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः॥ १६॥ आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः। रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर॥१७॥

अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् । भीमसेनादवरजः फाल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८ ॥ याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसम्पदः । जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ॥१९॥ दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् । एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २० ॥ न मोहात् कुरुते जिष्णुः कर्म्म पाण्डव गर्हितम् । न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २१ ॥ स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः । मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वान्महीपालान् धर्म्मेण वशमानयत् । स शान्तनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना । सम्यक् चासौ महावीर्य्यः कुलधुर्य्येण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितॄन् देवानृषीन् विप्रान् पूजयित्वा महातपाः । सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शान्तनुः प्रपितामहः । स्वर्गजित् शक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥२६॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् । पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः । प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुवेराय वृकोदरः ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् । मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्द्धनः ॥ २९ ॥ स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः । कामान्न परिहास्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति । साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यसि धनञ्जयः ॥ ३१ ॥ एवमुत्तमकर्म्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् । अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ ३२ ॥ तं परिस्तोमसङ्कीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः । यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३३ ॥ पक्षिणामिव निर्घोषः कुवेरसदनं प्रति । बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥

ते जग्मुरूर्ध्वमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः। प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम्। अपाकृष्यन्त शैलाग्रात् धनाधिपतिशासनात् ॥ ३६ ॥ तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता। समरे निहता-स्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३७ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु ताः क्षपाः। सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥३८॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि कुबेरवाक्ये
द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सूर्योदये धौम्यः कृताह्निकमरि-न्दम। आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ तेऽभि-वाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह। ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २ ॥ ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे। प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति। शैलराजो महाराज मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः। पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभिताम् ॥ ५ ॥ एत-दाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च। ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥ ६ ॥ ततश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै द्विजाः। ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः। प्रेतसत्त्वगतिं ह्येनां दक्षिणा-माश्रितो दिशम् ॥ ८ ॥ एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम्। प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सविता राजन् सत्येन प्रतितिष्ठति। अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनी-षिणः ॥ १० ॥ एनं पर्वतराजानं समुद्रञ्च महोदधिम्। आव-

एष नक्षत्री राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११ ॥ उदीचीं दीपय-
न्नेष दिशं तिष्ठति कीर्त्तिमान् । महामेरुर्महाभाग: शिवो ब्रह्म-
विदां गति: ॥ १२ ॥ यस्मिन् ब्रह्मसदश्चैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
प्रजापति: सृजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जङ्गमागमम् ॥ १३ ॥ यानाहु-
र्ब्रह्मण: पुत्रान् मानसान् दक्षसप्तमान् । तेषामपि महाशैल:
शिवं स्थानमनामयम् ॥ १४ ॥ अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेवोद-
यन्ति च । सप्त देवर्षयस्तात वशिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५ ॥ देशं
विरजसं पश्य मेरो: शिखरमुत्तमम् । यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवै:
सह पितामह: ॥ १६ ॥ यमाहु: सर्वभूतानां प्रकृते प्रकृतिं ध्रुवाम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मण: सद-
नात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते । देवापि यं न पश्यन्ति सर्वतेजो-
मयं शुभम् ॥ १८ ॥ अत्यर्कानलदीप्तन्तत् स्थानं विष्णोर्महा-
त्मन: । स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवै: ॥ २९ ॥
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते । यत्र भूतेश्वरस्तात
सर्वप्रकृतिरात्मभू: ॥ ३० ॥ भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाभि-
र्विराजते । नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षय: ॥ ३१ ॥ प्राप्नु-
वन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम । न तं ज्योतींषि सर्वाणि
प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥ ३२ ॥ स्वयंप्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यति-
विराजते । यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ ३३ ॥
परेण तपसा युक्ता भाविता: कर्मभि: शुभै: । योगसिद्धा महा-
त्मानस्तमोमोहविवर्जिता: ॥ ३४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोक-
मायान्ति भारत । स्वयम्भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ ३५ ॥
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् । ईश्वरस्य सदा ह्येतत्
प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्य्याचन्द्रमसौ
ध्रुवम् । प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुत: कुरुनन्दन ॥ ३७ ॥ ज्योतींषि
चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वत: । परियान्ति महाराज गिरि-

राजं प्रदक्षिणम् ॥३८॥ एवं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवानपि। कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽपि प्रदक्षिणम् ॥ ३९ ॥ अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः। उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ ४० ॥ स मेरुमनुवृत्तः सन् पुनर्गच्छति पाण्डव। प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ४१ ॥ स मासं विभजन् काले बहुधा पर्वसन्धिषु। तथैव भगवान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमेष ह्यतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः। भावयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ ४३ ॥ तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयन् जगत्। मार्गमेतमसम्बाधमादित्यः परिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम्। ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति शैशिरः ॥ ४५ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा। तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ४६ ॥ ततः स्वेदक्लमौ तन्द्रीर्ग्लानिञ्च भजते नरान्। प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णञ्च निषेव्यते ॥ ४७ ॥ एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान्। पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ॥४८॥ वृष्टिमारुतसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान्। वर्द्धयन् सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ ४९ ॥ एवमेष चरन् पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः। प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्त्तते ॥ ५० ॥ सन्तता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव। आदायैवन्तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ५१ ॥ विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत। अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि मेरुदर्शने
त्रिषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम्। रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकांक्षतां दर्शनमर्जुनस्य॥ १॥ तान् वीर्य्ययुक्तान् सुविशुद्धसत्त्वांस्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान्। संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्वसङ्घाश्च महर्षयश्च॥ २॥ तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम्। मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम्॥ ३॥ मयूरहंसस्वननादितानि वनानि पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य। शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः॥ ४॥ साक्षात् कुबेरेण कृताश्च तस्मिन्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः। कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन्॥ ५॥ क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान् सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान्। मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः॥ ६॥ अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः सन्ततमभ्रजालैः। तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः॥ ७॥ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाञ्च तथा प्रभावात्। विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहो निशानां पुरुषप्रवीर॥ ८॥ यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः। तस्योदयञ्चास्तमनञ्च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः॥ ९॥ रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते तथोदयञ्चास्तमनञ्च वीराः। समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च॥ १०॥ स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च। सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः॥ ११॥ इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनञ्जयेन। इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः॥ १२॥ दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम्। बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां संवत्सरेणैव समानरूपः॥ १३॥

यदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः। तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम्॥ १४॥ भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी। यत् काम्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः॥ १५॥ तथैव तं चिन्तयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम्। मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम्॥ १६॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने। अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात्॥ १७॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम्। ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः॥१८॥ यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च। तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम्॥ १९॥ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम्॥ २०॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि महर्षिगणादर्शने
चतुःषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः॥ १६४॥

अथ निवातकवचयुद्धपर्व॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं सहसोपयातम्। विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव॥ १॥ स दीप्यमानः सहसान्तरीक्षं प्रकाशयन् मातलिसंगृहीतः। बभौ महोल्केव घनान्तरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा॥ २॥ तमास्थितः संददृशे किरीटी स्रग्वी नवान्याभरणानि बिभ्रत्। धनञ्जयो वज्रधरप्रभावः श्रिया ज्वलन् पर्वतमाजगाम॥ ३॥ स शैलमासाद्य किरीटमाली महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात्। धौम्यस्य पादावभिवाद्य धीमानजातशत्रोस्तदनन्तरञ्च॥ ४॥ वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ माद्री-

सुताभ्यामभिवादितश्च । समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमप्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् । स चापि तान् प्रेक्ष्य किरीटमाली ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पूगान् दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता । तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् । सर्व्वान् यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्दत् पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् । ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्नरदेववर्य्यः शक्रात्मजः शक्ररिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ॥ १० ॥ दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै सुतसोममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सूर्य्याग्निसमप्रभाणाम् ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्व्वं यथावत् कथयाम्बभूव । एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ॥ १२ ॥ तथैव शीलेन समाधिनाथ प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः । संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्म्मा तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवासम् । माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्ज्जुनागमने पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैरवन्दत धनञ्जयः ॥ १ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सर्व्ववादित्रनिस्वनः । बभूव तुमुलः शब्दस्तत्रा-

दीप्ते दिवौकसाम् ॥ २ ॥ रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत। पृथग्व्यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥ तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः। विमानैः सूर्य्यसङ्काशैर्देवराजमरिन्दमम् ॥ ४ ॥ ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम्। मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगामाथ देवराजः पुरन्दरः। आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः। भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास वै चाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः। यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ ८ ॥ धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरम्। भृत्यवत् प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥ आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥ जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम्। हर्षेण महताविष्टः फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥ बभूव परमप्रीतो देवराजञ्च पूजयन्। तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥ उवाच वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः। त्वमिमां पृथिवीं राजन् प्रशासिष्यसि पाण्डव। स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १३ ॥ अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन सर्व्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन्। कृतप्रियश्चास्मि धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम्। शक्रेण य इदं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १६ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः। स जीवेद्धि निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि इन्द्रागमे
षट्पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह सङ्गतः। कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १ ॥ अभिवादयमानं तं मूर्द्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम्। हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव। कथमस्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि पाण्डव। कच्चित् सुराधिपः प्रीतो रुद्रो वास्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥ यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान् वा पिनाकधृक्। यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितश्च ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवांश्च त्वां भगवाञ्छतक्रतुररिन्दम। कृतप्रियस्त्वयास्मीति तस्य ते किं प्रियं कृतम् ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते। यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथानघ ॥ ७ ॥ यच्चापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिन्दम। एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनञ्जय ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच। शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान्। शतक्रतुमहं देवं भगवन्तञ्च शङ्करम् ॥ ९ ॥ विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन। भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ १० ॥ भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः। एकरात्रोषितः कञ्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११ ॥ स मामपृच्छत् कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे। तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम। अपूजयत मां राजन् प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १३ ॥ ततो मामब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत। तपस्यन्नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम्। ततोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५ ॥ द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः। निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १६ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुश्चतुर्थन्तु मासमस्मि स्थितस्तदा।

न च मे हीयते प्राणास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ पञ्चमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते। वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १८ ॥ निघ्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि। संमार्जन् जठरेणोर्वीं विवर्त्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ अनु तस्यापरं भूतं महत् कैरातसंस्थितम्। धनुर्वाणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २० ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी। अताड़यं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ युगपत्तं किरातस्तु विकृष्य बलवद्धनुः। अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्राजन् मम पूर्वपरिग्रहः। मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताड़ितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निशितैर्वाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव। स धनुष्मान् महाकायस्ततो मामभ्यभाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः। तञ्चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दीप्तमुखैर्यन्त्रितैरनुमन्त्रितैः। प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २६ ॥ तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा। तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताड़यम् ॥ २७ ॥ पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत। अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ १७ ॥ अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः। एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्तत मां युधि ॥ २८ ॥ यदाभिभवितुं वाणैर्न च शक्नोमि तं रणे। ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९ ॥ न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत्। तस्मिन् प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३० ॥ भूय एव महाराज सविशेषमहन्ततः। अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१ ॥ स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोल्वणम्। शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाहमभ्ययाम् ॥ ३२ ॥ जग्रास प्रसभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप। तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं ॥३३॥

ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्व्वतः सोपचीयते। उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्द्धत ॥ ३४ ॥ ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा। क्षणेन हि दिशः खञ्च सर्व्वतो हि विदीपितम् ॥ ३५ ॥ तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत्। ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन् भयं मां महदाविशत् ॥ ३६ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी। सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥३७॥ हतेष्वस्त्रेषु सर्व्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च। मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्त्तत ॥ ३८ ॥ व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समागतैः। अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीम् ॥ ३९ ॥ ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत। सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४० ॥ एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः। दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४१ ॥ हित्वा किरातरूपञ्च भगवान् त्रिदशेश्वरः। स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४२ ॥ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः। उमासहायो व्यालश्च्वहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४३ ॥ स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम्। शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परन्तप ॥ ४४ ॥ ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ। प्रादान्ममैव भगवान् धारयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते। मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ॥ ४६ ॥ अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम्। ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ॥ ४७ ॥ प्रणम्य मनसा शर्व्वं ततो वचनमाददे। भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ॥ ४८ ॥ अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित्। ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४९ ॥ रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव। प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ५० ॥ उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं

सनातनम् न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथञ्चन ॥ ५१ ॥ जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् । पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं स्यात्धनञ्जय ॥ ५२ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् । तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ॥ ५३ ॥ मूर्त्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे । उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्त्तनम् ॥ ५४ ॥ दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः । अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् । प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिरसंवादे सप्तषष्ठ्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अर्जुन उवाच । ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत । प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १ ॥ व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः । अपश्यन्तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २ ॥ तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् । भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३ ॥ स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः । दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः । द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः । अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६ ॥ अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात् पुण्यः समीरणः । पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्नपि सपत्नहन् ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च । शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन् समीपतः ॥ ८ ॥ वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः । स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९ ॥

गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च। पुरस्ताद्देवदेवस्य जगु-
र्गीतानि सर्व्वशः ॥ १० ॥ मरुताञ्च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन्।
महेन्द्रानुचरा ये च ये च सद्मनिवासिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्
हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः। शचीसहायस्तत्रायात् सह सर्व्वै-
स्तदामरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कुवेरो नरवाहनः।
दर्शयामास मां राजन्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३ ॥ दक्षिणस्यां
दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम्। वरुणं देवराजञ्च यथास्थान-
मवस्थितम् ॥ १४ ॥ ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्षभ।
सव्यसाचिन्निरीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५ ॥ सुरकार्य्यार्थ-
सिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शङ्करम्। अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति
समन्ततः ॥ १६ ॥ ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान्।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवद्विभो ॥ १७ ॥ गृही-
तास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत। अथ देवा ययुः सर्व्वे यथा-
गतमरिन्दम ॥ १८ ॥ मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम्।
उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया ॥ १९ ॥ पुरैवा-
गमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनञ्जय। अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये
भरतर्षभ ॥ २० ॥ त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत्।
तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१ ॥ भूयश्चैव च
तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम्। स्वर्गं त्ववश्यं गन्तव्यं त्वया शत्रु-
निसूदन ॥ २२ ॥ मातलिर्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति।
विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनाञ्च महात्मनाम् ॥ २३ ॥ ततोऽह-
मब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम। आचार्य्यं वरयेयं त्वामस्त्रार्थं
त्रिदशेश्वर ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच। क्रूरकर्म्मास्त्रवित्तात भविष्यसि परन्तप। यदर्थ-
मस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५ ॥ ततोऽहमब्रुव-
न्नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन्। मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्र-

प्रतिघातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबु-
धाधिप। लोकांश्चास्त्रजितान् पश्चाल्लभेयं सुरपुङ्गव ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच। परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय।
ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २८ ॥ शिक्ष मे भवनं गत्वा
सर्वाण्यस्त्राणि भारत। वायोरग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात् समरु-
द्गणात् ॥ २९ ॥ साध्यं पैतामहञ्चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम्। वैष्ण-
वानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ मद्गतानि च
जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्वह। एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवा-
न्तरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम्।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३२ ॥ लोकपालेषु
यातेषु मामुवाचाथ मातलिः। द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो
महाद्युते ॥ ३३ ॥ संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्य्यमनन्तरम्।
पश्य पुण्यकृतांल्लोकान् सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः
सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत। इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरि-
मामन्त्र्य शैशिरम् ॥ ३५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथो-
त्तमम्। चोदयामास स हयान् मनोमारुतरंहसः ॥ ३६ ॥
मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः। अवैक्षत च मे वक्त्रं
स्थितस्याथ स सारथिः ॥ ३७ ॥ तथा भ्रान्ते रथे राजन् विस्मित-
श्चेदमब्रवीत्। अत्यद्भुतमिदं त्वद्य विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥
यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्न चलितः पदम्। देवराजोऽपि
हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ॥ ३९ ॥ विचलन् प्रथमोत्पाते
हयानां भरतर्षभ। त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह
॥ ४० ॥ अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे। इत्युक्त्वाकाश-
माविश्य मातलिर्विबुधालयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्
विमानानि च भारत। स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्द्ध्वमाचक्रमे
ततः ॥ ४२ ॥ ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम। ततः

कामगमाल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्व्वाप्सरसा-
श्चैव प्रभावममितौजसाम् । नन्दनादीनि देवानां वनान्युपवनानि
च ॥ ४४ ॥ दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः । ततः
शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४५ ॥ दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै-
रत्नैश्च समलङ्कृताम् । न तत्र सूर्य्यस्तपति न शीतोष्णे न च
क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप । न तत्र
शोको दैन्यं वा दौर्ब्बल्यञ्चोपलक्ष्यते ॥ ४७ ॥ दिवौकसां महा-
राज न ग्लानिररिमर्द्दन । न क्रोधलोभौ तत्रासां सुरादीनां
विशाम्पते ॥ ४८ ॥ नित्यं तुष्टाश्च ते राजन् प्राणिनः सुरवेश्मनि ।
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यश्च
विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः । शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धी
जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभू-
षिता । मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमान-
गामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽम्बरे । ततोऽपश्यं वसून् रुद्रान्
साध्यांश्च समरुद्गणान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव तान्
सर्व्वान् प्रत्यपूजयम् । ते मां वीर्य्येण यशसा तेजसा च बलेन
च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च । प्रविश्य
तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्व्वपूजिताम् ॥ ५४ ॥ देवराजं सहस्राक्ष-
मुपातिष्ठं कृताञ्जलिः । ददावर्द्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददता-
म्वरः ॥ ५५ ॥ बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः । तत्राहं
देवगन्धर्व्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे
शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोश्च वै पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्
सखा ॥ ५७ ॥ स च गान्धर्व्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ।
तत्रावसमहं राजन् गृहीतास्त्रः सुपूजितः ॥ ५८ ॥ सुखं शक्रस्य
भवने सर्व्वकामसमन्वितः । शृण्वन् वै गीतशब्दञ्च तूर्य्यशब्दञ्च
पुष्कलम् ॥ ५९ ॥ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ ।

तत् सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ॥ ६० ॥ अत्यर्थं प्रतिपत्त्याऽहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः। ततोऽतुष्यत् सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ॥ ६१ ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि। कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ॥ ६२ ॥ संस्पृश्य मूर्द्धि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत्। न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ॥ ६३ ॥ किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः। अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ ६४ ॥ अथाब्रवीत् पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः। अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ६५ ॥ अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः। ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ६६ ॥ अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च। पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ॥ ६७ ॥ प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिञ्च धनञ्जय। प्रायश्चित्तञ्च वेत्थ त्वं प्रतिघातञ्च सर्वशः ॥ ६८ ॥ तव गुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परन्तप। प्रतिजानीष्व तं कर्त्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ६९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं वचः। विषह्यं यन्मया कर्त्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ७० ॥ ततो मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् बलवृत्रहा। नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ७१ ॥ निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः। समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ७२ ॥ तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः। तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः। हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ ७४ ॥ बबन्ध चैव मे मूर्द्धि किरीटमिदमुत्तमम्। स्वरूपसदृशञ्चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ ७५ ॥ अभेद्यं कवचञ्चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम्। अजरां ज्यामिमाञ्चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ७६ ॥ ततः प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता। येनाजयद्देवपतिर्बलिं

वैरोचनिं पुरा ॥ ७७ ॥ ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः । मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशाम्पते ॥ ७८ ॥ दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किङ्करिष्यसि फाल्गुन । तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ७९ ॥ निवातकवचानान्तु प्रस्थितं मां बधैषिणम् । निबोधत महाभागाः शिवञ्चाशास्त मेऽनघाः ॥८०॥ तुष्टवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरन्दरम् । रथेनानेन मघवान् जितवान् शम्बरं युधि ॥ ८१ ॥ नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि । बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ॥ ८२ ॥ रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि । त्वमप्यनेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ॥ ८३ ॥ विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान् वशी । अयञ्च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ॥ ८४ ॥ अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना । प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः । सशङ्खी कवची वाणी प्रगृहीतशरासनः । दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः । अपश्यमुदधिं भीममपाम्पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥ फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः । ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते वल्गन्त इव पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ॥ ३ ॥ मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः । शङ्खानाञ्च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ॥ ४ ॥ दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ।

तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ॥ ५ ॥ वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत्। तमुदीक्ष्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ॥ ६ ॥ अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात्। तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तन्तु समाश्रित्य प्राद्रवद्रथयोगवित्। त्रासयन्रथघोषेण तत् पुरं समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ रथघोषन्तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ९ ॥ सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः। तथासिशूलपरशुगदामुषलपाणयः ॥१०॥ ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः। संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ ११ ॥ ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम्। पुरमाश्रित्य प्राधमन्तं शनैरहम् ॥ १२ ॥ स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत्। वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३ ॥ ततो निवातकवचाः सर्व एव स्वलंकृताः। दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४ ॥ आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुषलैरपि। पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः। प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन् सहस्रशः ॥ १६ ॥ ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान् हयान्। प्राचोदयत् समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम्। नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥ ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः। विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यवादयन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः। आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २० ॥ ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन्। विमुञ्चन्तः शितान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तेषाञ्च मम भारत। आवर्त्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २२ ॥ ततो देवर्षय-

चैव दानवर्षिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महा-
मृधे ॥ २३ ॥ ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः । अस्तुवन्
मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि निवातकवचवधे
एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

अर्जुन उवाच । ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १ ॥ आच्छाद्य रथ-
पन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः । आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षै-
रवाकिरन् ॥ २ ॥ ततोऽपरे महावीर्य्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३ ॥ तच्छूलवर्षं
सुमहत् गदाशक्तिसमाकुलम् । अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्म-
द्रथोपरि ॥ ४ ॥ अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । शित-
शस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ ॥ तानहं विविधै-
र्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः । गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे
॥ ६ ॥ ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः । ततो
मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७ ॥ मार्गान् बहु-
विधांस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः । सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त
दितेः सुतान् ॥ ८ ॥ शतंशतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ९ ॥ तेषाञ्चरण-
पातेन रथनेमिस्वनेन च । मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशो-
ऽसुराः ॥ १० ॥ गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरासनाः । हत-
सारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरङ्गमैः ॥ ११ ॥ ते दिशो विदिशः सर्वे
प्रतिरुध्य प्रहारिणः । अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं
मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातलेर्वीर्य्यमपश्यं परमाद्भुतम् । अश्वां-
स्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १३ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्रै-

रश्मैस्तानसुरान्रणे। चिच्छेद सायुधान्सञ्ज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन्। प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १५ ॥ वध्यमानास्ततस्तेऽस्तु हयैस्तेन रथेन च। अगमन् प्रक्षयं केचिन्न्यवर्त्तन्त तथापरे ॥ १६ ॥ स्पर्द्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे। शरवर्षैः शरार्त्तं मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः। व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः। अपीडयन्मां सहिताः शक्तिशूलासिवृष्टिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम्। दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ २० ॥ ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः। अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिदम् ॥ २१ ॥ छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः। प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२ ॥ गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः। निष्पतन्ति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३ ॥ तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव। अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४ ॥ वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः। शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात् पर्यवारयन् ॥ २५ ॥ शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्रविघातिभिः। ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६ ॥ तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम्। प्रावृषीवाभिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभृताम् ॥ २७ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः। मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ २८ ॥ शतधा भिन्नदेहास्ते तीक्ष्णप्रहरणौजसः। ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचवधे सप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽश्मवर्षं सुमहत् प्रादुरासीत् समन्ततः ।
नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीड़यत् ॥ १ ॥ तदहं वज्र-
सङ्काशैर्महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः । अचूर्णयं वेगवद्भिः शरजालैर्महा-
हवे ॥ २ ॥ चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत । तत्राश्म-
चूर्णान्यपतन् पावकप्रकरा इव ॥ ३ ॥ ततोऽश्मवर्षे विहते जल-
वर्षं महत्तरम् । धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥४॥
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्य्याः सहस्रशः । आवृण्वन् सर्व्वतो
व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५ ॥ धाराणाञ्च निपातेन वायो-
र्विस्फूर्जितेन च । गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥६॥
धारा दिवि च सम्बद्धा वसुधायाञ्च सर्व्वशः । व्यामोहयन्त मां
तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७ ॥ तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं
विशोषणम् । दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८ ॥
हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते । मुमुचुर्दानवा माया-
मग्निं वायुञ्च भारत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण
सर्व्वशः । शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १० ॥ तस्यां
प्रतिहतायान्ते दानवा युद्धदुर्म्मदाः । प्राकुर्व्वन् विविधां मायां
यौगपद्येन भारत ॥ ११ ॥ ततो वर्षं प्रादुरभूत् सुमहल्लोमहर्ष-
णम् । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२ ॥
सा तु मायामयी वृष्टिः पीड़यामास मां युधि । अथ घोरं तम-
स्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरेण
परुषेण च । तुरगा विमुखाश्चासन् प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥१४॥
हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि । असकृच्चाह मां भीतः
क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ माञ्च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन् विगत-
चेतसि । स च मां विगतज्ञानः सन्त्रस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
सुराणामसुराणाञ्च संग्रामः सुमहानभूत् । अमृतार्थं पुरा पार्थ
स च दृष्टो मयानघ ॥ १७ ॥ शम्बरस्य बधे घोरः संग्रामः सुमहा-

नभूत्। सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम्॥ १८॥ तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया। वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टञ्चापि सुदारुणम्। बलमल्लादयोश्चापि तथान्येषाञ्च पाण्डव॥ १९॥ एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्य्युपासिताः। न चापि विगतग्लानो भूतपूर्व्वोऽस्मि पाण्डव॥ २०॥ पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम्। न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात्॥ २१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्थाप्यात्मानमात्मना। मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत्॥ २२॥ अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम्। अस्त्राणाञ्च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च॥ २३॥ अद्यास्त्रमायया तेषां मायामेतां सुदारुणाम्। विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव॥२४॥ एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप। मोहनीं सर्व्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसाम्॥ २५॥ पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरोत्तमाः। पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः॥२६॥ पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः। अवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति॥ २७॥ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः। व्यचरत् स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे॥ २८॥ ततः पर्य्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि। तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम्॥ २९॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके। नापश्यं सहसा सर्व्वान् दानवान् मायया वृतान्॥३०॥

इति आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि मायाद्वन्द्वे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १७१॥

अर्जुन उवाच। अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया। अदृश्येनास्त्रवीर्य्येण तानप्यहमयोधयम्॥ १॥ गाण्डीवमुक्ता

विशिखाः सव्यसाचिप्रचोदिताः । अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र तत्र स्म तेऽभवन् ॥ २ ॥ ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि । संहृत्य मायां सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ॥ ३ ॥ व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने । अपश्यं दानवांस्तत्र हतान्शतसहस्रशः ॥ ४ ॥ विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च । कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५ ॥ हयानां नान्तरं ह्यासीत् पदाद्विचलितुं पदम् । उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरीक्षगमास्ततः ॥ ६ ॥ ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् । अदृश्या ह्यभ्यवर्त्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८ ॥ विनिगृह्य हरीनश्वान्रथञ्च मम युध्यतः । सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९ ॥ पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः । स देशो यत्र वर्त्ताम गुहेव समपद्यत ॥१०॥ पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः । अगच्छं परमामार्त्तिं मातलिस्तदलचयत् ॥ ११ ॥ लचयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् । अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२ ॥ ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदेरयम् । देवराजस्य दयितं भीममस्त्रं नराधिप ॥ १३ ॥ अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च । अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशितान् शरान् ॥१४॥ ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् । ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५ ॥ ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः । इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन् पृथिवीतले ॥ १६ ॥ अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः । अनुप्रविश्य तान् वाणाः प्राहिण्वन् यमसादनम् ॥ १७ ॥ हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८ ॥ न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः । मम चादृश्यत

तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ ततो मां प्रहसन्राजन् मातलिः प्रत्यभाषत । नैतदर्ज्जुन देवेषु त्वयि वीर्य्यं यदीक्ष्यते ॥ २० ॥ हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्व्वशः । प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन् यथा शरदि सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातलिना सार्द्धमहन्तत् पुरमभ्ययाम् । त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥ तान् दृष्ट्वा दशसाहस्रान् मयूरसदृशान् हयान् । रथञ्च रवि-सङ्काशं प्राद्रवन् गणशः स्त्रियः ॥ २३ ॥ ताभिराभरणैः शब्द-स्त्रासिताभिः समीरितः । शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभू-त्तदा ॥ २४ ॥ वित्रस्ता दैत्यनार्य्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् । बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५ ॥ तदद्भुताकार-महं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् । विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कस्माद्देवा नावासयन्त्युत । पुर-न्दरपुराद्धीदं विशिष्टमुपलक्षये ॥ २७ ॥

मातलिरुवाच । आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् । ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८ ॥ तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् । इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति चोदितः । विधत्तां भगवानन्तमात्मनो हितकाम्यया ॥ ३० ॥ तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत । भवितान्तस्त्वमप्येषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१ ॥ तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव । न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२ ॥ कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत । एषामन्त-करः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३ ॥ दानवानां विनाशाय महास्त्राणां परमं बलम् । ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदु-त्तमम् ॥ ३४ ॥

अर्ज़ुन उवाच। ततः प्रमाथ्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान्। पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसद्म तत्॥ ३५॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचवधे द्विसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १७२॥

अर्जुन उवाच। निवर्त्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम्। पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम्॥ १॥ रत्नद्रुममयश्चित्रैः सुस्वरैश्च पतत्त्रिभिः। पौलोमैः कालकञ्जैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम्॥ २॥ गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम्। सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम्॥ ३॥ द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतम्। तथा पतत्त्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः॥ ४॥ असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुषलायुधैः। चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम्॥ ५॥ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम्। अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽद्भुतम्॥ ६॥

मातलिरुवाच। पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यं वर्षसहस्रन्ते चेरतुः परमं तपः॥ ७॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्। अगृह्णीतां वरन्ते तु सुतानामल्पदुःखिताम्॥ ८॥ अवध्यताञ्च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः। पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभम्॥ ९॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि। महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः॥ १०॥ सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्। ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम्॥ ११॥ तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम्। पौलोमाध्युषितं वीर कालकञ्जैश्च दानवैः॥ १२॥ हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत्। रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः॥ १३॥ त एते मुदिता राजन्नवध्याः सर्वदैवतैः। निवसन्त्यत्र

राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा । एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान् दुरासदान् । वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । सुरासुरैरवध्यन्तदहं ज्ञात्वा विशाम्पते । अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत् पुरमञ्जसा । त्रिदशेशद्विषो यावत् क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ॥ १६ ॥ न कथञ्चिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः । उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ॥ १७ ॥ रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः । ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ॥ १८ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः । ततो नालीकनाराचैर्भल्लैः शक्त्यृष्टितोमरैः ॥ १९ ॥ प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः । तदहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ॥ २० ॥ शस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्याबलमुपाश्रितः । व्यमोहयञ्च तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ॥ २१ ॥ तेऽन्योन्यमभिसम्मूढाः पातयन्ति स्म दानवाः । तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २२ ॥ शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्न्यहनं शतसङ्घशः । ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत् पुनः ॥ २३ ॥ समुत्पेतुः खनगरान्मायामास्थाय दानवीम् । ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनन्दन ॥ २४ ॥ मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् । तत् पुरं खेचरं दिव्यं कामगं सूर्य्यसप्रभम् ॥ २५ ॥ दैतेयैर्वरदानेन धार्य्यते स्म यथासुखम् । अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्द्ध्वं प्रतिष्ठते ॥ २६ ॥ पुनस्तिर्य्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति । अमरावतिसङ्काशं तत् पुरं कामगं महत् ॥ २७ ॥ अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं परन्तप । ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ॥ २८ ॥ न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत् पुरं पुरुषर्षभ । विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ॥ २९ ॥ महीमभ्यपतद्राजन् प्रभग्नं पुरमासुरम् । ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्र-

वेगैरयस्मयः ॥ ३० ॥ पर्य्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः । ततो मातलिरारुह्य पुरस्तान्निपतन्निव ॥ ३१ ॥ महीमवातरत् क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा । ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ॥ ३२ ॥ युयुत्सूनां मया सार्द्धं पर्य्यवर्त्तन्त भारत । तान्यहं निशितैर्वाणैर्व्यधमङ्गार्द्धराजितैः ॥ ३३ ॥ ते युद्धे संन्यवर्त्तन्त समुद्रस्य यथोर्म्मयः । नेमे शक्या मनुष्येण युद्धेनेति प्रचिन्त्य तत् ॥ ३४ ॥ ततोऽहमानुपूर्व्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् । ततस्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ॥३५॥ अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नन्दिव्यकैरिव । रथमार्गान् विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः ॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः । विचित्रमुकुटापीड़ा विचित्रकवचध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः । अहन्तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रचुदितैरणे ॥ ३८ ॥ नाशक्नुवं पीड़यितुं ते तु मां प्रत्यपीड़यन् । तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ॥ ३९ ॥ व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम । ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतो रणे ॥ ४० ॥ स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समचोदयम् । यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्व्वामित्रविनाशनम् ॥ ४१ ॥ ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् । त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्द्धजम् ॥ ४२ ॥ लेलिहानैर्महानागैः कृतचौड़ममित्रहन् । विभीस्ततस्तदस्त्रन्तु घोरं रौद्रं सनातनम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ । नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्व्वायामिततेजसे ॥४४॥ मुक्तवान् दानवेन्द्राणामभावाय परन्तप । मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन् रूपाण्यासन् सहस्रशः ॥ ४५ ॥ मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणाञ्च विशाम्पते । ऋक्षाणां महिषाणाञ्च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानाञ्च वानराणाञ्च सङ्घशः । ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ॥ ४७ ॥ शालावृकाणां प्रेतानां

भुजगानाञ्च सर्वशः । श्येनानां गरुड़ानाञ्च चमराणां तथैव च ॥ ४८ ॥ वृकाणां पर्वतानाञ्च समुद्राणां तथैव च । देवानाञ्च ऋषीणाञ्च गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४९ ॥ गुह्यकानाञ्च संग्रामे नैऋतानां तथैव च । झषाणां गजनक्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ५० ॥ मीनवाजिमरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् । तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ५१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा । सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ५२ ॥ त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः । अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसास्थिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्ष्णं बध्यमानास्ते दानवा नाशमागताः । अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ॥ ५४ ॥ अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैरपि निवर्हणैः । व्यहनं दानवान् सर्वान् मुहूर्त्तेनैव भारत ॥ ५५ ॥ गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान् गतासून्नभसश्च्युतान् । दृष्ट्वाहं प्रणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५६ ॥ तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूषितान् । निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५७ ॥ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् । दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५८ ॥ उवाच वचनञ्चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः । सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत् साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न ह्येतत् संयुगे कर्त्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः । सुरासुरैरबध्यं हि पुरमेतत् खगं महत् ॥ ६० ॥ त्वया विमथितं वीर स्ववीर्य्यतपसो बलात् । विध्वस्ते खपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च ॥ ६१ ॥ विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः । प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य्य इव दुःखिताः ॥ ६२ ॥ पेतुः पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन् शोचमाना महीतले । रुदन्त्यो दीनकण्ठास्ता निनदन्त्यो हतेश्वराः ॥ ६३ ॥ उरांसि परिनिघ्नन्त्यो विस्रस्तस्रग्विभूषणाः । तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःख-

दैत्यसमाहतम् ॥ ६४ ॥ न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम्। गन्धर्व्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ॥ ६५ ॥ शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत् पुरम्। मान्तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्म्माणमाहवात्। हिरण्यपुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥ निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम्। मम कर्म्म च देवेन्द्रं मातलिर्व्विस्तरेण तत् ॥ ६८ ॥ सर्व्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते। हिरण्यपुरघातञ्च मायानाञ्च निवारणम् ॥ ६९ ॥ निवातकवचानाञ्च वधं संख्ये महौजसाम्। तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ ७० ॥ मरुद्भिः सहितः श्रीमान् साधुसाध्वित्यथाब्रवीत्। ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अब्रवीद्विबुधैः सार्द्धमिदं सुमधुरं वचः। अतिदेवासुरं कर्म्म कृतमेव त्वया रणे ॥ ७२ ॥ गुर्व्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून् घ्नता मम। एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनञ्जय ॥ ७३ ॥ असंमूढेन चास्त्राणां कर्त्तव्यं प्रतिपादनम्। अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ॥ ७४ ॥ सयक्षासुरगन्धर्व्वैः सपक्षिगणपन्नगैः। वसुधाञ्चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम्। पालयिष्यति धर्म्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि हिरण्यपुरदैत्यबधे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्ज्जुन उवाच। ततो मामतिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम्। देवराजो विश्रान्तिदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत। न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह

राजभिः । संग्रामस्यास्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः । अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजञ्चैव हिरण्मयीम् ॥ ४ ॥ देवदत्तञ्च मे शङ्खं पुनः प्रादा-न्महारवम् । दिव्यञ्चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५ ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र सुख-मस्म्युषितो नृप । इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७ ॥ ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह । समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८ ॥ एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत । उषितानि मया राजन् स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९ ॥ ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् । गन्धमादनपादस्य पर्वतस्यास्य मूर्द्धनि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या धनञ्जयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत । दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११ ॥ दिष्ट्या च भगवान् स्थाणुर्देव्या सह परन्तप । साक्षाद्दृष्टः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२ ॥ दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ । दिष्ट्या वर्द्धामहे पार्थ दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३ ॥ अद्य कृत्स्नां महीं देवीं विजितां पुरमालिनीम् । मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४ ॥ इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं दिव्यानि भारत । यैस्तथावीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । श्वः प्रभाते भवान् द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः । निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनञ्जयः । भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने
चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः । उत्थायावश्यकार्य्याणि कृतवान् भ्रातृभिः सह ॥१॥ ततः सञ्चोदयामास सोऽर्जुनं मातृनन्दनम् । दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥२॥ ततो धनञ्जयो राजन् देवैर्दत्तानि पाण्डवः । अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः । गिरिकूवरपादाक्षं शुभवेणुत्रिवेणुमत् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनञ्जयः । दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ॥५॥ धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं सवारिजम् । शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्या महाभुजः ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे । अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ॥ ७ ॥ समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा　क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ॥ ८ ॥ शैलाश्चापि व्यदीर्य्यन्त न ववौ च समीरणः । न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ॥ ९ ॥ न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथञ्चन । अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ॥ १० ॥ पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्य्यवारयन् । वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ॥ ११ ॥ दह्यमानास्तदास्त्रैस्ते याचन्ति स्म धनञ्जयम् । ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे । देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ॥ १३ ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः । खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः । भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५ ॥ ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः । अभितः पाण्डवांस्तै-रथचक्रे समन्ततः ॥ १६ ॥ जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः । ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः। आगम्याह वचः पार्थ अवणीयमिदं नृप ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत। नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथञ्चन ॥१९॥ अधिष्ठाने न चानार्त्तः प्रयुञ्जीत कदाचन। प्रयोगेषु महान् दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धनञ्जय यथागमम्। बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव। भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २२ ॥ अजातशत्रो त्वञ्चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे। योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्द्दने ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। निवार्य्याथ ततः पार्थं सर्व्वे देवा यथागतम्। जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २४ ॥ तेषु सर्व्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः। तस्मिन्नेव वने हृष्टास्तऊषुः सह कृष्णया ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि अस्त्रदर्शने पञ्चसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

अथ आजगरपर्व्व।

जनमेजय उवाच। तस्मिन् कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः। अतः परं किमकुर्व्वन्त पार्थाः समेत्य शूरेण धनञ्जयेन ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः। तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये धनेश्वराक्रीड़गता विजह्रुः ॥ २ ॥ वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन् क्रीड़ाश्च नानाद्रुमसन्निबद्धाः। चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः सोऽस्त्रेषु यत्तः

सततं किरीटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः। न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राजञ्छिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४ ॥ समेत्य पार्थेन यथैकरात्रमूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः। पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी जिष्णुर्यु राजानमुपोपविश्य। यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकान्तमास्थाय हितं प्रियञ्च ॥ ६ ॥ तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां चिकीर्षमाणास्त्वदनुप्रियञ्च। ततो न गच्छाम वनान्यपास्य सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७ ॥ एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः। तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ ॥ तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का विहाय मानं विचरन् वनानि। समीपवासेन विलोभितास्ते ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९ ॥ संवत्सरं तन्न विहृत्य गूढं नराधमं तं सुखमुद्धरेम। निर्य्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायानुचरैर्वृताय ततो महीमावह धर्मराज। स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११ ॥ कीर्त्तिस्तु ते भारत पुण्यगन्धा नश्येद्धि लोकेषु चराचरेषु। तत् प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां शक्यं महत् प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२ ॥ इदन्तु शक्यं सततं नरेन्द्र प्राप्तं त्वया यल्लभसे कुबेरात्। कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३ ॥ तेजस्तवोग्रं न सहेत राजन् समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः। न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता। तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेववर्य्य ॥ १५ ॥ त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः। तथैव चाहं नरदेववर्य्य यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे। त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान् समेत्य ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा तेषाञ्च धर्मस्य सुतो वरिष्ठः । प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः । आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ॥ १७ ॥ यथागतं मार्गमवेक्षमाणाः पुनर्गिरिञ्चैव निरीक्षमाणाः । ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्य्यम ॥ १८ ॥ समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भिर्जित्वा सपत्नान् प्रतिलभ्य राज्यम् । शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा द्रष्टा तवास्मीति मतिश्चकार ॥ १९ ॥ वृतश्च सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् । उवाह चैतान् गणशस्तथैव घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २० ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमना महर्षिः पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् । स लोमशः प्रीतमना जगाम दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१ ॥ तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि । महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि लोमशगमने षट्सप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं दिशाङ्गजैः किन्नरपक्षिभिश्च । सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १ ॥ ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः कैलासमालोक्य महान् बभूव । कुवेरकान्तं भरतर्षभाणां महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् पर्वतसन्निरोधान् गोष्ठान् दरीणां गिरिसेतुमालाः । बहून् प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तथैव चान्यानि महावनानि मृगद्विजानेकनिषेवितानि । आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीतास्ते धन्विनः

खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४ ॥ वनानि रम्याणि नदीः सरांसि गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि । एते निवासाः सततं बभूवुर्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५ ॥ ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् । आसेदुरत्यर्थमनोरमन्ते तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्व्वणस्तु ॥ ६ ॥ समेत्य राज्ञा वृषपर्व्वणा ते प्रत्यर्च्चितास्तेन च वीतमोहाः । शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं गिरौ यथावद्वृषपर्व्वणस्ते ॥ ७ ॥ सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे । अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८ ॥ ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा नारायणस्थानगताः समग्राः । कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९ ॥ तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः पाण्डोः सुताः सर्व्वनरप्रधानाः । ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १० ॥ ततः क्रमेणोपययुर्न्नृवीरा यथागतेनैव पथा समग्राः । विहृत्य मासं सुखिनो बदर्य्यां किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११ ॥ चीनांस्तुषारान् दरदांश्च सर्व्वान् देशान् कुलिन्दस्य च भूरिरत्नान् । अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं पुरं सुबाहोर्ददृशुर्न्नृवीराः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा च तान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् प्राप्तान् सुबाहुर्विषये समग्रान् । प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा तञ्चाभ्यनन्दन् वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३ ॥ समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्व्वैः । सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च पौरोगवैर्य्यैश्च महानसस्थाः ॥ १४ ॥ सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं सूतान् समादाय रथांश्च सर्व्वान् । घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५ ॥ तस्मिन् गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ । विशाखयूपं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६ ॥ वराहनानामृगपक्षिजुष्टं महावनं चैत्ररथप्रकाशम् । शिवेन पार्था मृगयाप्रधानाः संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ १७ ॥ ततोऽससादा-

तिबलं भुजङ्गं सुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् । वृकोदरः पर्वतकन्दरायां विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८ ॥ द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः । अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९ ॥ ते द्वादशं वर्षमथोपयातं वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः । तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशाच्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २० ॥ ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । सरस्वतीमेत्य निवासकामाः सरस्वतो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीक्ष्य तान् द्वैतवने निविष्टान् निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः । तपोदमाचारसमाधियुक्तास्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२ ॥ प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च तथा बदर्यः खदिराः शिरीषाः । बिल्वेङ्गुदाः पीलुसमीकरीराः सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३ ॥ तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्तामगारभूतामिव देवतानाम् । सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि पुनर्द्वैतवनप्रवेशे सप्तसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

— —

जनमेजय उवाच । कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः । भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥ पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः । नलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥ तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनम् । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् । प्राप्तानामाश्रमं राजन् राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ यदृच्छया धनु-

एवमेवं व्रजन्नेव भीमसेनो वृकोदरः । ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५ ॥ स ददर्श शुभान् देशान् गिरेर्हिमवतस्तदा । देवर्षि-सिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६ ॥ चकोरैश्चापचक्रैश्च पक्षि-भिर्जीवजीवकैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितम् ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः । उपेतान् बहुल-च्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८ ॥ स सम्पश्यन् गिरिनदीर्वैदूर्य-मणिसन्निभैः । सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९ ॥ वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः । हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १० ॥ मृगयां परिधावन् स समेषु मरु-धन्वसु । विध्यन्मृगान्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११ ॥ भीम-सेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् । निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ॥ १२ ॥ मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः । विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥ स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः । सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन् महाबलः ॥ १४ ॥ वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च । पृथिव्याश्च प्रदेशान् वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५ ॥ पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः । प्रक्षिपन् पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ॥ १६ ॥ वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः । आस्फोटयन् क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १७ ॥ चिरमभ्यद्ददर्पस्तु भीमसेनो वने तदा । गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १८ ॥ भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् । क्वचित् प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ॥ १९ ॥ मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः । स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ॥ २० ॥ पद्भ्यामपि समापेदे भीमसेनो महा-बलः । स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नर्दति चाद्भुतान् ॥ २१ ॥ त्रासयन् सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः । ततो भीमस्य शब्देन

भीताः सर्पा गुहाश्रयाः ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तस्तु वेगेन जगामाशु-द्रुतं शनैः । ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् । गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम् । चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २५ ॥ गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता । दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किणी मुहुः ॥ २६ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् । निश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् । जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २८ ॥ तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा । संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दशनागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् । तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः । विस्फुरन् शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३१ ॥ नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः । गृहीतो व्यजहात् सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे । न चैनमशकद्वीरः कथञ्चित् प्रतिबाधितुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीमस्याजगरग्रहणे
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशङ्गतः । चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥ उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग । कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २ ॥ पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३ ॥ सिंहाः केश-
रिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा । समागताश्च बहुशो निह-
ताश्च मया युधि ॥ ४ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥ किन्नु विद्याबलं
किन्नु वरदानमथो तव । उद्योगमपि कुर्व्वाणो वशगोऽस्मि कृत-
स्त्वया ॥ ६ ॥ असत्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारि-
णम् । भोगेन महता गृह्य समन्तात् पर्य्यवेष्टयत् ॥ ८ ॥ निगृ-
ह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा । विमुच्यास्य भुजौ पीना-
विदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्ष्यो महा-
भुज । दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्पत्वमरिन्दम । तथावश्यं मया ख्याप्यं
तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तो ह्यहं कोपा-
न्महर्षिणाम् । शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्व्वं तत् कथयामि ते
॥ १२ ॥ नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तन्ते श्रोत्रमागतः । तवैव
पूर्व्वपूर्व्वेषामायोर्व्वंशधरः सुतः ॥ १३ ॥ सोऽहं शापादगस्त्यस्य
ब्राह्मणानवमन्य च । इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥
त्वाञ्चेदवध्यं दायादमतीव प्रियदर्शनम् । अहमद्योपयोक्ष्यामि
विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥ न हि मे मुच्यते कश्चित् कथञ्चित्
ग्रहणं गतः । गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥
नासि केवलसर्पेण तिर्य्यग्योनिषु वर्त्तता । गृहीतः कौरवश्रेष्ठ
वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्-
द्रुतम् । कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ स
मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः । मोक्षस्ते भविता राजन्
कस्माच्चित् कालपर्य्ययात् ॥ १९ ॥ ततोऽस्मि पतितो भूमौ न

च मामजहात् स्मृतिः। स्मरामि हि पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा॥ २०॥ यस्तु ते व्याहृतान् प्रश्नान् प्रतिब्रूयाद्विभागवित्। स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः॥ २१॥ गृहीतस्य त्वया राजन् प्राणिनोऽपि बलीयसः। सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति॥ २२॥ इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम्। मयि सञ्जातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः॥२३॥ सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ। सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते॥ २४॥ तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम्। न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये॥ २५॥ यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः। आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः॥ २६॥ दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति। दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः॥ २७॥ पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम्। इमामवस्थां सम्प्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम्॥ २८॥ किन्तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम्। यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातॄन् राज्यपरिच्युतान्॥ २९॥ हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससङ्कुलः। मां समुद्वीक्षमाणास्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः॥ ३०॥ विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः। धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना॥ ३१॥ अथवा नार्जुनो धीमान् विषादमुपयास्यति। सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः॥ ३२॥ समर्थः स महाबाहुरेकोऽपि सुमहाबलः। देवराजमपि स्थानात् प्रच्यावयितुमञ्जसा॥ ३३॥ किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम्। विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम्॥ ३४॥ मातरञ्चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम्। यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः॥ ३५॥ तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजङ्गम। अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः॥ ३६॥ नकुलः सह-

देवश्च यमौ च गुरुवर्त्तिनौ। महाकुलबलसंयुक्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७ ॥ भविष्यतां निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्य्यपराक्रमौ। मद्विनाशात् परिद्यूनाविति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३८ ॥ एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः। भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः। अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥ दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता। दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य च ॥ ४१ ॥ एकपक्षाक्षिचरणा वर्त्तिका घोरदर्शना। रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभास्वरा ॥ ४२ ॥ प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः। अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३ ॥ पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति शंसति। मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४ ॥ हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्त्तते। सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥ धर्म्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयम्। द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥ शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम्। स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृप ॥ ४७ ॥ द्रौपद्या रक्षणं कार्य्यमित्युवाच धनञ्जयम्। नकुलं सहदेवञ्च व्यादिदेश द्विजान् प्रति ॥ ४८ ॥ स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात् प्रभुः। मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९ ॥ स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान्। ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५० ॥ ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च। पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१ ॥ धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः। ऊरुवातविनिर्भग्ना द्रुमा व्यावर्त्तिताः पथि ॥ ५२ ॥ स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे। रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥ ५३ ॥ इरिणे

निर्जने देशे कण्टकिद्रुमसंकुले। अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे। गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने
एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

वैशम्पायन उवाच। युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम्। दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान्। कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २ ॥ स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम्। कथयामास तत् सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच। अयमार्य्य महासत्त्वो भक्ष्यार्थं मां गृहीतवान्। नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमितविक्रमः। वयमाहारमन्यन्ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच। आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः। गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥ व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत्। स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वञ्चापि विषये मम ॥ ७ ॥ चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव। नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान् यदि। सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ किमर्थञ्च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम। किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजङ्गम। किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ १० ॥

सर्प उवाच। नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ।

प्रथित: पञ्चम: सोमादायो: पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥ क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च। त्रैलोक्यैश्वर्य्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेन च ॥ १२ ॥ तदैश्वर्य्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा। सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्य्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान्। इमामगस्त्येन दशामानीत: पृथिवीपते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात् प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव। तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मन: ॥ १५ ॥ षष्ठे काले ममाहार: प्राप्तोऽयमनुजस्तव। नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६ ॥ प्रश्नानुच्चरितानांश्च व्याहरिष्यसि चेन्मम। अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वच:। अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्त्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥ वेद्यस्य ब्राह्मणेनेह तद्भवान् वेत्ति केवलम्। सर्पराज तत: श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वच: ॥ १९ ॥

सर्प उवाच। ब्राह्मण: को भवेद्राजन् वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर। ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यन्तपो घृणा। दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृति: ॥ २१ ॥ वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दु:खमसुखञ्च यत्। यत्र गत्वा न शोचन्ति भवत: किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच। चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चैव हि। शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर। वेद्यं यच्चात्र निर्दु:खमसुखञ्च नराधिप। ताभ्यां हीनं पदञ्चान्यन्नतदस्तीति लक्षये ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते। न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मण: ॥ २५ ॥

यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत् सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ यत् पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च । ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २७ ॥ एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते । यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥ एवं वै सुख-दुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् । एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः । वृथा जातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते । सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वा-स्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः । वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणञ्च समं नृणाम् ॥ ३२ ॥ इदमार्षं प्रमाणञ्च ये यजामह इत्यपि । तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥ प्राङ्नाभि-वर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । तदास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य्य उच्यते ॥ ३४ ॥ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते । तस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥ कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते । सङ्करस्तत्र नागेन्द्र बलवान् प्रसमीक्षितः ॥ ३६ ॥ यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्त-मिष्यते । तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥ ३७ ॥

सर्प उवाच । श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर । भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अजगरयुधिष्ठिरसंवादे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्व्वतः कर्म्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच । पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु
दृश्यते । अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच । दानञ्च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्य्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ ॥ कस्माच्चिद्दान-
योगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते । सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं
विशिष्यते ॥ ५ ॥ एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते । अहिंसा
दृश्यते गुर्व्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६ ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् कार्य्या-
पेक्षमनन्तरम् । यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्म्मणाञ्च फलं
ध्रुवम् । अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८ ॥

सर्प उवाच । तिस्रो वै गतयो राजन् परिदिष्टाः स्वक-
र्म्मभिः । मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्य्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९ ॥ तत्र
वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः । अहिंसार्थसमायुक्तैः
कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो
भवेत् । तिर्य्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११ ॥ काम-
क्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः । मनुष्यत्वात् परिभ्रष्ट-
स्तिर्य्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२ ॥ तिर्य्यग्योन्याः पृथग्भावो मनु-
ष्यार्थे विधीयते । गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥१३॥
सोऽयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्य्यवान् । नित्ये महति
चात्मानमवस्थापयते द्विजः ॥ १४ ॥ जातो जातश्च बलवान् भुङ्क्ते
चात्मा स देहवान् । फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥१५॥

युधिष्ठिर उवाच । शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्पं यथातथम् ॥ १६ ॥ किं न गृह्णाति विषयान् युगपत्त्वं महामते। एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७ ॥

सर्प उवाच। यदात्मद्रव्यमायुष्मन् देहसंश्रयणान्वितम्। करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानञ्चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ। तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९ ॥ मनसा तात पर्य्येति क्रमशो विषयानिमान्। विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २० ॥ तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते। तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१ ॥ स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः। बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावराम् ॥ २२ ॥ बुद्धेरुत्तरकालाच्च वेदना दृश्यते बुधैः। एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम्। एतदध्यात्मविदुषां परं कार्य्यं विधीयते ॥ २४ ॥

सर्प उवाच। बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते। तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५ ॥ बुद्धिरुत्पद्यते कार्य्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि। बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ॥ २६ ॥ एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्य्यदन्तरम्। त्वमप्यत्राभिसम्बुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव। विदितं वेदितव्यन्ते कस्मात् समनुपृच्छसि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत् स्वर्गवासिनम्। एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच। सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम्। वर्त्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ३० ॥ सोऽहमैश्वर्य्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर। पतितः प्रतिसम्बुद्धस्त्वान्तु सम्बो-

यथातथ्यम् ॥ ३१ ॥ कृतं कार्य्यं महाराज त्वया मम परन्तप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया सम्भाष्य साधुना ॥ ३२ ॥ अहं
हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः
सन् कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षस-
पन्नगाः । करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४ ॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते । तस्य तेजो हराम्याशु
तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह
शिबिकां मम । स मामपनयो राजन् भ्रंशयामास वै श्रियः
॥ ३६ ॥ तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः । अग-
स्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७ ॥ ततस्तस्मा-
द्विमानाग्र्यात् प्रच्युतश्च्युतलक्षणः । प्रपतन् बुबुधेऽऽत्मानं व्याली-
भूतमधोमुखम् ॥ ३८ ॥ अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवे-
दिति । प्रमादात् सम्प्रमूढस्य भगवन् क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ततः
स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्म्मराजः
शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४० ॥ अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च
नराधिप । फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् । ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च
येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२ ॥ सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म्म-
नित्यता । साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३ ॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः । स्वस्ति तेऽस्तु महा-
राज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो
नृपः । दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५ ॥ युधि-
ष्ठिरोऽपि धर्म्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सङ्गतः । धौम्येन सहितः
श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥ ततो द्विजेभ्यः सर्व्वेभ्यः समे-
तेभ्यो यथातथम् । कथयामास तत्सर्वं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः

॥ ४७ ॥ तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः । आसन् सुव्रीड़िता राजन् द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितैषया । मैवमित्यब्रुवन् भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९ ॥ पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् । हर्षमाहारयाञ्चक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीमसोचने
एकाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्चाजगरपर्व ॥ १८१ ॥

अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः । तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १ ॥ छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः । प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः । अपेतार्कप्रभाजाला सविद्युद्विमलप्रभा ॥ ३ ॥ विरूढशस्पा धरणी मत्तदंशसरीसृपा । बभूव पयसा सिक्ता शान्ता सर्वमनोरमा ॥ ४ ॥ न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते । समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि च ॥ ५ ॥ क्षुब्धतोया महावेगा श्वसमाना इवाशुगाः । सिन्धवः शोभयाञ्चक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६ ॥ नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः । वृष्टिभिश्चाद्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७ ॥ स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह । मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता । अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९ ॥ क्रौञ्चहंससमाकीर्णा शरत् प्रमुदिताभवत् । रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १० ॥ विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।

मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ दृश्यन्ते शान्तरजसः सदा जलदशीतलाः । ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः । नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३ ॥ आकाश-नीकाशतटां तीरवानीरसंकुलाम् । बभूव चरतां हर्षः पुण्य-तीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् । पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५ ॥ तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ स्म शारदी । तत्रैव वसता-मासीत् कार्त्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वै-स्तापसैः सह पाण्डवाः । तत् सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्त-मम् ॥ १७ ॥ तमिस्राभ्युदये तस्मिन् धौम्येन सह पाण्डवाः । सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि काम्यकप्रत्यागमने द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरो-गमाः । कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १ ॥ तत-स्तान् परिविश्वस्तान् वसतः पाण्डुनन्दनान् । ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ २ ॥ अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा । स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३ ॥ विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः । सदा हि दर्शना-कांक्षी श्रेयोऽन्वेषी च वो हरिः ॥ ४ ॥ बहुवत्सरजीवी च मार्क-ण्डेयो महातपाः । स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान् समेष्यति ॥ ५ ॥ तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः । शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनाम्बरः ॥ ६ ॥ मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्य-

भामया। उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान्॥ ७॥ अवतीर्य्य रथात् कृष्णो धर्मराजं यथाविधि। ववन्दे मुदितो धीमान् भीमञ्च बलिनाम्वरम्॥ ८॥ पूजयामास धौम्यं स यमाभ्यामभिवादितः। परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्य्यसान्त्वयत्॥ ९॥ स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम्। पर्य्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिन्दमः॥ १०॥ तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे पाण्डवानां प्रियां भार्य्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया॥ ११॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्य्याः सपुरोहिताः। आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः॥ १२॥ कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान् धनञ्जयेनासुरतर्जनेन। बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा समेत्य साक्षाद्भगवान् गुहेन॥ १३॥ ततः समस्तानि किरीटमाली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय। उक्त्वा यथावत् पुनरन्वपृच्छत् कथं सुभद्रा च स चाभिमन्युः॥ १४॥ स पूजयित्वा मधुहा यथावत् पार्थञ्च कृष्णाञ्च पुरोहितञ्च। उवाच राजानमभिप्रशंसन् युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य॥ १५॥ धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभात्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन्। सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं जितस्त्वयायञ्च परश्च लोकः॥ १६॥ अधीतमग्रे चरता व्रतानि सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम्। क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः॥ १७॥ न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति कामान्न किञ्चित् कुरुषे नरेन्द्र। न चार्थलोभात् प्रजहासि धर्मं तस्मात् प्रभावादसि धर्मराजः॥ १८॥ दानञ्च सत्यञ्च तपश्च राजन् श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च। अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते॥ १९॥ यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां कृष्णां सभायामवशामपश्यत्। अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं सहेत तत् पाण्डव कस्त्वदन्यः॥ २०॥ असंशयं सर्वसमृद्धकामः क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक्। इमे वयं निग्रहणे

कुरूणां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१ ॥ धौम्यश्च भीमश्च युधिष्ठिरश्च यमौ च कृष्णा च दशार्हसिंहः। उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्त्ता महितः सुहृद्भिः। दिष्ट्या समग्रासि धनञ्जयेन समागतेत्येवमुवाच कृष्ण ॥ २३ ॥ कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानास्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः। सद्भिः सदैवाचरितं सुहृद्भिश्चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४ ॥ राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च। न यज्ञसेनस्य न मातुलानां गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५॥ आनर्त्तमेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः। तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥२६॥ यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं प्रयोक्तुमार्य्या च यथैव कुन्ती। तेष्वप्रमादेन तथा करोति तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७ ॥ यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्योर्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः। तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८ ॥ गदासिचर्मग्रहणेषु शूरानस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने। सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्रीस्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९ ॥ स चापि सम्यक् प्रणिधाय शिक्षां शस्त्राणि चैषां विधिवत् प्रदाय। तवात्मजानाञ्च तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३० ॥ यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि। एकैकमेषामनुयान्ति तत्र रथाश्वयानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१ ॥ अथाब्रवीद्धर्मराजन्तु कृष्णो दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च। एते निदेशं तव पालयन्तस्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२ ॥ आवर्त्ततां कार्मुकवेगवाता बलायुधप्रग्रहणा मधूनाम्। सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३३ ॥ प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः पापकृताम्वरिष्ठः। सहानुबन्धः

ससुहृद्गणस्य भौमस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३४ ॥ कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन् यथा कृतस्ते समयः सभायाम्। त्वद्बाहु-योधैस्तु हतारियोधं प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५ ॥ व्यपेत-मन्युर्व्यपनीतपाप्मा विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम्। ततः प्रसिद्धं प्रथमं विशोकः प्रपत्स्यसे नागपुरं सुराष्ट्रम् ॥ ३६ ॥ तत-स्तदाज्ञाय मतं महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन। प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव पाण्डवानां भवान् गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः। कालोदये तच्च ततश्च भूयः कर्त्ता भवान् कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३८ ॥ यथा-प्रतिज्ञं विहृतश्च कालः सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु। अज्ञात-चर्य्यां विधिवत् समाप्य भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९ ॥ एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः। स-दानधर्माः सजनाः सदाराः सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥४०॥

वैशम्पायन उवाच। तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत। अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ॥ ४१ ॥ प्रत्य-दृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः। अजरश्चामरश्चैव रूपौ-दार्य्यगुणान्वितः ॥ ४२ ॥ व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात् पञ्च-विंशकः। तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ॥ ४३ ॥ आनर्चु-र्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः। तमर्चितं सुविश्वस्तमासीन-मृषिसत्तमम्। ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानाञ्च केशवः ॥ ४४ ॥

कृष्ण उवाच। शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः। द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४५ ॥ पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान् सनातनान्। राज्ञां स्त्रीणामृषीणाञ्च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः। आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७ ॥ तमप्यथ

महात्मानं सर्व्वे ते पुरुषर्षभाः । पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थु-
र्मनीषिणः ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।
मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९ ॥ उवाच चैनं
कालज्ञः स्मयन्निव सनातनः । ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु
विवक्षितम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्ताः
क्षणाश्चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः । मध्यन्दिने यथादित्यं प्रेक्ष-
न्तस्तं महामुनिम् ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महा-
मुनिम् । कथासञ्जननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥
भवान् दैवतदैत्यानामृषीणाञ्च महात्मनाम् । राजर्षीणाञ्च सर्व्वेषां
चरितज्ञः पुरातनः ॥ ५४ ॥ सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः
काङ्क्षितश्चिरम् । अयञ्च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ५५ ॥
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् । धार्त्तराष्ट्रांश्च
दुर्वृत्तानृद्धतः प्रेक्ष्य सर्व्वशः ॥ ५६ ॥ कर्म्मणः पुरुषः कर्त्ता शुभ-
स्याप्यशुभस्य वा । स फलं तदुपाश्नाति कथं कर्त्ता स्विदीश्वरः
॥ ५७ ॥ कुतो वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदाम्वर । इह वा
कृतमन्वेति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ५८ ॥ देही च देहं सन्त्यज्य
मृग्यमाणः शुभाशुभैः । कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम
॥ ५९ ॥ ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम् । क्व च
कर्म्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ६० ॥

मार्कण्डेय उवाच । त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदताम्वर ।
विदितं वेदितव्यन्ते स्थित्यर्थं त्वन्तु पृच्छसि । अत्र ते कथयि-
ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ६१ ॥ यथेहामुत्र च नरः सुख-
दुःखमुपाश्नुते । निर्म्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम्
॥ ६२ ॥ ससर्ज धर्म्मतन्त्राणि पूर्व्वोत्पन्नः प्रजापतिः । अमोघ-

धृतसङ्कल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम । सर्वे देवैः समं यान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ॥ ६४ ॥ ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः । स्वच्छन्दमरणाश्चासन् नराः स्वच्छन्दजीविनः ॥ ६५ ॥ अल्पबाधा निरातङ्काः सिद्धार्था निरुपद्रवाः । द्रष्टारो देवसङ्घानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः । आसन् वर्षसहस्रीयास्तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ ६७ ॥ ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः । कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ ६८ ॥ लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः । अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्निरयगामिनः ॥ ६९ ॥ संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः । मोघेष्टा मोघसङ्कल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ॥ ७० ॥ सर्वाभिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः । अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ ७१ ॥ दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः । भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ॥ ७२ ॥ नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः । जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति । क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ॥ ७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु । अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ॥ ७५ ॥ शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं महत् । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ॥ ७६ ॥ सम्भवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः । तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं तदा ॥ ७७ ॥ फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाथ जायते । कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ॥ ७८ ॥ अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः । एषा तावदबुद्धीनां

गतिरुक्ता युधिष्ठिर ॥ ७९ ॥ अतः परं ज्ञानवतां निबोध गति-
मुत्तमाम् । मनुष्यास्तप्ततपसः सर्व्वागमपरायणाः ॥ ८० ॥ स्थिर-
व्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः । सुशीलाः शुक्लजातीयाः
क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ॥ ८१ ॥ शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः
शुभलक्षणाः । जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ॥८२॥
अल्पाबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः । च्यवन्तं जायमानञ्च
गर्भस्थञ्चैव सर्व्वशः ॥ ८३ ॥ स्वमात्मानं परञ्चैव बुध्यन्ते ज्ञान-
चक्षुषा । ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ ८४ ॥ कर्म्म-
भूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् । किञ्चिद्दैवाद्धठात्
किञ्चित् किञ्चिदेव स्वकर्म्मभिः ॥ ८५ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा राजन्
मा तेऽस्त्वन्या विचारणा । इमामत्रोपमाञ्चापि निबोध वदतां-
वर ॥ ८६ ॥ मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर । इह वै
कस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह । इह चामुत्र चैकस्य नामु-
त्रैकस्य नो इह ॥ ८७ ॥ धनानि येषां विपुलानि सन्ति नित्यं
रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः । तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको नासौ सदा
देहसुखे रतानाम् ॥ ८८ ॥ ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्याय-
शीला जरयन्ति देहान् । जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्तेषा-
मसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ८९ ॥ ये धर्म्ममेव प्रथमं चरन्ति धर्म्मेण
लब्ध्वा च धनानि काले । दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते तेषामय-
ञ्चैव परश्च लोकः ॥ ९० ॥ ये नैव विद्यां न तपो न दानं न
चापि मूढाः प्रजने यतन्ति । न चानुगच्छन्ति सुखानुभोगां-
स्तेषामयं नैव परश्च लोकः ॥ ९१ ॥ सर्व्वं भवन्तस्त्वतिवीर्य्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः । लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः स्व-
धीतविद्याः सुरकार्य्यहेतोः ॥ ९२ ॥ कृत्वैव कर्म्माणि महान्ति
शूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः । देवानृषीन् प्रेतगणांश्च सर्व्वान्
सन्तर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ९३ ॥ स्वर्गं परं पुण्यकृतां

निवासं क्रमेण सम्प्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः। मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि मार्कण्डेयकथायां त्र्यशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

वैशम्पायन उवाच। मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा। माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १ ॥ एवमुक्तः स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः। उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच। हैहयानां कुलकरो राजा परपुरञ्जयः। कुमारो रूपसम्पन्नो मृगयां व्यचरद्बली ॥ ३ ॥ चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते। कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ४ ॥ स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम्। व्यथितः कर्म तत् कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम्। राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपतिः ॥ ६ ॥ तेषाञ्च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा। तञ्चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः। कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ ८ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा। तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं नियतव्रतम् ॥ ९ ॥ तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत्। ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ॥ १० ॥ त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः। तानब्रवीत् स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ॥ ११ ॥ क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम्। ते तु तत् सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ॥ १२ ॥ नापश्यन् तमृषिं

तत्र गतास्तन्ते समागताः। अन्वेषमाणाः सव्रीड़ाः स्वप्नवन्नष्टचेतनाः ॥ १३ ॥ तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताच्र्यः परपुरञ्जयः। स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्व्वो विनाशितः ॥ १४ ॥ पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः । ते च दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ॥ १५ ॥ महदाश्चर्य्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते। मृतो ह्ययमनुपानीतः कथं जीवितमाप्नवान् ॥ १६ ॥ किमेतत्तपसो वीर्य्यं येनायं जीवितः पुनः। श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १७ ॥ स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः। कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमासतः ॥ १८ ॥ सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्म्महे मनः। स्वधर्म्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे। नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २० ॥ अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च। संभोज्य शेषमश्नीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २१ ॥ शान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः। पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥ तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः। एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ॥ २३ ॥ गच्छध्वं सहिताः सर्व्वे न पापाद्भयमस्ति वः। एवमस्त्विति ते सर्व्वे प्रतिपूज्य महामुनिम्। स्वदेशमगमन् हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि ब्राह्मणमाहात्म्यकथने चतुरशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

——

मार्कण्डेय उवाच। भूय एव महाभाग्यं ब्राह्मणानां निबोध मे। वैण्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम्। भूयोऽर्थं नानुरुध्यत् स

धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २ ॥ स विचिन्त्य महातेजा वनमेवाभ्यरोचयत्। धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ प्राप्यतामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम्। अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तं भार्य्या प्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुवर्त्तती। वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ॥ ५ ॥ स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थितो धनम्। तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६ ॥ भृत्यान् सुतान् संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम्। एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ७ ॥

अत्रिरुवाच। कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना। वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८ ॥ किन्त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः। यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ९ ॥ तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम्। मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥ गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव। गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतञ्चार्थसञ्चयम् ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः। गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १२ ॥ वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः।

अत्रिरुवाच। राजन् धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः। स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित्। तमब्रवीदृषिः क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १३ ॥

गौतम उवाच। मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता। अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः। अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अत्रिरुवाच। अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः। त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानन्तवास्ति ह ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । जानामि नाहं मुह्यामि त्वमेवात्र विमुह्यसे । स्वार्थी त्वं दर्शनप्रेप्सू राजानं जनसंसदि ॥ १६ ॥ न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् । बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ । ये तत्र यज्ञे संदृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथन्त्विमौ । प्रवेशः केन दत्तोऽयमुभयोर्वैन्यसंसदि ॥ १८ ॥ उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्य्येण धिष्ठितौ । ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ॥ १९ ॥ विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् । अथाब्रवीत् सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ॥ २० ॥

गौतम उवाच । आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः । वैन्यं विधातेत्याहात्रिरत्र नौ संशयो महान् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम् । सनत्कुमारं धर्म्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥२२॥ स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः । प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥२३॥

सनत्कुमार उवाच । ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रञ्च ब्रह्मणा सह । संयुक्तौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २४ ॥ राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च । स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः । य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥२६॥ पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः । स्वर्णेता सहजिद्बभ्रुरिति राजाभिधीयते ॥ २७ ॥ सत्ययोनिः पुराविच्च सत्यधर्मप्रवर्त्तकः । अधर्माद्दृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥२८॥ आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा । तथैव नृपतिर्भूमावधर्मान्नुदते भृशम् ॥ २९ ॥ ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् । उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महात्मनः । तमत्रिमब्रवीत् प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३१ ॥ यस्मात् पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः । सर्वदेवैश्च विप्रर्षे सम्मितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३२ ॥ तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च । दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलङ्कृतम् ॥ ३३ ॥ दश कोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश । एतद्ददानि विप्रर्षे सर्वज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३४ ॥ तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्याभिसत्कृतः । प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३५ ॥ प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् । तपः समभिसन्धाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्यकथने पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्जय । पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १ ॥

तार्क्ष्य उवाच । किन्नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् । आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि कृत्स्नं त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २ ॥ कथं वाग्निं जुहुयां पूजये वा कस्मिन् काले केन धर्मो न नश्येत् । एतत् सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा लोकान् विरजाः सञ्चरेयम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् । तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितञ्च सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४ ॥

सरस्वत्युवाच । यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः । स वै पारं देवलोकस्य गत्वा सहामरैः

प्राप्नुयात् प्रीतिवीयम्म् ॥ ५ ॥ तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः । अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६ ॥ तासां तीरेष्वासते पुण्यभाजो महीयमाना पृथगप्सरोभिः । सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७ ॥ परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति दत्त्वानडुहं सूर्यलोकं व्रजन्ति । वासो दत्त्वा चान्द्रमसन्तु लोकं दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८ ॥ धेनुं दत्त्वा सुप्रभां सुप्रदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीञ्च । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावद्वर्षाण्याश्नुते देवलोके ॥ ९ ॥ अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् । धुरन्धरं बलवन्तं युवानं प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥ १० ॥ ददाति यो वै कपिलां सचेलां कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः । तैस्तैर्गुणैः कामदुहाच भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ ११ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावत् फलं भवति गोप्रदाने । पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलञ्च सर्व-मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२ ॥ सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयैः । धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३ ॥ स्वकर्मभिर्मानवं संनिरुद्धं तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् । महार्णवे नौरिव वातयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४ ॥ यो ब्रह्मदेयान्तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति दानं विधिना च यश्च स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ १५ ॥ यः सप्तवर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य हव्यं त्वग्नौ नियतः साधुशीलः । सप्तावरान् सप्तपूर्वान् पुनाति पितामहानात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६ ॥

तार्क्ष्य उवाच । किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे । त्वयानुशिष्टोऽद्य भवेय विद्वान् यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १७ ॥

सरस्वत्युवाच । न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणिर्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् । बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ १८ ॥ नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्यान्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि । अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥ क्षमाश्च ये जुह्वति श्रद्दधानाः सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च । गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं पश्यन्ति देवं परमञ्चापि सत्यम् ॥ २० ॥

तार्क्ष्य उवाच । क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् । प्रज्ञाञ्च देवीं सुभगे विमृश्य पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच । अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय । त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ २२ ॥

तार्क्ष्य उवाच । न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति विभ्राजसेऽत्यतिमात्रं यथा श्रीः । रूपञ्च ते दिव्यमनन्तकान्ति प्रज्ञाञ्च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ २३ ॥

सरस्वत्युवाच । श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति । तैरेव चाहं सम्प्रवृद्धा भवामि चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ २४ ॥ यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा । दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तथैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २५ ॥

तार्क्ष्य उवाच । इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते मुनयः सम्प्रतीताः । आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २६ ॥ साङ्ख्या योगाः परमं यं विदन्ति परं पुराणं तमहं न वेद्मि ।

सरस्वत्युवाच । तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेभ्यः

प्रथितं पुराणम् । स्वाध्यायवन्तो व्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीत-
शोका विमुक्ताः ॥ २७ ॥ तस्याश्च मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्र-
शाखो विपुलो विभाति । तस्य मूलात् सरितः प्रस्रवन्ति मधू-
दकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८ ॥ शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति
सिकताशयाः । धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्द्दमाः ॥ २९ ॥
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । ईजिरे क्रतुभिः
श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादे
षड़शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेय
मुवाच ह । कथयस्वेति चरितं मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रताप-
वान् । बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २ ॥ ओजसा
तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः । अतिचक्राम पितरं मनुः
स्वञ्च पितामहम् ॥ ३ ॥ ऊर्द्धबाहुर्विशालायां बदर्य्यां स नरा-
धिपः । एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अवाक्-
शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् । सोऽतप्यत तपो घोरं
वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरं जटा-
धरम् । चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन्
क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम । मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं
त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्ब्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशे-
षतः । आस्वदन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८ ॥
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः । त्रातुमर्हसि कर्त्तास्मि
कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९ ॥ स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरि-

श्रुतः। मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १० ॥
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः। अलिञ्जरे प्राक्षि-
पत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभे ॥ ११ ॥ स तत्र ववृधे राजन् मत्स्यः
परमसत्कृतः। पुत्रवत् स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२ ॥
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत्। अलिञ्जरे यथा
चैव नासौ समभवत् किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुन-
रेवाभ्यभाषत। भगवन् साधु मेऽद्यान्यत् स्थानं सम्प्रतिपादय
॥ १४ ॥ उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान् मनुः। तं
मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राक्षिप-
च्चापि मनुः परपुरञ्जय। अथावर्द्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्
बहून् ॥ १६ ॥ द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम्।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७ ॥ विचेष्टितुञ्च
कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशाम्पते। मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुन-
रेवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मां भगवन् साधो समुद्रमहिषीं
प्रियाम्। गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥
निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता। वृद्धिर्हि परमा
प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ॥ २० ॥ एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनय-
द्भगवान् वशी। नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ २१ ॥
स तत्र ववृधे मत्स्यः कञ्चित्कालमरिन्दम। ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा
मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वा-
च्चेष्टितुं प्रभो। समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३ ॥
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम्। समुद्रमनयत्
पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनो-
र्नयतस्तदा। आसीद्यथेष्टहार्य्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २५ ॥
यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा। तत एनमिदं
वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि कृता रक्षा त्वया

भवाँ विशेषतः। प्राप्तकालन्तु यत्कार्य्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २७ ॥ अचिराद्भगवन् भौममिदं स्थावरजङ्गमम्। सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८ ॥ संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः। तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९ ॥ त्रसानां स्थावराणाञ्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति। तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ३० ॥ नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटारका। तत्र सप्तर्षिभिः सार्द्धमारुहेथा महामुने ॥ ३१ ॥ वीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि द्विजैः पुरा। तस्यामारोपयेर्नौवि सुसङ्गुप्तानि भागशः ॥ ३२ ॥ नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनप्रिय। आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३ ॥ एवमेतत्त्वया कार्य्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम्। ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्त्तुं मया विना ॥ ३४ ॥ नाभिशङ्क्यमिदञ्चापि वचनं मे त्वया विभो। एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ॥ ३५ ॥ जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम्। ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ॥ ३६ ॥ वीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा। नौकया शुभया वीर महोर्म्मिणमरिन्दम ॥ ३७ ॥ चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते। स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ३८ ॥ शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम। तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ॥ ३९ ॥ शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम्। वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्द्धनि ॥ ४० ॥ मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिन् शृङ्गे न्यवेशयत्। संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ४१ ॥ वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि। स च तांस्तारयन्नावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२ ॥ नृत्यमानमिवोर्म्मीभिर्गर्ज्जमानमिवाम्भसा। क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ॥ ४३ ॥ घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरञ्जय। नैव भूमिर्न

न दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ॥ ४४ ॥ सर्वमाम्भसमेवासीत् खं द्यौश्च नरपुङ्गव । एवम्भूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ अदृश्यन्त सप्तर्षयः मनुर्मत्स्यस्तथैव च । एवं बहून् वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन् सलिलसञ्चये । ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन । अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन् प्रहसन् शनैः ॥ ४८ ॥ अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत मा चिरम् । सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ॥ ५० ॥ नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा । तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५१ ॥ ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ । अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन् सहितांस्तदा ॥ ५२ ॥ अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते । मत्स्यरूपेण यूयञ्च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ५३ ॥ मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः । स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ५४ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । मत्प्रसादात् प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनङ्गतः । स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ॥ ५६ ॥ प्रमूढोऽभूत् प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः । तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ५७ ॥ सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ । इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥ ५८ ॥ आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया । य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः । स सुखी सर्वपूर्णार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि वैवस्वतोपाख्याने सप्ताशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् । पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ नैकं युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने । न चापीह समः कश्चिदायुष्मान् दृश्यते तव ॥ २ ॥ वर्ज्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् । न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ॥ ३ ॥ अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् देवदानववर्ज्जिते । त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५ ॥ चतुर्व्विधानि विप्रर्षे यथावत् परमेष्ठिना । वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ६ ॥ त्वया लोकगुरुः साक्षात् सर्व्वलोकपितामहः । आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७ ॥ स्वप्रसाधमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः । घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८ ॥ नारायणाङ्कमध्यस्त्वं साम्परायेऽतिपद्यसे । भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णुश्च विश्वकृत् ॥ ९ ॥ कर्णिकोदरगं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः । रत्नालङ्कारयोग्याभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १० ॥ तस्मात् सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी । न त्वां विशति विप्रर्षे प्रसादात् परमेष्ठिनः ॥ ११ ॥ यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः । नैवान्तरीक्षं नैवोर्व्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ १२ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३ ॥ शयानममितात्मानं पद्मोत्पलनिकेतनम् । त्वमेकः सर्व्वभूतेश ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १४ ॥ एतत् प्रत्यक्षतः सर्व्वं पूर्व्ववृत्तं द्विजोत्तम । तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्व्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ १५ ॥ अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित् सर्व्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वय-

न्मुखे। पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥१७॥ अव्यक्ताय
सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने। स एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा
जनार्दनः ॥ १८ ॥ एष कर्त्ता विकर्त्ता च भूतात्मा भूतकृत्
प्रभुः। अचिन्त्यमद्भुताश्चर्य्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ १९ ॥ अनादि-
निधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम्। एष कर्त्ता न क्रियते कारण-
ञ्चापि पौरुषे ॥ २० ॥ यद्येष पुरुषो वेद वेदा अपि न तं विदुः।
सर्वमाश्चर्य्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ॥ २१ ॥ आदितो मनुज-
व्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये। चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणां
तत् कृतं युगम् ॥२२॥ तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथा-
विधः। त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ॥ २३ ॥ तस्य
तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परम्। तथा वर्षसहस्रे द्वे
द्वापरं परिमाणतः ॥ २४ ॥ तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च
तथाविधः। सहस्रमेकं वर्षाणां तथा कलियुगं स्मृतम् ॥ २५ ॥
तस्य वर्षशतं सन्धिः सन्ध्यांशश्च ततः परम्। सन्धिसन्ध्यांशयो-
स्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६ ॥ क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्त्तति
कृतं युगम्। एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ॥२७॥
एतत् सहस्रपर्य्यन्तमहर्ब्राह्ममुदाहृतम्। विश्वं हि ब्रह्मभवने
सर्वतः परिवर्त्तते ॥ २८ ॥ लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयन्तं विदु-
र्बुधाः। अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ॥ २९ ॥ सह-
स्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः। यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ
दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३० ॥ व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन् काले
प्रवर्त्तते। ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ॥ ३१ ॥
क्षत्रधर्मेण चाप्यत्र वर्त्तयन्ति गते युगे। निवृत्तयज्ञस्वाध्याया
दण्डाजिनविवर्जिताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणाः सर्वभक्ष्याश्च भविष्यन्ति
कलौ युगे। अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत्। बहवो म्लेच्छराजानः

पृथिव्यां मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ मृषानुशासिनः पापा मृषावाद-परायणाः । अन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ॥३५॥ काम्बोजा वाह्लिकाः शूरास्तथाभीरा नरोत्तम । युगान्ते मनुज-व्याघ्र तथाकाराश्च भारत । न तदा ब्राह्मणः कश्चित् स्वधर्म-मुपजीवति ॥ ३६ ॥ क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप । अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्य्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्प-साराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः । बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ॥ ३८ ॥ युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः । भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्य्यवादिनः ॥३९ ॥ युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः । न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशाम्पते ॥ ४० ॥ रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादु-योगिनः । बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्ज्जिताः ॥ ४१ ॥ मुखेभगाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ ४२ ॥ केशशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये । अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ॥ ४३ ॥ अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः । ब्रह्मवध्यानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ॥ ४४ ॥ नृपाणां पृथिवीपाल प्रति-ग्रह्णन्ति वै द्विजाः । लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्म्मध्वजावृताः ॥ ४५ ॥ भिक्षार्थं पृथिवीपाल चक्रुर्व्वन्ते द्विजैर्दिशः । कर-भारभयाद्भीता गृहस्थाः परिमोषकाः ॥ ४६ ॥ मुनिच्छद्मा-कृतच्छन्ना वाणिज्यमुपजीविनः । मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ॥ ४७ ॥ अर्थलोभान्नरव्याघ्र तथा च ब्रह्मचारिणः । आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ॥४८॥ ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्द्धनम् । बहुपाषण्डसङ्कीर्णाः परान्नगुणवादिनः ॥ ४९ ॥ आश्रमा मनुजव्याघ्र भविष्यन्ति युग-क्षये । यथर्त्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ॥ ५० ॥ न

च्चापि सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत । हिंसाभिरामश्च जनस्तथा सम्पद्यतेऽशुचिः ॥ ५१ ॥ अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ । तदा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ॥ ५२ ॥ अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन । भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ॥ ५३ ॥ वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत । धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान् वर्द्धते जनः ॥ ५४ ॥ धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा । अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ ५५ ॥ दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये । नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ॥ ५६ ॥ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत । सञ्चयेन तथाल्पेन भवन्त्याढ्यमदान्विताः ॥ ५७ ॥ धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः । हर्त्तुं व्यवसिता राजन् पापाचारसमन्विताः ॥ ५८ ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्त्तन्ते निरपत्रपाः । पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ॥ ५९ ॥ नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते । सप्तवर्षाष्टवर्षा च स्त्रियो गर्भधरा नृप ॥ ६० ॥ दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते । भवन्ति षोड़शे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ॥ ६१ ॥ आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते । क्षीणायुषो महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ॥ ६२ ॥ तरुणानाञ्च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते । विपरीतास्तदा नार्य्यो वञ्चयित्वाहतः पतीन् ॥ ६३ ॥ व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च । वीरपत्न्यस्तथा नार्य्यः संश्रयन्ति नरान्नृप ॥ ६४ ॥ भर्त्तारमपि जीवन्तमन्यान् व्यभिचरन्त्युत । तस्मिन् युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते चायुषः क्षये ॥ ६५ ॥ अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी । ततस्त्वान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि वै ॥ ६६ ॥ प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते । ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ ६७ ॥

पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च । यच्च काष्ठं तृणञ्चापि
शुष्कञ्चार्द्रञ्च भारत ॥ ६८ ॥ सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ।
ततः सम्वर्त्तको वह्निर्वायुना सह भारत ॥ ६९ ॥ लोकमावि-
शति पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् । ततः स पृथिवीं भित्वा प्रविश्य
च रसातलम् ॥ ७० ॥ देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ।
निर्दहन्नागलोकञ्च यच्च किञ्चित् क्षिताविह ॥ ७१ ॥ अधस्तात्
पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् । ततो योजनविंशानां सह-
स्राणि शतानि च ॥ ७२ ॥ निर्दहत्यशिवो वायुः स च सम्व-
र्त्तकोऽनलः । सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥ ७३ ॥ ततो
दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः । ततो गजकुलप्रख्यास्तड़ि-
न्मालाविभूषिताः ॥ ७४ ॥ उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुत-
दर्शनाः । केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ॥ ७५ ॥
केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित्पीताः पयोधराः । केचिद्धरिद्रा-
सङ्काशाः काकाण्डकनिभास्तथा ॥ ७६ ॥ केचित्कमलपत्राभाः
केचिद्धिङ्गुलसप्रभाः । केचित् पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः
॥ ७७ ॥ केचिदञ्जनसङ्काशाः केचिन्मकरसन्निभाः । विद्यु-
न्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ७८ ॥ घोररूपा
महाराज घोरस्वननिनादिताः । ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति
नभस्तलम् ॥ ७९ ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्य्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८० ॥ ततस्ते जलदा
घोरा राविणः पुरुषर्षभ । सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः पर-
मेष्ठिना ॥ ८१ ॥ वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुन्धराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२ ॥ ततो द्वादश-
वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे । धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना
महात्मना ॥ ८३ ॥ ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विदीर्य्यन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥ ८४ ॥ सर्वतः

महता भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम्। संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः॥ ८५॥ ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप। आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत॥ ८६॥ तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे। नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते॥ ८७॥ निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे। अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् भ्रमाम्येकोऽहमादृतः॥ ८८॥ एकार्णवे जले घोरे विचरन् पार्थिवोत्तम। अपश्यन् सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं ततः॥ ८९॥ ततः सुदीर्घं गत्वाहं प्लवमानो नराधिप। श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः॥ ९०॥ ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये। न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते॥ ९१॥ शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप। पर्य्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते॥ ९२॥ उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम्। फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत॥ ९३॥ ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत्। कथन्त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते॥ ९४॥ तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये। भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप॥ ९५॥ अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतभूषणः। साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे॥ ९६॥ ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः। श्रीवत्सधारी द्युतिमान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम्॥ ९७॥ जानामि त्वां परिश्रान्तं ततो विश्रामकाङ्क्षिणम्। मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव॥ ९८॥ अभ्यन्तरशरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम। आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया॥ ९९॥ ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम। निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत॥ १००॥ ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम्। तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात् प्रवेशितः॥ १०१॥ ततः प्रविष्ट-

स्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप । सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ १०२ ॥ गङ्गां शतद्रुं सीताञ्च यमुनामथ कौशिकीम् । चर्म्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥१०३॥ सिन्धुञ्चैव विपाशाञ्च नदीं गोदावरीमपि । वस्वोकसारां नलिनीं नर्म्मदाञ्चैव भारत ॥ १०४ ॥ नदीं ताम्राञ्च वेणाञ्च पुण्यतोयां शुभावहाम् । सुवेणां कृष्णवेणाञ्च इरामाञ्च महानदीम् ॥१०५॥ वितस्ताञ्च महाराज कावेरीञ्च महानदीम् । शोणञ्च पुरुषव्याघ्र विशल्यां किम्पुनामपि ॥१०६॥ एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम । परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १०७ ॥ ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् । रत्नाकरमिमञ्च पयसोनिधिमुत्तमम् ॥ १०८ ॥ तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्य्य-विराजितम् । जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् ॥१०९॥ पश्यामि च महीं राजन् काननैरुपशोभिताम् । यजन्ते हि तदा राजन् ब्राह्मणा बहुभिर्म्मखैः ॥ ११० ॥ क्षत्रियाश्च प्रवर्त्तन्ते सर्व्ववर्णानुरञ्जनैः । वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ॥ १११ ॥ शुश्रूषायाञ्च निरता द्विजानां वृषलास्तदा । ततः परिपतन् राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११२ ॥ हिमवन्तञ्च पश्यामि हेमकूटञ्च पर्व्वतम् । निषधञ्चापि पश्यामि श्वेतञ्च रज-ताञ्चितम् ॥ ११३ ॥ पश्यामि च महीपाल पर्व्वतं गन्धमादनम् । मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलञ्चापि महागिरिम् ॥ ११४ ॥ पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्व्वतम् । महेन्द्रञ्चैव पश्यामि विन्ध्यञ्च गिरिमुत्तमम् ॥ ११५ ॥ मलयञ्चैव पश्यामि पारिपात्रञ्च पर्व्व-तम् । एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ ११६ ॥ तस्योदरे मया दृष्टाः सर्व्वे रत्नविभूषिताः । सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ॥ ११७ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते । तानि सर्व्वाण्यहं तत्र पश्यन् पर्य्यचरं

तदा॥ ११८ ॥ कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः सञ्चरन् दिशः। शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान् देवगणानहम्॥ ११९ ॥ साध्यान् रुद्रांस्तथादित्यान् गुह्यकान् पितरस्तथा। सर्पान्नागान् सुपर्णांश्च वसूनप्यश्विनावपि॥ १२० ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते। दैत्यदानवसङ्घांश्च कालेयांश्च नराधिप॥ १२१ ॥ सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः। यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम्॥ १२२ ॥ सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः। चरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो॥ १२३॥ अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम्। न च पश्यामि तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन॥ १२४ ॥ सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशाम्पते। आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः॥ १२५ ॥ ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा। वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च॥ १२६ ॥ ततोऽहं सहसा राजन् वायुवेगेन निःसृतः। महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात् पुरुषोत्तम॥ १२७ ॥ ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशाम्पते। आस्ते स पुरुषव्याघ्र कृत्स्नमादाय वै जगत्॥ १२८ ॥ तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम्। आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम्॥ १२९ ॥ ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव। श्रीवत्सधारी द्युतिमान् पीतवासा महाद्युतिः॥ १३० ॥ अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम। उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि ते॥ १३१ ॥ मुहूर्त्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा। यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम्॥ १३२ ॥ तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ। सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ॥ १३३ ॥ प्रयत्नेन मया मूर्द्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ। दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः॥ १३४ ॥ विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च। दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः

॥ १३५ ॥ तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् । ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायाञ्चैतां तवोत्तमाम् ॥ १३६ ॥ आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव । दृष्टवानखिलान् सर्व्वान् समस्तान् जठरे स्थिते ॥ १३७ ॥ तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः । यक्षा गन्धर्व्वनागाश्च जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ १३८ ॥ त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते । द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्त्तिनः ॥ १३९ ॥ निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो । इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दितम् ॥ १४० ॥ इह भूत्वा शिशुः साक्षात् किं भवानवतिष्ठते । पीत्वा जगदिदं सर्व्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १४१ ॥ किमर्थञ्च जगत् सर्व्वं शरीरस्थं तवानघ । कियन्तञ्च त्वया कालमिह स्थेयमरिन्दम ॥ १४२ ॥ एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ॥ १४३ ॥ महद्ध्येतदचिन्त्यञ्च यदहं दृष्टवान् प्रभो । इत्युक्तः स मया श्रीमान् देवदेवो महाद्युतिः । सान्त्वयन् मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १४४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि मार्कण्डेयप्रश्ने
अष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

देव उवाच । कामं देवापि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः । त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १ ॥ पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे माञ्चैव शरणङ्गतः । ततो दृष्टोऽस्मि ते साक्षात् ब्रह्मचर्य्यञ्च ते महत् ॥ २ ॥ आपो नारा इति पुरा संज्ञाकर्म्म कृतं मया । तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥ अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः । विधाता सर्व्वभूतानां संहर्त्ता च द्विजोत्तम ॥ ४ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं

सुराधिपः । अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
अहं शिवश्च सोमश्च काश्यपोऽथ प्रजापतिः । अहं धाता विधाता
च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रा-
दित्यौ च लोचने । द्यौर्मूर्द्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेद-
सम्भवाः ॥ ७ ॥ सदिशञ्च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ।
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ८ ॥ यजन्ते वेद-
विद्वांसो मां देवयजने स्थितम् । पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः
स्वर्गकांक्षिणः ॥ ९ ॥ यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगी-
षवः । चतुःसमुद्रपर्य्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ १० ॥ शेषो
भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुन्धराम् । वाराहं रूपमास्थाय मयेयं
जगती पुरा ॥ ११ ॥ मज्जमाना जले विप्र वीर्य्येणासीत् समु-
द्धृता । अग्निश्च वड़वावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ पिबा-
म्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् । ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्र-
मूरू मे संस्थिता विशः ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण
क्रमेण च । ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्व्वणः ॥ १४ ॥
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च । यतयः शान्तिपरमा
यतात्मानो बुभुत्सवः ॥ १५ ॥ कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीत-
कल्मषाः । सत्त्वस्था निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ १६ ॥
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते । अहं सम्वर्त्तको वह्नि-
रहं सम्वर्त्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥ अहं सम्वर्त्तकः सूर्य्यस्त्वहं सम्व-
र्त्तकोऽनलः । ताराकरूपाणि दृश्यन्त यान्येतानि नभस्तले ॥ १८ ॥
मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं द्विजसत्तम । रत्नाकराः समुद्राश्च
सर्व्व एव चतुर्द्दिशम् ॥ १९ ॥ वसनं शयनञ्चैव निलयञ्चैव विद्धि
मे । मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्य्यार्थसिद्धये ॥ २० ॥ कामक्रोधञ्च
हर्षञ्च भयं मोहं तथैव च । ममैव विद्धि रोमाणि सर्व्वाण्येतानि
सत्तम ॥ २१ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत् कृत्वा कर्म्म शोभनम् ।

सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २२ ॥ मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः । मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २३ ॥ सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः । शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २४ ॥ प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्म्मभिः । लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्य्यैरकृतात्मभिः ॥ २५ ॥ तं मां महाफलं विद्धि नराणां भावितात्मनाम् । सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २६ ॥ यदा यदा च धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २७ ॥ दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः । राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन् यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २८ ॥ तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्म्मणाम् । प्रविष्टो मानुषं देहं सर्व्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २९ ॥ सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गन्धर्व्वोरगराक्षसान् । स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ ३० ॥ कर्म्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्यं सृजाम्यहम् । आविश्य मानुषं देहं मर्य्यादाबन्धकारणात् ॥ ३१ ॥ श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम । रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३२ ॥ त्रयो भागा ह्यधर्म्मस्य तस्मिन् काले भवन्ति च । अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् । अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्व्वलोकसुखावहः ॥ ३४ ॥ अभिभूः सर्व्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः । कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपकम् ॥ ३५ ॥ शमनं सर्व्वभूतानां सर्व्वलोककृतोद्यमम् । एवं प्रणिहितः सम्यङ् ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥ सर्व्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन । सर्व्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्व्वशः ॥ ३७ ॥ यच्च किञ्चित् त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज । सुखोदयाय तत्सर्व्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३८ ॥ यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।

विहितं सर्वथैवासौ समात्मा भूतभावनः ॥ ३९ ॥ अहं मम शरीरस्थः सर्वलोकपितामहः। अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ४० ॥ यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्त्तनात्। तावत् स्वपिमि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥ ४१ ॥ एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम। अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४२ ॥ मया च दत्तो विप्राग्र्य वरस्ते ब्रह्मरूपिणा। असकृत् परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४३ ॥ सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टस्थावरजङ्गमम्। विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४४ ॥ अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम। दृष्ट्वा लोकं समस्तञ्च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४५ ॥ ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया। आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ॥ ४६ ॥ यावत्स भगवान् ब्रह्मा न बुध्यते महातपाः। तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४७ ॥ ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे। एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुः सलिलमेव च। लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः। प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन् प्राप्ते युगक्षये। आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतांवर ॥ ५१ ॥ यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः। स एष पुरुषव्याघ्रः सम्बन्धी ते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम्। दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं मम ॥ ५३ ॥ स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणः पुरुषो विभुः। आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीड़न्निव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता विधाता च संहर्त्ता चैव शाश्वतः। श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मामियमागता।

आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५६ ॥ सर्व्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः । गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्ते पार्था यमौ च भरतर्षभौ । द्रौपद्या सहिताः सर्व्वे नमश्चक्रुर्जनार्द्दनम् ॥ ५८ ॥ स चैतान् पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना । सान्त्वयामास मानार्हो मन्यमानो यथाविधि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि मार्कण्डेयनारायण-संवादे एकोननवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् । पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आश्चर्य्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतांवर । मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कलियुगे त्वपि पुनः कौतूहलं मम । समाकुलेषु धर्म्मेषु किन्नु शेषं भविष्यति ॥ ३ ॥ किंवीर्य्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः । किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४ ॥ काञ्च काष्ठां समासाद्य पुनः सम्पत्स्यते कृतम् । विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत । रमयन् वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महाद्युतिः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्मया दृष्टं यत् पुरा श्रुतमेव च । अनुभूतञ्च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७ ॥ भविष्यं सर्व्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ । कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ८ ॥ कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः । वृषः प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अधर्म्मपादविद्धस्तु

त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ १० ॥ त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११ ॥ चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्बलन्तेजश्च पाण्डव ॥१२॥ मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः । सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥ १४ ॥ सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम् ॥ १५ ॥ विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ॥ १६ ॥ वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्य्यन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः ॥ १८ ॥ ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते । वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ॥१९॥ भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ॥ २० ॥ गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१ ॥ अन्योऽन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२ ॥ सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३ ॥ श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५ ॥ न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६ ॥ निम्ने-

ष्वीडां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निन्दां ऋषिं करिष्यन्ति योष्यन्ति भुवि वेतुकाः ॥ २७ ॥ एकशायनवस्त्रांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्त्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्त्रवधं तथा ॥ २८ ॥ निरुद्वेगो वृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते । म्लेच्छभूतं जगत् सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ॥ २९ ॥ भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ॥ ३० ॥ विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्य्यबलाढ्याश्च लोभमोहपरायणाः ॥ ३१ ॥ तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः ॥ ३२ ॥ समाह्वयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥ ३३ ॥ भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः ॥ ३४ ॥ केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च ॥ ३५ ॥ भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत । न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ॥ ३६ ॥ स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः ॥ ३७ ॥ सर्व्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति न संशयः ॥ ३८ ॥ हस्तो हस्तं परिमुष्णेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥ ३९ ॥ स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरवस्तथा शूरमानी शूरा भीरुविषादिनः ॥ ४० ॥ न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं युगान्ते पर्य्युपस्थिते । एकाहार्य्यं युगं सर्व्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ॥ ४१ ॥ अधर्म्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्म्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिषन्ति जनाधिप ॥ ४२ ॥ एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न क्षंस्यति पिता पुत्त्रं पुत्त्रश्च पितरं

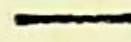
तथा ॥ ४३ ॥ भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये
यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ॥ ४४ ॥ तान् देशान्
संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्वैराचाराश्च लुब्धा योषि-
तश्च विशाम्पते ॥ ४५ ॥ अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्यु-
पस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ॥४६॥ न
श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति दैवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्यचि-
च्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः ॥ ४७ ॥ तमोग्रस्तस्तदा लोको
भविष्यति जनाधिप । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोड़श
॥ ४८ ॥ ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे
वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ॥ ४९ ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजा-
स्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् पुरुषो वा स्त्रियं
प्रति ॥ ५० ॥ युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति । अल्प-
द्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ॥ ५१ ॥ न कश्चित् कस्य-
चिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतु-
ष्पथाः ॥ ५२ ॥ केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
म्लेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ॥ ५३ ॥ भाविनः
पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्वः
सर्वस्य वञ्चनम् ॥ ५४ ॥ युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात् करि-
ष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ॥ ५५ ॥
आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूर-
कर्माणश्चान्योऽन्यमभिशंसिनः ॥ ५६ ॥ भवितारो जनाः सर्वे
संप्राप्ते तु युगक्षये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः
॥ ५७ ॥ भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा
लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणांश्च हनि-
ष्यन्ति ब्रह्मस्वोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता
वृषलार्द्दिताः ॥ ५९ ॥ त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति मही-

सिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ॥६०॥ यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्व्वतान् विषमाणि च ॥ ६१ ॥ प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह । दस्युभिः पीडिता राजन् काका इव द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः । धैर्य्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ॥ ६३ ॥ विकर्म्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्म्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्य्युपासकाः ॥ ६४ ॥ श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ॥ ६५ ॥ एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये ॥ ६६ ॥ आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥६७॥ एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६८ ॥ यदा रौद्रा धर्म्महीना मांसादाः पानपास्तथा । भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६९ ॥ पुष्पं पुष्पे यदा राजन् फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ७० ॥ अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ॥ ७१ ॥ विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह । मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥ ७२ ॥ करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्व्विशेषा जनपदास्तदा विष्टिकरार्दिताः ॥ ७३ ॥ आश्रमानुपयास्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं पर्य्याकुले लोके मर्य्यादा न भविष्यति ॥ ७४ ॥ न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्य्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिबान्धवाः । अभावः सर्व्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति ॥ ७६ ॥ दिशः प्रज्व-

स्थिताः सर्वा नक्षत्राण्यशुभानि च। ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्य्याकुलास्तथा ॥ ७७ ॥ उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः। षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ॥ ७८ ॥ तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः। कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा ॥ ७९ ॥ अकालवर्षी भगवान् भविष्यति सहस्रदृक्। शस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते ॥८०॥ अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः। भर्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ८१ ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये। सूदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ८२ ॥ अपर्व्वणि महाराज सूर्य्यं राहुरुपैष्यति। युगान्ते हुतभुक् चापि सर्व्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८३ ॥ पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाध्वगाः। न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते ॥८४॥ निर्घाता वायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः। रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते ॥ ८५ ॥ मित्रं सम्बन्धिनञ्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा। जनं परिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते ॥ ८६ ॥ अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च। क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते ॥ ८७ ॥ हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः। विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं जनो गां पर्य्यटिष्यति ॥ ८८ ॥ ततस्तुमुलसङ्घाते वर्त्तमाने युगक्षये। द्विजातिपूर्व्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८९ ॥ ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये। भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ९० ॥ यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा कृतम् ॥ ९१ ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च। प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ॥ ९२ ॥ क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम्। कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः

कालप्रचोदितः ॥ ९४ ॥ उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः । सम्भूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ॥ ९५ ॥ मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९६ ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति । स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९७ ॥ उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः । संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः ॥ ९८ ॥ स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्सादयिष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान् द्विजः ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि कलियुगकृत्यकथने नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततश्चौरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् । वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत् कल्पयिष्यति ॥ १ ॥ स्थापयित्वा च मर्य्यादाः स्वयम्भुविहिताः शुभाः । वनं पुण्ययशःकर्म्मा रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २ ॥ तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः । विप्रैश्चौरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३ ॥ कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च । स्थापयन् द्विजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् । कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युबधे रतः ॥ ५ ॥ हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः । विक्रोशमानान् सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६ ॥ ततोऽधर्म्मविनाशो वै धर्म्मवृद्धिश्च भारत । भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७ ॥ आरामाश्चैव चैत्याश्च तड़ागावसथास्तथा । पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे । ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः। प्रयन्ति सर्व-
बीजानि रोप्यमाणानि चैव ह ॥१०॥ सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं शस्यं
भविष्यति। नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः। पालयिष्यन्ति राजानो
धर्मेणेमां वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते
युगे। षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च। एष धर्मः कृतयुगे
त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४ ॥ पश्चिमे युगकाले च यः स ते
संप्रकीर्त्तितः। सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ॥१५॥
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा। वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य
पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गो मे बहुशश्चिर-
जीविनः। दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १७ ॥
इदञ्चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत। धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध
वचनं मम ॥ १८ ॥ धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर।
धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेह च विन्दति ॥ १९ ॥ निबोध
च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ। न ब्राह्मणे परिभवः
कर्त्तव्यस्ते कदाचन। ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
प्रतिज्ञया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो
नृपः। उवाच वचनं धीमान् परमं परमद्युतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कस्मिन् धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता
मुने। कथञ्च वर्त्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। दयावान् सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः प्रजानां रक्षणे रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
त्यजाधर्मं पितॄन् देवांश्च पूजय। प्रमादात् यत् कृतं तेऽभूत्
सम्यग्दानेन तज्जय ॥ २४ ॥ अलन्ते मानमाश्रित्य सततं पर-

वान् भव। विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ॥ २५ ॥ एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः। न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ॥ २६ ॥ तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः। प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीड़िताः ॥ २७ ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम्। मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः ॥ २८ ॥ मा च तत्र विशङ्का भूद्यन्मयोक्तं तवानघ। आशङ्क्य मद्वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २९ ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ। कर्म्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच। यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम्। तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३१ ॥ न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः। करिष्यामि हि तत् सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः। संहृष्टाः पाण्डवा राजन् सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३३ ॥ विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन् समागताः। तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः। विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि युधिष्ठिरानुशासने एकनवत्य धिकशतोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

जनमेजय उवाच। भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि। पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्ह-

तीत्यब्रवीत् पाण्डवेयो मार्कण्डेयम्। अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽयूर्व-मिदं श्रूयतां ब्राह्मणानाच्चरितम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच। अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोद्वहः पार्थिवः परिक्षिन्नाम मृगयामगमत्। तमेकाश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ३ ॥ अथाध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैक-स्मिन्देशे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत्। तच्चाविवेश ततस्तस्य वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत ॥ ४ ॥ अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वायाग्रतो निक्षिप्य पुष्क-रिणीतीरे संविवेश। ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥५॥ स श्रुत्वा चिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि कस्य खल्वयं गीतशब्द इति। अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीञ्च। अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ६ ॥ ताम-ब्रवीद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति। सा प्रत्युवाच कन्या-स्मीति तां राजोवाचार्थी त्वयाहमिति ॥ ७ ॥ अथोवाच कन्या समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत्। कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ८ ॥ स राजा तां बाढमित्युक्त्वा तामुपयेमे कृतोद्वाहश्च राजा परीक्षित् क्रीड़मानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं सङ्गम्य तया सहास्ते। ततस्तत्रैवा-सीने राजनि सेनान्वगच्छत् ॥ ९ ॥ पदं पदेन दृष्ट्वा च राजानं परिवार्य्यातिष्ठत्। पर्य्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिविकया प्रायादविघोटितया स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ॥ १० ॥ तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चिन्नापश्यदथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरांस्तस्य स्त्रियोऽपृच्छत्। किमत्र प्रयोजनं वर्त्तत इत्यथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः ॥ ११ ॥ अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्यथामात्यो-ऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ता-जालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधासलिलालिप्तां स रहस्युप-

गस्य राजानमब्रवीत् ॥ १२ ॥ वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्र रम्यतामिति । स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत् ॥ १३ ॥ स कदाचित्तस्मिन् कानने रम्ये तयैव सह व्यवहरत् । अथ तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमुक्तागारमपश्यत्तत् प्रविश्य राजा प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव तां तस्याश्च तीरे सहैव तया देव्यावतिष्ठत । अथ तां देवीं स राजाब्रवीत् साध्ववतर वापीसलिलमिति । सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जन्न पुनरुदमज्जत् ॥ १५ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास ॥ १६ ॥ स राजा सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियतामिति यो मयार्थी स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति ॥ १७ ॥ अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान् भयमाविवेश ते भीता मण्डूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ १८ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेशधारी राजानमभ्यगच्छदुपेत्य चैनमुवाच ॥ १९ ॥ मा राजन् क्रोधवशं गमः प्रसादं कुरु नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्त्तुमिति श्लोकौ चात्र भवतः ॥ २० ॥ मा मण्डूकान् जिघांस त्वं कोपं सन्धारयाच्युत । प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ २१ ॥ प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसि । अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते । तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजाथोवाच ॥ २२ ॥ न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतानेतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे बध्या मण्डूका नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥२३॥ स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच प्रसीद राजन्नहमायुर्नाम मण्डूकराजो मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या हि दौःशील्यमेतद्बहवस्तया राजानो विप्रलब्धाः पूर्वा इति ॥ २४ ॥ तमब्रवी-

द्राजा तयाश्वरत्नसमर्थौ सा मे दीयतामिति। अथैनां राज्ञे पिता ददावब्रवीच्चैनामेनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ २५ ॥ स एवमुक्ता दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धा वरवत्सलादब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्तीत्युक्तवानित्यवेति ॥ २६ ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्य्यमिवोपलभ्य हर्षेण वाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजमब्रवीत् अनुगृहीतोऽस्मीति। स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ २७ ॥ अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः। शलो दलो बलश्चेति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ २८ ॥ अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन् मृगमासाद्य रथेनान्वधावत्। सूतञ्चोवाच शीघ्रं मां वाहयस्वेति स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥२९॥ न क्रियतामनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहीतुम्। यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व मे वाम्यौ हन्मि वा त्वामिति। स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे ॥ ३१ ॥ ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह हनिष्ये त्वामिति। स तदाह राजभयभीतः सूतो वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ३२ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं याहीति। स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन् मृगो मे विद्धः पलायते सम्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुमिति। तमब्रवीदृषिर्ददानि ते वाम्यौ कृतकार्य्येण भवता मम वाम्यौ निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ३४ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वामियुक्तेन रथेन मृगं प्रति गच्छंश्चाब्रवीत् सूतमश्वरत्नाविमौ अयोग्यौ ब्राह्मणानां नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवाये-

त्युक्ता मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ३५ ॥
अथर्षिश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पुत्रमासाद्य रमते।
न मे प्रतिनिर्य्यातयत्यहो कष्टमिति ॥ ३६ ॥ स मनसा विचिन्त्य
मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत्। गच्छात्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्य्याप्तं
तदा निर्य्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ३७ ॥ स गत्वैव तं राजा-
नमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हा ब्राह्मणा
रत्नानामेवं विधानां किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्य्यं साधु गम्यताम्
॥ ३८ ॥ स गत्वैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः
क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमचोदयन्न चाददद्‌-
राजा ॥ ३९ ॥

वामदेव उवाच। प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं कृतं हि
ते कार्य्यमाभ्यामशक्यम्। मा त्वावधीद्वरुणो घोरपाशैर्ब्रह्म क्षत्र-
स्यान्तरे वर्त्तमानम् ॥ ४० ॥

राजोवाच। अनड्वाहौ सुव्रतौ साधुदान्तावेतद्विप्राणां वाहनं
वामदेव। ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे छन्दांसि वै त्वादृशं
संवहन्ति ॥ ४१ ॥

वामदेव उवाच। छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति लोकेऽमुष्मिन्
पार्थिव यानि सन्ति। अस्मिंस्तु लोके मम यानमेतदस्मद्विधा-
नामपरेषाञ्च राजन् ॥ ४२ ॥

राजोवाच। चत्वारस्त्वां गर्द्दभाः संवहन्तु श्रेष्ठाश्वतर्य्यौ
हरयो वातरंहाः। तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो ममैव वाम्यौ
न तवैतौ हि विद्धि ॥ ४३ ॥

वामदेव उवाच। घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहुरेतद्राजन् यदि
हा जीवमानः। अयस्मया घोररूपा महान्तश्चत्वारो वा यातु-
धानाः सुरौद्राः। मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना वहन्तु त्वां शित
शूलाश्चतुर्धा ॥ ४४ ॥

राजोवाच। ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा। ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु महाक्षतुन्ना: शितशूलाहस्ता: ॥ ४५ ॥

वामदेव उवाच। ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन् पुनर्ददामीति प्रपद्यसे त्वम्। प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ४६ ॥

राजोवाच। न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता न त्वानुशास्म्यद्यप्रभृति ह्यनत्यम्। तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वां तथा ब्रह्मन् पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ४७ ॥

वामदेव उवाच। नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति वाचा राजन् मनसा कर्मणा वा। यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वांस्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमान: ॥ ४८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्ते वामदेवेन राजन् समुत्तस्थू राचसा घोररूपा:। तै: शूलहस्तैर्बध्यमान: स राजा प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥४९॥ इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन् दलो वा विधेया मे यदि चेमे विशोऽपि। नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानैर्हतो जगामाशु महीं क्षितीश:। ततो विदित्वा नृपतिं निपातितमिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ५१ ॥ राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्र: प्रोवाचेदं वचनं वामदेव:। दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देयमेवं राजन् सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ५२ ॥ बिभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ। एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं स पार्थिव: सूतमुवाच रोषात् ॥ ५३ ॥ एकं हि मे सायकञ्चित्ररूपं दिग्धं विषेणाहर सङ्गृहीतम्। येन विद्धो वामदेव: शयीत सन्दृश्यमान: श्वभिरार्त्तरूप: ॥ ५४ ॥

वामदेव उवाच। जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं जातं

मण्डूक्यां श्येनजितं नरेन्द्र। तं जहि त्वं मद्वचनात् प्रणुन्नस्तूर्णं प्रियैः सायकैर्घोररूपैः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्तो वामदेवेन राजन्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान। स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं बभाषे ॥ ५६ ॥

राजोवाच। इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य। आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः पश्यध्वं मे वीर्य्यमद्य क्षितीशाः ॥ ५७ ॥

वामदेव उवाच। यस्त्वमेनं सायकं घोररूपं विषेण दिग्धं मम सन्दधासि। न त्वेतं त्वं शरवर्यं विमोक्तुं सन्धातुं वा शक्ष्यसे मानवेन्द्र ॥ ५८ ॥

राजोवाच। इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम्। न चास्य कर्त्तुं नाशमभ्युत्सहामि आयुष्मान् वै जीवतु वामदेवः ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच। संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम्। ततस्तथा कृतवान् पार्थिवस्तु ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ॥ ६० ॥

राजपुत्र्युवाच। यथायुक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने सन्दिशन्ती नृशंसम्। ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूनृतानि तथा ब्रह्मन् पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६१ ॥

वामदेव उवाच। त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददामि ते। प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ६२ ॥

राजपुत्र्युवाच। वरं वृणे भगवन्नेवमेव विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्त्ता। शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र ॥ ६३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्रास्तथा-क्षिति प्राह कृष्णवीर । ततः स राजा मुदितो बभूव वाम्यौ चाश्वौ प्रददौ सम्प्रयास्य ॥ ६४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि वामदेवचरिते द्विनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्य्यपृच्छन्नृषिः केन दीर्घायुरासीद्बकः । मार्कण्डेयस्तु तान् सर्वानुवाच महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षिर्नात्र कार्य्या विचारणा ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत। मार्कण्डेयं पर्य्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ । सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसम्मतौ ॥ ३ ॥ एतदिच्छामि भगवन् बकशक्रसमागमम् । सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वृत्ते देवासुरे राजन् संग्रामे लोम-हर्षणे । त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ५ ॥ सम्यग्वर्षति पर्जन्यः शस्यसम्पद उत्तमाः । निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ६ ॥ मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यव-स्थितः । ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिसूदनः ॥ ७ ॥ ततस्तु मुदितो राजन् देवराजः शतक्रतुः । ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ८ ॥ आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः । नगराणि समृद्धानि खेटान् जनपदांस्तथा ॥ ९ ॥ प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान् धर्मचारिणः । उदपानं प्रपा वापी-तड़ागानि सरांसि च ॥ १० ॥ नानाब्रह्मसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः । ततोऽवतीर्य्य रम्यायां पृथ्व्यां राजन् शतक्रतुः ॥ ११ ॥

तत्र रम्ये शिवे देशे बहुद्रुमसमाकुले। पूर्व्वस्यान्दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १२ ॥ तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम्। तत्राश्रमपदे रम्ये वकं पश्यति देवराट् ॥ १३ ॥ वकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत्। पाद्यासनार्घ्यदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः। ततः प्रश्नं वकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५ ॥ शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ। समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १६ ॥

वक उवाच। अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विना भवः। असद्भिः सम्प्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७ ॥ पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि। परेष्वायत्तताकृच्छ्रं किन्नु दुःखतरं ततः ॥ १८ ॥ नान्यद्दुःखतरं किञ्चिल्लोकेषु प्रतिभाति मे। अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः सम्परिभूयते ॥ १९ ॥ अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम्। संयोगं विप्रयोगञ्च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २० ॥ अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो। अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्य्ययः ॥ २१ ॥ देवदानवगन्धर्व्वमनुष्योरगराक्षसाः। प्राप्नुवन्ति विपर्य्यासं किन्नु दुःखतरं ततः ॥ २२ ॥ कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः। आढ्यैर्दरिद्रावमताः किन्नु दुःखतरं ततः ॥ २३ ॥ लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम्। हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः। बहुदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच। पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित। समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५ ॥

वक उवाच। अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे। कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः। यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्म्महाशनम् ॥ २६ ॥ अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघ-

वन् गृहे। अर्जितं स्वेन वीर्य्येण नाप्यपाश्रित्य कञ्चन ॥ २७ ॥ फलं शाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे। परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ॥ २८ ॥ सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम्। श्ववत् कीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ॥ २९ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः। यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥ शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः। अतो मृष्टतरं नान्यत् पूतं किञ्चित् शतक्रतो ॥ ३१ ॥ दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः। यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ॥ ३२ ॥ तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः। यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यति ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम्। यद्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्ध्येनस्तरते क्षणात् ॥ ३४ ॥ एताश्चान्याश्च वै वह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः। बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि बकशक्रसंवादे त्रिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषाम इति तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महाभाग्यमिति ॥ १ ॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीनभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरिं शिबिं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योऽन्यस्य पन्थानं न ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत् किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थान-

माहृत्य तिष्ठत इति ॥ २ ॥ तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन् पूर्व-कर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पश्या उपदिश्यते समर्थाय वा आराध्य सख्यं परस्परेणोपगतौ ॥ ३ ॥ तस्मावधानतो ह्युत्कृष्टमधरोत्तरं परिश्रष्टं नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ४ ॥ क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव । साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाप्नुयात् कथम् ॥ ५ ॥ कृतं शतगुणं कुर्य्यान्नास्ति देवेषु निश्चयः । औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ६ ॥ जयेत् कदर्य्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् । क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७ ॥ तदुभावेव भवन्तावुदारौ य इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽपसर्पतु एतद्वै निदर्शनमित्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहुकर्मभिः प्रशस्य प्रययौ । तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमित्युक्तवान्नारदः ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि शिविमहाभाग्यकथने चतुर्नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इदमन्यच्छ्रूयतां ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत आसाञ्चक्रे गुर्व्वर्थी ब्राह्मण उपेत्य अब्रवीत् भो राजन् गुर्व्वर्थं भिक्षेयं समयादिति ॥ १ ॥

राजोवाच । ब्रवीतु भगवान् समयमिति ।

ब्राह्मण उवाच । विद्वेषणं परमं जीवलोके कुर्य्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः । तत्त्वां पृच्छामि कथन्तु राजन् दद्याद्भवान् दयितञ्च मेऽद्य ॥ २ ॥

राजोवाच । न चानुकीर्त्तयेदद्य दत्त्वा ययाच्यमर्थं न च संशृणोमि प्राप्यमर्थञ्च संश्रुत्य तच्चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥३॥

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानः। न मे मनः कुप्यति याच्यमाने दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि नाहुषचरिते पञ्चनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

वैशम्पायन उवाच। भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत् पाण्डवः। अथाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥ १ ॥ सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानन् कृष्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसम्पन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ३ ॥ अश्वसहस्रं मे भवान् ददात्विति तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत्। नास्ति सम्भवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ४ ॥ स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशं राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षस्व। स ते दास्यति तस्यैतदुपांशुव्रतमिति ॥५ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसहस्रमयाचत। स राजा तं कशेनाताड़यत् ॥ ६ ॥ तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् किं हिंस्यनागसं मामिति। एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाह विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमुताहोस्वित् ब्राह्मण्यमेतत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच। राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः। तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥ ८ ॥

राजोवाच। पूर्वाह्णे ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति। यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात्। अधिकस्याश्व-

सहस्रस्य मूल्यमेवाददिति ॥ १० ॥ देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेन शिविं जिज्ञास्याम इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् ॥ ११ ॥ अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण । अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् ॥ १२ ॥ अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते ॥ १३ ॥ वसु ददातु भवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्य्यात् घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ १४ ॥ अथ कपोतो राजानमब्रवीत् प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राणार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ १५ ॥ स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि तपसा दमेन युक्तमाचार्य्यस्याप्रतिकूलभाषिणं एवं युक्तमपापं मां विद्धि ॥ १६ ॥ गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः । न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पर्य्यायेण वसतिर्भवेषु सर्गे जातः पूर्व्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽद्य कपोतमेनं मा त्वं राजन् विघ्नकर्त्ता भवेथाः ॥ १८ ॥

राजोवाच । केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता यो वै कपोतो वदते याश्च श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ १९ ॥ नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे न त्राणं लभते त्राणमिच्छन् स काले ॥ २० ॥ जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते सदा न वै वासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ २१ ॥ मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥२२॥

उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु। यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु ॥ २३ ॥

श्येन उवाच। नोक्षाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात्। देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्षस्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ २४ ॥

राजोवाच। उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव। भयार्दितस्य दायं ममान्तिकात् त्वां प्रापयन्तु त्वं श्येनं मा हिंसीः ॥ २५ ॥ त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं सौम्यो ह्ययं किन्नु जानासि श्येन। यथाक्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ २६ ॥ यथा मां हि वै साधुवादैः प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु। यथा श्येन प्रियमेव कुर्य्यां प्रशाधि मां यद्वदेतत् करोमि ॥ २७ ॥

श्येन उवाच। ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन् यावन्मांसं कपोतेन समम्। तथा तस्मात् साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति ॥ २८ ॥ अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २९ ॥ पुनरप्युच्चकर्त्त गुरुतर एव कपोतः। एवं सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्रापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ ३० ॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह। न च व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्राणश्यत श्येनः अथ राजा अब्रवीत् ॥ ३१ ॥ कपोतं विदुः शिवयस्त्वां कपोत पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः। नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्य्यादेतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ३२ ॥

कपोत उवाच। वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः। साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेयं नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ३३ ॥ यामेतां पेशीं मम

निष्क्रयाय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ३४ ॥ एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशं एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ३५ ॥ कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यति नृपवृषं संहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं सौरथानाम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि शिविचरिते षण्णवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत् पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन्त ॥ १ ॥ भ्रातरश्चास्य प्रतर्द्दनो वसुमना शिविरौशीनर इति स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तं तमभिवाद्यारोहतु भवान् रथमित्यब्रुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्ता रथमारुरोह अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥ ३ ॥ पृच्छेत्यब्रवीदृषिः सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्वगुणसमुदिताः । अथायुष्मन्तं स्वर्गविशेषं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात् कस्यावतरेत् । अयमष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीदृषिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् । अथाचष्ट अष्टकस्य गृहे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहत्तत्रापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत् मया निसृष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन एषोऽवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं साम्प्रतं कोऽवतरेत् ॥ ६ ॥ प्रतर्द्दन इत्यब्रवीदृषिः । तत्र किं कारणं प्रतर्द्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥ ७ ॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षि-

तावं मम ददातु भवान्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीत् ब्राह्मणं त्वरित-
मेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं
पार्श्वमददत् ॥ ८ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत्।
तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्ष्णिमभ्यददादथ प्रायात् पुनरपि चान्योऽप्य-
श्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत्। त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वासं
धूर्य्यमददत् ॥९॥ अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण-
स्तमब्रवीदतियातो दास्यामि त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मण-
स्तस्मै दत्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां साम्प्रतं नास्ति
किञ्चिदिति ॥ १० ॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
तथावतरेत्। अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ ११ ॥
वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः। किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट
नारदः। अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२ ॥
स्वस्तिवाचनमासीत् पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्ति-
वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः ॥ १३ ॥ तमहं रथं
प्राशंसमथ राजाब्रवीद्भगवता रथः प्रशस्तः एष भगवतो भवतो रथ
इति ॥१४॥ अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः। पुनरेव रथप्रयो-
जनमासीत् ॥ १५ ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं राजाब्रवीदिति।
पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां
दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ १६ ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य
स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सम्भावितानि एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥१७॥
अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद आह ॥ १८ ॥
शिविर्यायादहमवतरेयम्। अत किं कारणमित्यब्रवीत्। असावहं
शिविना न समानोऽस्मि यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्स चैन-
मब्रवीत् ॥ १९ ॥ शिवे अन्नार्थयमीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ २० ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य
एष ते पुत्रो बृहद्गर्भो नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्कुरु ॥२१॥

अन्नं चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्षय इति । ततः पुत्रं प्रमाप्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणमम्मृगयत् ॥ २२ ॥ अथास्य मृगयमानस्य कश्चिदाचष्ट एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्ध इति ॥ २३ ॥ अथ शिविस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिद्धं भगवन्नन्नमिति ब्राह्मणो न किञ्चिद्व्याजहार विस्मयादधोमुख आसीत् ॥ २४ ॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन् भुज्यतामिति । मुहूर्त्तादुद्वीक्ष्य शिविमब्रवीत् ॥ २५ ॥ त्वमेवैतदशानेति तत्राह तथेति शिविस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य्य भोक्तुमैच्छत् ॥ २६ ॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं असभाजयत् ॥ २७ ॥ स ह्यवेक्षमाणः पुत्रमपश्यत् अग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वञ्च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥ २८ ॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेशेन परीक्षार्थमागत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २९ ॥

शिविरुवाच । नैवाहमेतद्यशसे ददानि न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया । पापैरनासेवित एष मार्ग इत्येवमेतत् सकलं करोमि ॥ ३० ॥ सद्भिः सदाध्यासितन्तु प्रशस्तं तस्मात् प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे । एतन्महाभागत्रवरं शिविस्तु तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि राजन्यमहाभाग्यकथने सप्तनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाः पर्य्यपृच्छन्नस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥२॥ तमहमब्रूवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वान्न प्रत्यभिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न आरोपतापेनात्मनः समारम्भामोऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ स मामुवाच अस्त्यन्यस्त्वत्तश्चिरजात इति तमहमब्रूवं अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥ ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥५॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वाब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति। स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाड़ीजङ्घो नाम वकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत् सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाड़ीजङ्घो नाम वको बभूव ॥७॥ सोऽस्माभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं मुहूर्त्तं ध्यात्वाब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ८ ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति ॥ ९ ॥ ततः स वकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतञ्चैनं वयं पृच्छाम भवानिम-

मिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ११ ॥ स मुहूर्त्तं ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः ॥ १२ ॥ सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १३ ॥ अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्य व्यग्रो याहीति ॥ १४ ॥ भवन्ति चात्र श्लोकाः दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः । यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ अकीर्त्तिः कीर्त्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमान् लोकान् यावत् शब्दः प्रकीर्त्त्यते ॥ १६ ॥ तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय नरः सदा । विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्तिष्ठ तावद्यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १८ ॥ स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संस्थितो यथोचितस्थानं प्रतिपेदे तन्मयानुभूतं चिरजीविनेदृशमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १९ ॥ पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्युतं स्वस्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्त्रेणापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात् कृच्छ्रात् पुनः समुद्धृत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि इन्द्रद्युम्नोपाख्याने अष्टनवत्यधिकशतोध्यायः ॥ १९८ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा। मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम्॥१॥ युधिष्ठिरो महाराजः पुनः पप्रच्छ तं मुनिम्। कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्वा दानं महामुने॥२॥ इन्द्रलोकं त्वनुभवेत् पुरुषस्त्वं ब्रवीहि मे। गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा॥३॥ यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे।

मार्कण्डेय उवाच। वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श। वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्म्मवहिष्कृताः। परपाकेषु येऽश्नन्ति आत्मार्थन्तु पचन्तु यः॥४॥ पर्य्यश्नन्ति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्त्यते। आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहितञ्च यत्॥५॥ व्यर्थन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा। गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥६॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलपाचके। ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ॥७॥ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च। परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोड़श॥८॥ तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च। भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा॥९॥ ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः। तस्मात् सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव। दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया॥१०॥

युधिष्ठिर उवाच। चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्त्तमानाः प्रतिग्रहे। केन विप्रा विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च॥११॥

मार्कण्डेय उवाच। जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च। नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च। ब्राह्मणां स्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः॥१२॥ वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात्। पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्च्चनेन च॥१३॥ अनन्तं पुण्यलोकन्तु गन्तासि त्वं न संशयः। श्लेष्माद्भिर्व्याप्ततनुर्म्रियमाणो विचेतनः॥१४॥ ब्राह्मणा एव सम्पूज्याः पुण्यं

स्वर्गमभीप्सता । श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः ॥ १५ ॥ दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ । वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १६ ॥ जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । ये ये श्राद्धे नियुज्यन्ते मूकान्धबधिरादयः ॥ १७ ॥ तेऽपि सर्व्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः । प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ प्रदातारं तथात्मानं यस्तारयति शक्तिमान् । तस्मिन् देयं द्विजे दानं सर्व्वागमविजानता ॥ १९ ॥ प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् । न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥ २० ॥ अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । तस्मात्त्वं सर्व्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ २१ ॥ पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । प्रयच्छन्ति तु ये राजन् नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २२ ॥ देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् । आकल्पपरिचर्य्या च गात्रसंवाहनानि च ॥ २३ ॥ अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्व्यतिरिच्यते । कपिलायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ २४ ॥ तस्मादलङ्कृतां दद्यात् कपिलान्तु द्विजातये । श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ॥ २५ ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे । एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ॥ २६ ॥ को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् । एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ॥ २७ ॥ सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् । न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २८ ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति । सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ २९ ॥ अनड्वाहन्तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरन्धरम् । स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३० ॥ वसुन्धरान्तु यो दद्यात् द्विजाय विदुषात्मने । दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्व्वे कामाभिवाञ्छिताः ॥ ३१ ॥ पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।

अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांशुपादावगुण्ठिताः॥ ३२॥ तेषामेवं श्रमार्त्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः। अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्त्यते नात्र संशयः॥ ३३॥ तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं सम्प्रयच्छ ह। न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह दृश्यते॥ ३४॥ यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रे संस्कृतम्। स तेन कर्मणा प्रैति प्रजापतिसलोकताम्॥ ३५॥ अन्नमेव विशिष्टं हि यस्मात् परतरं न च। अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च सम्वत्सरो मतः॥ ३६॥ सम्वत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम्। तस्मात् सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च। तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम्॥ ३७॥ येषां तड़ागानि महोदकानि वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च। अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना भवन्ति॥ ३८॥ धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसञ्चितं विप्रे सुशीले च प्रयच्छते यः। वसुन्धरा तस्य भवेत् सुतुष्टा धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव॥ ३९॥ अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक् तदनन्तरम्। अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः॥ ४०॥

वैशम्पायन उवाच। कौतूहलसमुत्पन्नः पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः। मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः॥ ४१॥ यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च। कीदृशं किं प्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने। तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे॥ ४२॥

मार्कण्डेय उवाच। सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम्। कथयिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभृताम्वर॥ ४३॥ षडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप। यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च॥ ४४॥ आकाशं तदपानीयं घोरकान्तारदर्शनम्। न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च॥ ४५॥ विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वानकर्षितः। नीयन्ते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात्॥ ४६॥ नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ॥ ४७ ॥ हयादीनां प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः । सन्निवार्य्यातपं यान्ति छत्रे-णैव हि छत्रदाः ॥ ४८ ॥ तृप्तायैवान्नदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यन-न्नदाः । वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदाः ॥ ४९ ॥ हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलङ्कृताः । भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वकामैः सुतर्पिताः ॥ ५० ॥ यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः शस्यप्रदायकाः । नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥५१॥ पानीयदा ह्यतृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः । पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५२ ॥ गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः । विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५३ ॥ तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः । त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५४ ॥ अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका-ह्यनामयाः । पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥५५॥ तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते । शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ ५६ ॥ ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते । एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५७ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान् यथाविधि । अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांशुसमन्वितः ॥ ५८ ॥ पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति चाशया । तं पूजयेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ॥ ५९ ॥ तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः । तस्मिन् संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ॥ ६० ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथा-विधि । एतत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् । पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥ ६२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप । सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वावहितो मम ॥ ६३ ॥ कपि-

लायान्तु दत्तायां यत् फलं ज्येष्ठपुष्करे। तत् फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने॥ ६४॥ द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी। तावत् पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम्॥ ६५॥ स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः। पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः॥ ६६॥ यावद्वत्सस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते। तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना॥ ६७॥ अन्तरीक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते। तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति॥ ६८॥ यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर। तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते॥ ६९॥ सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृष्णधेनुकाम्। तिलैः प्रच्छादितां दद्यात् सर्वरत्नैरलङ्कृताम्॥ ७०॥ प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे। फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत॥ ७१॥ ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना। चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः॥ ७२॥ अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः। यो द्विजः शब्दरहितं स चमस्तारणाय वै॥ ७३॥ अपानपा न गदितास्तथान्ये ये द्विजातयः। जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं तारणक्षमाः॥ ७४॥ हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चित् सर्वं तत् श्रोत्रियोऽर्हति। दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथाहुतम्॥ ७५॥ मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः। निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान्॥ ७६॥ धर्माश्रितेयन्तु कथा कथितेयं तवानघ। यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः॥ ७७॥ वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च। श्रुत्वेमान्तु कथां राजन्न भवन्तीह मानवाः॥ ७८॥

युधिष्ठिर उवाच। किन्तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत्। तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृताम्वर॥ ७९॥

मार्कण्डेय उवाच। वाक्शौचं कर्मशौचञ्च यच्च शौचं जला-

त्मकम् । त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः ॥ ८० ॥ सायं प्रातश्च सन्ध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते । प्रजपन् पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८१ ॥ स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिष । न सीदेत् प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ॥ ८२ ॥ ये चास्य दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्य्यादयो दिवि । ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥ ८३ ॥ सर्व्वं नानुगतञ्चैनं दारुणाः पिशिताशिनः । घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८४ ॥ नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा द्विजाः ॥ ८५ ॥ दुर्व्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ॥ ८६ ॥ यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति । एवं विद्वानविद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ८७ ॥ प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः । नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ८८ ॥ वेदाढ्या वृत्तसम्पन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः । यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ॥ ८९ ॥ ब्रजे वाप्यथ वारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः । तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थञ्च तद्भवेत् ॥ ९० ॥ रक्षितारञ्च राजानं ब्राह्मणञ्च तपस्विनम् । अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥ ९१ ॥ पुण्यतीर्थाभिषेकञ्च पवित्राणाञ्च कीर्त्तनम् । सद्भिः सम्भाषणञ्चैव प्रशस्तं कीर्त्त्यते बुधैः ॥ ९२ ॥ साधुसङ्गमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा । पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ॥ ९३ ॥ त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् । वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्य्याभिषेचनम् ॥ ९४ ॥ अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् । सर्व्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्म्मलः ॥ ९५ ॥ न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना । विशुद्धिश्चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ॥ ९६ ॥ विकारि तेषां

राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः। ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः॥ ९७॥ ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम्। न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः॥ ९८॥ हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम्। तिष्ठन् गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलङ्कृतः॥ ९९॥ यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते। न हि पापानि कर्माणि शुध्यन्त्यनशनादिभिः॥ १००॥ सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः। अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत् प्रहीयते॥ १०१॥ नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः। पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुध्यन्त्यनशनानि च॥ १०२॥ न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात्। शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात्॥ १०३॥ न जटाधारणाद्वापि न तु स्थण्डिलशय्यया। नित्यं ह्यनशनाद्वापि नाग्निशुश्रूषणादपि॥१०४॥ न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि। ज्ञानेन कर्मणा वापि जरा मरणमेव च॥ १०५॥ व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम्। बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा॥ १०६॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः। आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च॥ १०७॥ विनश्यन्ति न सन्देहः फेनानीव महार्णवे। आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम्॥ १०८॥ श्लोकेन यदि वार्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम्। द्व्यक्षरादभिसन्धाय केचित् श्लोकपदाङ्कितैः॥ १०९॥ शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम्। नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ ११०॥ उक्तज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम्। विदितार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनम्॥ १११॥ उद्विजेत् स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः। शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥११२॥ एकाक्षराभिसम्बन्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि। बुद्धिर्न तत्र सिध्येत साधनस्य विपर्य्ययात्॥ ११३॥ वेदपूर्वं

वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरम्। वेदस्तात्त्वं तत्-समासोपलब्धौ क्लीवस्त्वात्मा तस्य वेद्यस्य वेद्यम् ॥ ११४ ॥ वेदोक्त-मायुर्द्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम्। फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत् परिवर्ज्ज-येत्। तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥ ११६ ॥ तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते। ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थ-स्नानादघक्षयः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः। भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥ ११८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधि-ष्ठिर। इष्टञ्चेदं सदा मह्यं राजन् गौरवतस्तथा ॥ ११९ ॥ शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च। छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजितम् ॥ १२० ॥ दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर। जीवनाय समाक्लिन्नं वसु दत्त्वा महीपते ॥ १२१ ॥ वैश्यन्तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान्। प्रतिस्रोतश्चित्रवाहाः पर्य्यन्योऽन्नानुसञ्चरन् ॥ १२२ ॥ महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते। विप्लवे विप्रदत्तानि दधिमक्षयानि च ॥ १२३ ॥ पर्व्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत्। अब्दे शतगुणं प्रोक्त-मनन्तं विषुवे भवेत् ॥ १२४ ॥ अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च। चन्द्रसूर्य्योपरागे च दत्तमक्षयमश्नुते ॥ १२५ ॥ ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम्। भवति सहस्र-गुणं दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ॥ १२६ ॥ ना-भूमिदो भूमिमश्नाति राजन्नायानदो यानमारुह्य याति। यान् यान् कामान् ब्राह्मणेभ्यो ददाति तांस्तान् कामान् जायमानः स भुङ्क्ते ॥ १२७ ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्य्य-सुताश्च गावः। लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाश्च

महीञ्च दद्यात् ॥ १२८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भव्यं त्रिलोके भवति कुतः पुनः। तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि दानकथने एकोनद्विशततोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

—·—

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तु राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तथा। मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभः। मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २ ॥ विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः। राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३ ॥ न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदस्मिन् लोके द्विजोत्तम। कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ॥४॥ देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा। इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५ ॥ कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः। कथं नामविपर्य्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ६ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम। विपर्य्यस्तं तथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः। धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन् युधिष्ठिर। धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ९ ॥ यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः। धुन्धुमारत्वमगमत् तच्छृणुष्व महीपते ॥ १० ॥ महर्षिर्विश्रुतस्तात उतङ्क इति भारत। मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥ उतङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत् सुदुश्चरम्। आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्

वर्षगणान् विभुः ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतः स भगवान् साक्षाद्दर्शन-मेयिवान् । दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैस्तवैः ॥ १३ ॥

उतङ्क उवाच । त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवाः । स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४ ॥ ब्रह्म वेदाश्च वेद्यञ्च त्वया सृष्टं महाद्युते । शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ॥ १५ ॥ निश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत । बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६ ॥ जङ्घे ते पर्वता देव खं जङ्घे मधुसूदन । पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १७ ॥ इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः । प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैस्तवैः ॥ १८ ॥ त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर । योगिनः सुमहावीर्य्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १९ ॥ त्वयि तुष्टे जगत् स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् । भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ देवानां मानुषाणाञ्च सर्व्वभूतसुखावहः । त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया हृताः ॥ २१ ॥ असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः । तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन् परम् ॥ २२ ॥ पराभूताश्च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते । त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च भूतानामिह सर्व्वशः । आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्व्वशः ॥ २३ ॥ एवं स्तुतो हृषीकेश उतङ्केन महात्मना । उतङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २७ ॥

उतङ्क उवाच । पर्य्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान् हरिम् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २८ ॥

विष्णुरुवाच । प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च तव सत्तम । अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन् मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २९ ॥ एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा । उतङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ ३० ॥ यदि मे भगवान् प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ।

धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा । अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज । प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् । त्वयाणामपि लोकानां महत् कार्य्यं करिष्यसि ॥ ३२ ॥ उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः । तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ३३ ॥ राजा हि वीर्य्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः । वृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ॥ ३४ ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः । स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ॥ ३५ ॥ शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति । एवमुक्त्वा तु तं विप्रं विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारो-
पाख्याने द्विशतोध्यायः ॥ २०० ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-मिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १ ॥ शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् । अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २ ॥ विश्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मा-दद्रिश्च जज्ञिवान् । अद्रेश्चयुवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥३॥ तस्य श्रावस्तको ज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्मिता । श्रावस्तकस्य दायादो वृहदश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ वृहदश्वस्य दायादः कुव-लाश्व इति स्मृतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५ ॥ सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समये तं पिता राज्ये वृह-दश्वोऽभ्यषेचयत् । कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥७॥

पुत्रसङ्क्रामितश्रीस्तु वृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपसे धीमां-
स्तपोवनममित्रहा ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ शुश्राव राजर्षिं तमुतङ्को नरा-
धिप । वनं संप्रस्थितं राजन् वृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ तमु-
तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषाम्वरम् । न्यवारयदमेयात्मा समा-
साद्य नरोत्तमम् ॥ १० ॥

उतङ्क उवाच । भवता रक्षणं कार्य्यं तत्तावत् कर्त्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्भवेमहि ॥ ११ ॥ त्वया हि
पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना । भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं
गन्तुमर्हसि ॥ १२॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा भूत्ते वुद्धिरीदृशी ॥ १३ ॥ ईदृशो न हि
राजेन्द्र धर्मः क्व च न दृश्यते । प्रजानां पालने यो वै पुरा राज-
र्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥ रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
निरुद्विग्नस्तपश्चर्त्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममाश्रमसमीपे
वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्ण उज्ज्वालक इति स्मृतः
॥ १६ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः । तत्र रौद्रो
दानवेन्द्रो महावीर्य्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धु-
र्नाम सुदारुणः । अन्तर्भूमिगतो राजन् वसत्यमितविक्रमः ॥ १८॥
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि । शेते लोकविनाशाय
तप आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ त्रिदशानां विनाशाय लोकाना-
ञ्चापि पार्थिव । अवध्यो दैवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ॥२०॥
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । अवाप्य स वरं राजन्
सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनाशाय भद्रं ते मा ते वुद्धि-
रतोऽन्यथा । प्राप्स्यसे महतीं कीर्त्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम्
॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य स्वपतो वालुकान्तर्हितस्य च । सम्वत्सरस्य
पर्य्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥ यदा तदा भूश्चलति सशैल-

वनकानना। तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ॥ २४ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम्। सविस्फुलिङ्गं सज्वालं धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं स्व आश्रमे। तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥२६॥ लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे। त्वं हि तस्य विनाशाय पर्य्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति। विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते ॥ २८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः। तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २९ ॥ तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम्। तं निसूदय राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ ४० ॥ न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते। निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारो-
पाख्याने एकाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच। स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केनापराजितः। उतङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं ब्रह्मन् मोघमेतद्भविष्यति। पुत्रो ममायं भगवन् कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारी च वीर्य्येणाप्रतिमो भुवि। प्रियञ्च ते सर्वमेतत् करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः। विसर्ज्जयस्व मां ब्रह्मन् न्यस्तशस्त्रोऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा। स तमादिश्य तनयमुतङ्काय महात्मने। क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क एष भगवन् दैत्यो महावीर्य्यस्तपोधन।

कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम्। एवं मलावलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥७॥ एतदिच्छामि भगवन् याथातथ्येन वेदितुम्। सर्वमेतन्महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप। कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९ ॥ एकार्णवे तथा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे। प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ १० ॥ प्रभवं लोककर्त्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम्। यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ सुष्वाप भगवान् विष्णुरप्सु योगत एव सः। नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ १२ ॥ लोककर्त्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः। नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३ ॥ स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्य्यसमप्रभम्। नाभ्यां विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः पितामहः ॥ १४ ॥ साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्य्यसमप्रभे। चतुर्वेदश्चतुर्मूर्त्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ॥ १५ ॥ स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः। कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्य्यवत्तमौ ॥ १६ ॥ मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम्। शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १७ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते। किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८ ॥ दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा। सहस्रसूर्य्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १९ ॥ विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा। दृष्ट्वा पितामहञ्चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ २० ॥ वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम्। वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ॥ २१ ॥ अकम्पयत् पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः। अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्य्यवत्तरौ ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ। ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २३ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पौ महाबलौ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २४ ॥ आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम । दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्‌ब्रवीह्यविचारयन् ॥ २५ ॥

भगवानुवाच । प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम । युवां हि वीर्य्यसम्पन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २६ ॥ बध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ । एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २७ ॥

मधुकैटभावूचतुः । अनृतं नोक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा । सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २८ ॥ बले रूपे च सौन्दर्य्ये शमे च न समोऽस्ति नौ । धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २९ ॥ उपप्लवो महानस्मानुपावर्त्तत केशव । उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३० ॥ आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो । अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे बधं सुरवरोत्तम ॥ ३१ ॥ पुत्रत्वमधिगच्छावस्तव चापि सुलोचन । वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम । अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच । बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ।

मार्कण्डेय उवाच । विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ॥ ३३ ॥ अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः । स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ ३४ ॥ मधुकैटभयो राजन् शिरसी मधुसूदनः । चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारोपाख्याने द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । धुन्धुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महन्महावीर्य्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्द्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४ ॥ स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्य्यपराक्रमः । अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः । बबाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् ॥ ७ ॥ समुद्रे वालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥८॥ बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्काश्रमं विभो । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उतङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्च्चिषः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उतङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उतङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः । विपांशुलां महीं कुर्व्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर । तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १८ ॥ कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः । देव-

गन्धर्वसहिताः समवैच्छन्महर्षयः ॥ १९ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् ॥ २० ॥ अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः । आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्य्यं तेजसा भरतर्षभ । ततो धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ २३ ॥ सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुषलैरपि । पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २६ ॥ आस्याद्वमन् पावकं स संवर्त्तकसमं तदा । तान् सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्त्तयन्निव । क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ ३० ॥ तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः । तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै । सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ॥ ३३ ॥ सुरशत्रुममित्रघ्नं त्रैलोक्येश इवापरः । धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ॥ ३४ ॥ धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाप्रतिरथोऽभवत् । प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजन्निदं

वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणाञ्चापि दुर्ज्जयः । सख्यञ्च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ॥ ३७ ॥ धर्म्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः । तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिश्च सगन्धर्व्वैरुतङ्केन च धीमता । सम्भाष्य चैनं विविधैराशीर्व्वादैस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे । तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत । तेभ्यः परम्परा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥ वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ॥ ४२ ॥ धुन्धुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः । कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ॥ ४३ ॥ नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवत् । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्म्मणा । इदन्तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्त्तनम् ॥ ४५ ॥ शृणुयाद्यः स धर्म्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः । आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्व्वसु । न च व्याधिभयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि धुन्धुमारोपाख्याने त्र्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् । पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ धर्म्मप्रश्नं सुदुर्व्विदम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् । कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मधर्म्मञ्च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेण हि दृश्यन्ते देवा विप्रर्षिसत्तम । सूर्य्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवीवह्निरेव च ॥ ३ ॥ पिता

माता च भगवन् गुरुरेव च सत्तम । यच्चान्यद्दैवविहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः । पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो । निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ६ ॥ पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः । भगवन् दुष्करं त्वेतत् प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्त्तरि च द्विज । स्त्रीणां धर्मात् सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ॥ ८ ॥ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति सदादृताः । दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरञ्च वै ॥ ९ ॥ एकपत्न्यश्च या नार्य्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत । कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं सन्धारयन्ति याः ॥ १० ॥ नार्य्यः कालेन सम्भूय किमद्भुततरं ततः । संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजायन्ते सुतान्नार्य्यो दुःखेन महता विभो । पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजपुङ्गव ॥ १२ ॥ ये च क्रूरेषु सर्व्वेषु वर्त्तमाना जुगुप्सिताः । स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मसमाचारं तत्त्वं चाख्याहि मे द्विज । धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥ एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदाम्वर । श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते सर्व्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्लभम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातॄस्तु गौरवादन्ये पितॄनन्ये तु मेनिरे । दुष्करं कुरुते माता विवर्द्धयति या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया । अभिचारैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् । चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत । यशः कीर्त्तिमथैश्वर्य्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराशान्तु

सफलां यः करोति स धर्मवित् । पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यशः ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्त्तिर्धर्मश्च शाश्वतः । नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ॥ २२ ॥ या तु भर्त्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत । एतत् प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर । पतिव्रतानां नियतं धर्मञ्चावहितः शृणु ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने चतुरधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

——

मार्कण्डेय उवाच । कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः । तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गोपनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः । स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत । तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः । भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥ अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले । बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसन्तप्तः पर्य्यशोचत तां द्विजः । अकार्य्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान् ग्रामं भैक्षाय संश्रितः । ग्रामे शुचीनि प्रचरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्टस्तत् कुलं यत्र पूर्वञ्चरितवांस्तु सः । देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ शौचन्तु यावत् कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी । एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधा सम्पीड़ितो भृशम् ॥९॥ भर्त्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम । सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥ पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्त्तु-

स्तथासनम्। प्रह्वा पर्य्यचरच्चापि भर्त्तारमसितेक्षणा॥११॥
आहारेणाथ भक्षैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा। उच्छिष्टं भाविता भर्त्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर॥१२॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्त्तुश्चित्तानुसारिणी। कर्म्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम् ॥१३॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता। साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी॥१४॥ भर्त्तुश्चापि हितं यत्तत् सततं सानुवर्त्तते। देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा॥१५॥ शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया। सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम्॥१६॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा। व्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम। भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी॥१७॥

ब्राह्मण उवाच। किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने। उपरोधं कृतवती न विसर्ज्जितवत्यसि॥१८॥

मार्कण्डेय उवाच। ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा। दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत्॥१९॥

स्त्र्युवाच। क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्त्ता मे दैवतं महत्। स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया॥२०॥

ब्राह्मण उवाच। ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः। गृहस्थधर्म्मे वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे। इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि॥२१॥ अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया। ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि॥२२॥

स्त्र्युवाच। नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन। अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि॥२३॥ नावजानाम्यहं विप्रान् देवैस्तुल्यान् मनस्विनः। अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ॥२४॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभागश्च धीमताम्। अपेयः सागरः क्रोधात् कृतो हि लवणोदकः॥२५॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् । येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः स दुरात्मवान् । अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥२७॥ बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन् प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् चन्तु-मर्हसि मेऽनघ । पतिशुश्रूषया धर्म्मो यः स मे रोचते द्विज ॥२९॥ दैवतेष्वपि सर्व्वेषु भर्त्ता मे दैवतं परम् । अविशेषेण तस्याहं कुर्य्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् । बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ॥ ३१ ॥ क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम । यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ यो वदेदिह सत्यानि गुरुं सन्तोषयेत च । हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । काम-क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५ ॥ योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा । दद्या-द्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च वेदान् योऽप्यधीयाद्द्विजपुङ्गवः । स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परि-कीर्त्तयेत् । सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥ धर्मन्तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्ज्जवम् । इन्द्रियाणां निग्र-हञ्च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्ज्जवं धर्ममाहुः परं धर्म-विदो जनाः । दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥४०॥ श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् । बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरत शुचिः । न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं द्विजोत्तम । अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने । उपालम्भस्त्वयात्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ । विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने पञ्चाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १ ॥ चिन्तयानः स्वधर्मस्य सूक्ष्मां गतिमवाप्नुयात् । श्रद्दधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं निवसते किल । तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः । बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः । अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनाम् । प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

बहुभिर्य्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् । अश्वैरथैस्तथा यानैर्य्यानैश्च बहुभिर्युताम् ॥ ८ ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् । सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्म्मव्याध-मपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः । अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् । आकुलत्वाच्च क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ११ ॥ स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा सम्भ्रमात्थितः । आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । अभिवादये त्वां भगवन् स्वागतन्ते द्विजोत्तम । अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १३ ॥ एक-पत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छत्वं मिथिलामिति । जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृश-विस्मितः । द्वितीयमिदमाश्चर्य्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५ ॥ अदे-शस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् । गृहं गच्छाव भगवन् यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् । अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १८ ॥ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् । कर्म्मै-तत्ते न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे । अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्म्मणा ॥ १९ ॥

व्याध उवाच । कुलोचितमिदं कर्म्म पितृपैतामहं परम् । वर्त्तमानस्य मे धर्म्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज । विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम । सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २१ ॥ देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्त्तये । न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न

गर्हं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्त्तारं पुरा कर्म्म द्विजोत्तम। कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत। कर्म्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्य्यंतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे सदा। राजा प्रशास्ति धर्म्मेण स्वकर्म्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥ विकर्माणश्च ये केचित्तान् युनक्ति स्वकर्म्मसु। भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्म्मस्थं नृपा मृगमिवेषुभिः। जनकस्येह विप्रर्षे विकर्म्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥ स्वकर्म्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम। स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ॥ २८ ॥ दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्म्मिकम्। स युक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्म्मेण पश्यति ॥ २९ ॥ श्रीश्च राज्यञ्च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम। राजानो हि स्वधर्म्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्व्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत। परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमहिषानहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम्। न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥३२॥ सदोपवासी च तथा नक्तंभोजी सदा द्विज। अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्म्मिकः पुमान्। अभिचारान्नरेन्द्राणां धर्म्मः संकीर्य्यते महान् ॥ ३४ ॥ अधर्म्मो वर्त्तते चापि संकीर्य्यन्ते ततः प्रजाः। भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ क्लीवाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्ते स्तब्धलोचनाः। पार्थिवानामधर्म्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥३६॥ स एष राजा जनकः प्रजा धर्म्मेण पश्यति। अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः स्वधर्म्मे निरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः। सर्वान् सुपरिणीतेन कर्म्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३८ ॥ ये जीवन्ति स्वधर्म्मेण संयुञ्जन्ति च पार्थिवाः। न

किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥ ३९ ॥ भक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्म्मनित्यता । यथार्हं प्रतिपूजा च सर्व्वभूतेषु वै सदा ॥ ४० ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । मृषा-वादं परिहरेत् कुर्य्यात् प्रियमयाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्म्ममुत्सृजेत् । प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ४२ ॥ न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्म्मं परित्यजेत् । कर्म्म चेत् किञ्चिदन्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याण-मभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् । न पापे प्रतिपापः स्यात् साधु-रेव सदा भवेत् ॥ ४४ ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्त्तु-मिच्छति । कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न धर्मोऽस्तीतिमन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये । अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४६ ॥ महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा । मूढानामवलिप्तानामसारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दर्श-यत्यन्तरात्मा तं दिवारूपमिवांशुमान् । न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ ४८ ॥ अपि चेह श्रिया हीनः कृतविद्यः प्रकाशते । अब्रुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४९ ॥ न कश्चिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्म्मणा तप्यमानः पापाद्वि परिमुच्यते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्य्यां पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते । कर्म्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम । एवं श्रुति-रियं ब्रह्मन् धर्म्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यबुद्ध्वेह पुराकृतानि प्राग्धर्म्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् । धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां यत् कुर्व्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ५३ ॥ चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः । वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापञ्चेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति। एवं कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम। लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः। तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः। सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत। शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एतदिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्वर। त्वत्तो महामते व्याध तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच। यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च द्विजसत्तम। पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम्। धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम्। आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च। एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः। यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः। दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः। अपथा गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः। धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥६८॥ नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः। उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्य्यादान् क्रूरान् पापमतौ स्थितान्। त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम्।

नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो धर्म्मो बुद्धियोगमयो महान् । शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥७४॥ आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः । यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषानाप्नोत्यनात्मवान् । आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्मेति एतत् शिष्टानुशासनम् । अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते । त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषामहीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्म्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं सम्प्रणश्यति । तं सदाचारमाश्चर्य्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्म्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः । आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तोपसम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् । पारणञ्चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमासत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् । सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः । शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसञ्चये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजानन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे । दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः । सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः

शिष्टसम्मताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखांल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् । पीड़या च कलत्रस्य भृत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥ अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः । लोकयात्राञ्च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्तो वर्त्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः । अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्ज्जवम् ॥ ९१ ॥ अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः । धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः । त्रीण्येव तु सताभाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥ न चैव द्रुह्येद्दद्याच्च सत्यञ्चैव सदा वदेत् । सर्वत्र च दयावन्तः सतः करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीह सन्तुष्टा धर्मपन्थानमुत्तमम् । शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥ अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् । शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात् । प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । शिष्टाचारगुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे षड़धिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर । यदहमाचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥ विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम् । पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विघाते यत्नवा-

न्हम्। विधिना हि हते पूर्व्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥ निमित्तभूता हि वयं कर्म्मणोऽस्य द्विजोत्तम । येषां हतानां मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेद्धर्म्म उपयोगेन भक्षणे । देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥ ओषध्यो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः । अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः । स्वर्गञ्च दुष्करं प्राप्तः क्षमावान् द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो महानसे पूर्व्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज । द्वे सहस्रे तु बध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अहन्यहनि बध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा । समांसं ददतोह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥ अतुला कीर्त्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम । चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्त इति नित्यशः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः । यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् बध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् । यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामाभवन् पुरा ॥ १२ ॥ भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम । अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥ देवतानां पितॄणाञ्च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा । यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः । भार्य्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥ सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते । सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥ शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते । स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्म्मणा । स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः । पूर्व्वं हि विहितं कर्म्म देहिनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥ धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्म्मनिर्णये । द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा

क्रूरे कर्म्मणि वर्त्तता ॥ २० ॥ कर्म्मशुभंककथं कुर्य्यां कथं मुचेय पराभवात् । कर्म्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥ दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा । द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम । कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥२३॥ कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान् बहून् । जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यबीजानि यान्याहु-र्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रति-भाति ते ॥ २५ ॥ अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च । वृक्षांस्तथौषधींश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥ जीवा हि बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणि-जीवनैः । मत्स्यान् ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२८॥ सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम । प्राणिनोऽन्योन्य-भक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चंक्रम्यमानान् जीवांश्च धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रति-भाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः । ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रति-भाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । के न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥ बहु सञ्चिन्त्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः । अहिंसायान्तु निरता यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्वन्त्येव हि हिंसन्ते यत्नादल्पतरा भवेत् । आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥ महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च । सुहृदः सुहृदो-ऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥ सम्यक् प्रवृत्तान् पुरुषान्न

सम्यगनुपश्यतः । समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥ गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः । बहुलोके विपर्य्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ॥ ३८ ॥ धर्म्मयुक्तमधर्म्मञ्च तत्र किं प्रतिभाति ते । वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्म्मसु । स्वकर्म्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-संवादे सप्ताधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

——

मार्कण्डेय उवाच । धर्म्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर । विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृताम्वरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच । श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् । सूक्ष्मा गतिर्हि धर्म्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् । अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३ ॥ यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विपर्य्ययकृतो धर्म्म पश्य धर्म्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४ ॥ यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यदि सत्तम । अवश्यं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५ ॥ विषमाञ्च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वै भृशम् । आत्मनः कर्म्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम । सुखदुःखविपर्य्यासान् सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥ नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् । यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समाचरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् । संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९ ॥ दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीनाः स्वस्वकर्म्मभिः । भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ॥ १० ॥ वञ्चनायाञ्च लोकस्य स सुखी जीवते सदा । अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कञ्चिदुपतिष्ठति ॥ ११ ॥

कश्चित् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति । देवानिष्ट्वा तपः कृत्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ॥ १२ ॥ दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः । अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥ विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः । कर्म्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव । ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः सम्भृतौषधैः ॥ १५ ॥ व्याधयो विनिवार्य्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज । येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीड़िताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्म्मभृताम्वर । अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम । इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ॥ १८ ॥ स्रोतसासकृदाक्षिप्तं क्रियमाणं बलीयसा । न म्रियेयुर्न जीर्य्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् । उपर्य्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ॥ २० ॥ यतते च तथाशक्ति न च तद्वर्त्तते तथा । बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥ महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्म्मसन्धिषु । न केचिदीशते ब्रह्मन् स्वयं ग्राहस्य सत्तम ॥ २२ ॥ कर्म्मणा प्राकृतानां हि इह सिद्धिः प्रदृश्यते । यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥ शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह । बध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत । जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म्मबन्धनिबन्धनः ॥२४॥

ब्राह्मण उवाच । कथं कर्म्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः । एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्वर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच । न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहु-र्म्रियतीति मूढाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्द्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् । यत्तेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म तदश्नुते नास्ति

कृतस्य नाशः ॥ २७ ॥ सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या नराधमाः पापकृतो भवन्ति । नरोऽनुजातस्त्विह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः । जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९ ॥

व्याध उवाच । गर्भाधानसमायुक्त कर्मेदं सम्प्रदृश्यते । समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासम्भृतसम्भारः पुनरेव प्रजायते । शुभकृत् शुभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु । शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्विषी । जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ॥ ३२ ॥ सञ्चारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः । तिर्य्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरिवर्त्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः । जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते । ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ॥ ३५ ॥ पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः । अजस्रमेव दुःखार्त्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ॥ ३६ ॥ ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात् कर्मणामुदयादपि । परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः । तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः । स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृताल्लोकान् यत्र गत्वा न शोचति । पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ४० ॥ तस्मात् पुण्यं यतेत्कर्त्तुं वर्जयीत च पापकम् । अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थञ्च स्वर्गञ्च लभते नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च । सतां धर्म्मेण वर्त्तेत क्रियां

शिष्टवदाचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज। सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४४ ॥ स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः। प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम। तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तञ्चास्य प्रसीदति। स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम। प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज। अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते। विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम्। ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥५१॥ एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च। धार्मिकश्चापि भवति मोक्षञ्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः। तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ॥ ५३ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च। ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत् परं द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच। इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत। निग्रहश्च कथं कार्य्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥ कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृताम्वर। एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याधसंवादे अष्टाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्म्मव्याधो युधिष्ठिर । प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच । विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्त्तते । तत् प्राप्य कामं भजते रोषञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते कर्म्म चारभते महत् । इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निषेवते ॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्चैतदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च । न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५ ॥ व्याजेन चरतो धर्म्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति । सुहृद्भिर्वार्य्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्बद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् । अधर्म्मस्त्रिविधस्तस्य वर्त्तते रागदोषजः ॥ ८ ॥ पापञ्चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च । तस्याधर्मे प्रविष्टस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्म्मिणः । स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १० ॥ पापात्मा भवति ह्येवं धर्म्मलाभन्तु मे शृणु । यस्त्वेतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११ ॥ कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते । तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्रवीषि सूनृतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते । दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १३ ॥

व्याध उवाच । ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा । तेषां सर्वात्मना कार्य्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १४ ॥ यत्तेषाञ्च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम । नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यञ्चापि सर्वशः । महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् ॥ १६ ॥ महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च

तद्गुणाः ॥ १७ ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् । पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥ षष्ठन्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते । सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहङ्कारस्ततः परम् ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्वं तमस्तथा । इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसञ्ज्ञकः ॥ २० ॥ सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतैः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः । एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे नवाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्म्मव्याधेन भारत । कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्द्धनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्म्मभृतांवर । एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच । भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकञ्च चतुर्गुणम् । गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४ ॥ शब्दःस्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्व्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसश्चापि द्विजोत्तम । अपामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्त्तितास्तव सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः । शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन् गुणा भूतेषु पञ्चसु । वर्त्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥ अन्योऽन्यं नातिवर्त्तन्ते सम्यक् च भवति द्विज । यदा तु विषयीभावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९ ॥ तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति

कालतः । आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ॥ १० ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः । यैराव्रतमिदं सर्वं
जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति
स्मृतम् । तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२ ॥
यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु । इन्द्रियाणि यदा
देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोक-
ञ्चात्मनि पश्यति । परापरज्ञः सक्तः सन स तु भूतानि पश्यति
॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य
पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादि-
निधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् । अनौपम्यममूर्त्तञ्च भगवानाह
बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकावुभौ । निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नर-
काय च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं
समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ षसामात्मनि नित्यानामैश्वर्य्यं योऽधि-
गच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् । तै-
रप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३ ॥
षसामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् । यो धीरो धार-
येद्रश्मीन् स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां
हयानामिव वर्त्मसु । धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्वा तानि जयेद्-
ध्रुवम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य
हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २६ ॥ येषु विप्रतिपद्यन्ते

षट्सु मोहात्फलागमे। तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१० ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच। एवन्तु सूक्ष्मे कथिते धर्म्मव्याधेन भारत। ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच। सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम्। गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि। एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्त्तकम्। प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः। दुर्हृषीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च यो नराग्र्योऽनसूयकः। विधित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशबहुलो धीरो निर्विधित्सोऽनसूयकः। अक्रोधनो नरो धीमान् दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते। यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपन्तु पूर्वमेव प्रवर्त्तते। मृदुर्भवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्यसर्वद्वन्द्वानि प्रशाम्यति परस्परम्। न चास्य संशयो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १० ॥ शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः। वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११ ॥ आर्ज्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते। गुणास्ते कीर्त्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे एकादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच। पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत्। अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच। प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर। व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच। मूर्द्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन्। प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम्। श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनिमुपास्महे ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः। महान् बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवन्त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते। पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपाश्रितः ॥ ६ ॥ वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः। वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्म्मणि बले स एकस्त्रिषु वर्त्तते। उदानमिति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ८ ॥ सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः। शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः। रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्त्तयन् परिधावति ॥ १० ॥ प्राणानां सन्निपातात्तु सन्निपातः प्रजायते। उष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ ११ ॥ समानोदानयोर्मध्ये प्राणापानौ समाहितौ। समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपर्य्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः। स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते। स ऊर्द्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १४ ॥ पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः। नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वे तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा। वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥१६॥ योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम्। जितक्लमाः

समा धीरा मूर्द्धन्यात्मानमादधुः ॥ १७ ॥ एवं सर्व्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु । एकादशविकारात्मा कलासम्भारसम्भृतः ॥ १८ ॥ मूर्त्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्म्मजितात्मकम् । तस्मिन् यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं हि विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् । देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नविन्दुरिव पुष्करे ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्रावर्त्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्व्वेषु भूतात्मा संप्रकाश्यते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ २३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ २४ ॥ लक्षणन्तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथादीपो दीप्येत् कुशलदीपितः ॥ २५ ॥ पूर्व्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः । लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्र मुच्यते ॥ २७ ॥ सर्व्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत् पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेत् धर्म्मं रक्षेच्च मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृशंस्यं परो धर्म्मः क्षमा च परमं बलम् । आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्ये ज्ञानं हितं भवेत् । यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ३१ ॥ यस्य सर्व्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा । त्यागे यस्य हुतं सर्व्वं स त्यागी च स बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयेत् । तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं

योगसंश्रितम् ॥ ३३ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् । नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥ आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराशित्वमचापलम् । एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः । अशोकं स्थानमासाद्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ३७ ॥ गुणागुणमनासङ्गमेककार्य्यमनन्तरम् । एतत्तु ब्राह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः । ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे द्वादशाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

——

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्कथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर । दृढं प्रीतमना विप्रो धर्म्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्त्तितम् । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्म्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच । प्रत्यक्षं मम यो धर्म्मस्तञ्च पश्य द्विजोत्तम । येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन् क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् । द्रष्टुमर्हसि धर्म्मज्ञ मातरं पितरञ्च मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्च्चितम् । सौधं हृद्यञ्चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ देवतागृहसङ्काशं दैवतैश्च सुपूजितम् । शयनासनसम्बाधं गन्धैश्च परमै-

युतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ । कृता-हारौ सुसन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्म्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ।

वृद्धावूचतुः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्म्मज्ञ धर्म्मस्त्वामभिरक्षतु । प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि । गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च परमाङ्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ । न तेऽन्यद्दैवतं किञ्चिद्दैवतेष्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः । पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया । मनसा कर्म्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तथाबुद्धिर्दृश्यते साम्प्रतं तव । जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥ तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टञ्च पुत्रक । ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्म्मव्याधो न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमर्च्चयामासतु स्तदा । प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ॥ १४ ॥ सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे । अनामयञ्च वां कच्चित् सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः । कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः । कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदा-न्वितः । धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच । पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् । यद्दैवतेभ्यः कर्त्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ त्रयस्त्रिंश-द्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः । संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः । कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् । एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि

सदा द्विज ॥ २१ ॥ एतावेवाग्नयो मह्यं यान् वदन्ति मनीषिणः । यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २२ ॥ एतदर्थं मम प्राणा भार्य्या पुत्रः सुहृज्जनः । सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २३ ॥ स्वयञ्च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये । आहारं सम्प्रयच्छामि स्वयञ्च द्विजसत्तम ॥ २४ ॥ अनुकूलं तथा वच्मि विप्रियं परिवर्ज्जये । अधर्म्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २५ ॥ धर्म्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम । अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः । पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २७ ॥ एतेषु यस्तु वर्त्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम । भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः । गार्हस्थ्ये वर्त्तमानस्य एष धर्म्मः सनातनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याधसंवादे त्रयोदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ । पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् । यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया । मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत । संस्मृत्य वाक्यं धर्म्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच । यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो । दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न, संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया । वाक्यञ्च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज

॥ ६ ॥ त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम । अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्य्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् । तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ मनस्विनौ ॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यागादयम् । तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदपार्थन्ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय । श्रद्धत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्त्तुमर्हसि । गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच । यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच । दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्म्ममनुव्रतः । पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः । मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् । अतः परमहं धर्म्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं त्वया । ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्म्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको नरः सहस्रेषु धर्म्मविद्विद्यते न वा । प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रन्ते पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽद्य नरके भवतास्मि समुद्धृतः । भवितव्यमथैवञ्च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६ ॥ राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा । सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव । नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्म्मविनिश्चयम् ॥ १८ ॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्म्मः शूद्रयोनौ हि वर्त्तते । न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्म्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया । एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते । कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच । अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।

शृणु सर्व्वमिदं वृत्तं पूर्व्वदेहे ममानघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः पूर्व्वमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः ॥ २२ ॥ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमाम् । कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्व्वेदपरायणः ॥ २३ ॥ संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २४ ॥ सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः । ततोऽभ्यहनन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम । ताड़ितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्व्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगञ्चाहं संप्राप्तः सहसा विभो । अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्व्वणा ॥ २८ ॥ अकार्य्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः । तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् । क्षन्तुमर्हसि मे सर्व्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्त्वं भविता क्रुर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे चतुर्द्दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

——

व्याध उवाच । एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम । अभिप्रसादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया कार्य्यमिदमद्य कृतं मुने । क्षन्तुमर्हसि तत्सर्व्वं प्रसीद भगवन्निति ॥२॥

ऋषिरुवाच । नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् । आनृशंस्यात्त्वहं किञ्चित् कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोन्यां वर्त्तमानो धर्म्मज्ञो हि भविष्यसि । मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि। जातिस्मरश्च भविता स्वर्गञ्चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः। एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्मुग्रग्र-तेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदाम्बर। शरञ्चोद्धृत-वानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ आश्रमञ्च मया नीतो न च प्राणैर्व्युज्यत। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत्। अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच। एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च। आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्त्तुमर्हसि। दुष्करं हि कृतं कर्म्म जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्म्म-परायण। कर्म्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ १० ॥ कञ्चित्-कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः। साम्प्रतञ्च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्म्मसु। दाम्भिको दुष्कृतः प्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १२ ॥ यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्म्मे च सततोत्थितः। तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १३ ॥ कर्म्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम्। क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥ कर्त्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः। लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्म्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच। प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः। एतद्धि ज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥ अनिष्ट-संप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च। मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च। सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अनिष्टञ्चान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते। ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युप-क्रमात् ॥ १९ ॥ शोचतो न भवेत्किञ्चित् केवलं परितप्यते। परि-

त्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् । न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विषादे मनः कार्य्यं विषादो विषमुत्तमम् । मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २३ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते । तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥ अवश्यं क्रियमाणस्य कर्म्मणो दृश्यते फलम् । न हि निर्व्वेदमागम्य किञ्चित् प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे । अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूतेष्वभावं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परङ्गताः । न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विद्वन् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् । एतैर्न्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥२८॥

ब्राह्मण उवाच । कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव । नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्म्मवित् ॥ २९ ॥ आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्म्मस्त्वां परिरक्षतु । अप्रमादस्तु कर्त्तव्यो धर्म्मे धर्म्मभृताम्वर ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह । प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥ स तु गत्वा द्विजः सर्व्वाः शुश्रूषाः कृतवांस्तदा । मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतत्ते सर्व्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर । पृष्टवानसि यत्तात धर्म्मं धर्म्मभृताम्वर ॥ ३३ ॥ पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्म्मव्याधेन कीर्त्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्म्माख्यानमनुत्तमम् । सर्व्वधर्म्मविदां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सुख-

अव्यतया विद्दन् मुहूर्त्त इव मे गतः । न हि तृप्तोऽस्मि भगवन् शृण्वानो धर्म्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने पञ्चदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेमां धर्म्मसंयुक्तां धर्म्मराजः कथं शुभाम् । पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमग्निर्वनं यातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः । नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वञ्चास्य कर्म्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् । यथारुद्राच्च सम्भूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महामुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् । आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं व्यकाशयत् । तपश्चरंस्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा ॥ ९ ॥ भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजज्ञिवान् । अथ सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यवाहनः ॥ १० ॥ अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः । अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः । अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपासर्प-

च्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः। शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ॥ १३ ॥ विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु। त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः। स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १४ ॥

अग्निरुवाच। नष्टकीर्त्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः। भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव। भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच। कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः। माञ्च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत्। राजन् वृहस्पतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम्। उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत्। प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान्। कर्म्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसोपाख्याने षोड़शाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह। तस्याभवत् शुभा भार्य्या प्रजास्तस्याश्च मे शृणु ॥ १ ॥ वृहत्कीर्त्तिर्वृहज्ज्योतिर्वृहद्ब्रह्मा वृहन्मनाः। वृहन्मन्त्रो वृहद्भासस्तथा राजन् वृहस्पतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत्। देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३॥

भूतानामेव सर्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत् । रागाद्रागेति यामाहु-र्द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ यां कपर्द्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥ पश्यत्यर्च्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ६ ॥ महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामते । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७ ॥ यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे सप्तदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

——

मार्कण्डेय उवाच । बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्य्याभूद्या यशस्विनी । अग्नीन् साजनयत् पुण्यान् षड़ेकाञ्चापि पुत्रिकाम् ॥१॥ आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्यासत्याथ धर्म्मजा । अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्रः उच्यते ॥ ५ ॥ पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुचोद्यतम् । भरतो नामतः सोऽग्नि-र्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भारतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥ भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य भार्य्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९ ॥ हविषा यो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते। रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १० ॥ मरव्यां जनयत् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत्। आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वाने ह्येष सूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्च्चसा श्रिया। अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्च्चिषा ज्वलन्। विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्म्मकृत् ॥ १३ ॥ आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम्। अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥१४॥ अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः। तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति। तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम-पावकम् ॥ १६ ॥ अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम्। स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्व्वलोकेषु भारत ॥१७॥ ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः। ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया। तस्मिन् कर्म्माणि सर्व्वाणि क्रियन्ते धर्म्मकर्त्तृभिः ॥१९॥ वड़वाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः। ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः ॥२०॥ उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते। ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः ॥२१॥ यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्यु-र्भवति पावकः। क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मन्यन्ती चाथ पुत्रिका ॥२२॥ स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्व्वभूतेषु तिष्ठति। त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ॥ २३ ॥ अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः। संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ॥२४॥ समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः। उक्थो नाम महाभाग त्रिभि-रुक्थैरभिष्टुतः। महावाचन्त्वजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः ॥२५॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे अष्टादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१८॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राण-पुत्रकः । अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चकः ॥ १ ॥ अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ । जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३ ॥ समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४ ॥ पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५ ॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः । जनयत् पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६ ॥ वृहद्रथन्तरं मूर्द्ध्नो वक्त्राद्वा तरसाहरौ । शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वायुग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७ ॥ बाहुभ्यामनु-दात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह । एतान् सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणा-मसृजत् सुतान् ॥ ८ ॥ वृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य महत्तरः । भानुरङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्च्चसस्य सौभरः ॥ ९ ॥ प्राणस्य चानु-दात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान् यज्ञमुषश्चान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् ॥ १० ॥ सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञमुषः पञ्च देवानां ह्यसृजत्तपः ॥ ११ ॥ सुमित्रं मित्र-वन्तञ्च मित्रज्ञं मित्रवर्द्धनम् । मित्रधर्म्माणमित्येतान् देवानभ्य-सृजत्तपः ॥ १२ ॥ सुरप्रवीरं वीरञ्च सुवेशं सुरवर्च्चसम् । सुराणा-मपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३ ॥ त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् । मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञ-याजिनः ॥ १४ ॥ तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्धविः । स्पर्द्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५ ॥ वहिर्वेद्यां तदा दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६ ॥ चितोऽग्निरुद्वहन्याज्यं पक्षाभ्यां तत् प्रव-र्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७ ॥

वृहदुक्थस्तपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः । अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८ ॥ रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते । मित्रविन्दाय वै तस्मै हविरध्वर्य्यवो विदुः । मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे एकोनविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ १ ॥ भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यश्चशिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ॥ २ ॥ दुःखार्त्तानाञ्च सर्व्वेषां शिवकृत् सततं शिवः । तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्प्रवृद्धं तपो महत् ॥ ३ ॥ उद्धर्त्तुकामो मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । उष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ॥ ४ ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् । शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणाः वेदपारगाः ॥ ५ ॥ आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् । ऊर्ज्जस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ६ ॥ ततस्तपो ह्यजनयत् पञ्चयज्ञसुतानिह । प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवाम्पतिः ॥ ७ ॥ असुरान् जनयन् घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् ॥ ८ ॥ वृहद्भानुन्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भार्य्या सुप्रजा तु वृहद्भासा तु सूर्य्यजा ॥ ९ ॥ असृजेतान्तु षट् पुत्रान् शृणु तासां प्रजाविधिम् । दुर्ब्बलानान्तु भूतानामसून् यः सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥ तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ॥ ११ ॥ अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ॥ १२ ॥

विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः ॥ १४ ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तुसः । निशा त्वजनयत् कन्यामग्नीसोमावुभौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवाभवद्भार्य्या सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः ॥ १६ ॥ पर्ज्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः । अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म्मणासौ बभौ भार्य्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ २० ॥ शुक्लकृष्णागतिर्देवो यो बिभर्त्ति हुताशनम् । अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं परमर्षिञ्च यम्प्राहुर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः ॥ २२ ॥ अग्रं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा । कर्म्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २३ ॥ इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २४ ॥ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिद्वायुनाग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २६ ॥ यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २७ ॥ अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २८ ॥ मृतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या सुरभतेऽग्नये ॥ २९ ॥ आर्त्तो न जुहुया-

दग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या स्यादुत्तराग्नये ॥ ३० ॥ दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३१ ॥ सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम्। इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२० ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच। आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया। भूपतिर्भुवभर्त्ता च जनयत् पावकं परम् ॥ १ ॥ भूतानाञ्चापि सर्व्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम्। आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २ ॥ महताञ्चैव भूतानां सर्व्वेषामिह यः पतिः। भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते। हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भो महाभागः सत्त्वभुग्यो महाद्भुतः। भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत्। अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६ ॥ स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः। आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७ ॥ देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम्। दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः। अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत्। मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ १० ॥ भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम्। अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ ११ ॥ अनुनीयमानो हि भृशं देव-

वाक्याद्धि तेन सः। नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत् ॥ १२॥ स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरान्तदा। भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३॥ पूयात् स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च। श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्ता-न्मारकतं तथा ॥ १४॥ यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेष प्रभुः प्रजाः। नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥ शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप। एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः ॥ १६॥ भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापित-स्तदा। भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ॥ १७॥ दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम्। तस्मिन्नष्टे जगद्भीत-मथर्वाणमथाश्रितम् ॥ १८॥ अर्च्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः। अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ॥ १९॥ मिषतां सर्व-भूतानामुन्ममाथ महार्णवम्। एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ॥ २०॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा। एवं त्वज-नयद्धिष्ण्यान् वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१॥ विचरन् विवि-धान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै। सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाथ सरस्वती ॥ २२॥ गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया। चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा ॥ २३॥ ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी। तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदा-वरी तथा ॥ २४॥ वेणोपवेणा भीमा च वड़वा चैव भारत। भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ २५॥ तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च। एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २६॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्रो विभूरसिः। यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥२७॥ अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः। अत्रिः पुत्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८॥ तस्य तद्ब्रह्मणः काया-

न्निर्हरन्ति हुताशनाः । एवमेते महात्मानः कीर्त्तितास्तेऽग्नयो मया ॥ २९ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशन । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ॥ ३१ ॥ बहुधा निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया । योऽर्च्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि आङ्गिरसे एकविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्त्तितास्ते मयानघ । शृणु जन्म तु कौरव्य कार्त्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥ अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् । जातं ब्रह्मर्षिभार्य्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् । तत्राजयन् सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥ बध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः । पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशम् । शुश्रावार्त्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित् पुरुषस्त्रातु चैव ह । पतिञ्च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह माभैर्नास्ति भयं तव । एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत् केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् । हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्य्यकर्म्मन् कस्मात्त्वमिमां

कन्यां जिहीर्षसि वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १० ॥

केश्युवाच । विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया । क्षमन्ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै । तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् । तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ॥ १३ ॥ बिभेद राजन् वज्रेण भुवि तन्निपपात ह । पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताड़ितः ॥ १४ ॥ हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीड़ितः । अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् । कासि कस्यासि किञ्चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ द्वाविंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच । अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सदैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् । आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ २ ॥ नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्त्तुं केशी महासुरः । इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन् मुक्ताहं तद्बलेन तु । त्वया देवेन्द्र निर्द्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ज्जयम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । मम मातृस्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम । आख्यातन्त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच । अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम । वरदानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच । कीदृशन्तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच । देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् । जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्य्यो महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति । स हि मे भविता भर्त्ता ब्रह्मण्यः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १० ॥ अथापश्यत् स उदये भास्करं भास्करद्युतिः । सोमञ्चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्त्ते रौद्र एव तु । देवासुरञ्च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां सन्ध्यां शतक्रतुः । अपश्यल्लोहितोदञ्च भगवान् वरुणालयम् ॥ १३ ॥ भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः । हव्यं गृहीत्वा वह्निञ्च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४ ॥ पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्य्यमुपस्थितम् । तथा धर्म्मगतं रौद्रं सोमं सूर्य्यगतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च । समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्घोरं दृश्यते परिवेशनम् । एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धन्तु शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुरपीयन्तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् । शृगालिन्यग्निवक्त्रा तु प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च सङ्घातो महान् युक्तश्च तेजसा । सोमस्य वह्निसूर्य्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ १९ ॥ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ॥ २० ॥ एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । एवं सञ्चिन्त्य भगवान् ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा देवसेनान्तामवदत् स पितामहम् । उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥२२॥

ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्य्यं त्वया दानवसूदन । तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानी-स्त्वया सह शतक्रतो । अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्य्यवान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया । तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वशिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः । भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमन्तथाध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः । इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् । समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्य्यमण्डलात् ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत् प्रभुः । आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः । ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् । स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्वपन्तीश्च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः । हुताशनार्च्चिःप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः । पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः स चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ह्यहम् । साध्व्यः पत्न्यो द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः । गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः । पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३५ ॥ निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः । मनस्तासु विनिःक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ३६ ॥ कामसन्तप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः । अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागमत् ॥ ३७ ॥ स्वाहा तं दक्षदुहिता

प्रथमं कामवृत्तदा । सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी ॥ ३८ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ॥ ३९ ॥ तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ॥ ४० ॥ कामयिष्यामि कामार्त्तं तासां रूपेण मोहितम् । एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्य्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥ जगाम पावकाभ्यासं तञ्चोवाच वराङ्गना । मामग्ने कामसन्तप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय । अहमङ्गिरसो भार्य्या शिवानाम हुताशन । शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् । यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्व्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥

शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव । त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतञ्चर । यामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतां मुदायुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥ अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामनृतं

दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादेतद्द्वमाणा गरुड़ी सम्भवा-
म्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महा-
वनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् । दृष्टिविषैः
सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रै-
र्भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११ ॥
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे
शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तर्षीणां
महात्मनाम् । पत्नीसरूपतां कृत्वा कथयामास पावकम् ॥ १३ ॥
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्त्तुं न शकितं तया । तस्यास्तपःप्रभावेण
भर्त्तुः शुश्रूषणेन च ॥ १४ ॥ षट्कृत्वस्तत्तु निःक्षिप्तमग्नेरेतः कुरू-
त्तम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५ ॥
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं
स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः ॥ १६ ॥ षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वाद-
शाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ १७ ॥
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतु-
र्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८ ॥ लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह-
विद्युता । लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य्य इवोदितः ॥ १९ ॥
गृहीतन्तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन
सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बल-
वांस्तदा । सम्मोहयन्निवेमान् स त्रीन् लोकान् सचराचरान् ॥२१॥
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् । उत्पेततुर्महानागौ
चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य स बालोऽर्क-
समद्युतिः । द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिञ्चान्येन पाणिना
॥ २३ ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूड़ं भुजेन सः । महाकाय-
मुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनाम्वरम् ॥ २४ ॥ गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड़

स महाभुजः । द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ॥ २५ ॥ प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि । द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशोऽभि जघान ह ॥ २६ ॥ क्रीड़न् भाति महासेनस्त्रीन् लोकान् वदनैः पिबन् । पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषस्णोऽद्भुतविक्रमः । व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्द्दिशः ॥ २८ ॥ स पश्यन् विविधान् भावांश्चकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन् बहुधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः । ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानथाहुः पारिषदान् ब्राह्मणान् सुमहाबलान् । स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ । बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥ तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् । स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा । स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्वरः ॥ ३४ ॥ न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् । सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ॥ ३५ ॥ बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः । स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ॥ ३६ ॥ उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः । ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्य्यत समन्ततः ॥ ३७ ॥ आर्त्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः । अथैनमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्मिन् जाते महासत्त्वे महासेने महाबले । समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्रीपुंसोर्विपरीतञ्च तथा द्वन्द्वानि यानि च । ग्रहा दीप्ता दिवं खञ्च ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्ट्वोत्पातान् समन्ततः । अकुर्वन् शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥ निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः । तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह । अपरे गरुड़ीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ॥ ५ ॥ यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती । न तु तत्स्वाहया कर्म्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति । उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥ अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् । तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ८ ॥ षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः । सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं जाने नैतदेवमिति राजन् पुनः पुनः । विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् । तत्तेन निखिलं सर्व्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणङ्गतः । स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश । जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥ षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य तु साधनम् । शक्त्या देव्याः साधनञ्च तथा पारिषदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म्म लोकहिताय वै । तस्मादृषिकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रियः ॥ १५ ॥ अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः । अब्रवीच्च मुनीन् सर्व्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः । श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्व्वतोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिता ब्रुवन्। अविषह्यं बलं स्कन्दे जहि शक्राशु माचिरम्। यदि वा न निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगृह्यास्मांस्त्वाञ्च शक्र महाबलः। स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ॥ १८ ॥ स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत्। न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्य्यं यत एवं प्रभाषसे। सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ॥ २० ॥ कामवीर्य्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः। तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः। ऊचुश्चैनं त्वमस्माकं पुत्रो भव महाबल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः। तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः। अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह। परिवार्य्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा। धात्री स्वपुत्रवत् स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २६ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना। परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्य्यरक्षत ॥ २७ ॥ अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः। रमयामास शैलस्थं बालं क्रीड़नकैरिव ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

—:o:—

मार्कण्डेय उवाच। ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा। हुताशनमुखाश्चैव दृप्ताः पारिषदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः। परिवार्य्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः। आरुह्यैरावतं स्कन्दं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय वज्रं बलवान् सर्व्वैर्द्देवगणैर्वृतः। विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम्। विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्म्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलङ्कृतम्। विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्वयात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः। संहर्षयन् देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः। समीपमथ संप्राप्तः कार्त्तिकेयस्य वासवः ॥ ८ ॥ सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः। गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समुद्भूतोदधिप्रभम्। बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥ जिघांसूनुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः। विससर्ज्ज मुखात् क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्च्चिषः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि भूतले। ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रच्युताः सहसा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव। दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः। त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥१४॥ तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम्। बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १५॥ वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुषोऽपरः। युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ॥१६॥ यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत्। सञ्जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ॥ १७ ॥ भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

शरणं गतः। तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः। ततः प्रहृष्टा स्तदशा वादित्राण्यभिवादयन् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दशक्रागमने षड्विंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच। स्कन्दपारिषदान् घोरान् शृणुष्वाद्भुतदर्शनान्। वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये हरन्ति शिशून् जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः। वज्रप्रहारात् कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारास्ते विशाखञ्च पितृत्वे समकल्पयन्। स भूत्वा भगवान् संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ॥ ३ ॥ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः। मातृणां प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाखश्च कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि। रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलम् ॥ ५ ॥ यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः। एतास्त्वजनयत् कन्यास्तपोनाम हुताशनः। किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमार्य्य ऊचुः। भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः। प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुरुष्व नः। सोऽब्रवीद्बाढमित्येव भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः। ततः सङ्कल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ॥ ८ ॥ काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिका तथा। आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्य्यसम्पन्नः शिशुर्नामाति दारुणः। स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः ॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः। छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्त्यते ॥ ११ ॥ षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्द-

श्चैवेति विद्धि तत् । षड्भिरोऽप्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२ ॥ षष्ठान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह प्रवदते । शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३ ॥ इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् । तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दो-
त्पाख्याने सप्तविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । उपविष्टन्तु तं स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् । हिरण्यचूड़मुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् । अभजत् पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रिया जुष्टः पृथुयशाः सुकुमारवरस्तदा । निषसो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४ ॥ अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् । इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यगर्भ भद्रन्ते लोकानां शङ्करो भव । त्वया षड्रात्रजातेन सर्वलोका वशीकृताः ॥ ६ ॥ अभयञ्च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम । तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच । किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधना । कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचुः । इन्द्रो ददाति भूतानां बलं तेजः प्रजासुखम् । तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति । अनुशास्ति च भूतानि कार्य्येषु

बलसूदनः ॥ १० ॥ असूर्य्ये च भवेत् सूर्य्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः । भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११ ॥ एतद्धि्न्द्रेण कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । त्वञ्च वीर बलिश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्व्वेषां नः सुखावहः । अभिषिञ्चस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः । अहन्ते किङ्करः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि । अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्य्येण तव विस्मिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च मिथो भेदः प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ॥ १७ ॥ विग्रहः संप्रवर्त्तेत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय॥१८॥

स्कन्द उवाच । त्वमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोकस्य ममैव च । करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल । यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा शासनं स्कन्द कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिषिचस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये । गोब्राह्मणहितार्थाय सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिषिक्तो मघवता सर्व्वैर्देवगणैः सह । अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चनं छत्रं ध्रियमानं व्यरोचत ॥ २३ ॥ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्ड-

लम्। विश्वकर्म्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी॥ २४॥ आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना। आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परन्तप॥ २५॥ अर्च्चयामास सुप्रीतो भगवान् गोवृषध्वजः। रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः॥ २६॥ रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत्। पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे॥ २७॥ पूज्यमानन्तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः। रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्वरम्॥ २८॥ अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः। तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत्॥ २९॥ रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणाञ्च भारत। जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत्॥ ३०॥ अजरे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः। भाति दीप्तवपुः श्रीमान् रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान्॥ ३१॥ कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलङ्कृतः। रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः॥ ३२॥ या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा। अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्द्धनी॥ ३३॥ विवेश कवचञ्चास्य शरीरे सहजन्तथा। युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत् सदा॥ ३४॥ शक्तिधर्मौ बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः। ब्रह्मण्यत्वमसम्मोहो भक्तानां परिरक्षणम्॥ ३५॥ निकृन्तनञ्च शत्रूणां लोकानाञ्चाभिरक्षणम्। स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप॥ ३६॥ एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलङ्कृतः। बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुमण्डलः॥ ३७॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्य्यरवैरपि। देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसाङ्गणैः॥ ३८॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः स्वलङ्कृतैः। सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा॥ ३९॥ क्रीड़न् भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः। अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः॥ ४०॥ विनिकृत्य तमः सूर्य्यं यथेहाभ्युदितं तथा। अथैनमभ्ययुः सर्वा देव-

सेनाः सहस्रशः ॥ ४१ ॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः । ताः समासाद्य भगवान् सर्व्वभूतगणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ अर्च्चितस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि । शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ॥ ४३ ॥ सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोचिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ४४ ॥ इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलङ्कृताम् । स्कन्दं प्रोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ अजाते त्वयि निर्द्दिष्टा तव पत्नी स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ॥४६॥ गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्च्चसा । एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४७ ॥ वृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्ज्जनाः ॥ ४८ ॥ षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं कुहूञ्चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४९ ॥ यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया । तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ५० ॥ श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता । षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महातिथिः ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वणि स्कन्दोपाख्याने अष्टाविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् । सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्म्मयुक्ता महाव्रताः । द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता भर्त्तृभिर्द्देवसम्मितैः । अकारणाद्रुषा तैस्तु पुण्यस्थानात् परिच्युताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः

किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत् स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्स्वामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः । यच्चापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किङ्कार्य्यमिति सोऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७ ॥ अभिजित् स्पर्द्धमाना तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र मूढोऽस्मि भद्रन्ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् । कालन्त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणी ह्यभवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्तेन शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाभि तद्वह्निदैवतम् ॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात् प्रशाधि माम् । स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् । वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः । उच्यतां यन्मया कार्य्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर ऊचुः । यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः । अस्माकन्तु भवेत् स्थानं तासाञ्चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच । दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८ ॥

मातर ऊचुः । इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः । त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९ ॥

स्कन्द उवाच । प्रजा वो दद्मि कष्टन्तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २० ॥

मातर ऊचुः । परिरक्षाम भद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । यावत् षोड़शवर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहञ्च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभुः । अपतत् सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधार्द्दितः ॥ २४ ॥ स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः । स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहन्तं द्विजसत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना ।
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बालान् महाघोरो बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमुण्डिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा । कुमाराश्च कुमार्य्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवाः ॥ ३० ॥ तेऽपि गर्भभुजः सर्व्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्म्मिणः ।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ॥ ३२ ॥ शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा ॥३४॥ वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३५ ॥ इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३६ ॥ कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणान्तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा । उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्य्या प्रमदास्वपि । आर्य्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४१ ॥ एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोड़शवर्षाणि शिशूनां ह्यशिवास्तत ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥४३॥ तेषां प्रशमनं कार्य्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्मोपहारांश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्यर्च्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्वीर्य्यञ्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमस्कृताः ॥ ४५ ॥ ऊर्द्ध्वन्तु षोड़शाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा । उन्मादयति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७ ॥ आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति

यः सिद्धान् क्रुद्धश्चापि शपन्ति यम् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९ ॥ उपाघ्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि पृथग्विधान् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः ॥५०॥ गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ॥ ५२ ॥ आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्य्यये । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः । उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५४ ॥ वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्शनात् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं सान्त्वन्तस्य तु साधनम् ॥ ५५ ॥ कश्चित् क्रीड़ितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत् सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् । अतः परं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेत् ज्वरः ॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं श्रद्दधानञ्च वर्ज्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्त्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं महेश्वरम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि मनुष्यग्रह-
कथने एकोनत्रिंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच । यदा स्कन्देन मातॄणामेवमेतत् प्रियं कृतम् । तथैनमब्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् । तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २ ॥

स्वाहोवाच । दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज । बाल्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताशने ॥ ३ ॥ न स मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः । इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच । हव्यं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्द्विजानां मन्त्रसंस्तुतम् । होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्ता समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता । पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्दनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना । अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिका-मिञ्जिकं यतः ॥ १० ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्य्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्य-द्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् । तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः । एवमस्त्विति चाप्युक्ता महासेनो महेश्वरम् । अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धना-र्थिभिः । व्याधिप्रशमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत् । मिञ्जिका-मिञ्जिकञ्चैव मिथुनं रुद्रसम्भवम् ॥ १४ ॥ नमस्कार्य्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता । स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ॥ १५ ॥ वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्य्याः प्रजार्थिभिः । एवमेते पिशाचानामसङ्ख्येयगणाः स्मृताः ॥ १६ ॥ घण्टायाः

सपताकायाः शृणु मे सम्भवं नृप। ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ॥ १७ ॥ गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता। एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका कार्त्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता। यानि क्रीड़नकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः। स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः। तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ॥ २१ ॥ आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः। सन्तानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव जवाशोकवनैस्तथा। कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ॥२३॥ दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः। तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ मेघतूर्य्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः। तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान्। एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम्। प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। यदाभिषिक्तो भगवान् सैनापत्येन पावकिः। तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्रवटं हरः। रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे। उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ २८ ॥ ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान्। सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेशराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह। विद्युता सहितः सूर्य्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुह्यकैः सह। आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह। पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलङ्कृतैः। यात्यमोघो

महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः सार्द्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः ॥ ३४ ॥ यमश्च मृत्युना सार्द्धं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ३५ ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलङ्कृतः ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् सलिलेश्वरः । परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः । गदामुषलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥ पट्टिशन्त्वन्वगाद्राजन् छत्रं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन् श्रिया वृतः । भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवतैश्चानुपूजितः ॥ ४० ॥ एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संहर्षयन् सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ ४१ ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा । नद्यो ह्रदा समुद्राश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये । स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ४३ ॥ सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः । पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥ छत्रञ्च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्द्धन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च धिष्ठितौ ॥ ४५ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन् श्रिया वृतः । सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ४६ ॥ गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया । सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित् कविभिः कृताः । तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः । व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गति-ध्रुवाः । रुद्रं सत्कर्म्मभिर्म्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ॥ ५१ ॥ शिव-मित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् । भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरा-वृतः । अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथा-ब्रवीन्महासेनं महादेवो वृहद्वचः । सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच । सप्तमं मारुतस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो । यदन्यदपि मे कार्य्यं देव तद्वद मा चिरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच । कार्य्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि । दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा विससर्ज्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः । विसर्ज्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहसैव महाराज देवान् सर्वान् प्रमोहयत् । जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगद्विभो । ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महा-भागा देवाश्च समहर्षयः । ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम् ॥ ६० ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् । तद्वै घोरमसं-ख्येयं गर्ज्जच्च विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अभ्यद्रवद्रणे देवान् भगव-न्तञ्च शङ्करम् । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु वाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥ पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासासिपरिघागदाः । निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्द्देवा-नीकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणेन व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत । निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ॥ ६४ ॥ दानवैरर्द्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ । असुरैर्वध्यमानन्तत् पावकैरिव कान-नम् ॥ ६५ ॥ अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा । ते विभिन्न-शिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

बध्यमाना महारणे। अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥६७॥ आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिद्दानवार्द्दितम्। भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत॥ ६८ ॥ कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत्। जयतैनान् सुदुर्वृत्तान् दानवान् घोरदर्शनान् ॥ ६९ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान्। शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुद्ध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम्। ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥७१॥ प्रत्युद्ययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह। तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति रुधिरं बहु। तेषां देहं विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७३ ॥ निष्पतन्तो ह्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः। तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजन् छिन्नाभ्राणीव सर्वशः। ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥ त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम्। अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः॥ ७६ ॥ संहतानि च तूर्य्याणि प्रावाद्यन्त ह्यनेकशः। एवमन्योऽन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम्॥ ७७ ॥ देवानां दानवानाञ्च मांसशोणितकर्द्दमम्। अनयोर्देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः। ततस्तूर्य्यप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः॥ ७९ ॥ बभूवुर्द्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः। अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम्। ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥ तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्रवन्त दिवौकसः। अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम्॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव। भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि॥ ८३ ॥ अथ तैर्दानवैः सार्द्धं महिषस्त्रासयन् सुरान्। अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः

क्षुद्रमृगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः । व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम् ॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रेसतूरोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥८८॥ तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रौ रुद्रस्य चानदत् । देवान् सन्त्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥ ततस्तस्मिन् भये घोरे देवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः क्रोधात् सूर्य्य इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः । लोहिताश्वो महावाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥९२॥ रथमादित्यसङ्काशमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारणीम् । मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महावलः ॥ ९४ ॥ सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन द्वारं षोड़शयोजनम् । पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥ उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः । प्रायःशरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥ शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिषदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रपिवन्तश्च शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ १०० ॥ तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून् स्वेन वीर्य्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैः-

रभिवाद्य महेश्वरम्। शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ १०२ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम्। तदाब्रवी-न्महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः। देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बर ॥ १०४ ॥ सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः। शतं महिषतुल्यानां दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्व-तापिताः। तावकैर्भक्षितास्त्वान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥ अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः। एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्त्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति। वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥ महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स दैवतैः। अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्ब-केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौ-कसः। उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥ स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः। एकाह्नैवाजयत् सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः। स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥११२॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दयुद्धे त्रिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

——

युधिष्ठिर उवाच। भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महा-त्मनः। त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषि-सन्निधौ। उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच। आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्त्तिरनामयः। मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्द्दनः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः । शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा । दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः । कन्याभर्त्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः । सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीड़नकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवनोद्भवः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु । नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत् । स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥९॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् । षड़ाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षड़र्च्चिः । सम्वत्सरस्त्वं ऋतवश्च षड़् वै मासार्द्धमासायनं दिशश्च ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराचस्त्वरविन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः । त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता । सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् च ॥ १४ ॥ सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपात्त्वं गुहशक्तिधारी । गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहीकृत्तिकानान्तथैव ॥ १५ ॥ त्वं क्रीड़से षण्मुख कुक्कुटेन यथेष्टनानाविधकामरूपी । दक्षोऽसि सोमो मरुतः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा । ऋतस्य कर्त्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥ सूक्ष्मं तपस्तत् परमं त्वमेव परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं जगत् सर्वसुरप्रवीर मत्त्या मया संस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ॥ २० ॥ धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्रान् शत्रुजयन्तथा । स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि कार्त्तिकेयस्तवे एकत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

—०*०—

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु । द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः । चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य प्रियंवदे ॥ २ ॥ कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदूत्थिताः । अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा । केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधि तिष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान् । कथञ्च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने । मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो वास्ति स्नानमन्त्रौषधानि वा । विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महा-

भागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ९ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्त्तनम् ॥ १० ॥ अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते । तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदैव भर्त्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् । उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १२ ॥ उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् । न जातु वशगो भर्त्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्म्मणा ॥ १३ ॥ अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान् । मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥१४॥ जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते । तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जड़ान्धवधिरास्तथा ॥१६॥ पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत । न जातु विप्रियं भर्त्तुः स्त्रिया कार्य्यं कथञ्चन ॥ १७ ॥ वर्त्ताम्यहन्तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १८ ॥ अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा । सदारान् पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायात्मानमात्मनि । शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनाञ्चित्तचारिणी ॥२०॥ दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् । दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्य्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान्महारथान् । सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्य्यप्रतापिनः ॥२२॥ देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः । द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि नाश्नामि सदा कर्म्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥ क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्त्तारं गृहमागतम् । अभ्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजनदायिनी । संयता गुप्तधान्या च सुसंसृष्टनिवेशना ॥ २६ ॥ अति-

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती। अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा॥ २७॥ अनर्म्मं चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः। अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्ज्जये॥ २८॥ अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्ज्जये। निरताहं सदा सत्ये भर्त्तॄणामुपसेवने॥ २९॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन। यदा प्रवसते भर्त्ता कुटुम्बार्थेन केनचित्॥ ३०॥ सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी। यच्च भर्त्ता न पिवति यच्च भर्त्ता न सेवते॥ ३१॥ यच्च नाश्नाति मे भर्त्ता सर्वं तद्वर्ज्जयाम्यहम्। यथोपदिष्टं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने॥ ३२॥ स्वलङ्कृता सुप्रयता भर्त्तुः प्रियहिते रता। ये च धर्म्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा॥ ३३॥ भिक्षाबलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु। मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम॥ ३४॥ तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता। विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मनाश्रिता॥ ३५॥ मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्म्मानुपालिनः। आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्॥३६॥ पत्याश्रयो हि मे धर्म्मो मतः स्त्रीणां सनातनः। स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियञ्चरेत्॥ ३७॥ अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये। नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता॥ ३८॥ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च। भर्त्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च॥ ३९॥ नित्यमार्य्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम्। स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः॥४०॥ नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः। नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम्॥ ४१॥ अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा। भुञ्जते रुक्मपात्रेषु युधिष्ठिरनिवेशने॥ ४२॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः। त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः॥ ४३॥ दशान्यानि सहस्राणि येषा-

मन्नं सुसंस्कृतम् । क्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥४४॥ तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः । यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः ॥४६॥ महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोच्चिताः । मणीन् हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदाहं कर्म्म चैव कृताकृतम् ॥४८॥ शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ ४९ ॥ शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्य्यपालयत् । येषां सङ्ख्यां विधिञ्चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं राज्ञः समुदयमायञ्च व्ययमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः । उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५५ ॥ अधृष्यं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् । एकाहं वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च । नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं कर्त्तुं भर्त्तृसंवदनं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारन्नाहं कुर्य्यां न कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
निजकार्य्यकथने द्वात्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

— —

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्त्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्त्तमाना भर्त्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्व्वेषु लोकेषु सदैवतेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्व्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि । वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्त्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्म्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्व्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्त्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्व्वं स्वयमेव कार्य्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्व्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७ ॥ त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्त्तुस्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतैश्च ॥ ९ ॥ मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् । प्रद्युम्नशाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदा-

जित् ॥ १० ॥ महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११ ॥ एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च । महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्त्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-कर्त्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः । कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्द्दनः ॥ १ ॥ ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षूरथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् । उवाच वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृष्णे माभूत् तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्त्तृभिर्द्देवसङ्काशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५ ॥ अवश्यञ्च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका । भर्त्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६ ॥ धार्त्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रक्ष्यसि द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां त्वां प्राहसन् दर्पमोहिताः । ताः क्षिप्रं हतसङ्कल्पाः द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्धि संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृष्णे यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्म्मार्ज्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्व्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् । त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्व्वा-

त्मना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा । दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा । भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विशिनष्टि च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः । रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामाथ भाविनी । स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठा द्रौपदीं परिसान्त्व्य च । उपावर्त्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥१८॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामाकृष्णागमने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

अथ घोषयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्सृज्य विधाय वेश्म । वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च । अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्य्यं

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ यथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन। प्रचोदितः स कथयाम्बभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान् यमौ च ॥ ५ ॥ कृशांश्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान्। तांश्चाप्यनाथामिव वीरनाथां कृष्णां परिक्लेश-गुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्य्यः कृपयाभितप्तः। वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःख-नदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वास-वातोपहतस्तदानीम्। वाचङ्कथञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्व्वमात्म-प्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथन्नु सत्यः शुचिरार्य्यवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां मम धर्म्मराजः। अजातशत्रुः पृथिवीतले स शेते पुरा राङ्कव-कूटशायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वय-मिन्द्रकल्पः। पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिड़ा-तलस्थः ॥ १० ॥ कथन्नु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-प्लुताङ्गः। शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः। विदूयमानैरिव सर्व्वगात्रैर्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥ यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम्। विनि-श्वसन् सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ समृद्धरूपावमरौ दिवीव। प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ धर्म्मेण सत्येन च वार्य्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणेन नाथ समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान्। स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ परिवर्त्तमानो वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः। सत्येन धर्म्मेण च वार्य्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या दुःशासनो यत् परुषाण्यवोचत्। तानि प्रवि-ष्टानि वृकोदराङ्गं दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

कच्चिद्रास्यति धर्मपुत्रो धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्यते तम्। अरण्यवासेन विवर्द्धते तु भीमस्य कोपाग्निरिवानिलेन॥ १८॥ स तेन कोपेन विदह्यमानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः। विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान्॥ १९॥ गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च संरम्भिणावन्तककालकल्पौ। न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां शरान् किरन्तावशनिप्रकाशान्॥ २०॥ दुर्य्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः। मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं यद्द्यूतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम्॥ २१॥ शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्त्ता। स तेन मुच्यत्यवशः फलेन मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात्॥२२॥ क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च वीजे देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम्। न स्यात् फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि॥ २३॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन। मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुरूणामयमन्तकालः॥ २४॥ ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या। ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः॥ २५॥ क्रियेत कस्मादपरे च कुर्य्युर्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथञ्चित्। प्राप्यार्थकालञ्च भवेदनर्थः कथं नु तत् स्यादिति तत् कुतः स्यात्॥ २६॥ कथन्नु भिद्येत न च स्रवेत न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम्। अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्य्येत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके॥ २७॥ गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं धनञ्जयः पश्यत वीर्य्यमस्य। अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः॥ २८॥ स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत्। अन्यत्र कालोपहतान‌नेकान् समीक्षमाणस्तु कुरून् मुमूर्षून्॥ २९॥ धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम्। अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र॥ ३०॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्य्योधनं रहिते सौबलोऽथ । अबो-
धयत् कर्णमुपेत्य सर्व्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि धृतराष्ट्रखेदवाक्ये
पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्य्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रव्राज्य पाण्ड-
वान् वीरान् स्वेन वीर्य्येण भारत । भुङ्‌क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवि
शम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-
वासिनः । कृताः करप्रदाः सर्व्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या
हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् पुरा । साद्य लक्ष्मीस्त्वया
राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्य-
मानां युधिष्ठिरे । अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै
॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धि-
बलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता महाबाहो
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥
शासनेऽधिष्ठिताः सर्व्वे किं कुर्म इतिवादिनः । तवेयं पृथिवी
राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्व्वतवना देवी सग्राम-
नगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्व्वतैरुपशोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो द्विजैराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पौरुषाद्दिवि देवेषु
भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव
वासवः । कुरुभिस्त्वं वृतो राजन् भासि नक्षत्रराड़िव ॥ ११ ॥
यैः स्म ते नाद्रियेताज्ञा न च ते शासने स्थिताः । पश्यामस्तान्
श्रियाहीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ श्रूयते च महाराज
सरो द्वैतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः सार्द्धं ब्राह्मणैर्व्वनवासिभि

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः । तापयन् पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये च्युतान् राज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रियावृतः । असमृद्धान् समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति संस्थितम् । पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाहुषम् ॥ १६ ॥ यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशाम्पते । पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्थो विषमस्थान् हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति । प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनञ्जयम् । अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्य्या वल्कलाजिनसंवृताम् । पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनच्युतम् । न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्य्याः स्वलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह । तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये षट्त्रिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

—ः०—

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्य्योधनस्ततः । हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् । न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २ ॥ परिदेवति तान् वीरान् धृतराष्ट्रो

महीपतिः । मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम् । एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयोजनम् । उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते । अब्रवीद्यच्च मां त्वाञ्च सौबलं वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिदेवितम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ । क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥ किन्नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् । द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्म्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः । युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥ उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् । यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च । उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३ ॥ अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च । कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४ ॥ मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे । उपायो यो भवेद्दृष्टस्त्वं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५ ॥ वचो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान् प्रति । व्युषितायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो दुर्य्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् । उपायः परिदृष्टोऽयं तन्निबोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप । घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशाम्पते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

मर्हति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् । गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप । घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे सप्तत्रिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

———

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय । पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विशाम्पते । आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव । स्मारणसमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥४॥ मृगया चोदिता राजन्नस्मिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् । विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७ ॥ छद्मना निर्ज्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने । तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः । यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः । ततो विनि-

ईंदहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः । सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११ ॥ अथ यूयं बहुत्वात्तानाक्षिपन्तः कथञ्चन । अनार्य्यं परमं तत् स्याद्शक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा । किं पुनः स कृतास्त्रोद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ । उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्य्युर्युधिष्ठिरम् । तदबुद्धिकृतं कर्म्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः । न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७ ॥

शकुनिरुवाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसदि । तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत् सर्व्वे पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयाञ्चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्त्तते भृशम् । स्मारणन्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्य्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । दुर्य्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता । संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः । पौराश्चानुययुः सर्व्वे सहदारा वनञ्च तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तयो

बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६ ॥ शकटापणवेशाश्च वणिजो वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥ ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशाम्पते ॥ २८ ॥ गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्य्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनद्वैतवनगमने अष्टत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्य्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे । देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथन्नराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् पृथगावसथान् बहून् । कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः । अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४ ॥ अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि । बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान् । वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथोपजोषञ्चिक्रीडुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्यवादने । धार्त्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणावृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु । तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून् महिषान् मृगान् । गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात् पर्य्यकालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्विनिर्भिद्य गजांश्च सुबहून् वने । रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गोरसानुप-

युद्यान उपभोगांश्च भारत। पश्यन् स रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च । अगच्छदानुपूर्व्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् । सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥१४॥ ऋद्धया परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् । यदृच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशाम्पते । दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्य्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहस्रशः । आक्रीड़ावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥ ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रीड़ान् जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं द्वारि गन्धर्वाः समवारयन् । सेनाग्रं धार्त्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशाम्पते । कुवेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः । विहारशीलः क्रीड़ार्थं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत् संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः । प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र दुर्य्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्धदुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः । गत्वा द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्य्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली । विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशाम्पते । प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि परुषं वचः ॥ २७ ॥ न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः । योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वैश्यानिव दिवौकसः ॥ २८॥ यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः । ये तस्य वचनादेवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न वेदयैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वैं राज्ञः सेनाग्र-यायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्य्योधनसेना-संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्य्योधनमुपा-गमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-र्वारिते सैन्ये धार्त्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्य-भाषत भारत ॥ २ ॥ शास्तैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः । यदि प्रक्रीड़ते सर्वैर्देवैः सह शतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्य्योधनवचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः । सर्व एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तांस्तद्वनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्य्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः । ते वार्य्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥ताननादृत्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥ अनार्य्यान् शासतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्धर्वा-श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्त्तराष्ट्रानभि-द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १० ॥ प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्त्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ॥ १२ ॥ महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । क्षुरप्रैर्विशिखै-

र्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छतशोऽभिघ्नल्लघुत्वात् सूतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥ क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्त्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः । न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुड़निःस्वनैः ॥ १८ ॥ भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः संन्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीड़िताः ॥ २१ ॥ उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीड़ितान् । गन्धर्वांस्त्रासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात् क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः । ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया । एकैको हि तदा योधो धार्त्तराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पर्य्यवर्त्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह । ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ॥ २५ ॥ प्राद्रवन्त रणे भीता येन राजन् जिजीषवः । भज्यमानेष्वनीकेषु धार्त्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ २६ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे भृशविक्षताः । सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रणे । असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ॥ २९ ॥ सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्य्यवाकिरन् । अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये छत्रं वरूथञ्च बन्धुरञ्च तथापरे ॥ ३१ ॥ गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमन्रथम् । ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णरणभङ्गे चत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्त्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्य्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥ अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्य्योधनं जिघांसन्तः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ४ ॥ युगमीषां वरूथञ्च तथैव ध्वजसारथी । अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलशो व्यधमञ्छरैः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥६॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे । पर्य्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशतिचित्रसेनावादायान्ये विदुद्रुवुः । विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥८॥ योधाश्च धार्त्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापनवेशाश्च यानयुग्मञ्च सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका ऊचुः । प्रियदर्शी महाबाहुर्धार्त्तराष्ट्रो महाबलः । गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥११॥ दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा । बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥१२॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुर्य्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः । आर्त्ता दीनास्ततः सर्व्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥१३॥ तांस्तथा व्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम् । वृद्धान् दुर्य्योधनामात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नह्य गजवाजिभिः । अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ अन्यथा वर्त्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ॥ १६ ॥ द्वेष्टारमन्ये क्लीवस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् । इदं कृतन्नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्षितान् । समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥१९॥ अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्त्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनादिहरणे एकचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात भयार्त्ताञ्छरणैषिणः । कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १ ॥ भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो बाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥ जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् । स एवं परिभूया-

श्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्व्वेण बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाप्यभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥५॥ शरणञ्च प्रपन्नानां त्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव त्वञ्च वीरापराजितः । मोचयध्वं नरव्याघ्रा ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सस्वनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् । इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय वै ता ता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् । परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहार्य्यो भवेत्राणमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः । शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर । विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नैव तु यथा भीम मोचयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ । पराक्रमेण मृदुना मोचयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदुयुद्धेन नमुञ्चेद्भीमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्धि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर । वैताने कर्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः । प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणांविमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥ अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः । कौरवाणां तदा राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनमोचणानुज्ञायां द्विचत्वारिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

—०*०—

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः । प्रहृष्टवदनाः सर्व्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्व्वे समनह्यन्त भारत । जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः । ते दंशिता रथैः सर्व्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः । तान्रथान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवनैर्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् सहितान् दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् । जितकाशिनश्च खचराश्त्वरिताश्च महारथाः ॥ ६ ॥ चणेनैव वने तस्मिन् समाजग्मुरभीतवत् । न्यवर्त्तन्त ततः सर्व्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान् वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ॥८॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तञ्च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान् युधि दुर्द्धर्षान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे । विसर्ज्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् ॥ ११ ॥ त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना । उत्स्मयन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्य्याम वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १३ ॥ तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १५ ॥ न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदाराभिमर्षश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १६ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्य्या धृतराष्ट्रसुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥१७॥ यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोचयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । ससर्ज निशितान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥१९॥ तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥२०॥ ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् । बभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे
त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेममालिनः । विसृजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पर्य्यवारयन् ॥ १ ॥ चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः । रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्त्तराष्ट्रस्य चोभयोः । गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥३ ॥ तान् समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छतशो रणे । प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४ ॥ ते कीर्य्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः । न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्त्तितुम् ॥ ५ ॥ अलि-

क्रुद्धानभिक्रुद्धो गन्धर्व्वानर्जुनस्तदा । लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम् । आग्नेयेनार्जुनः सङ्ख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ६ ॥ तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनाम्वरः । गन्धर्वान् शतशो राजन् जघान निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ । परिगृह्याग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः शरान् ॥ ८ ॥ ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः । उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । महता शरजालेन समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ १० ॥ ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे । ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् । गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनञ्जयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा । अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १३ ॥ ते बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना । भूमिष्ठमन्तरीक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शरवर्षाणि सव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः संवार्य्य तेजस्वी गन्धर्वान् प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ स्थूलकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः । आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज्ज कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन् परम् ॥ १७ ॥ ऊर्द्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्य्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वांस्त्रासितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृतां बाणैस्तरस्विना । संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि सम्प्रयुक्तानि सर्वशः ।

दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्य्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्य्यमाणै-स्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हित-स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताड़या-मास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानवधञ्चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनञ्जयः ॥२५॥ स बध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ सं-जहारास्त्रमथ तत् प्रहृष्टः पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजह्रुः प्रद्रुतानश्वान् शरवेगान् धनूंषि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे
चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् । मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थञ्च सदारोऽयं निगृहीतः सुयो-धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः । दुर्य्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननाथवत् । समस्थो विषमस्थांस्तान् द्रक्ष्यामी-त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमे हसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् । ज्ञात्वा चिकीर्षितञ्चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्य्यो-धनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभि-

शाहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः । धर्म्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । पापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विमोक्षणमर्हति । प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ १० ॥ नेदञ्चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्व्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् । अभिगम्य च तत्सर्व्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्धर्वान् प्रशशंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्व्वैर्न हिंसितः । दुर्वृत्तो धार्त्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १४ ॥ उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचरैः । कुलं न परिभूतं मे मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १६ ॥ अनुज्ञातस्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराड़पि गन्धर्वान्मृतांस्तान् समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः । बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाग्नयः ॥ २० ॥ ततो दुर्य्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ मास्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् । न हि साहसकर्त्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् सहितैः सर्व्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन। गृहान् व्रज यथाकामं वैमनस्यञ्च माकृथाः॥ २३॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्य्योधनस्तदा। अभिवाद्य धर्म्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः॥ २४॥ विदीर्य्यमाणो व्रीड़ावान् जगाम नगरं प्रति। तस्मिन् गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ २५॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः। तपोधनैश्च तैः सर्व्वैर्वृतः शक्र इवामरैः। तथा द्वैतवने तस्मिन् विजहार मुदायुतः॥ २६॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि दुर्य्योधनमोचने
पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २४५॥

—०※०—

जनमेजय उवाच। शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः। मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः॥ १॥ कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः। सदा च पौरुषौदार्य्यैः पाण्डवानवमन्यतः॥ २॥ दुर्य्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः। प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे॥ ३॥ तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः। प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशम्पायन कीर्त्तय॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। धर्म्मराजनिसृष्टस्तु धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः। लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत् सुदुःखितः॥ ५॥ स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः। शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम्॥ ६॥ विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके। सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम्॥ ७॥ हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत्। अथोपविष्टं राजानं पर्य्यङ्के ज्वलनप्रभे॥ ८॥ उपप्लुतं यथासोमं राहुणा रात्रिसंचये। उपागम्या-

अब्रवीत् कर्णो दुर्य्योधनमिदं तदा ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः सङ्गमः पुनः। दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ १० ॥ दिष्ट्या समग्रान् पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन। विजिगीषून्रणे युक्तान् निर्जितारीन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव। नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्य्यमाणाञ्च वाहिनीम् ॥ १२ ॥ शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीड़ितः। इदन्त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारबलवाहनान्। विमुक्तान् सम्प्रपश्यामि युद्धात्तस्मादमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारत। यत्कृतन्ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा। उवाच चाङ्गराजानं वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः। जानासि त्वं जिताञ्छत्रून् गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम। मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः। तदा नो न समं युद्धमभवत् खेचरैः सह ॥ ३ ॥ पराजयञ्च प्राप्ताः स्मो रणे बन्धनमेव च। सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण क्रियमाणाः सुदुःखिताः। अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्याब्रुवन् दीनाः पाण्डवान् शरणप्रदान्। एष दुर्य्योधनो राजा धार्त्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो क्रियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः। तं मोचयत भद्रं वः सदारं नराधिपम्॥ ७॥ परामर्शो माभविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः। एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा॥ ८॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत मोचणे। अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः॥ ९॥ सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः। यदा चास्मान्न-मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि॥ १०॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ। मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान् प्रत्यनेकशः॥ ११॥ अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवम्। अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः॥ १२॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन वेष्टितम्। अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम्॥ १३॥ समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः। धनञ्जयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा॥ १४॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-स्परम्। कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम्॥ १५॥ ते समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च। एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः। अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-धनञ्जयौ॥ १६॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २४७॥

— —

दुर्य्योधन उवाच। चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा। इदं वचनमक्लीवमब्रवीत् परवीरहा॥ १॥ भ्रातॄनर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम। अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु॥२॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना। उवाच यत् कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः॥ ३॥ द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान् सदारान् पाण्डवानिति। तस्मिन्नुच्चार्य्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा॥ ४॥

भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीड़यान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् । स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशङ्गतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः किन्नु दुःखमतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर बधं तस्मिन्महारणे ॥ ८ ॥ श्रेयस्तद्भविता मह्यं नैवंभूतस्य जीवितम् । अभूद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो बधात् ॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् । भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥११॥ कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः । शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १३ ॥ स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्द्धनः । वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः सञ्जयस्तथा । वाह्लिकः सौमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसम्मताः ॥१५॥ ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः । किं मां वक्ष्यन्ति किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि । आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्य्यमेव च । तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्हमिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम् । स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १९ ॥ तस्मात् प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् । चेतयानो हि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥२०॥ शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्ज्जितः । पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत्। दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव। प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातृन् पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा। बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः। बन्धूनां सुहृदाञ्चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान् यथा। गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥२६॥ नन्दयन् सुहृदः सर्वान् शात्रवांश्चावभर्त्सयन्। कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत्। अश्रुकण्ठः सुदुःखार्त्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः। प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन्। उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥ विदीर्य्येत् सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत्। रविरात्मप्रभां जह्यात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत्। शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं त्वदृते राजन् प्रशासेयं वसुन्धराम्। पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः। एवमुक्त्वा स राजानं सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत। तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत। विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात् प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तेत कर्हिचित्। यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः। धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचन्तौ

नन्त्यरिन्दम ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-णम्। नित्यमेव प्रियं कार्य्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥ पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः । नार्हस्येवङ्गते मन्युं कर्त्तुं प्राकृतवद्यथा ॥ ४० ॥ विषण्णास्तव सोदर्य्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते । उत्तिष्ठ व्रज भद्रन्ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्ण उवाच । राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् । किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषय-वासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् । प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ तैः सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् । यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छया मोक्षि-तोऽसि तत्र का परिदेवना । न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः । शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै प्रेष्यतां पूर्व्वमागताः । पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ॥ ८ ॥ सत्त्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन् भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषय-वासिभिः । प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥ मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्थास्यामीह भवत्पादौ

शुश्रूषन्नरिमर्द्दन ॥ ११ ॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्य्योधन-
संवादे एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टं राजानं दुर्य्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्छकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥

शकुनिरुवाच । सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मया हृतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
बुद्ध्याद्य नृपते प्राणानुत्स्रष्टुमर्हसि । अथ वाप्यवगच्छामि न
वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिक्लीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं
भवेत् । मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्य्यः सत्कर्त्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं
स्मर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
मेतां समाज्ञाय कृतज्ञस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाप्य चैव तान् । पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् । बाहुभ्यां साधु-

जाताभ्यां दुःशासनमरिन्दमम् ॥ १० ॥ उत्थाप्य सम्परिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्द्धनि । कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ॥ ११ ॥ निर्व्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा । व्रीड़याभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव समन्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्य्येण न चाज्ञया ॥१३॥ नैव भोगैश्च मे कार्य्यं मा विहन्यत गच्छत । निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्व्वे पूज्याश्च गुरवो मम । त एवमुक्ताः प्रत्यूचूराजानमरिमर्द्दनम् ॥ १५ ॥ या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत । कथं वा सम्प्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च । बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचाल्यते ॥ १७ ॥ दर्भास्तरणमास्तीर्य्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः । संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः । वाग्व्रतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९ ॥ मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः । अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्व्वं देवैर्विनिर्ज्जिताः । ते स्वपक्षक्षयन्तन्तु ज्ञात्वा दुर्य्योधनस्य वै ॥ २१ ॥ आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसम्भवम् । वृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ॥ २२ ॥ अथर्व्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्त्तयन् ॥ २३ ॥ जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता । कृत्या समुत्थिता राजन् किङ्करोमीति चाब्रवीत् ॥२५॥ आहुर्द्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं धार्त्तराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ

तदा। निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः॥ २७॥ समादाय च राजानं प्रविविश रसातलम्। दानवानां मुहूर्त्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत्॥ २८॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गत्य दानवाः। प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः। साभिमानमिदं वाक्यं दुर्य्योधनमथाब्रुवन्॥ २९॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनप्रायोपवेशे पञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २५०॥

दानवा ऊचुः। भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह। शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः॥ १॥ अकार्षीः साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम्। आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम्॥ २॥ न हि कार्य्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु। मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः॥ ३॥ नियच्छैतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम्। यशःप्रतापवीर्य्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्द्धनीम्॥ ४॥ श्रूयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताञ्चात्मनो नृप। निर्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्य्यमवाप्नुहि॥ ५॥ पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात्। पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसञ्चयः॥ ६॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायश्च तेऽनघ। कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः॥ ७॥ एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम। देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः॥ ८॥ क्षत्रियाश्च महावीर्य्या भगदत्तपुरोगमाः। दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून्॥ ९॥ तदलन्ते विषादेन भयं तव न विद्यते। सहायार्थञ्च ते वीराः सम्भूता भुवि दानवाः॥ १०॥ भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः। यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः॥ ११॥ नैव पुत्रान्न

च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् । नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान् स्थविरान्न च ॥ १२ ॥ युधि सम्प्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम । निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥ प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्म्मितात् । व्याभाषमाणाश्चान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ सर्व्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेऽपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधञ्चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणाश्चैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु । योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गदाभिर्मुषलैः शूलैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्ज्जुनसम्भवम् ॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्ज्जुनस्य वै । हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्त्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्वैरं संस्मरन् वीर योत्स्यते केशवार्ज्जुनौ । स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ॥ २१ ॥ कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः । ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचञ्चैव कर्णस्यापहरिष्यति । तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥२३॥ नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति । प्रख्यातास्तेऽर्ज्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव । गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्य्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् । समाश्वास्य च दुर्द्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाख्युक्त्वा च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत् पुनः ॥ २८ ॥ तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा तथैवान्तरधीयत । गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्य्योधनस्तदा ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत । विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः । अमन्यत बधे युक्तान् समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३२ ॥ एवमाशा दृढा तस्य धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । विनिर्ज्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना । अर्जुनस्य बधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् ॥ ३४ ॥ संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः । रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य बधैषिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशाम्पते ॥ ३६ ॥ न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः । दुर्य्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्त्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८॥ मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः । न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजम् । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्य्येण स कथं मृत्युमिच्छसि । अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि बधिष्यामि रणेऽर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥४२॥ आनयिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत् सुयोधनः । दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥४४॥

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् । रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसङ्कुलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गौघप्रतिमा राजन् प्रयाता सा महाचमूः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डरैः ॥ ४६ ॥ रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव सङ्कुला । व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४७ ॥ जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानोऽधिराजवत् । गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्त्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥४८॥ सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् । कर्णेन सार्द्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व्व एव ते । भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च वाह्लिकः ॥ ५० ॥ रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः । कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥५१॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि दुर्य्योधनपुरप्रवेशे एकपञ्चाशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु । धार्त्तराष्ट्रा महेष्वासा किमकुर्व्वत सत्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्त्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने । आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्त्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न रुचितं तव तत्र कृतञ्च ते । ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितश्चासि धर्म्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशाम्पते ॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्व्वाणां तदा रणात् । क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां

महात्मनाम्। कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८ ॥ न चापि पादभाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम। धनुर्वेदे च शौर्य्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः। सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥१०॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्त्तराष्ट्रो जनेश्वरः। प्रहस्य सहसा राजन् विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः। अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्त्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः। लज्जया व्रीड़ितो राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धार्त्तराष्ट्रो जनेश्वरः। पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४ ॥ किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्य्यमवशिष्यते। कथञ्च सुकृतं तत् स्यान्मन्त्रयामोऽद्य यद्धितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच। दुर्य्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव। भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति। विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत। त्वत्समक्षं यदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दाञ्च भारत। अनुजानीहि मां राजन् सभृत्यबलवाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम्। जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते विजेष्यामि एक एव न संशयः। सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१ ॥ अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति। स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव। प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरतर्षभ। प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः । हितेषु वर्त्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्व-शत्रुनिवर्हणम् । तदा निर्गच्छ भद्रन्ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्त्तराष्ट्रेण धीमता । सर्वमाज्ञा-पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ मुहूर्त्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः । नादय-न्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये
द्विपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम । तं विनिर्ज्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे करञ्चैनानदापयत् । अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्ज्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् । हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान्नृप-तीन् वशमानयत् । स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत् ॥ ६ ॥ अवतीर्य्य ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः । अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मागधान् कर्क-खण्डांश्च निवेश्य विषयेत्मनः । आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिच्छत्रञ्च योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां दिशं विनिर्ज्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।

वत्सभूमिं विनिर्ज्जित्य केवलीं मृत्तिकावतीम् ॥ ९ ॥ मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा। एतान् सर्वान् विनिर्ज्जित्य करमादाय सर्वशः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान्। रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥११॥ स युद्धन्तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम्। प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम्। प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥१३॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलञ्च सोऽगमत्। स केरलं रणे चैव नीलञ्चापि महीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतञ्चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः। दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदापयत् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः। पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महाबलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ। वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि निर्ज्जयत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिशमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा। नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम्। सम्लेच्छाटविकान् वीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि। गणान् सर्वान् विनिर्ज्जित्य नीतिकृत् प्रहसन्निव ॥ २० ॥ शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः। नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः। विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥ तमागतं महेष्वासं धार्त्तराष्ट्रो जनाधिपः। प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ॥ २३ ॥ अर्च्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम्। आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥ यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च वाह्लिकात्। प्राप्तवानस्मि भद्रन्ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ बहुना तु किमुक्तेन शृणु

कर्ण वचो मम । सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥२६॥ न हि ते पाण्डवाः सर्व्वे कलामर्हन्ति षोड़शीम् । अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं गान्धारीञ्च यशस्विनीम् । पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते । हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ॥ २९ ॥ केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे । तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृताम्वरः । सपर्व्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१ ॥ देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि । द्वीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिन्दम । गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४ ॥ पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्म्मवित् । धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्ज्जितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः । जानते निर्ज्जितान् पार्थान् कर्णेन युधि भारत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि कर्णदिग्विजये त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । जित्वा तु पृथिवीं राजन् सूतपुत्रो जनाधिप । अब्रवीत् परवीरघ्नो दुर्य्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥

कर्ण उवाच । दुर्य्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव । श्रुत्वा वाचं तथा सर्व्वं कर्त्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २ ॥ तवाद्य पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम। तां पालय यथा शक्रो हतशत्रु-र्महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत् पुनः। न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहाय-श्चानुरक्तश्च मदर्थञ्च समुद्यतः। अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत्। मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत्। तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आहूयन्तां द्विजवराः सम्भाराश्च यथाविधि। सम्भ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समा-हूता यथोक्ता वेदपारगाः। क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-मरिन्दम ॥ ९ ॥ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः। प्रवर्त्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्त्तराष्ट्रो-विशाम्पते। पुरोहितं समानाय्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-सूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम्। आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः। न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्त्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तमः। दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ॥ १४ ॥ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम। अस्ति त्वन्यन्महत् सत्रं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम। य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥ ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्णञ्च कृताकृतम्। तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत। तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः। एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवान् कश्चिदृते विष्णुं पुरा-

तनम्। राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं सर्व्वत्येष महाक्रतुः ॥ २० ॥ अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत। निर्व्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात् स्पृहा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु तैर्व्विप्रैर्धार्त्तराष्ट्रो महीपतिः। कर्णञ्च सौबलञ्चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः। रोचते यदि युष्माकं तस्मात् प्रब्रूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्व्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम्। सन्दिदेश ततो राजा व्यापारस्थान् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्व्वशिल्पिनः। यथोक्तञ्च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्व्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि दुर्य्योधनयज्ञारम्भे
चतुःपञ्चाशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच। ततस्तु शिल्पिनः सर्व्वे अमात्यप्रवराश्च ये। विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्त्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सज्जं क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत। सौवर्णञ्च कृतं सर्व्वं लाङ्गलञ्च महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्त्तराष्ट्रो विशाम्पते। आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः। दीक्षितश्चापि गान्धारिर्य्यथाशास्त्रं यथा-क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशाः। भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५ ॥ निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान्। पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः। तत्र कञ्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान् पापपूरुषान्। निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन् वने तथा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्व्वानुवाचाभिप्रणम्य च।

दुर्य्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ९ ॥ स्ववीर्य्यार्ज्जितमर्थौघ-मवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति वो राजा धार्त्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः । यजते क्रतुमुख्येन पूर्व्वेषां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न-त्विदानीं कथञ्चन । समयः प्रतिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥१४॥ श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति । वर्षात्त्रयोदशादूर्द्धं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥ यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-स्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ शेषास्तु पाण्डवा राज-न्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् । दूतश्चापि यथावृत्तं धार्त्तराष्ट्रे न्यवे-दयत् ॥ १८ ॥ अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः । ब्राह्म-णाश्च महाभागा धार्त्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वर्च्चिता यथा-शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः । हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः सर्व्वः चत्तः स्यादन्नसंयुतः । तुष्येच्च यज्ञसदने तथा चिप्रं विधी-यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्व्ववर्णानरिन्दम । यथा प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्व्विविधैश्चैव योजयामास हृष्ट-वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् । सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्ज्जया-मास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः । विसृज्य च नृपान् सर्व्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्ण-सौबलैः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्य्योधनयज्ञसमाप्तौ
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

—०*०—

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् । जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य्य च जनास्ततः । ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् । युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोड़शीम् । एवं तत्राब्रुवन् केचिद्वातिकास्तं जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्व्वानयं क्रतुः । ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्व्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृण्वन् सुहृदां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशाम्पते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः । अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥ निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः । हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १० ॥ आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्त्तराष्ट्रो महायशाः ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु । निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्द्धयिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारतः ॥ १३ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ।

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ॥ १४ ॥ कदा नु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम्। निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर। पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ कीलालजं न खादेयं चरिष्ये चासुरव्रतम्। नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः। प्रतिज्ञाते फाल्गुनस्य बधे कर्णेन संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः। दुर्य्योधनोऽपि राजेन्द्रो विसृज्य नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः। तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः। चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चारैं राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता। प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य बधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप। अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संक्लेशान्नशान्तिमुपयाति सः। तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम्। धार्त्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुन्धराम् ॥२५॥ भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा। सङ्गम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुर्य्योधनः प्रिये नित्यं वर्त्तमानो महीभृताम्। पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥ भ्रातृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः। निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां षट्पञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः। समाप्तञ्च घोषयात्रापर्वं ॥ २५६ ॥

—०:०—

अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥

जनमेजय उवाच। दुर्य्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः। किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः। स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ तानब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन्। ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना। प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत। नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्य्ययः ॥ ५ ॥ भवतो भ्रातरः शूराः सर्व्व एवास्त्रकोविदाः। कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते। विवर्द्धेमहि राजेन्द्र प्रासादात्ते युधिष्ठिर ॥७॥ तान् वेपमानान् वित्रस्तान् वीजमात्रावशेषितान्। मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखार्त्तो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्व्वभूतहिते रतः। यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्रन्ते राजसत्तमः। अब्रवीत् सहितान् भ्रातॄन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्तो रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः। तन्तुभूताः स्म भद्रन्ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्त्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम्। साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनाननुपयुञ्ज्महे ॥ १२ ॥ पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम्। मरुभूमेः शिरःस्थानं तृणविन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि। ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्द्धर्म्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः सहिता राजन् ये च तत्र सहोषिताः। इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यात्रानुसृतैर्म्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजला-

न्वितैः। ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा। तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः। समाप्तञ्च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥२५७॥

अथ व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम्। वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम्। प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम्। चिन्तयन् स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः। दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत् काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः। निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥ अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी। स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम्। अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः। कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः। तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि। तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः। तानवेक्ष्य कृशान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्थ-

मब्रवीद्वाष्पगद्गदम् । युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृताम्वर ॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखे हि पुरुषः पर्य्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कश्चित् प्राप्नोति पुरुषर्षभ । प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४ ॥ उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति । सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥१६॥ नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्ज्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥ अधर्मरुचयो मूढास्तिर्य्यग्गतिपरायणाः । कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथाशक्ति प्रयच्छेत संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निवृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः शमपरः शश्वत् परिक्लेशं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान् सुखवान्नरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्यमानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा । प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने । किंस्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन । अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते। प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीन्तथा ॥ २९ ॥ कृषिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवा। पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्माद्दुःखार्ज्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः। न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्ज्जितं धनम्। पात्रे काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः। क्रियते न स कर्त्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर। मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। व्रीहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना। कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्थ मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्षधर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः। सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच। शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः। आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३ ॥ अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः। सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह। कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शञ्च पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः। देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः।

प्रत्यगृह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः । अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ व्रीहिद्रोणस्य तद्भस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं मात्सर्य्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं शंसितव्रतम् । दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ बिभ्रच्चानियतं वेशमुन्मत्त इव पाण्डव । विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत् स एव क्षुधयान्वितः । बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते यथाकाले मनीषिणः । आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुञ्छं मार्गयते पुनः । न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्य्यं नावमानो न सम्भ्रमः । सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २० ॥ तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे यथा कालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं ततः । त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्य्यवर्ज्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्य्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्चलम् । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ श्रमेणोपार्ज्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा । तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥२६॥ प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्य्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्म्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्म्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥२८॥ अहो दानं विघुष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः । सशरीरो भवान् गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्व्वाससो मुनेः । देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्म्मभिर्ज्जितम् । समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिनमृषिर्द्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः । स्वर्गे तत्र सुखं किञ्च दोषो वा, देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः । मित्रताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथ्यं पथ्यञ्च तद्ब्रवीह्यविचारयन् । श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्व्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने एकोनषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

देवदूत उवाच । महर्षे आर्य्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् । संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्टाच्च स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । ऊर्द्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः । ना-

न्टता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः । दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहवलचणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् । लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान्नृभिः ॥ ५ ॥ देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः । मेरुः पर्वतराड् यत्र देवोद्यानानि मुद्गलः ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् । न चुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा ॥९॥ बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने । न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् । कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४ ॥ न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः । संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईर्षाशोकक्लमापेता मोहमात्सर्य्यवर्ज्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महामुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन् पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥१९॥ स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्री-

कुतस्तापो न लोकैश्वर्य्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः ॥२१॥ न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३ ॥ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्व्वकैः ॥ २५ ॥ सयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥ सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३० ॥ संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः । नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२ ॥ अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते । न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल । तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृषे धिया ।

विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥३७॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् । महादोषेण मे कार्य्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥३८॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति च । तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

मुद्गल उवाच । महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्त्तिताः । निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मणः सदनादूर्द्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैं-रभिद्रुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः । ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् । शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा शम-मातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः । ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाण-लक्षणाम् ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्त्तुमर्हसि । राज्यात् स्फीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ सुख-स्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । पर्य्यायेणोपसर्पन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम । वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डव-नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि मुद्गल-ज्ञानप्राप्तौ षष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६० ॥

समाप्तञ्च व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्व ॥

अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच। वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु। रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्य्यदत्ताक्षया-न्नेन कृष्णाया भोजनावधि। ब्राह्मणांस्तर्प्यमाणेषु ये चान्नार्थ-मुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां मृगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि। धार्त्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्य्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-वर्त्तन्त पापाचारा महामुने। दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः। एतदाचक्ष्व भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-मिव। दुर्य्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत्। तथा तैर्निकृति-प्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु। अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ॥ ६ ॥ शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः। तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्य्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च। सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ८ ॥ विधि-वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः। अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९ ॥ तञ्च पर्य्यचरद्राजा दिवारात्रमत-न्द्रितः। दुर्य्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ १० ॥ क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप। इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वा त्यदर्शनम्। अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः। पूर्ववत् कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन् स्म सः ॥ १३ ॥ वर्त्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्य्योधनो नृपः। विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टो-ऽभवन्मुनिः। आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वर्त्तते । मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्त्रितञ्चासीत् कर्णदुःशासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिष्यैः सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव । यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा द्विजान् सर्वान् पतींश्च वरवर्णिनी । विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥ दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् । कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ॥ २४ ॥

कर्ण उवाच । दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्द्धसे । दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः । स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन् दुर्य्योधनादयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि द्रौपदीहरणपर्व्वणि दुर्वास आतिथ्ये एकषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

—०*०—

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् । भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन् वने मुनिः ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परिवृतः शिष्यैरयुतसम्मितैः । दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभिमुखः श्रीमान् सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥३॥ विधिवत् पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् । आह्निकं भगवन् कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः । भोजयेत् सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ॥ ५ ॥ न्यमज्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषितांवरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिसूदनम् । कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्त्तिविनाशन । विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्त्तः प्रभोऽव्यय ॥९॥ प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकूतीनाञ्च चित्तीनां प्रवर्त्तक नतास्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव । पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १४ ॥ त्वामेवाहुः परं वीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा । तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्त्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णाया भक्त-वत्सलः। द्रौपद्याः सङ्कटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १७ ॥ पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः। तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा। अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्ता-मब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः। शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात् सर्वं करिष्यसि ॥ २० ॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत्। स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥२१॥ भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते। ततः प्रोवाच भगवान् कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि। शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः। स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरि-रीश्वरः। विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ॥ २५ ॥ आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत्। भीमसेनं महा-बाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम त्वरितो भीम-सेनो महायशाः। आकारितुन्तु तान् सर्वान् भोजनार्थं नृपोत्तम ॥ २७ ॥ स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन्। ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वोद्गारान् सान्नरसान् तृप्त्या परमया युताः। उत्तीर्य्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट-वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन्। राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-तृप्ता विप्रर्षे किंस्विद्भुञ्ज्महे वयम्। वृथा पाकः कृतोऽस्माभि-स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वासा उवाच। वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान्। मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ स्मृत्वानुभावं

राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः। बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रया-च्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः। शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः। क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवा-नलः। तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा। पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥ भीम-सेनो देवनद्यामपश्यन्म् निसत्तमान्। तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-चार गवेषयन् ॥ ३७ ॥ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रु-तान्। युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः। प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जिता-त्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स छल-यिष्यति। कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ॥ ४० ॥ इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्वसन्तो मुहुर्मुहुः। उवाच वचनं श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात्। द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते तस्माद्दृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम्। तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित्। आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः। द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥ त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो। तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधय भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम्। पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ ऊषुः प्रहृष्ट-मनसो विहरन्तो वनाद्वनम्। इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऽहमिह त्वया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलीकानि धार्त्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णागमने
द्विषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः । काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्षमाणा बहुविधान् वनोद्देशान् समन्ततः । यथर्त्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्वनम् । विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित् कालमरिन्दम ॥ ३ ॥ ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्व्वे चतुर्द्दिशम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया । महर्षेर्द्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्महायशाः । विवाहकामः शाल्वेयान् प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः । राजभिर्बहुभिः सार्द्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत् प्रियां भार्य्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् । तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्ज्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् । भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्म्मिता । इति कृताञ्जलिं सर्व्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्जयद्रथः । विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स कोटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कार्य्यमिमां प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा ।
किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी । भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् । गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने त्रिषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

— —

कोटिकास्य उवाच । का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शाखामेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना । देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रु ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्यरण्येषु बिभेषि किन्नु । देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वोरगराजकन्या वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री । यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं सदनात् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्द्धयन्तः पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्य्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः । असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्त्तराज्ञः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष वीरः । अस्मात् परस्त्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वासनित्यः । असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि । यस्यानुयात्रा ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्व्वे मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च शत्रुञ्जयः सृञ्जयसुप्रवृद्धौ ॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम । यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११ ॥ जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः । तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौवीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति । एतैः सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां ख्यापय नः सुकेशि कस्यासि भार्य्या दुहिता च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि द्रौपदीहरणपर्व्वणि कोटिकास्यप्रश्ने चतुःषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन । अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १ ॥ बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हति । न त्वेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २ ॥ एका ह्यहं सम्प्रति तेन वाचं ददानि वै भद्र निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता स्वधर्म्मे ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि बन्धून् प्रथितं कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः कृष्णेति मां शैव्य विदुर्मनुष्याः । साहं वृणे पञ्च जनान् पतित्वे ये खाण्डवप्रस्थगताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्रयाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहा-नवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभि-वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता । विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां सञ्चिन्त्य तेषा-मतिथिस्वधर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत । यदुक्तं कृष्णाया सार्द्धं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कोटिकास्यवचः श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् । एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति-भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् । तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्यात् शैव्य मानुषी ॥ ४ ॥

कोटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी सम्मता भृशम् ॥ ५ ॥ सर्वेषाञ्चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती । तया समेत्य सौवीर सौवीरा-भिमुखो व्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदी-

ईमति। पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७ ॥ स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा। आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्त्तारस्तेऽप्यनामयाः। येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्रौपद्युवाच। अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोषे बले तथा। कच्चिदेकः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः। अनुतिष्ठसि धर्म्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। अहञ्च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान् परिपृच्छसि ॥ ११ ॥ पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनञ्च नृपात्मज। मृगान् पञ्चशतञ्चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ १२ ॥ ऐणेयान् पृषतान् न्यङ्कून् हरिणान् शरभान् शशान्। ऋश्यान् रुरून् शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान् बहून् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः। प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच। कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया। एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान् हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः। अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्त्तारमुपयुञ्जते। युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विहीना राष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः। अलन्ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्य्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान् सुखमाप्नुहि। अखिलान् सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम्। कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात् सभ्रुकुटीमुखी ॥ २० ॥ अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा। मैवमित्यब्रवीत् कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तॄ-

यामुपयातमनिन्दिता । विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये षट्षष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥२६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोषरागोपहतेन वल्गुना सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा । मुखेन विस्फूर्य्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथानतिब्रुवन्मूढ न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान् समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्विनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेतादृशे क्षत्रियसन्निवेशे । यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् । दण्डीव यूथानपसेधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५ ॥ बाल्यात् प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि । पदा समाहत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु । प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥ कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे । यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥ यथा च वेणुः कदली नलो वा फलत्यभावाय न भूतये पुनः । तथैव मान्तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच । जानामि कृष्णे विदितं ममैतद्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः । न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासयितुं

त्वयाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः षष्ठदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्व्वेऽनवमेषु जाताः। षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः। आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच। महाबला किन्त्विह दुर्ब्बलेव सौवीरराजस्य मताहमस्मि। नाहं प्रमाथादिह सम्प्रतीता सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णौ पदवीञ्चरेतां समास्थितावेकरथे समेतौ। इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरघाती निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि। मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५ ॥ जनार्द्दनः सान्धकवृष्णिवीरो महेष्वासाः कैकयाश्चापि सर्व्वे। एते हि सर्व्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवीञ्चरेयुः ॥ १६ ॥ मौर्व्वीविसृष्टा स्तनयित्नुघोषा गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः। हस्तं समाहत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान् पतङ्गसंघानिव शीघ्रवेगान्। यदा द्रक्ष्यस्यर्ज्जुनं वीर्य्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वहंश्च। यदा शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ सम्पतन्तौ दिशश्च। अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महार्हान्मनसापि जातु। तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा। समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्व्वनं काम्यकमागतास्मि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। साताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिहृक्षमाणा न च भर्त्सयन्ती। प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा॥ २३॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत् सा। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः॥ २४॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री। सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा॥ २५॥

धौम्य उवाच। नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान्। धर्मं चत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ॥ २६॥ क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः। आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्मराजपुरोगमान्॥ २७॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम्। अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः॥ २८॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे सप्तषष्ट्यधिकद्विशतोऽध्यायः॥ २६७॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दिशः सम्प्रविहृत्य पार्था मृगान् वराहान् महिषांश्च हत्वा। धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक् चरन्तः सहिता बभूवुः॥ १॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महावनं तद्विहगोपघुष्टम्। भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम्॥ २॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति। आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो महावनं शत्रुभिर्बाध्यमानम्॥ ३॥ क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे दूयति दह्यते च। बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे॥ ४॥ सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा राष्ट्रं यथा-

राजकमात्तलक्ष्मि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यथा पीतरसस्य कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः । युक्तैर्वृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत् प्रविमृश्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धनञ्जयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वा समुपेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८ ॥ इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो महत्यरण्ये मृगयाश्चरित्वा । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदानीम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् । कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरुपुङ्गवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्तप्यति धर्मपुत्रः । को हीदृशानामरिमर्द्दनानां क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः । न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य वहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १४ ॥ कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः । मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् द्विषतः समग्रान् पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या । अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृज्य धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्रकल्पान् परिभूय कृष्णा । तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आवर्त्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं न

दूरयातैव हि राजपुत्री । सन्नह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा महान्ति चार्म्माणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि शरांश्च शीघ्रं पदवीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् । पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्यरण्ये मृगयाञ्चरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाभं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः । राजानो वा यदि वा राजपुत्रा बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मान्यनुवर्त्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो ज्या विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २५ ॥ ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः । श्येना यथैवामिषसम्प्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥२६॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः । क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥२७॥ प्रचक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा च महाधनुर्द्धरास्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि द्रौपदीहरणपर्व्वणि पार्थागमने अष्टषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा। भीमसेनार्ज्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम्। जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवेते। सा जानती ख्यापय नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । किन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्द्धरैरनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम्। एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो मया तुभ्य पृष्टया धर्म एषः। न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ। एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः। एनं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७ ॥ अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्मचारी नृवीरः। परैह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम्। सन्दष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया वलिनः साधुदान्ता महाबलाः शूरमुदा वहन्ति। एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेतिशब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं विस्मरते कदाचित्। वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्द्धराग्र्यो धृतिमान् यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः। भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्त्यजेद्धर्मं न नृशंस्यञ्च कुर्य्यात्। स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्त्तानां भयहर्त्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान् सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्ख्ये । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रियङ्करो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्धव्यवाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हतसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्तान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे एकोनसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

—०*०—

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत । इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १ ॥ ततो घोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

सयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत । तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३ ॥ हैमचित्र-समुत्सेधां सर्व्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथावृत्य कोटिकाख्योऽभ्यहारयत् । महता रथवंशेन परिवार्य्य वृकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचै-र्वीरबाहुप्रचोदितैः । कीर्य्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्य-कम्पत ॥ ६ ॥ गजन्तु स गजारोहं पदातींश्च चतुर्द्दश । जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चशताञ्छूरान् पार्व्वतीयान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनी-मुखे ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् । निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९ ॥ ददृशे नकुलस्तत्र रथात् प्रस्कन्द्य खड्गधृक् । शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत् प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सन्धाय रथेन गजयोधिनः । पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्त्तः सधनुरवतीर्य्य महारथात् । गदया चतुरो वाहान् राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्यासगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः । अर्द्धचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्म्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् । पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कन्द्य धर्म्मराट् । हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्त्वभिसन्धाय क्षेम-ङ्करमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६ ॥ तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्त्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः । रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभी-स्तस्माद्रथाच्चर्म्मासिपाणिमान् । उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य समीपे परिवर्त्तिनः । सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१ ॥ स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः । पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत् कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकास्यस्य सङ्गरे । सूतस्य नुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना । तस्याश्वा व्याद्रवन् संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्वरः । जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ द्वादशानान्तु सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चकर्त्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्त्तान् सैन्धवानपि । जघानातिरथः संख्ये वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति । शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः । अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः । विमुच्य कृष्णां सन्त्रस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन् सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य्य ताम् । प्राणप्रेप्सुरुपाधावत् वनं येन नराधमः ॥३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् । माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे । आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् । वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । यस्यापचारात् प्राप्तोऽयमस्मान् क्लेशो दुरा-

सदः । तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ तमेवान्विष भद्रन्ते किन्ते योधैर्निपातितैः । अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता । युधिष्ठिरमभिप्रेच्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्त्ततु भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना । प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१ ॥ न हि मे मोच्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः । दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीञ्च यशस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पयान उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया । कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥ कर्त्तव्यञ्चेत् प्रियं मह्यं बध्यः स पुरुषाधमः । सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्य्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथञ्चन ॥ ४६ ॥ इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः । राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धवृषीमठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः । समियाय महाप्राज्ञः सभार्य्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् । जित्वा तान् सिन्धुसौवीरान् द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५० ॥ स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भाविनी ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् । स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः। क्रोशमात्रगतानश्वान् सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसम्भ्रमः। अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥ ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ। हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैन्धवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाश्वान् स्वान् सुदुःखितः। अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणञ्च धनञ्जयम् ॥५६॥ पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम्। सैन्धवं त्वभिसम्प्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत्। अनेन वीर्य्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ॥५८॥ राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम्। कथं ह्यनुचरान् हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्त्तत। तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली। मावधीरिति पार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणे सप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्व ॥

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ। प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य्य रथाद्बली। अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले। शिरो गृहीत्वा राजानं ताड़यामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः। पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरत्निना।

स मोहमगमाद्राजा प्रहारवरपीड़ितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनन्तु वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी । त्वञ्च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः । अर्द्धचन्द्रेण वाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकत्थयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एवमस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् ॥ १३ ॥ ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् । तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥ राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७ ॥ द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्र-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्य्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ।
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरत-
श्रेष्ठ कृपाञ्चक्रे नराधिपः । धर्म्मे ते वर्द्धतां बुद्धिर्मा चाधर्म्मे मनः
कृथाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
एवमुक्तस्तु सव्रीड़ं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम
राजन् दुःखार्त्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा
विरूपाक्षमुमापतिम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
ध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्लात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरञ्चास्मै
ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्ड-
वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥२८॥ वदर्य्यां तप्ततपसं
नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
पालेभ्यो वज्रादीन् स महाशरान् ॥३०॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः
सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्त्तिमान्
॥३१॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वतार्णव-
द्वीपं सशैलवनकाननम् ॥३२॥ निर्द्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
रिणः । अथान्तरीक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ॥३३॥ घोरस्वरा
विनदिनस्तड़िन्मालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्षन्तः
समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सम्वर्त्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकार्णवे तदा
तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्ज्जिते ॥३६॥
चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही । ततो नारायणाख्यस्तु
सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकाम-

स्वतोन्द्रियः । फणासहस्रविकटं शेषं पर्य्यङ्कभोगिनम् ॥ ३८ ॥ सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-मृणालकुमुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जल-निधौ तदा । नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥ ४० ॥ सत्त्वोद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत । इमञ्चोदा-हरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तनव इत्यपां नाम शुश्रुम । अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४२ ॥ प्रध्यानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभि-पद्माद्विनिःसृतः । तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥४४॥ शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचि-प्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि त्रस्तानि स्थावराणि च । यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४६ ॥ सृजते ब्रह्ममूर्त्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । रौद्रीभावेन शमये-त्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विष्णो-रद्भुतकर्मणः । कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥ जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेका-काशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले सम-न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्त्तुं मनसेच्छति । किन्नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । जलक्रीड़ाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसम्मितम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शत-योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् । महा-मेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत् प्रभुः । दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविश-

महीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य कृत्वार्द्धतनुं सिंहस्यार्द्धतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्र-चयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥ समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा । नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥६१॥ कश्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामना-कृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटी यज्ञोपवीती च भगवान् बालरूपधृक् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान् दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-ऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानो-ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६७ ॥ बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् । ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥६९॥ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्त्तितः । येन देवाः प्रादु-रासन् वैष्णवश्चोच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्म-संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ॥ ७१ ॥ स एष भगवान् विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्त्यते । अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्म्माणि सैन्धव । यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ७३ ॥ श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रच्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्ज्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् । चतुरः पाण्डवान्राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः । उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्द्दनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥७९॥ त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः । उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवनं ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्नवसन् काम्यके तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथवरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

समाप्तञ्च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

अथ रामोपाख्यानपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् । अत ऊर्द्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्ज्जित्य जयद्रथम् । आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत् पाण्डुनन्दनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्य-

वित्। संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥ द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात् समुत्थिता। अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालश्च भगवान् दैवञ्च विधिनिर्मितम्। भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम्। संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥७॥ न हि पापं कृतं किञ्चित् कर्म वा निन्दितं क्वचित्। द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥ तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः। तस्याः संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे ससहायः समाप्तवान्। प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत् सैन्धवं बलम् ॥ १० ॥ तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम्। दुःखश्चायं वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम्। ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम् ॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः। भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने
द्विसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ। रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना। मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः। बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्य्यः किम्पराक्रमः। रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत् स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो । याञ्चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥ एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्त्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥ पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥१४॥ स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्द्धेन वै द्विजः । प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वैं ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥ ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्च ददौ प्रभुः । यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ त्रिसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

———

मार्कण्डेय उवाच। पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः। विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत॥ १॥ बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः। कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप॥ २॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः। राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः॥ ३॥ ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः। ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः॥ ४॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते। अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः॥ ५॥ स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्। लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान्॥ ६॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ। कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि॥ ७॥ मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा॥ ८॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत्। स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः॥ ९॥ दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः। महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः॥ १०॥ कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि। मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः॥ ११॥ खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः। सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा॥ १२॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः। ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते॥ १३॥ ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम्। पित्रा सार्द्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम्॥ १४॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे कृतनिश्चयाः। ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा॥ १५॥ अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान्। वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः॥ १६॥ अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः। विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन्॥ १७॥ उपवासरति-

र्म्मीमान् सदा जप्यपरायणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परिचर्य्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् । प्रलोभ्य वरदानेन सर्व्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः । यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदग्नौ हुतं सर्व्वं शिरस्ते महदीप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्व्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न मे भूयात् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्व्वे न तेभ्योऽस्ति भयन्तव । ऋते मनुष्याद्भद्रन्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा । अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः । स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापन्नतस्यापि नाधर्म्मे मे मतिर्भवेत् । अशिक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्षण । नाधर्म्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशाम्पते । लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

हिला स भगवान् लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् । गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः । शशाप तं वैश्रवणो न लामेतद्वहिष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु लां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति । अवमन्य गुरुं माञ्च चिप्रं लं न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् । अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-स्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सैनापत्यं ददौ धीमान् यक्ष-राक्षससैनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महा-बलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८ ॥ दश-ग्रीवश्च दैत्यानां देवानाञ्च बलोत्कटः । आक्रम्य रत्नान्यहरत् कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-द्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥४०॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-
प्राप्तौ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥२७४॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा । हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निरुवाच । योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः । अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच । न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो । विहितं तत्र यत् कार्य्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमव-तीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वैर्देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः । अवतर्त्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ८ ॥ तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ कार्य्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥ तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च बलेन च । भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा । कामवीर्य्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥ नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः । मन्थरां बोधयामास यद्यत् कार्य्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसन्धुक्षणे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानराद्युत्पत्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

—०*०—

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक् पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १ ॥ कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वनं ब्रह्मन् मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्द्धन्त महौजसः। वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्य्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव। यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः। मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६ ॥ ततः स राजा मतिमान् मत्वात्मानं वयोऽधिकम्। मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत। प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम्। दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं रणे। पारगं सर्वधर्माणां वृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम्। जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम्। धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दशरथः कौशल्यानन्दवर्द्धनम्। सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्य्यवान्। अभ्यभाषत भद्रन्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति। सम्भाराः संभ्रियन्तां वै रामस्योपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो मया। यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा। कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत्। आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशतु दुर्भगे ॥ १८॥ सुभगा खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषिच्यते। कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता। वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता। प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् । उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्कटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच। वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि। अवध्यो बध्यतां कोऽद्य बध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः। ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत् किञ्चिद्वित्तमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता। यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम्। आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः। जटाचीराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम्। दुःखार्त्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्य्यवान्। वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवत्विति ॥ ३० ॥ तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान् धनुष्माल्लक्ष्मणस्तदा । सीता च भार्य्या भद्रन्ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा दशरथस्तदा। समयुज्यत देहस्य कालपर्य्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥ रामन्तु गतमाज्ञाय राजानन्तु तथागतम्। आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ। गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४ ॥ तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम्। पतिं हत्वा कुलञ्चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयशः पातयित्वा मे मूर्द्ध्नि त्वं कुलपांसने। सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३६ ॥ स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ। अन्वयाद्भ्रातरं रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सुदुःखितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८ ॥ वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सार्द्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्द्धरम् ॥ ४० ॥ विसर्ज्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षार्थं तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबलौ । चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासौष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४९ ॥ स्वानमात्यान् विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः । केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः । सिंहं केशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्च्चिषः । निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् । खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो ज्ञातिवधं

श्रात्वा रावणः कालचोदितः । रामस्य वधमाकाङ्क्षन् मारीचं मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च । जर्द्धमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्व्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः । दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्व्वामात्यं दशाननः । पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि रामोपाख्यानपर्व्वणि रावणागमने षट्सप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥२७६॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥ विश्रान्तञ्चैनमासीनं मल्वासीनः स राक्षसः । उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्णः कच्चित् क्षेमं पुरे तव । कच्चित् प्रकृतयः सर्व्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥ किमिहागमने चापि कार्य्यन्ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ शशंस रावणस्तस्मै तत् सर्व्वं रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्य्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥ मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् । अलन्ते राममासाद्य वीर्य्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना । तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्व्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ॥ ९ ॥ अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् । ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते साह्यं मया कार्य्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामञ्चोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति । तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्य्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत् साह्यं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सुदुःखितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥ चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्त्रितम् । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥ चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता । रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया । स धन्वी बद्धतूणीरः खड्‌गगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ १९ ॥ अन्वधावन्मृगं रामो पुरस्तारामृगं यथा । सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥ अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्त्तस्वरेण ह । शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥ सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः । अलन्ते शङ्कया भीरु को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्त्ताद्द्रक्ष्यसे रामं भर्त्तारं त्वं शुचिस्मिते । इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्य्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥ हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं परुषमारब्धा

वक्तं साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा । अथवाहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥ पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् । रामं भर्त्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्द्धरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो बिम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तथा । एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः । यतिवेशप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३२ ॥ सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥ सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह । भार्य्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्य्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः । क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभिद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् । भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्द्धजेषु निजग्राह ऊर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे सप्तसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः । गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्ज्जरीकृतम् । चक्षार रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ १० ॥ अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव । ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवप्रसम्बाधां निर्मितां विश्वकर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् । निवृत्तो ददृशे धीमान्

भ्रातरं लक्ष्मणन्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षस-सेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥ मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् । भ्रातुरागमनञ्चैव चिन्तयन् पर्य्यतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् । अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत् सर्व्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् । स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्व्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद्धनुः । अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सह-लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ । गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ २१ ॥ ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् । तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणं कान्दिशं गतः । तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् । सत्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धवृषीमठम् । विध्वस्तकलसं शून्यं गोमायुशत-सङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्द्दितौ । जग्मतुर्द्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६ ॥ वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्व्वशः ॥ २७ ॥ शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्द्धतः । अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ मेघपर्व्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २९ ॥ यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंप्रेक्ष्य

क्रुध्यते रोन तन्मुखम्। विषस्यस्वाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः। राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ २२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम्। द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २३ ॥ द्रक्ष्यन्त्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीजलैः। अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ २४ ॥ एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः। तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ २५ ॥ मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते। छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ २६ ॥ इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः। खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ २७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान् बली। सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ २८ ॥ पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम्। गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ २९ ॥ तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः। ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः। कामया किमिदञ्चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप। प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्काधिवासिना। सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते सखं च करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता। ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तड़ागिनी ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह। भ्राता वानरराजस्य बालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय। समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ॥४६॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम्। ध्रुवं वानरराजस्य विदिता रावणादयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितो

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि रामोपाख्यानपर्व्वणि विश्वावसुमोक्षणे अष्टसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

———

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् । सीताहरणदुःखार्त्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १ ॥ मारुतेन सुशीतेन सुखिनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् । कामवाणाभिसन्तप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः । उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्य्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि । प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावृष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् । गिर्य्यग्रे वानरान् पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १० ॥ तेन सम्भाष्य पूर्व्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्य्ये निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता ह्रियमाणा व्यपासृजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् । पृथिव्यां वानरैश्वर्य्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् । सुग्रीवस्यापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् । अभ्येत्य सर्वे किष्किन्ध्यां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्ध्यां ननादौघनिभस्वनः । नास्य तं ममृषे वाली तारा तं प्रत्यषेधयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता । केनाप्याश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत् प्राज्ञा शृणु सर्वकपीश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः । तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्द्धरः ॥ २१ ॥ भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्य्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३ ॥ सर्वे एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव विनाशाय रामवीर्य्यबलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्य्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्ज्जगाम गुहामुखात् । स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असकृत्त्वं मया पूर्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः । प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं सम्बोधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे राजन् हृतराज्यस्य च त्वया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सन्निपेततुः । समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघ्नतु-

रन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः। उभौ ववल्गतुश्चित्र मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ। शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेष-स्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते। सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान् कण्ठ आसजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठ-सक्तया। श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥ कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः। विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं बालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ। वितत्रास तदा बाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥ स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुद्वहन्। ददर्शावस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः। तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥३८॥ हते बालिनि सुग्रीवः किष्किन्ध्यां प्रत्यपद्यत। ताञ्च तारापति-मुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान् पृष्ठे माल्यवतः शुभे। निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः। सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसन्निभे। भर्त्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेशधारिणी ॥४२॥ उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा। उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४३ ॥ दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसा-धिपः। प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम्। त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कट-मूर्द्धजाः। परिवार्य्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४६ ॥ तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः। तर्ज्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७ ॥ खादाम पाटयामैनां तिलशः

प्रविभज्यताम् । येयं भर्त्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४८॥ इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्य्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते । विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥ ५० ॥ अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्ज्जिता । शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः । आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे सखि । भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥ अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ५६ ॥ सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च । भर्त्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा । कृतवान्राघवः श्रीमान् त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् । नलकूवरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् । न शक्तो ह्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्त्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वाञ्चेतो मोचयिष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः । विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावात् शीलदोषेण सर्वेषां भयवर्द्धनः ॥ ६३ ॥ स्पर्द्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिषिक्तो

विकची मज्जन् पङ्के दशाननः । असकृत् खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे मग्नाः पतित-मूर्द्धजाः । गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपना ॥ ६६ ॥ श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाल्यानु-लेपनाः । श्वेतपर्वतमारूढा मोच्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥ रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा । यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसञ्चयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् । लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिधक्षुः सर्वतो दिशम् ॥७०॥ रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत् त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्त्रा समन्विता । राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥७२॥ इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः । ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासान्त्वने एकोनाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तां भर्तृशोकार्त्तां दीनां मलिन-वाससम् । मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥ राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले । रावणः काम-बाणार्त्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिम्पुरुषै-र्युधि । अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-म्बरधरः श्रीमान् सुमृष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्त्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयङ्करः ॥ ५ ॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः । ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६ ॥ स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः । इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७ ॥ सीते पर्य्याप्तमेतावत् कृतो भर्त्तु-रनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥ भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा । भव मे सर्वनारीणा-मुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणाञ्च योषितः । सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥ चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः । द्विस्तावत् पुरुषा-दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः । केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥१२॥ गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्त्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥१४॥ दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव । भार्य्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् । तृणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७ ॥ अशिवेनाति वामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा । स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता । असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसे-श्वर ॥ १९ ॥ विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभागया । तद्भद्र-मुख भद्रन्ते मानसं विनिवर्त्त्यताम् ॥ २० ॥ परदारास्म्यलभ्या च सततञ्च पतिव्रता । न चैवोपयिकी भार्य्या मानुषी कृपणा तव ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-पतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे

धर्मं लोकपालसमः कथम् । भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिशन् कथन्त्विह न लज्जसे । इत्युक्त्वा प्रारुदत् सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरोधराञ्च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा । तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी सुसंयता ॥ २५ ॥ ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्द्धनि । श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुश्रोणि समेष्ये चारुहासिनीम् । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ॥ २८ ॥ आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे । इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् । राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता । सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे अशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८० ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः । वसन् माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्म्मलं शशलक्षणम् । ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २ ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः । सीतां संस्मृत्य धर्म्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४ ॥ गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं ग्राम्यधर्म्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मूढो

मया राज्येऽभिषेचितः । सर्ववानरगोपुच्छा यमृच्छाश्च भजन्ति वै ॥ ६ ॥ यदर्थं निहतो बाली मया रघुकुलोद्वह । त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि । यो मामेवं गतं मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥८॥ असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः । तामादायैव काकुत्स्थ त्वरावान् भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्राता गुरुवाक्यहिते रतः । प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः । सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत् सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ सभृत्यदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः । इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्घृणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्य्येषणे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया । सर्वेषाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् । अभिगम्योदयं तस्य कार्य्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः । दिशस्तिस्रोविचित्याथ न तु ये

दक्षिणाङ्गताः ॥ २३ ॥ आचख्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् । विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः । आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्त्तोऽभ्यधारयत् ॥ २५ ॥ द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥ रक्षितं वालिना यत्तु स्फीतं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगश्रेष्ठस्तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ वालिपुत्त्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः । विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥ तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः । रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवङ्गमाः । अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च मुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनूमतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः । प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणन्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः । अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् । हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३७ ॥ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् । श्रान्ताः काले व्यतीतेस्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामो वयं तान्तु बहुयोजनमायताम् । अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभान्ततः । दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

तदासीदेश्म राघव । तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥४१॥ तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च । भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्यामो लवणाम्भसः । समीपे सह्यमलयौ दर्दुरञ्च महागिरिम् ॥ ४३ ॥ ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् । विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् । तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४५ ॥ तत्रानशनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा । ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् । पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥ सोऽस्मानतर्कयत् भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः । अन्योऽन्यस्पर्द्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥४९॥ ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः । तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्द्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन् महागिरौ । तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् । स सम्पातिस्तदा राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिन्दम । कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३॥ इच्छामि सर्वमेवैतत् श्रोतुं प्लवगसत्तमाः । तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम् । सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ॥ ५५ ॥ रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी । दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा । इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ॥ ५७ ॥ सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप । नाध्यवास्यद्यदा कश्चित्

सागरस्य विलङ्घनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् । शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्त्तृदर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उपसृत्याब्रुवञ्चार्य्यामभिगम्य रहोगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ॥ ६२ ॥ त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा । राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ । कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति । क्षिप्रमेष्यति ते भर्त्ता सर्वशाखामृगैः सह ॥ ६५ ॥ प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् । अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसम्मतः ॥ ६७ ॥ कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिदं मणिम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता । प्रत्ययार्थं कथाञ्चेमां कथयामास जानकी ॥६९॥ क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ श्रावयित्वाहमात्मानं ततो दग्धा च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्च्चयत् ॥७१॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्यागमने एकाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह । समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो बालिनः श्रीमान् सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कोटीशतवृतो वापि गयो गवय एव च । वानरेन्द्रौ महावीर्य्यौ पृथक् पृथगदृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलाङ्गुलो महाराजा गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः । कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः । कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशतञ्च प्रकर्षति ॥६॥ श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्य्यवान् । प्रचकर्ष महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनामृक्षाणां भीमकर्मणाम् । कोटीशतसहस्रेण जाम्ववान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः । असंख्येया महाराज समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव गर्ज्जताम् । श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥ गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्धिङ्गुलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः । उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥ स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्त्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः । जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मतुः । वृतौ हरिमहामात्यैश्चन्द्रसूर्य्यौ ग्रहैरिव ॥ १७ ॥ प्रबभौ हरिसैन्यन्तत् शालतालशिलायुधम् । सुमह-

च्छालिभवनं यथासूर्य्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राथ-मैन्दद्विविदपालिता। ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव बहुमूलफलेषु च। प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरि-सानुषु। उपायाद्धरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥ द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम्। वेलावनं समासाद्य निवास-मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत। मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कोनु भवतां मतः सागरलङ्घने। इयं हि महती सेना सागरश्चाति-दुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा बहुमानिनः। समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कृत्स्नकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्नौभि-र्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः। नेति रामस्तु तान् सर्वान् सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व-वानराः। क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥२७॥ नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा। वणिजामुपघातञ्च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः। प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः। प्रतिशेष्याम्युपवसन् दर्शयि-ष्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः। महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निज्वलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहसौ-मित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः। प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत् कुश-संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम्। देवो नदनदीभर्त्ता श्रीमान् यादोगणैर्वृतः ॥ ३३ ॥ कौशल्या-मातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः। इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशोवृतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ। ऐक्ष्वाकुर्ह्यस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्गं-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते। येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान्। शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥ इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः। उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि विघ्नकरस्तव। शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्त्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥ यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतो मया। अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषोबलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसम्मतः। त्वष्टुर्द्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं तृणं वापि शिलाम्वा क्षेप्स्यते मयि। सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह। कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तोह्यसि मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत्। दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि। रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्य्यातो गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः। भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः। सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरितेङ्गितैः। यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम्। चक्रे च मन्त्रावरजं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम्। ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः। भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१ ॥ तत्रास्तां रावणामात्यौ मन्त्रिणौ शुकसारणौ। चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

यद्वा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ । दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३ । निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राज्ञ-वानरम् । प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुबन्धने
द्व्यशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रभूतान्नोदके तस्मिन् बहुमूलफले वने । सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पर्य्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः संविधिञ्चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढ-प्राकारतोरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः । बभूवुः सप्तदुर्द्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाटयन्त्र-दुर्द्धर्षाः बभूवुः सहुडोपलाः । साशीविषघटा योधाः ससर्ज्जरस-पांशवः ॥ ४ ॥ मुषलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः । अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५ ॥ पुरद्वारेषु सर्व्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः । बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥ अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः । विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहा-बलः । शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समा-साद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसम्वृतम् । रामसन्देशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कोशलेन्द्रो महा-यशाः । प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् । वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चा-

प्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः रुदत्यश्च हृताः स्त्रियः । तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्मि त्वां सहामात्यै र्युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषो वीर्य्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् । अराक्षसमिमं लोकं कर्त्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः । श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितज्ञास्ततो भर्त्तुश्चत्वारो रजनीचराः । चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् । आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥ वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि सम्भिन्नहृदयाः प्रहारवरपीड़िताः ॥ २० ॥ संसक्तोहर्म्यशिखरात्तस्मात् पुनरवापतत् । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः । विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥ विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद्दुरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् । कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः । नादृश्यत तदा सूर्य्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥ शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शणगौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिलीकृतम् । राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥ विभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भग्नोन्मथितशृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३० ॥ परिगृह्य शतघ्नीश्च

सचक्राः सगुड़ोपलाः । चिच्चिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्वनाः ॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः । निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३३ ॥ शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणादार-चरैः । कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह । नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा । तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमि-त्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः । आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान् पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां राघवाज्ञया । कृते विमर्द्दे लङ्कायां लब्धलक्ष्यो जयोत्तरः ॥४१॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेशे त्र्यशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् सैनिकान्रावणा-नुगाः । अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः । प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैव-मादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्त-र्द्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभि-र्बलिभिर्दूरपातिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महीं जग्मुर्गता-

सवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ। राक्ष-सानां बलैर्घोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः। व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूढानीकं दशाननम्। बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः। युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥ विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः। तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विसह्यं यं हि यो मेने सह तेन समे-यिवान्। युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १० ॥ स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्द्धनः। लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानर्च्छच्छक्तिशूलासि-वृष्टिभिः। निशितैरायसैस्तीक्ष्णैरावणश्चापि राघवः ॥ १२ ॥ तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः। इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं विभेद बहुभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषणः प्रहस्तञ्च प्रहस्तश्च विभीषणम्। खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः। विव्यथुः सकला येन त्रयो-लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे चतुरशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच। ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभी-षणम्। गदया ताड़यामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १ ॥ स तयाभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया। नाकम्पत महाबाहु-र्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः। अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३ ॥

पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया । हतोत्तमाङ्गो दहशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् । अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् । दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुङ्गवाः ॥ ६॥ ततस्तान् सहसा दीर्णान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् । निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् । महत्या त्वरया राजन् संन्यवर्त्तन्त सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः । रामरावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्द्दमे । धूम्राक्षः कपिसैन्यन्तत् द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् । प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः । जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥ गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान् कपिम् । कपिश्च जघ्निवान् रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिकोपेन साश्वं सरथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मारुतात्मजः ॥१४॥ ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् । हरयो जातविश्रम्भा जग्मुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते वध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जितकाशिभिः । राक्षसा भग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥ तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः । सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि । धूम्राक्षञ्च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥ सुदीर्घमिव निश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् । उवाच कुम्भकर्णस्य कर्म्मकालोऽमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः । शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः । स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् । धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ॥ २२ ॥ य इदं दारुणाकारं न जानीषे महाभयम् । एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अवमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् । मया ह्यपहृता भार्य्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं स इहायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वामृते शत्रु-कर्षण । सदंशितो विनिर्याय बलेन बलिनाम्बर ॥ २६ ॥ रामादीन् समरे सर्वान् जहि शत्रून् अरिन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्र-वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः । इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेशेति-कर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-णानुजौ । कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णरणागमने पञ्चाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्य्याय स्वपुरात् कुम्भकर्णः सहा-नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः सम-न्ततः । अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजै-रतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् । बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमै राक्षसेन्द्रमताडयन् । स ताड्यमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं चण्डबला-ख्यञ्च वज्रबाहुञ्च वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ ऊदक्रोशन् परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा । तानुच्चैः क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥८॥ शालेनाजघ्निवान् मूर्द्धि बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्द्धनि ॥ ९ ॥ बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा शालस्पर्शविबोधितः ॥१०॥ दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् । ह्रियमाणन्तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ॥ १२ ॥ प्राहिणोत् कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण समुक्षितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ॥ १४ ॥ कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥१६॥ तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् ॥१८॥ स पपात महावीर्य्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥२०॥ तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षताम् ॥२४॥ मुहूर्त्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनोः । सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः । अभिद्रुत्याददे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः । रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ शतशो नैर्ऋतान् वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णादिवध षडशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् । प्रहस्तञ्च महेष्वासं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि राममभित्रघ्न सुग्रीवञ्च सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तमुपार्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३ ॥ अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः । जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृताम्वर ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ । समर्थाः प्रतिसोढुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ । वैरस्यापचितिः सङ्ख्ये तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् । प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजित्वेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः । प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं

मति ॥ ८ ॥ ततो विश्राव्य विष्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः । आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रगृह्य सशरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान् यथा ॥ १० ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः । दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्द्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनाम्वरः ॥१२॥ तत एनं महावेगैरर्द्दयामास तोमरैः । तानागतान् स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन् धरणीतले । तमङ्गदो बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥ अभिद्रुत्य महावेगस्ताड़यामास मूर्द्धनि । तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्त्तुमैच्छत्तच्चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः । तमभ्यासगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदयाताड़यत् सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बलवान् बालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जेन्द्रजितः क्रोधात् शालस्कन्धं तथाङ्गदः । सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो बधायेन्द्रजितस्तरुः ॥ १८ ॥ जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वंससारथिम् । ततो हताश्वात् प्रस्कन्द्य रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन् मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायञ्च राक्षसम् ॥ २० ॥ रामस्तं देशमागम्य तत् सैन्यं पर्य्यरक्षत । स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ॥ २२ ॥ योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः शतशोऽथ सहस्रशः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः । तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भृशं ताड़यन्

वीरौ रावणिर्मायया वृतः। तौ शरैराव्रतौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्य्याचन्द्रमसाविव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्युद्धे सप्ताशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच। तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे। रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ। सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च। हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४ ॥ ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः। बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह। विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६ ॥ तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम्। गततन्द्रीक्लमौ चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम्। उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥८॥ इदमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात्। गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमम्भः कुवेरस्ते महाराजः प्रयच्छति। अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परन्तप ॥ १० ॥ अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत। भवान् द्रक्ष्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याभिसंस्कृतम्। चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥ सुग्रीवजाम्ववन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा। मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः।

शरेणातीन्द्रियाश्चैषां चचुर्थासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित् कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् त्वरया-जिशिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया । अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृताह्निक-मेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥१७॥ तयोः समभवद्युद्धं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९ ॥ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृज-ल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यासून् पावक-स्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः । यथानिरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् । द्विती-येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु वाणेन पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-लम् ॥ २३ ॥ विनिकृत्तभुजस्कन्धं कवन्धं भीमदर्शनम् । तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तञ्च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥२५॥ स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोक-मोहार्त्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् । शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥२८॥ महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि । हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥ २९ ॥ न चैषा देहभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । जहि भर्त्तारमेवास्या हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः । असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासिता त्रिदशा युधि ॥३१॥ एवं

बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा । क्रुद्धं स शमयामास जगृहे स च तद्वचः ॥ ३२ ॥ निर्य्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः । आज्ञापयामास तदा रथो वै कल्प्यतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्वधे अष्टाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते । निर्य्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः । अभिदुद्राव रामं स योधयन् हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः । हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्य्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः । द्रुमैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः । मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः । राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्निवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् । अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत । अभिदुद्राव रामञ्च लक्ष्मणञ्च दशाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणञ्च क्षपाचराः । अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः । उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १० ॥ जहीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रतिरूपकान् । जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥ ततो हर्य्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्च्चसा । उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिरुवाच । अयं हर्य्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः । अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् । तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः । इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ॥ १५॥ मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः । नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते । ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं रुषान्वितः । हाहा कृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् । दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाय महाघोरं विससर्ज्ज निशाचरः ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं त्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म्म रावणं भयमाविशत् । ततः क्रुद्धः ससर्ज्जाशु दशग्रीवः शिताङ्करान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च । ततो भुशुण्डीः शूलानि मुषलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शिताङ्करान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुद्रुवुः सर्व्वे वानराः सर्व्वतो दिशम् । ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । तं बाणवर्य्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ॥ २६ ॥ जहृषुर्द्देवगन्धर्व्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः । अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्द्देवदानवकिन्नराः । ततः ससर्ज्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षस-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः । निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्यजुस्तं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम् । भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे
एकोननवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

—०ः०—

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं चुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् । बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः । आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् । तन्महोत्सवसङ्काशमासीदाकाशमच्युत ॥४॥ ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः । विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् । अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य्य रथोत्तमात् । वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः । गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्य्यं तन्मया कृतम् ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि । जरां

व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्त्तमपि धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि । नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्य्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसम्भूतो मुखरागस्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥ ततस्ते हरयः सर्व्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६ ॥ ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥ शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च । यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्त्तिमान् । विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षं तत्सर्व्वं देवगन्धर्व्वसङ्कुलम् । शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी । उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न ते दोषं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२ ॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः । स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चन्तु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं त्वदृते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् । तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततोऽन्तरीक्षे वागासीत् सर्व्वा विश्रावयन् दिशः । पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः । अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ सह भार्य्यया ॥ २७ ॥

अग्निरुवाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन । तेसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वरुण उवाच । रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेहेषु राघव । अहं वैं त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहाश्चर्य्यं त्वयि राजर्षिधर्म्मिणि । साधो सद्वृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् । यक्षाणां दानवानाञ्च महर्षीणाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुराभवत् । कस्माच्चित् कारणात् पापः कञ्चित् कालमुपेक्षितः ॥३२॥ बधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूवरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् । शतधास्य फलेन्मूर्द्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥३४॥ नात्र शङ्का त्वया कार्य्या प्रतीच्छेमां महाद्युते । कृतं त्वया महत् कार्य्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम । गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ । गच्छायोध्यां प्रशाधीति रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ३८ ॥ सम्पूर्णानीह वर्षाणि चतुर्द्दश महाद्युते । ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भार्य्यया स समेयिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्ध्याय परन्तप ॥ ४० ॥ त्रिजटाञ्चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् । तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् । वव्रे रामः स्थितिं धर्म्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ॥४२॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्भवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः । सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्त्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन । ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्द्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गतं शक्रसारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥४९॥ कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृताम्वरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्च्चसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥ सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् । पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ कामगेन यथामुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ॥ ५५ ॥ विसर्ज्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वशः । गतेषु तेषु सर्व्वेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनराविशत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनम् । किष्किन्धान्तु समासाद्य रामः प्रहरताम्वरः ॥ ५८ ॥ अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् । ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥ यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापयत्तदा । लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतञ्चीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने । सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्य्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह सौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ । ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः । तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणञ्च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधायेतिकर्त्तव्यं दुःखेन विससर्ज्ज ह । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजह्रे जारुथ्यान् स निरर्गलान् ॥७०॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषेके नवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा । प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाहुवीर्य्याश्रिते मार्गे वर्त्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्त्तते परमण्वपि । अस्मिन्मार्गे निषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना । नमुचिश्चैव दुर्द्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥४॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्नु तस्याजितं संख्ये यस्य भ्राता धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीम-पराक्रमः । युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥ एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देव-रूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना । बलिना वीर्य्यमत्तेन हृतामेभि-र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । जयद्रथञ्च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १० ॥ असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता । हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीम-विक्रमम् ॥ ११॥ यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा । जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता । त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्वासे
एकनवत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्व ॥

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातॄन् महा-मुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् । जयद्रथेन च पुन-

र्वनाच्चापि हृता बलात्॥ २॥ अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता। पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा॥ ३॥

मार्कण्डेय उवाच। शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर। सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया॥ ४॥ आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः। ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः॥ ५॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः। पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः॥ ६॥ क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः। अतिक्रान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान्॥ ७॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तीव्रं नियममास्थितः। काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः॥ ८॥ हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम। षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः॥ ९॥ एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु। पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात्॥ १०॥ रूपिणी तु तदा राजन् दर्शयामास तं नृपम्। अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण महतान्विता। उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा॥ ११॥

सावित्र्युवाच। ब्रह्मचर्य्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च। सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव॥ १२॥ वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यदीप्सितम्। न प्रमादश्च धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते कथञ्चन॥ १३॥

अश्वपतिरुवाच। अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया। पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः॥ १४॥ तुष्टासि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम्। सन्तानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः॥ १५॥

सावित्र्युवाच। पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव। ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः॥ १६॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयम्भुविहिताद्भुवि। कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भवि-

ष्यति ॥ १७ ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिद्व्याहर्त्तव्यं कथञ्चन । पिता-महनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति । अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्म्मेण पालयन् । कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥२०॥ ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारा-पतिरिवाम्बरे । प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ॥ २२ ॥ क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपसत्तमः । सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह । तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देव-कन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्ती-मिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः । अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः शेषाः प्रति-गृह्य महात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी । साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताञ्जलि-र्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् । अयाच्यमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभ-वत् ॥ ३० ॥

राजोवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् । स्वयमन्विच्छ भर्त्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम । विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

सितम्॥ ३२॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः। तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु॥ ३३॥ अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः। मृते भर्त्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता॥ ३४॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्त्तुरन्वेषणे त्वर। देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु॥ ३५॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः। व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यतामित्यचोदयत्॥ ३६॥ साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव तपस्विनी। पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम्॥ ३७॥ सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता। तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह॥ ३८॥ मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम्। वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत॥ ३९॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा। कुर्वती द्विजमुख्यानान्तं तं देशं जगाम ह॥ ४०॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्वयम्बरे द्विनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २९२॥

———

मार्कण्डेय उवाच। अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः। उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत॥ १॥ ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा। आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः॥ २॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा। उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम्॥ ३॥

नारद उवाच। क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप। किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि॥ ४॥

अश्वपतिरुवाच। कार्य्येण खलुनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता। एतस्याः शृणु देवर्षे भर्त्तारं योऽनया वृतः॥ ५॥

मार्कण्डेय उवाच। सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्चोदिता शुभा। दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच। आसीच्छाल्वेषु धर्म्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः। द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥ विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः। सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्व्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सया सार्द्धं भार्य्यया प्रस्थितो वनम्। महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने। सत्यवाननुरूपो मे भर्त्तेति मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच। अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम्। अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते। तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृण्मयान्। चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥१३॥

राजोवाच। अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः। क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच। विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ। महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच। अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान्। रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच। सांकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः। ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥ ययातिरिव चोदारः सोमवत् प्रियदर्शनः। रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः। स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान् धृतिमांश्च सः ॥ १९ ॥

नित्यशश्चार्जवं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि मे । दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति । स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्त्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् । सम्वत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने । तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्वत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । सकृद्वृतो मया भर्त्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव । नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः । प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच । अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः । करिष्याम्येतदेवञ्च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव । साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्का समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः। राजापि दुहितुः सर्व्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वणि सावित्र्युपाख्याने नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

——

मार्कण्डेय उवाच। अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन्। समानिन्ये च तत्सर्व्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो वृद्धान् द्विजान् सर्व्वानृत्विजः सपुरोहितान्। समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः। पद्भ्यामेव द्विजैः सार्द्धं राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम्। कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः। वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्घ्यमासनञ्चैव गाञ्चावेद्य स धर्म्मवित्। किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्व्वमभिप्रायमितिकर्त्तव्यताञ्च ताम्। सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्व्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच। सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना। तां स्वधर्म्मेण धर्म्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच। च्युताः स्म राज्यादनवासमाश्रितास्चराम धर्म्मं नियतास्तपस्विनः। कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच। सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवात्मकं यदा विजानाति सुताहमेव च। न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥ आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात् प्रणतस्य च। अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च । स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्य्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच । पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे त्वया सह । भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः । स निर्वर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानाय्य द्विजानाश्रमवासिनः । यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदम् । ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्य्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् । मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि सर्वाणि सन्न्यस्याभरणानि सा । जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥१८॥ परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च । सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः । श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचःसंयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च । रहश्चैवोपचारेण भर्त्तारं पर्य्यतोषयत् ॥२१॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् । कालस्तपस्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥२२॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम् । नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्त्तते ॥२३॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युद्वाहे चतुर्नवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते । यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते हृदि नित्यशः ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी ।

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः । उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत् परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच । न कार्य्यस्तात सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् । व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वोभूते भर्त्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत ॥ ९ ॥ अद्य तद्दिवसञ्चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् । युगमात्रोदिते सूर्य्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १० ॥ ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रूं श्वशुरमेव च । अभिवाद्यानुपूर्व्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्त्तञ्च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा । यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४ ॥ ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः । व्रतं यथोपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं त्वया । आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्युवाच । अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया । एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच। एवं सम्भाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति। स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥ सावित्री त्वाह भर्त्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि। सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच। वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भाविनि। व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच। उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः। गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच। यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम्। मम त्वामन्त्रय गुरून न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच। साभिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरञ्च महाव्रता। अयं गच्छति मे भर्त्ता फलाहारो महावनम् ॥२३॥ इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्य्यया श्वशुरेण ह। अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव। न निवार्य्यो निवार्य्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न निवार्य्याहं सह यास्यामहं वनम्। सम्वत्सरः किञ्चिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात्। वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच। यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम। नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥ तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः। अप्रमादश्च कर्त्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच। उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी। सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः। मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान्। सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणा

भर्त्तारं सर्वावस्थामनिन्दिता । मृतमेव हि भर्त्तारं काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्त्तारं जगाम मृदुगामिनी । द्विधेव हृदयं कृत्वा तञ्च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्या वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्य्यासहायः स फलान्यादाय वीर्य्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य पातयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्य्यामुवाच श्रमपीड़ितः ॥२॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना । अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् । तत् स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥४॥ सा समासाद्य सावित्री भर्त्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृषन्ती तपस्विनी । तं मुहूर्त्तं क्षणं वेलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥ मुहूर्त्तादेव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्त्तुर्न्यस्य शनैः शिरः । कृताञ्जलिरुवाचार्त्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् । कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते सत्यवान् भर्त्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः । नेष्यामि तमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच । श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् । नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान् स्वचिकीर्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥ अयञ्च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६ ॥ ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् । निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः । सावित्री चैव दुःखार्त्ता यममेवान्वगच्छत । नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्त्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्द्ध्वदेहिकम् । कृतं भर्त्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्र्युवाच । यत्र मे नीयते भर्त्ता स्वयं वा यत्र गच्छति । मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या च भर्त्तुः स्नेहाद्व्रतेन च । तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१ ॥ प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः । मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः । मा वै द्वितीयं मा तृतीयञ्च वाञ्छे तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्त्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षर-

व्यञ्जनहेतुयुक्तया । वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि ते सर्व्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । च्युतः स राज्याद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे । स लब्धचक्षुर्ब्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्त्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्र्युवाच । श्रमः कुतो भर्त्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्त्ता मम सा गतिर्ध्रुवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते । न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ततः सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिवर्द्धनं त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरयस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावित्र्युवाच । हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः । जह्यात् स्वधर्म्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्म्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्र्युवाच । प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे निकामया । ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्रोहः सर्व्वभूतेषु कर्म्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्म्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

म्प्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः। सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच। पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम्। विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच। ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः पुत्रशतं तथौरसम्। कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच। कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे। कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच। न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति। अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः। समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः। तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृदात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते। तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच। उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया। अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच। ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोद्वहम्। शतं सुतानां बलवीर्य्यशालिनामिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच। शतं सुतानां बलवीर्य्यशालिनां भविष्यति प्रीति-

करं तवाबले । परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथ-स्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्युवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सङ्गमोऽस्ति सद्भ्यो भयं नानुवर्त्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्य्यं सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥ न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः । यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥४९॥

यम उवाच । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणीष्वाप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्युवाच । न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृतस्तथा यथान्येषु वरेषु मानद । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्त्तृविनाकृता सुखं न कामये भर्त्तृविनाकृता दिवम् । न कामये भर्त्तृविनाकृता श्रियं न भर्त्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष भद्रे मया मुक्तो भर्त्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति । इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्रशतञ्चैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७॥ ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः। पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः। भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रिया-स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान्। निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्र्यपि यमे याते भर्त्तारं प्रतिलभ्य च। जगाम तत्र यत्रास्य भर्त्तुः शावं कले-वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्त्तारमुपसृत्योपगृह्य च। उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥ संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत। प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥६३॥

सत्यवानुवाच। सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः। क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच। सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ। गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज। यदि शक्यं समुत्तिष्ठ बिगाढां पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच। उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः। दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-हारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे। ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोऽभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-मशक्नुवन्। ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥ त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः। ततोऽपश्यन्तमो घोरं पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे। स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते। श्वस्ते सर्वं यथावृत्त-माख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ पश्य सुव्रत। विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्ताञ्चराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः। श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोराञ्छिवानादान् दिशं दक्षिणपश्चिमाम्। आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्ती मनो मम॥७५॥

सत्यवानुवाच। वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम्। न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुञ्चैव न शक्ष्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच। अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन्। वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः। काष्ठानीमानि सन्तीह जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्षये। न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥ श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव। वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच। शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये। मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः। अनागतायां सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरू मम। विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८३ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा। उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये। तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८५ ॥ पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ। भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥ त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्त्तमपि पुत्रक। यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८७ ॥ वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः। त्वयि पिण्डश्च कीर्त्तिश्च सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी। अहञ्च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रमापदमास्थितः ॥८९॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे। व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ९० ॥ एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम्। नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥९१॥ भर्त्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम्। मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेष्यतः ॥ ९२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि भर्त्तव्यौ तौ मयेति ह। तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥९३॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः। उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४ ॥ ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्त्तारं शोककर्षितम्। प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि। श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६ ॥ न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम्। तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७ ॥

सत्यवानुवाच। कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम्। पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ९८ ॥ न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे। यदि धर्म्मे च ते बुद्धिर्मांञ्चेज्जीवन्तमिच्छसि। मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ९९ ॥

मार्कण्डेय उवाच। सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य भाविनी। पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १०० ॥ उत्थाय सत्यवांश्चापि विमृज्याङ्गानि पाणिना। सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि। योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुन्त्वहम् ॥ १०२ ॥ कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम्। गृहीत्वा परशुं भर्त्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०३ ॥ वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्त्तुर्बाहुं निवेश्य च। दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०४ ॥

सत्यवानुवाच। अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम। वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये॥ १०५॥ आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च। यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय॥ १०६॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पन्था व्यावर्त्तते द्विधा। तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ तरस्व च॥ १०७॥ स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ। ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः संप्राद्रायाश्रमं प्रति॥ १०८॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने पञ्चनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २९६॥

———

मार्कण्डेय उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबलः। लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वं ददर्श ह॥ १॥ स सर्वानाश्रमान् गत्वा शैव्यया सह भार्य्यया। पुत्रहेतोः परामार्त्तिं जगाम भरतर्षभ॥ २॥ तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च। तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः॥ ३॥ श्रुत्वा शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्मुखौ सुतशङ्कया। सावित्र्या सहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम्॥ ४॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः। कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः॥ ५॥ ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः। परिवार्य्य समाश्वास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम्॥ ६॥ तत्र भार्य्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः। आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः॥ ७॥ ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया। बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ॥ ८॥ पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्षितौ। हा पुत्र हा साध्वि बधु क्वासि क्वासीत्यरोदताम्। ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः॥ ९॥

सुवर्चा उवाच। यथास्य भार्य्या सावित्री तपसा च दमेन च। आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान्॥ १०॥

गौतम उवाच। वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं महत्। कौमारं ब्रह्मचर्य्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः॥ ११॥ समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे। वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत् सदा॥ १२॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकीर्षितम्। सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति॥ १३॥

शिष्य उवाच। उपाध्यायस्य मे वक्त्रात् यथा वाक्यं विनिःसृतम्। नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान्॥ १४॥

ऋषय ऊचुः। यथास्य भार्य्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः। अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान्॥ १५॥

भरद्वाज उवाच। यथास्य भार्य्या सावित्री तपसा च दमेन च। आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान्॥ १६॥

दाल्भ्य उवाच। यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम्। गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान्॥ १७॥

आपस्तम्ब उवाच। यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः। पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान्॥ १८॥

धौम्य उवाच। सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः। दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान्॥ १९॥

मार्कण्डेय उवाच। एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः। तांस्तान् विगणयन् सर्वांस्ततः स्थिर इवाभवत्॥ २०॥ ततो मुहूर्त्तात् सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह। आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह॥ २१॥

ब्राह्मणा ऊचुः। पुत्रेण सङ्गतं त्वान्तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च। सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते॥ २२॥ समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च। चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या

विवर्द्धसे ॥ २३ ॥ सर्व्वैरस्माभिरुक्तं यत् तथा तन्नात्र संशयः । भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व्व एव हि । उपासाञ्चक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५ ॥ शैव्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिता । सर्व्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा सहासीनाः सर्व्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छु-र्नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रागेव नागतं कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभो । विरात्रे चागतं कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्व्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः । अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये । तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्व्वं कदाचन ॥ ३१ ॥ सर्व्वेषामेव भवतां सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच । अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः । नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतु-मिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् । त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात् सत्यं निरुच्यताम् । रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच । एवमेतद्यथा वेत्थ सङ्कल्पो नान्यथा हि वः । न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना । स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तञ्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एनमनयद्दत्त्वा दिष्टं पितृनिषेवितात् ॥ ३८ ॥ अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम्। पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे। लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणाञ्चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्त्ता लब्धश्च सत्यवान्। भर्त्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीर्णन्त्विदं व्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः। यथावृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः। निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे। त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच। तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं तामृषयः समागताः। नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां सप्तनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच। तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले। कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव सर्वं सावित्र्या महाभागं महर्षयः। द्युमत्सेनाय नात्यप्यन् कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप। आचख्युर्निहतञ्चैव स्वेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥ तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम्। न्यवेदयन् तथावृत्तं विद्रुतञ्च द्विषद्बलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति। सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥ अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप। प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् भद्रन्ते घुष्टस्ते नगरे जयः । अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुष्मन्तञ्च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूर्द्धा निपातिताः सर्व्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाश्रमवासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्व्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्च्चसा । नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः । पुत्रञ्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ११ ॥ ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्त्तिवर्द्धनम् । तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातॄणां सोदराणाञ्च तथैवास्याभवत् शतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्बलम् ॥ १३ ॥ एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्त्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्व्वं कृच्छ्रात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसम्मता । तारयिष्यति वः सर्व्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना । विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥ यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वणि द्युमत्सेनराज्यलाभे अष्टनवत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्व ॥

अथ कुण्डलाहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच। यत्तत्तदा महद्ब्रह्मन् लोमशो वाक्य-मब्रवीत्। इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्त्तयसे क्वचित्। तच्चाप्यहं हरिष्यामि धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम्। आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम्। पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे। पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः। कुण्डलार्थे महाराज सूर्य्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हे शयने वीरं स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते। शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान्। कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्य्यो योगर्द्धिरूपवान्। हितार्थमब्रवीत् कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतांवर। ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया। ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलन्ते सर्वस्य जगतस्तथा। यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम्। वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः। आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥१४॥ तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया। अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया। अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्य्यः पुनः पुनः ॥१६॥

रत्नैः स्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि । निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद । अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसम्भवम् । तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् । कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् द्विजवेशधृक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये । कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्ण उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः । प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां वरद प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् । न निवार्य्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो । यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्यागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनावृतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् । न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥ मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा । यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥ हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तन्मे कीर्त्तिकरं लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्त्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् । कीर्त्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्त्तिस्तु नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् । अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुराणः

श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो। धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्त्ति-रायुर्नरस्य च ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणम्। इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विवर्द्धिनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम्। दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम्। विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥३६॥ भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम्। वृद्धान् बालान् द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्गमनुत्तमम्। जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम्। ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्य्यकर्णसंवादे

एकोनशताधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

सूर्य्य उवाच। माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा। पुत्राणामथ भार्य्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्याविरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्वर। इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्वतीम्। सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ जीवतां कुरुते कार्य्यं पिता माता सुतस्तथा। ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत्। कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥ मृतस्य कीर्त्त्या किं कार्य्यं भस्मीभूतस्य देहिनः। मृतः कीर्त्तिं न जानीते जीवन् कीर्त्तिं समश्नुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः। अहन्तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्-

सथा ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना । भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८ ॥ ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविशङ्कया । देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ॥ ११ ॥ मास्मै ते कुण्डलेऽदास्त्वं भिक्षिते वज्रपाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥ विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे सुरेश्वरः । शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ॥ १४ ॥ विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्य्यकृतभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद । त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्द्धसे सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ सव्यसाची त्वया चेह युधि शूरः समेष्यति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् । तस्मान्न देयं शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्य्यकर्णसंवादे त्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

—०*०—

कर्ण उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते । तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च । तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥ इष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाञ्च जानीषि त्वञ्च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि। जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः। इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वन्तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम्। विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा। यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्तापजं दुःखं तव भास्कर मानसम्। अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत्। जामदग्न्याद्दुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम। भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य्य उवाच। यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे। त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यास्ते कुण्डले वै शतक्रतौ। अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः। प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः। अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरन्दरम् ॥ १४ ॥ अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम्। दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले। तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः। सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत। ततः सूर्य्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि। तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृष-

स्वरा ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः । उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्य्यः स्मयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्यपालयन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि सूर्य्यकर्णसंवादे एकाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णारश्मिना । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभावसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्तिभोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्य्युपस्थितः । तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव । मधुपिङ्गो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्त्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः । एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥ यथाकामञ्च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च । शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः । एवमस्तु परञ्चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च । तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि। उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुल-लोचनाम्॥ १२॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति। मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम्॥ १३॥ त्वयि वत्से पराधस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम्। तन्मे वाक्यमभिथ्या त्वं कर्त्तु-मर्हसि कर्हिचित्॥ १४॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो द्विजः। यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात्॥ १५॥ ब्राह्मणो हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः। ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्य्यो दिवि विराजते॥ १६॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-पिश्च महासुरः। निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च॥ १७॥ सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम्। त्वं सदा नियता कुर्य्या ब्राह्मणस्याभिराधनम्॥ १८॥ जानामि प्रणिधानन्ते बाल्यात् प्रभृति नन्दिनि। ब्राह्मणेष्विह सर्व्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह॥ १९॥ तथा प्रेष्येषु सर्व्वेषु मित्रसम्बन्धिमातृषु। मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमावृत्य वर्त्तसे॥ २०॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते। सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि॥२१॥ सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति। पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च॥ २२॥ वृष्णीनाञ्च कुले जाता शूरस्य दयिता सुता। दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम्॥ २३॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम। अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम॥ २४॥ तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्द्धिता। सुखात् सुखमनुप्राप्ता ह्रदात् ह्रदमिवा-गता॥ २५॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः। बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे॥ २६॥ पृथे राजकुले जन्म रूपञ्चापि तवाद्भुतम्। तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च भाविनी॥ २७॥ सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानञ्च भाविनि। आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे॥ २८॥ एवं प्राप्स्यसि

काव्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् । कोपिते च द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि पृथोपदेशे द्व्यधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

— —

कुन्त्युवाच । ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया । यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति । तव चैव प्रियङ्कार्य्यं श्रेयश्च परमं मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि । यद्यर्द्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् । आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्य्यान्नरोत्तम ॥ ४ ॥ विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः । वसन् प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च द्विजस्यास्य हितञ्चैव तवानघ । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते बधाय च ॥ ७ ॥ साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन् प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः । भवन्ति च्यवनो यद्वत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥ नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् । यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्व्वमथादिशत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतत्त्वया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थञ्चाप्यनिन्दिते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः । पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय द्विजवत्सलः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता बाला सुखविवर्द्धिता ।

अपराध्येत यत् किञ्चिन्न कार्य्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्य्या द्विजातिभिः । यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृहमस्मै न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् । आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती । विधिवत् परिचाराहँ देववत् पर्य्यतोषयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथाद्विजपरिचर्य्यायां त्र्यधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् । तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १ ॥ प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २ ॥ तञ्च सर्वासु वेलासु भोज्यभोज्यप्रतिश्रयैः । पूजयामास सा कन्या वर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य वर्द्धते न तु हीयते ॥ ४ ॥ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चेति न चैति बहुशो द्विजः । सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । शिष्यवत् पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा । प्रीतिमुत्पादयामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः । अवधाने च भूयोऽस्याः परं यत्न-
मथाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्य्यया ॥ १० ॥ तं सा परम-
मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो
महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सम्वत्सरे पूर्णे यदासौ जपताम्वरः ।
नापश्यद्दुष्कृतं किञ्चित् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीष्व कल्याणि दुरापां
मानुषैरिह । यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्व्वा यशसाभिभविष्यसि ॥१४॥

कुन्त्युवाच । कृतानि मम सर्व्वाणि यस्या मे वेदवित्तम । त्वं
प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्म्मम ॥ १५॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचि-
स्मिते । इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६ ॥ यं
यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते
वशम् । विबुधो मन्त्रसंशान्तो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनि-
न्दिता । तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९ ॥ तत-
स्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः । मन्त्रग्रामं तदा राज-
न्नथर्व्वशिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोज-
मुवाच ह । उषितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥२१॥
तव गेहेषु विहितं सदा सुप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे ताव-
दित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्त-
र्हितं तदा । बभूव विस्मयाविष्टः पृथाञ्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि पृथामन्त्रप्राप्तौ
चतुरधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणान्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १ ॥ अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शर्त्तुं यदृच्छया । व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता । प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शादित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा । न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् । आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप । आह्वानमकरोत् साथ तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुपस्पृश्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव । अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात् कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च । आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः । किङ्करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥११॥

कुन्त्युवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि । कौतूहलात् समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य्य उवाच । गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे । न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः सुभगे सूर्य्यात् पुत्रो भवेदिति । वीर्य्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि । उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वया सङ्गम्य सुस्मिते । यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ॥ १६ ॥ शपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरञ्च ते ।

त्वत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरञ्चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम्। तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ॥ १८ ॥ शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम्। एते हि विबुधाः सर्व्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भाविनि। पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्यचक्षुरिदं हि ते। पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽपश्यत्त्रिदशान् राजपुत्री सर्वानेव स्वेषु धिष्णेषु खस्थान्। प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा व्रीड़मानेव बाला सूर्य्यं देवी वचनं प्राह भीता। गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्याभावाद्दुःख एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने। नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो। बाल्याद्बालेति तत् कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥२४॥

सूर्य्य उवाच। बालेति कृत्वानुनयं तवाहं ददानि नान्यानुनयं लभेत। आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै। असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम्। सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां तथा शुभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम्। विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्य्याह्वाने पञ्चाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

———

वैशम्पायन उवाच। सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः। अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम्। भीता शापात्ततो राजन् दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च। मन्निमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३ ॥ बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि। नाभ्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम्। कथन्त्वकार्य्यं कुर्य्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा वै शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती हृदा। मोहेनापि परीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम। व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशाम्पते ॥ ७ ॥

कुन्त्युवाच। पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः। न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो देव यदि स्याद्विधिवर्ज्जितः। मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्तिर्नशेत्ततः ॥९॥ अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्वर। ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥१०॥ आत्मप्रदानं दुर्द्धर्ष तव कृत्वा सती ह्यहम्। त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्त्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११॥

सूर्य्य उवाच। न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते। प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते यस्मात् कनेर्धातोश्च भाविनि। तस्मात् कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि। अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि। स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यसि। पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्व्वतमोनुद । कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्म्मभृत् । अभेद्यञ्चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच । यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म्म चोत्तमम् । मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया । त्वद्वीर्य्यरूपसत्त्वौजा धर्म्मयुक्तो भवेत् स च ॥ २० ॥

सूर्य्य उवाच । अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि । तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्त्युवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३ ॥ ततः सा विह्वलेवासीत् कन्या सूर्य्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य्य उवाच । साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि । सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा व्रीड़िता बाला तदा सूर्य्यमथाब्रवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्च्चसम् ॥ २६ ॥ इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा । तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥२७॥ तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगेनाविश्यात्मसंस्थाञ्चकार । न चैवेनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कुण्डलाहरणपर्व्वणि पृथासूर्य्यसङ्गमे षड़धिकद्विशततोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो गर्भः समभवत् पृथायाः पृथिवीपते। शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥ सा बान्धवभयाद्बाला गर्भं तं विनिगूहती। धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते। कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी। कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥ तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम्। हर्य्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्र्या सम्मन्त्र्य भाविनी। मञ्जूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा। श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्त्तव्यं कन्याया गर्भधारणम्। पुत्त्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्य्यदेवयत् ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले। उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्त्रक। दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १० ॥ शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः। आगताश्च तथा पुत्त्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः। अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्व्वगस्तथा ॥ १२ ॥ पिता त्वां पातु सर्व्वत्र तपनस्तपताम्बरः। येन दत्तोऽसि मे पुत्त्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः। मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४ ॥ रक्षन्तु त्वां सुराः सर्व्वे समेषु विषमेषु च। वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनाभिसूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्त्र जनको देवो भानुर्विभावसुः। यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥ धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्त्रत्वे कल्पयिष्यति। यस्यास्त्वं तृषितः पुत्त्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या

त्वामादित्यवर्च्चसम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥१८॥ पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोज्ज्वलम् । सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् । अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २० ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगोचरम् । हिमवद्वनसम्भूतं सिंहं केशरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं राजन् विलप्य करुणं पृथा । अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्रशोकार्त्ता निशीथे कमलेक्षणा । धात्र्या सह पृथा राजन् पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मञ्जूषां सम्बोधनभयात् पितुः । विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् । चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ पुरीम् । स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६ ॥ अमृतादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं दैवञ्च विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामञ्जूषाक्षेपणे सप्ताधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य भार्य्याभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि । राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः । सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् । ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।

ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्साद्य्य जलमन्तिकात् । यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्य-त्तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा । मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्य्यया सार्द्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः । अङ्कमारोप्य तं बालं भार्य्यां वचन-मब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भाविनि । दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मानमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् । पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-वद्ववृधे स च वीर्य्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-मामितविक्रमः । वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥१४॥ सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्य्यवान् । चारेण विदित-श्चासीत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १६ ॥ तत्रोपसदनञ्चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि । सख्यं दुर्य्योधनेनैवमगमत् स च वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्राम-ञ्चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥१८॥ सन्धाय धार्त्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये रतः । योद्धुमाशंसते नित्यं फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्पर्द्धासीदर्जुनेन विशाम्पते । अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥ एतद्गुह्यं महाराज सूर्य्यस्यासीन्न संशयः । यः सूर्य्यसम्भवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् । अवध्यं समरे मत्वा पर्य्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतुना । नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ २४ ॥ तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्णप्राप्तौ अष्टाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना हृतम् । दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान् वा बहुगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीतिवर्द्धनम् । नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥ यदेतत् सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ । एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परन्तप । एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ण उवाच । अवनिं प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम् । तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः । कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः । तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे । तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् । प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वव्रे भगवान् पाकशासनः । ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया देयो वरो मम । अन्येषाञ्चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥ यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । बध्यतामुपयास्यामि त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् । तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम् । अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव । अमोघां शत्रुसङ्घानां घातिनीं पृथनामुखे ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य मनसा मुहूर्त्तमिव वासवः । शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् । गृहाण कर्ण शक्तिन्त्वमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हन्ति शतशः शत्रून् मम करच्युता । पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान् विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्ज्जितम् । गर्ज्जन्तं प्रतपन्तञ्च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे । गर्ज्जन्तं प्रतपन्तञ्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्ज्जन्तं वलिनं रणे । त्वन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाहुर्वेद-विद्वांसो वाराहमपराजितम् । नारायणमचिन्त्यञ्च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम । अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन । व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतांवर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये । प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ण उवाच । संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् । यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशाम्पते । शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षञ्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गात्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते कर्णात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः प्रहसन् वञ्चयित्वा कर्णं लोके यशसा योजयित्वा । कृतं कार्य्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्त्तराष्ट्रा दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन्। तांश्चावस्थां गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच। क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कुतश्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत्। किं वाकार्षुर्द्वादशाब्दे व्यतीते तन्मे सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच। लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा विप्रैः सार्द्धं काम्यकादाश्रमात्ते। मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देवर्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः सर्वैः सार्द्धं सूतपौरोगवैश्च। ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा निस्तीर्य्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णस्य वर्मकुण्डलदाने नवाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्व ॥

अथ आरणेयपर्व ॥

जनमेजय उवाच। एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्। प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्। विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥ पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः। स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः। न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भार्य्यया ॥ ४ ॥ वसन् द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः।

श्रममार्च्छन्ति विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रतिवसन्तस्ते यत् प्रापुः कुरुसत्तमाः । वने क्लेशं सुखोदकं तत् प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९ ॥ क्रियमाणन्तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम । त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥ अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मन्थं समासक्तं वनस्पतौ । मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥ तमादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् । अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः । धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः । अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने । क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अब्रवीत् भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुले जातु ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव । अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः सम्प्राप्ताः स्मः संशयं किन्नु राजन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरणेयपर्व्वणि पाण्डवमृगान्वेषणे द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच । नापदामस्ति मर्य्यादा न निमित्तं न कारणम् । धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच । प्रातिकाम्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा । न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः । अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच । शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत । न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् । आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥ पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् । एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तं तथेत्युक्ता शीघ्रमारुह्य पादपम् । अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्यामि बहुलान् राजन् वृक्षानुदकसंश्रयान् । सारसानाञ्च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु तथेत्युक्ता भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् । प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् । पातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यक्ष उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्ता तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्दम ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः । तथैवानय सोदर्य्यं पानीयञ्च त्वमानय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्ता तां दिशं प्रत्यपद्यत । ददर्श च

हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृशोकाभिसन्तप्तस्तृषया च प्रपीड़ितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥ मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं पिबस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः । अपिबत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय । त्वं हि नस्तात सर्व्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥ एवमुक्तो गुड़ाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः । आमुक्तखड़्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ । तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥ प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमस्मिन्महावने । सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥ अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे । किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान् प्रतिपत्स्यसे । ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥ वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः । प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दविदञ्च दर्शयन् ॥ २९ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीड़ितः । अनेकैरिषुसङ्घातैरन्तरीक्षे ववर्ष ह ॥३०॥

यक्ष उवाच । किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब । अनुक्त्वा च पिबन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च बीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत । तांश्चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च समानय ॥ ३४ ॥ भीमसेनस्तथेत्युक्ता तं देशं प्रत्यपद्यत । यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीड़ितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥ स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत् पानीयमिति पार्थो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासुर्भरतर्षभः ॥ ३७ ॥

यक्ष उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा । अनुक्त्वैव तु तान् प्रश्नान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिरगतान् भ्रातॄनथ ज्ञात्वा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते । महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । समुत्तस्थौ महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किंस्विद्वनमिदं दुष्टं किंस्विद्दुष्टो मृगो भवेत् । प्राहसन् वा महाभूतं यत्रास्तेनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तोयं कालोऽयमभिपातितः । किं नु तत् कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि वाक्यानि विमृष्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ॥ ४६ ॥ रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् । नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् । भ्रमरैरुपगीतञ्च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

ददर्श तत् सरः श्रीमान् विश्वकर्म्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेतसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् । श्रमार्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥४९॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि युधिष्ठिरसरोदर्शने एकादशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव च्युतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥ विनिकीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्ज्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्विचेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकवाष्पपरिप्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥ धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे । व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विधर्म्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं मृषा । देवाश्चापि यदावोचन् सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जसा । नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्म्महाबलः । अयं ममाशां संहृत्य शेते भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥ कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।

यमौ यदेतौ हष्ट्वाय पतितौ नावदीर्य्यते ॥ १३ ॥ शास्त्रज्ञा देश-कालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः। अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः। असंज्ञा भुवि सङ्गम्य किं शेध्वमपराजिताः ॥ १५ ॥ सानूनिवाद्रेः संसुप्तान् दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामतिः। सुखं प्रसुप्तान् प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः। शोक-सागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इतिकर्त्तव्यताञ्चेति देशकालविभागवित्। नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः। एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः। नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ॥ २० ॥ भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः। एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्य्यो-धनेनेदमुपांशुविहितं कृतम्। गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥२२॥ यस्य कार्य्यमकार्य्यं वा सममेव भवत्युत। कस्तस्य विश्वसे-द्वीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽय-न्दुरात्मनः। भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥ तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा। मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ॥ २५ ॥ मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्त-यत्। एकैकशश्चौघबलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते। एतेन व्यवसायेन तत्तोयं व्यव-गाढवान्। गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यक्ष उवाच। अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो नीता मया प्रेत-वशं तवानुजाः। त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र न चेत् प्रश्नान् पृच्छतो व्याकरोषि ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरि-ग्रहः। प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-भाक्। पृच्छामि को भवान् देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥ हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च। चत्वारः पर्वताः केन पातिता भूरितेजसः। अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च बलिना-म्वर ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः। विषहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि यत् कार्य्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम्। कौतूहलं महज्जातं साध्वसञ्चागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरो-ज्वरः। पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यक्ष उवाच। यक्षोऽहमस्मि भद्रन्ते नास्मि पक्षी जलेचरः। मयैते निहताः सर्व्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषा-क्षराम्। यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥ विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम्। ज्वलनार्कप्रतीकाश-मधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः। मेघगम्भीरनादेन तर्ज्जयन्तं महास्वनम् ॥ ३८ ॥

यक्ष उवाच। इमे ते भ्रातरो राजन् वार्य्यमाणा मयासकृत्। बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेय-मुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता। पार्थ मा साहसं कार्षी-र्मम पूर्व्वपरिग्रहः। प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥४०॥

युधिष्ठिर उवाच। न चाहं कामये यक्ष तव पूर्व्वपरिग्रहम्। कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत् पुरुषर्षभ। यथाप्रज्ञन्तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यक्ष उवाच। किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः। कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति॥ ४४॥

यक्ष उवाच। केन स्वित् श्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत्। केन स्विद्द्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान्॥४५॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत्। धृत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवया॥ ४६॥

यक्ष उवाच। किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव। कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव॥ ४७॥

युधिष्ठिर उवाच। स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव। मरणं मानुषो भावः परीवादोऽसतामिव॥ ४८॥

यक्ष उवाच। किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव। कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव॥ ४९॥

युधिष्ठिर उवाच। इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव। भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव॥ ५०॥

यक्ष उवाच। किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः। का चैका वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्त्तते॥ ५१॥

युधिष्ठिर उवाच। प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः। ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्त्तते॥ ५२॥

यक्ष उवाच। किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निवपतां वरम्। किं स्वित् प्रतिष्ठमानानां किं स्वित् प्रसवतां वरम्॥ ५३॥

युधिष्ठिर उवाच। वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजन्निवपतां वरम्। गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम्॥ ५४॥

यक्ष उवाच। इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः। सम्मतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन् को न जीवति॥ ५५॥

युधिष्ठिर उवाच। देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः। न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति॥ ५६॥

यच्च उवाच । किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरञ्च खात् । किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं तृणात् ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतरस्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बहुतरा तृणात् ॥ ५८ ॥

यच्च उवाच । किं स्वित् सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति । कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति । अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यच्च उवाच । किं स्वित् प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः । आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यच्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मः सनातनः । अमृतं किं स्विद्राजेन्द्र किं स्वित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् । सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यच्च उवाच । किं स्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः । किंस्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यच्च उवाच । किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः । किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ६७॥

युधिष्ठिर उवाच । दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः । सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यच्च उवाच । किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा । उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्य्या दैवकृतः सखा। उपजीवनञ्च पर्ज्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यक्ष उवाच। धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां स्यात् किमुत्तमम्। लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम्॥७१॥

युधिष्ठिर उवाच। धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम्। लाभानां श्रेष्ठमारोगंग्र सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यक्ष उवाच। कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः। किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च सन्धिर्न जीर्य्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः। मनो यस्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्य्यते ॥ ७४ ॥

यक्ष उवाच। किन्नु हित्वा प्रियो भवति किन्नु हित्वा न शोचति। किन्नु हित्वार्थवान् भवति किन्नु हित्वा सुखी भवेत् ॥७५॥

युधिष्ठिर उवाच। मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति। कामं हित्वार्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥७६॥

यक्ष उवाच। किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्त्तके। किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं नटनर्त्तके। भृत्येषु भरणार्थं वैं भयार्थञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यक्ष उवाच। केन स्विदावृतो लोकः केन स्विन्न प्रकाशते। केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते। लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यक्ष उवाच। मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत्। श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम्। मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८२ ॥

यच उवाच। का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किञ्च वै विषम्। श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिव हरस्व च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम्। श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच मन्यसे ॥ ८४ ॥

यच उवाच। तपः किंलचणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्त्तितः। चमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्त्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। तपः स्वधर्म्मवर्त्तित्वं मनसो दमनं दमः। चमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्य्यनिवर्त्तनम् ॥ ८६ ॥

यच उवाच। किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शमश्च प्रकीर्त्तितः। दया च का परा प्रोक्ता किञ्चार्ज्जवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिव उवाच। ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता। दया सर्व्वसुखैषित्वमार्ज्जवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

यच उवाच। कः शत्रुर्द्दुर्ज्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः। कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क्रोधः सुदुर्ज्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः। सर्व्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ ९० ॥

यच उवाच। को मोहः प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकीर्त्तितः। किमालस्यञ्च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्त्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मोहो हि धर्म्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता। धर्म्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

यच उवाच। किं स्थैर्य्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्य्यमुदाहृतम्। स्नानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। स्वधर्म्मे स्थिरता स्थैर्य्यं धैर्य्यमिन्द्रियनिग्रहः। स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरचणम् ॥ ९४ ॥

यच उवाच। कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते। को मूर्खः कश्च कामः स्यात् को मत्सर इति स्मृतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते। कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ९६ ॥

यक्ष उवाच। कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्त्तितः। किन्तद्दैवं परं प्रोक्तं किन्तत् पैशुन्यमुच्यते ॥ ९७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः। दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ ९८ ॥

यक्ष उवाच। धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः। एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदा धर्मश्च भार्य्या च परस्परवशानुगौ। तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ १०० ॥

यक्ष उवाच। अक्षय्यो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ। एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं शीघ्रं वक्तुमिहार्हसि ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिञ्चनम्। पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०२ ॥ वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु। देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः। पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ १०४ ॥

यक्ष उवाच। राजन् कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा। ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत् सुनिश्चितम् ॥ १०५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम्। कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ १०६ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः। अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ १०७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः। सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥१०८॥ चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः न शूद्रादतिरिच्यते। योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १०९ ॥

यच्च उवाच। प्रियवचनवादी किं लभते विमृश्यितकार्य्यकरः किं लभते। बहुमित्रकरः किं लभते धर्म्मे रतः किं लभते कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृश्यितकार्य्यकरोऽधिकं जयति। बहुमित्रकरः सुखं वसते यश्च धर्म्मरतः स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यच्च उवाच। को मोदते किमाश्चर्य्यं कः पन्थाः का च वार्त्तिका। वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः ॥११२॥

युधिष्ठिर उवाच। पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे। अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११३ ॥ अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये। शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम्। धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११५ ॥ अस्मिन्महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता ॥ ११६ ॥

यच्च उवाच। व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परन्तप। पुरुषन्त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्व्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्येन कर्म्मणा। यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥ तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च। अतीतानागते चोभे स वै सर्व्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यच्च उवाच। व्याख्यातः पुरुषो राजन् यश्च सर्व्वधनी नरः। तस्मात्त्वमेकं भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थितः। व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२१ ॥

यक्ष उवाच। प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम्। स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम्। तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव। अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहु-बलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते। अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीव-मिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः। तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १२६ ॥ आनृ-शंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम्। आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः। स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥१२८॥ कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्य्ये तु पितुर्मम। उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः। मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३० ॥

यक्ष उवाच। यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम्। तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि यक्षयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे द्वादशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः। क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम्। पृच्छामि को भवान् देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥ वसूनां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः । तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्व्वे निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रतिप्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः । त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यशः सत्यं दमः शौचमार्ज्जवं ह्रीरचापलम् । दानं तपो ब्रह्मचर्य्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता । द्वे पूर्व्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः । आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ । ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति । तस्याग्नयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया । मृगवेशेन कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत । अन्यं वरय भद्रन्ते वरं त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् । तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत । भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् । न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु

लोकेषु भारत ॥ १७ ॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरूद्वहाः। विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यद्वः सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम्। तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत। जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते। न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन् वै वरांस्तव ॥ २१ ॥ तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत्। त्वं हि मत्प्रभवो राजन् विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सनातनः। यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जयेयं लोभमोहौ च क्रोधञ्चाहं सदा विभो। दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच। उपपन्नोगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव। भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोकभावनः। समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः। आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत् पितुश्च पुत्रस्य च कीर्त्तिवर्द्धनम्। पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्म्मे न सुहृद्विभेदने परस्वहारे परदारमर्षणे। कदर्य्यभावे च रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि नकुलादिजीवने त्रयोदशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥३१३॥

——

वैशम्पायन उवाच । धर्म्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः । अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १ ॥ उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः । ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा । अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥ विदितं भवतां सर्वं धार्त्तराष्ट्रैर्यथा वयम् । छद्मना हृतराज्याश्चानयाश्च बहुशः कृताः ॥ ४ ॥ उषिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं द्वादश वत्सरान् । अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् । तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह सौबलः । जानन्तो विषमं कुर्य्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः । युक्तचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह । समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥७॥ इत्युक्त्वा दुःखशोकार्त्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा । संमूर्च्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथाश्वासयन् सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह । अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥९॥ राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । नैवंविधाः प्रमुह्यन्ते नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा । तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा । छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषताञ्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता । गर्भे बधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता । विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नञ्चापि धर्मज्ञ हरिणारिविनिग्रहे । वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ और्वेण वसता छन्नमुरौ

ब्रह्मर्षिणा तदा । यत् कृतं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतम् ॥१७॥ एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा । निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १९ ॥ एवमेव महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयञ्छात्रवान् युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः । शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना । धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ २३ ॥ सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ । शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां भीमविक्रमौ ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहास्यामो यस्मिन् योक्ष्यति नो भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः । प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान् यथा स्वान् स्वान् ययुर्गृहान् ॥ २६ ॥ सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा । आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥२७॥ सह धौम्येन विद्वांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः । उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः । श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २९ ॥ पृथक् शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि अज्ञातवासोद्योगे चतुर्दशाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

समाप्तञ्च आरणेयपर्व ॥

समाप्तञ्च वनपर्व ॥

श्रीमहाभारतम्

विराटपर्व्व ॥

—:०:—

पाण्डवप्रवेशपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहाः । अज्ञातवासमुषिता दुर्य्योधनभयार्द्दिताः ॥ १ ॥ पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखितावसत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्व्वपितामहाः । अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ३ ॥ तथा तु स वरांल्लब्ध्वा धर्म्माद्धर्म्मभृतां वरः । गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्व्वमेव तत् ॥ ४ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा धर्म्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्त्यानुजान् सर्व्वानिति होवाच भारत ॥ ६ ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोषिता वयम् । त्रयोदशोऽयं सम्प्राप्तः कृच्छ्रात् परमदुर्व्वसः ॥ ७ ॥ स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय । संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ८ ॥

अर्ज्जुन उवाच । तस्यैव वरदानेन धर्म्मस्य मनुजाधिप ।

अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां नात्र संशयः ॥ ९ ॥ किन्तु वासाय राष्ट्राणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचित्। रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित् स्म रोचय ॥ १० ॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून्। पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ॥११॥ दशार्णा नवराष्ट्राञ्च मल्लाः शाल्वा युगन्धराः। कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराष्ट्रा-वन्तयस्तथा ॥ १२ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते। यत्र वत्स्यामहे राजन् सम्वत्सरमिमं वयम् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः। अब्रवीत् सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १४ ॥ अवश्यन्त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम्। सम्मन्त्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १५ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पाण्डवान्। धर्म-शीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सततं प्रियः ॥ १६ ॥ विराटनगरे तात सम्वत्सरमिमं वयम्। कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम्। आसाद्य मत्स्यं तत् कर्म प्रब्रूत कुरुनन्दनाः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच। नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि। विराटनगरे साधो वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ १९ ॥ मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यसङ्गरः। राजंस्त्वमापदाक्रुष्टः किङ्करिष्यसि पाण्डव ॥ २० ॥ न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जनः। स इमामापदं प्राप्य कथं घोरान्तरिष्यसि ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शृणुध्वं यत् करिष्यामि कर्म वै कुरु-नन्दनाः। विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ सभा-स्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः। कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २३ ॥ वैदूर्य्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलैर्ज्योतीरसैः सह। कृष्णाक्षाल्लोहिताक्षांश्च निर्वत्स्यामि मनो-रमान् ॥ २४ ॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम्। न

श्च मां वेत्स्यति कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोक्ष्यते ॥ २६ ॥ इत्येतद्वो मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा । वृकोदर विराटे त्वं वत्स्यसे केन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

— —

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम भारत । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् । आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्वाणान्तानि कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥ न त्वेतान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशाम्पते । इत्येतत् प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् । दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम्। सोऽयं किङ्कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनञ्जयः॥ १२॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम्। विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराक्षसान्॥ १३॥ वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः। श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति॥ १४॥ सूर्य्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः। आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः॥ १५॥ आयुधानां वरं वज्रं ककुद्मी च गवां वरः। ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः॥ १६॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो वरः। पुत्रः प्रियाणामधिको भार्य्या च सुहृदां वरा॥१७॥ यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर। एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्॥ १८॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवान्महाद्युतिः। गाण्डीवधन्वा बीभत्सुः श्वेताश्वः किङ्करिष्यति॥ १९॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि। अस्त्रयोगं समासाद्य स्ववीर्य्यान्मानुषाद्भुतम्॥ २०॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि देवरूपेण भास्वता। यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम्। वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा॥ २१॥ यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ। दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः॥ २२॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव। त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट्॥ २३॥ मृगाणामिव शार्दूलो गरुड़ः पततामिव। वरः सन्नह्यमानानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति॥ २४॥

अर्जुन उवाच। प्रतिज्ञां षण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते। ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप दुष्करौ॥ २५॥ वलयैश्छादयिष्यामि बाहू कृतकिणाविमौ। कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनप्रभे॥ २६॥ पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः। वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नला॥ २७॥ पठ-

न्नाखग्रायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः । रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्रं विविधं तथा । शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥ प्रजानां समुदाचारं बहुकर्म कृतं वदन् । छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका । उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥ एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातरमाबभाषे ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि । कर्म तत् त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः । सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् । सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ ३ ॥ प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव । ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ॥ ४ ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा । विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि । किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच। गोसङ्ख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः। प्रतिषेद्धा च दोग्धा च सङ्ख्याने कुशलो गवाम्॥ ७॥ तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्नाहं विदितस्त्वथ। निपुणञ्च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः॥ ८॥ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा। तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशाम्पते॥ ९॥ लक्षणञ्चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम्। तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते॥ १०॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान्। येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि बन्ध्या प्रसूयते॥ ११॥ सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा। न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम्॥ १२॥

युधिष्ठिर उवाच। इयं हि नः प्रिया भार्य्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी। मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा॥ १३॥ केन स्म द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति। न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्त्तुं यथा स्त्रियः॥ १४॥ सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी। पतिव्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति॥ १५॥ माल्यगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च। एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भाविनी॥ १६॥

द्रौपद्युवाच। सैरिन्ध्र्यो रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत। नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः॥ १७॥ साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि। युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका॥ १८॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत। आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥ १९॥ सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्य्यां यशस्विनीम्। सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूत्ते दुःखमीदृशम्॥ २०॥

युधिष्ठिर उवाच। कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जातासि भाविनि। न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता॥ २१॥

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः। कुर्य्यास्तथा त्वं कर्म्माणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कर्म्माण्युक्तानि युष्माभिर्य्यानि यानि करिष्यथ। मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु। सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान्। यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नार्य्यो द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः। पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः। गता ह्यस्मानपाकीर्य्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्म्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक्। धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच। विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च। याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च। विदितं वो यथान्यायं लोकवृत्तमिदं नृप ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः। एष धर्म्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत। हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥ यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् दोषांस्तरिष्यथ। दुर्वसन्त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्म्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरम्। ततश्चतुर्द्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान्। भर्त्ता गोप्ताय भूतानां राजा

पुरुषविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विश्वसेत् । तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं न पर्य्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् । आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः । न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥१६॥ न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन । तूष्णीन्त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥१७॥ असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥१८॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन । अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥१९॥ विदिते चास्य कुर्वीत कार्य्याणि सुलघून्यपि । एवं विचरतो राज्ञि न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ २० ॥ गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः । जात्यन्ध इव मन्येत मर्य्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्य्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ २२ ॥ यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्चिह । अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २३ ॥ यद्यद्भर्त्तानुयुञ्जीत तत्तदेवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्ज्जयेत् ॥ २४ ॥ समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च । अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्य्यात् प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् । स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः । रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २९॥ नित्यं हि प्रतिषिद्धन्तु पुरस्तादासनं मतम् । न च सन्दर्शने किञ्चित् प्रवृत्तमपि संजपेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकं स्थानमुत्तमम् । न मृषाभिहितं राज्ञां मनु-

ष्येषु प्रकाशयेत् ॥ ३१ ॥ असूयन्ति हि राजानो नरानन्टतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्य्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चोष्ठौ न भुजौ जानू न च वाक्यं समाक्षिपेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च ष्ठीवनञ्चाचरेच्छनैः ॥ ३६ ॥ हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषु चित् । नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्य्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा । स्मितन्तु मृदुपूर्व्वेण दर्शयेदप्रमादजम् ॥ ३८ ॥ लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः । असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः ॥ ४० ॥ प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः । न निर्वदति राजानं लभते सम्पदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विचक्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥ अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ४३ ॥ श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् । विशेषयेन्न राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥४४॥ अम्लानो बलवाञ्छूरश्छायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ अन्यस्मिन् प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् । अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥ आन्तरे चैव वाह्ये च राज्ञा यश्चैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां नानुसंस्मरेत् । दुःखेन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥४८॥

समवेशं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो हसेत् । न मन्त्रं बहुधा कुर्य्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४९ ॥ न कर्मणि नियुक्तः सन् धनं किञ्चिदुपस्पृशेत् । प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा बधम् ॥ ५० ॥ यानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत् सम्प्रयच्छति । तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५१ ॥ एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः । सम्वत्सरमिमं तातास्तथाशीला बुभूषवः । अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनुशिष्टाः स्म भद्रन्ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन । कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५३ ॥ यदेवानन्तरं कार्य्यं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति । तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः । अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५५ ॥ तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः । समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ५६ ॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान् । याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षड़ेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५७ ॥ गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपतांवरः । अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ॥ ५८ ॥ इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् । रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथायुधकलापिनः । बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः । निवृत्ता वनवासाद्धि स्वराष्ट्रं

प्रेप्सवस्तदा ॥ २ ॥ वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः । विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण दशार्णांस्ते पञ्चालान् दक्षिणेन च । अन्तरेण यकृल्लोमाञ्छूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन् वनात् । धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् । पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । वसामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत । राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव । संप्राप्य नगराभ्याशमवातारयदर्जुनः ॥ ९ ॥ स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् । क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि । समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डीवञ्च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् । तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः । ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः । एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी । भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः । योऽस्मान्विदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते । समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १६ ॥ समाधायायुधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति । एवमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् । प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् । स्फीतान् जनपदांश्चान्यानजयत् कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तदुदारं महाघोषं सपत्नबलसूदनम् । अपज्यमकरोत् पार्थो गाण्डीवं सुभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत् परन्तपः । अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभुः । प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २२ ॥ निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणात् परे । पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २३ ॥ सैन्धवं येन राजानं पर्य्यामृषत चानघः । ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि । कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्न्निदधुः सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ॥ २९ ॥ तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयम् । यानि तस्यावकाशानि दिव्यरूपाण्यमन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति । तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्य्यबन्धत ॥ ३१ ॥ शरीरञ्च मृतस्यैकं समवध्नन्त पाण्डवाः । विवर्ज्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ॥ ३२ ॥ आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् । अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा समासज्याथ वृक्षेऽस्मिन्निति वै

व्याहरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परन्तप । आजग्मुर्नगराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३५ ॥ जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् । अज्ञातचर्य्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अस्त्रसंस्थापने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः । अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यशोदागर्भसम्भूतां नारायणवरप्रियाम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्द्धनीम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयङ्करीम् । शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् । दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४ ॥ भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् । तान् वै तारयते पापात् पङ्के गामिव दुर्वलाम् ॥ ५ ॥ स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि । बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे । मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ॥ ८ ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः । स्वरूपं ब्रह्मचर्य्यञ्च विशदं तव खेचरि ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविसमा कृष्णा सङ्कर्षणसमानना । बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ १० ॥ पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि । पाशन्धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां

सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्याञ्च विभूषिता । चन्द्रविस्पर्द्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ १२ ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना । भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे चावद्धेन भोगेनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ॥ १४ ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया । तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् । कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि । भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः । कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः । त्वं कीर्त्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या सन्ततिर्मतिः ॥ २३ ॥ सन्ध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया । नृणाञ्च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् । व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ २४ ॥ सोऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् । प्रणतश्च यथा मूर्द्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ॥ २६ ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् । उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

देव्युवाच । शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ मम प्रसादा-न्निर्ज्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् । राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोगयञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥ ये च सङ्कीर्त्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदा-स्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे शत्रुसङ्कटे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२ ॥ ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्ल्लभं किञ्चिदस्मिंल्लोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणु-याद्वा पठेत वा । तस्य सर्व्वाणि कार्य्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्व्वान् विराटनगरे स्थितान् । न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि श्रीदुर्गास्तवे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् । वैदूर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानक्षान् स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं महायशाः कौरववंशवर्द्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरा-सदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महा-नपूर्व्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथा-नलो भस्मवृतश्च वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् । समागतं पूर्णशशिप्रभाननं महा-

नुभावं न चिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान् विशस्तथा ये चापि केचित् परितः समासते । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समीयिवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् । न चास्य दासो न रथो न कुञ्जरः समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥ शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं मूर्द्धाभिषिक्तस्त्विति मे मनोगतम् । समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥७॥ वितर्कयन्तन्तु नरर्षभस्तथा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् । सम्राड् विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥८॥ इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो । तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ९ ॥ तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं बभाषे । कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः । गोत्रञ्च नामापि च शंस तत्त्वतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥१०॥

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः । अक्षान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव । प्रियाश्च धूर्त्ता मम देविनः सदा भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राप्तो विवादः प्रथमं विशाम्पते न विद्यते कश्चन मत्स्य हीनतः । न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

विराट उवाच । हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियञ्चरेत् प्रव्राजयेयं विषयाद्विजांस्तथा । शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितासि मे सखा प्रभूत-

वल्लो बहुपानभोजनः । पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा कृतञ्च ते द्वारमपावृतं मया ॥१५॥ ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भयं विद्यति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराटराजेन नरर्षभस्तदा । उवास धीरः परमार्च्चितः सुखी न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १७

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः । खजाञ्च दर्वीञ्च करेण धारयन्नसिञ्च कामाङ्गमकोषमव्रणम् ॥ १ ॥ स सूदरूपः परमेण वर्च्चसा रविर्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् । सुकृष्णवासा गिरिराजसारवांस्त मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेच्य राजानमिवान्तिकागतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम् । तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं न विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुरन्दरः । जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभताञ्च मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराटवाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः । उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजावददच्युताानुजम् ॥ ६ ॥ ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः । उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र वल्लवो भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच। न सूदतां वल्लव श्रद्दधामि ते सहस्रनेत्रप्रतिमो विराजसे। श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥

भीम उवाच। नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान् प्रथमं न केवलान्। आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥ बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव। गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच। ददानि ते हन्त वरान्महानसे तथाधिकुर्याः कुशलं प्रभाषसे। न चैव मन्ये तव कर्म यत्समं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः। नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स भीमो विहितो महानसे विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम्। उवास राजन्न च तं पृथग्जनो बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः केशान् समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान्। कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना। वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेशञ्च सैरिन्ध्र्या स्ततो व्यचरदार्त्तवत्। तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि। सा

तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्र्यहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म्म चेच्छाभि वै कर्त्तुं तस्य यो मां युयुक्षति । तस्या रूपेण वेशेन श्लक्ष्णया च तथा गिरा ॥ ५ ॥ नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् । विराटस्य तु कैकेयी भार्य्या परमसम्मता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् । सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ॥ ७ ॥ समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्र्यहमुपागता । कर्म्म चेच्छाम्यहं कर्त्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ८ ॥

सुदेष्णोवाच । नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि । प्रेषयन्ती च वै दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता । रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा । तेन तेनैव सम्पन्ना काश्मीरीव तुरङ्गमी ॥११॥ अरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा । कम्बुग्रीवा गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राक्षी शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्व्वी यदि वाप्सराः ॥१४॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता । विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥१५॥ अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः । देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि देवी न गन्धर्व्वी नासुरी न च राक्षसी । सैरिन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ केशान् जानाम्यहं कर्त्तुं पिंषे साधु विलेपनम् । मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ॥१९॥

कृष्णाञ्च भार्य्यां पाण्डूनां कृष्णामेकसुन्दरीम् । तत्र तत्र चराम्येका लभमाना सुभोजनम् ॥ २० ॥ वासांसि यावन्ति लभे तावत्ताव-द्रमे तथा । मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साह-मद्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेष्णोवाच । मूर्द्धि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते । न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्व्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चेमा मम वेश्मनि । प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २३ ॥ वृक्षांश्चावस्थितान् पश्य य इमे मम वेश्मनि । तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥२४॥ राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् । विहाय मां वरा-रोहे गच्छेत् सर्व्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हि त्वमनवद्याङ्गी तर-लायतलोचने । प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥ यश्च त्वां सततं पश्येत् पुरुषश्चारुहासिनि । एवं सर्व्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो नरः । राजवेश्मनि ते सुभ्रु रोहितं स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥ यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः । तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन । गन्धर्व्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व्व-राजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् । रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखा-चारा तथा न्वहम् ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् । प्रीयेरंस्तेन वासेन गन्धर्व्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्रात्रिं प्रविश्य च परां तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने । दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च मे बलवत्प्रियाः । प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुदेष्णोवाच। एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि। न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथञ्चन॥ ३५॥

वैशम्पायन उवाच। एवं कृष्णा विराटस्य भार्य्यया परिसान्त्विता। उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती। न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय॥ ३६॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि द्रौपदीप्रवेशे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

वैशम्पायन उवाच। सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेशमनुत्तमम्। भाषाञ्चैषां समास्थाय विराटं समुपाययौ॥ १॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः। राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान् प्राहिणोज्जातविस्मयः॥ २॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम्। समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम्॥ ३॥ कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि। न हि मे दृष्टपूर्व्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ॥ ४॥ सम्प्राप्य राजानममित्रतापनं ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिस्वनः। वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसङ्ख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम्॥ ५॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान्। न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः॥ ६॥

विराट उवाच। त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमीश्वररूपवानसि। आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्षण न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते क्षमम्॥ ७॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम्। कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम्॥ ८॥

सहदेव उवाच। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-

ष्ठिरः । तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतंशतम् ॥ ९ ॥ अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे । तेषां गोसङ्ख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यञ्च यच्च सङ्ख्यागतं गवाम् । न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दशयोजनम् ॥११॥ गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः । आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रञ्च गावो बहुला भवन्ति न तासु रोगो भवतीह कश्चन । तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥१४॥

विराट उवाच । शतं सहस्राणि समाहितानि सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः । पशून् सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स राज्ञोविदितो विशाम्पते-रुवास तत्रैव सुखं नरोत्तमः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

—:०:—

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान् । प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे ॥ १ ॥ बहूंश्च दीर्घान् प्रविकीर्य्य मूर्द्धजान्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकम्पयंस्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले व्याजात् प्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् । विराजमानं परमेण वर्चसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्च

सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः । न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सत्त्वोपपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयूथपोपमः । आमुच्य कम्बूपरि हाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५ ॥ स्रग्वी सुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवची शरी तथा । आरुह्य यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥ वृद्धो ह्यहं वैं परिहातुकामः सर्वान् मत्स्यांस्तरसा पालयस्व । नैवंविधाः क्लीवरूपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते त्वमुत्तरायैं प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि देव्या नरदेव नर्त्तकः ॥ ८ ॥ इदन्तु रूपं मम येन किन्तव प्रकीर्त्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् । वृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पितृमातृवर्ज्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच । ददामि ते हन्त वरं वृहन्नले सुताञ्च मे नर्त्तय याश्च तादृशीः । इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । वृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु नृत्येषु तथैव वादिते । सम्मन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज्ज ताम् । स शिक्षयामास च गीतवादितं सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः । तथा स सत्रेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्व्वन् सह ताभिरात्मवान् । तथा च तं तत्र न जज्ञिरे जना वहिश्चरा वाप्यथ वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि अर्जुनप्रवेशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराट-राजं तरसा समेयिवान्। तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो विमुक्त-मभ्रादिव सूर्य्यमण्डलम्॥ १॥ स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः समीक्षमाणं स ददर्श मत्स्यराट्। ततोऽब्रवीत्ताननुगान्नरेश्वरः कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः॥ २॥ अयं हयानीक्षति माम-कान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः। प्रवेश्यतामेष समीप-माशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा॥ ३॥ अभ्येत्य राजान-ममित्रहाब्रवीज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः। हयेषु युक्तो नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम्॥ ४॥

विराट उवाच। ददामि यानानि धनं निवेशनं ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि। कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत्॥ ५॥

नकुल उवाच। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-ष्ठिरः। तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण॥ ६॥ अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयञ्चापि सर्वशः। दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च कृत्स्नञ्चैव चिकित्सितम्॥ ७॥ न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति दुष्टा वड़वाः कुतो हयाः। जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः॥ ८॥

विराट उवाच। यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै। ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे॥ ९॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु। न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते प्रभासि राजेव हि सम्मतो मम॥ १०॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे समन्तवेदं प्रियमत्र दर्शनम्। कथन्तु भृत्यैः स विनाकृतो वने वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः॥ ११॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा विराट-

राज्ञा मुदितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातचर्य्यां व्यचरन् समाहिताः समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि नकुलप्रवेशे
द्वादशोऽध्यायः समाप्तञ्च पाण्डवप्रवेशपर्व्व ॥ १२ ॥

——

अथ समयपालनपर्व्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । अत ऊर्द्ध्वं महावीर्य्याः किमकुर्व्वत वै द्विज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्व्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ तृणविन्दुप्रसादाच्च धर्म्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत् प्रियः । तथैव च विराटस्य सपुत्त्रस्य विशाम्पते ॥ ४ ॥ स चाक्षहृदयज्ञस्तां क्रीड़यामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूत्त्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ५ ॥ अज्ञातञ्च विराटस्य विजित्य वसु धर्म्मराट् । भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च । अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्ज्जुनः । विक्रीणानश्च सर्व्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां वेशमास्थाय पाण्डवः । दधि क्षीरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्म्मणि वाजिनाम् । तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्व्वान्

भ्रातृंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी । यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदान्योऽन्यं महारथाः । विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ॥ १२ ॥ सशङ्का धार्त्तराष्ट्रस्य भयात् पाण्डुसुतास्तदा । प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासि चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः । आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः । समाजे ब्रह्मणो राजन् यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्य्याः कालखञ्जा इवासुराः । वीर्य्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥ सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः । असकृल्लब्धलक्ष्यास्ते रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमल्लानथाह्वयत् । आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥ यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः । अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १९ ॥ चोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् । न हि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलश्चरन् । प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन् जनम् । ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥२२॥ जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् । तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ । ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥ वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ । कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ।

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ॥ २८ ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥२९॥ जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ । अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ॥ ३१ ॥ बलिनो संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥ ३२ ॥ आकर्षतुरथान्योऽन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः । ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥३४॥ चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा । निनदन्तमभिक्रोशन् शार्दूल इव वारणम् ॥ ३५ ॥ समुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्य्यवान् । ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् । प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ ३८ ॥ प्रहर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः । बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं स सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महाबलान् । विनिघ्नन् मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ४० ॥ यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः । योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४२ ॥ बीभत्सुरपि गीतेन स्वनृत्येन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥ अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः । तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहु । विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभितः ॥ ४५ ॥ धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्लिश्यमानान्महारथान् ॥ ४६ ॥ नातिप्रीतमना राजन्निश्वासपरमाभवत्। एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः। कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतवधे
त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तञ्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

अथ कीचकवधपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा। महारथेषु छन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदेष्णान्तु शुश्रूषन्ती विशाम्पते। अवसत् परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने। तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीड़ितः ॥ ५ ॥ स तु कामाग्निसन्तप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै। प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥६॥ नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा। रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं गन्धेन जाता मदिरेव भाविनी ॥७॥ का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभा ह्याचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने। चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम् ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम्। अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्व रथं सभाजनं समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम्। मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं गृहं महच्छोभयता-

मियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् । उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ११ ॥

कीचक उवाच । का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूपमग्र्यं तथा कान्तिः सौकुमार्य्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं ते शशाङ्क इव निर्म्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे । वाक्यन्ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले । न दृष्टपूर्व्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे । ह्रीः श्रीः कीर्त्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्षणपक्ष्माढ्यं स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् । दिव्यांशुरश्मिभिर्व्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥ निरीक्ष्य चन्द्रवक्त्रान्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालङ्कारयोग्यौ ते स्तनौ चोभौ सुशोभनौ । सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ॥ २० ॥ कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ । कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् । कराग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥२२॥ दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् । कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भाविनि ॥ २३ ॥ जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्द्दयः । त्वत्सङ्गमाभिसङ्कल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ २४ ॥ आत्मप्रदानवर्षेण सङ्गमाम्भोधरेण च । शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः । त्वत्सङ्गमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ २६ ॥ मह्यं विदार्य्य

हृदयमिदं निर्द्दयवेगिताः । प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्वण्ड-दारुणाः ॥ २७ ॥ अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम । आत्मप्रदानसम्भोगैर्मामुद्धर्त्तुमिहार्हसि ॥ २८ ॥ चित्रमाल्याम्बर-धरा सर्वाभरणभूषिता । कामं प्रकामं सेवे त्वं मया सह विला-सिनि ॥ २९ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्ज्जिता । प्राप्नुं ह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ ३० ॥ स्वादून्यमृत-कल्पानि पेयानि विविधानि च । पिवमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ॥ ३१ ॥ भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनु-त्तमम् । पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३२ ॥ इदं हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमद्य भाविनि । अधार्य्य-माणा स्रगिवोत्तमा शुभा न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३३ ॥ त्यजामि दारान्मम ये पुरातना भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि । अहञ्च ते सुन्दरि दासवत् स्थितः सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥३४॥

द्रौपद्युवाच । अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे । निहीनवर्णां सैरिन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिणीम् ॥ ३५ ॥ पर-दारास्मि भद्रन्ते न युक्तं तव साम्प्रतम् । दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ ३६ ॥ परदारे न ते बुद्धिर्ज्जातु कार्य्या कथ-ञ्चन । विवर्ज्जनं ह्यकार्य्याणामेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ३७ ॥ मिथ्या-भिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः । अयशः प्राप्नुयाद्घोरं महद्वा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु सैरिन्ध्र्या कीचकः काम-मोहितः । जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्षणे ॥ ३९ ॥ दोषान् बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धि-र्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने । मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् । नूनं त्वमसितापाङ्गि

पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे । प्रभुर्वासयिता चैव वीर्य्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥ पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । रूपयौवनसौभाग्यै-र्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह । भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने । भजस्व मां वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचके-नाशुभं वचः । कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । मा सूतपुत्र मुह्यस्व माद्यात्याक्षीः स्वजी-वितम् । जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥ न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ ४९ ॥ अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् । तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्त्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथापि तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५१ ॥ त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक । किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ ५२ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति । न वर्त्तते कीचक ते दृशा शुभं या तेन सञ्जीवन-मर्थयेत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचककृष्णासंवादे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

कीचक उवाच। यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तां सुदेष्णे परीप्सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटमहिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्रमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेष्णोवाच। पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेयदि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥ मच्छ्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम् ॥९॥

सुदेष्णोवाच। उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम्। पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम्। त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥ न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भाविनि। कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः। प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भाविनि ॥ १३ ॥ कीचकस्तु सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः। सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति बह्वस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशा-नुगाः। अन्यां प्रेषय भद्रन्ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदेष्णोवाच। नैवं त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषिता मया। इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सपिधानं हिरण्मयम् ॥ १६ ॥ सा शङ्क-माना रुदती दैवं शरणमीयुषी। प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। यथाहमन्यं भर्त्तृभ्यो नाभिजानामि कञ्चन। तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्य्यात् कीचको वशे ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। उपातिष्ठत सा सूर्य्यं मुहूर्त्तमबला ततः। स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्य्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥ अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत्। तच्चैनां नाजहा-त्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम्। उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

——

कीचक उवाच। स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम। स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके। नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नञ्च शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च। अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम्। एहि तत्र मया सार्द्धं पिवस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच। अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच । अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्रतिःश्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृषत् ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदादिमनसापि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पाप परिकृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री । चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा प्रवेपमानातिरुषा शुभाङ्गी । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् । सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे पराभृशत् । अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदार्केण राक्षसः सन्नियोजितः । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥ स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः । विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ । अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥ तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः । दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छायामभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी । सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥१५॥ हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा । भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्नादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः । प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यषेधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् । स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै । यदि

ते दारुभिः कृत्यं वह्विर्व्वान्निरधर्चताम् ॥ १९ ॥ सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् । अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् । दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्युवाच । येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २२ ॥ ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २३ ॥ येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्व्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशासितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् । चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७ ॥ कथन्ते सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीम् । मर्षयन्ति यथा क्लीवा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्य्यन्तेजश्च वर्त्तते । न परीप्सन्ति ये भार्य्यां बध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु शक्यं किङ्कर्त्तुं विराटे धर्मदूषके । यः पश्यन्मां मर्षयति बध्यमानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके । दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥ नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके । सभासदश्च पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथञ्चन । सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्य्युपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाश्रुलोचना । उपालभत राजानं मात्स्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥

विराट उवाच । परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम्।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्नु स्यात् कौशलं मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः । यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्य्या स्यादायतेक्षणा । परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः । युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगमत् ॥ ३९ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् । गच्छ सैरिन्ध्रि, मात्रस्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ४० ॥ भर्त्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः । शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ४१ ॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव । तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्य्यवर्च्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्ध्रि, शैलूषीव विरोदिषि । विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि, गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् । व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी । तस्य तस्यैव ते बध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राद्रवत् कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् । केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥ शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्याः सुचिरं तदा । मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदेष्णोवाच । कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने । कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच। कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतान्तव। सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४९ ॥

सुदेष्णोवाच। घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे। योऽसौ त्वां कामसम्मत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। अन्ये चैव बधिष्यन्ति येषामागः करोति सः। मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकबधपर्व्वणि द्रौपदीपरिभवे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यशस्विनी। बधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥ जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा। कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा। चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ३ ॥ किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्य्यं भवेन्मम। इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम्। तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥५॥ प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती। भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना। दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥६॥

सैरिन्ध्र्युवाच। तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि। तत्कर्म्म कृतवत्यद्य कथं निद्रान्निषेवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी। यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः। सम्मूर्च्छितेव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा। सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता

॥ ९ ॥ सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी । उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् । परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् ॥ ११ ॥ बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता । सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजबधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम् । वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छती । अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः । नामृतस्य हि पापीयान् भार्य्यामालभ्य जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । उपातिष्ठत मेघाभः पर्य्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौन्तेयो महिषीं प्रियाम् । केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे । आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १७ ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत् क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु । अहमापत्सु चापि त्वां मोचयामि पुनः पुनः ॥ १९ ॥ शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्य्यं विवक्षितम् । गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्येव बुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्त्ता युधिष्ठिरः । जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् । सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २ ॥ पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ।

अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना । परामर्षो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥४॥ मत्स्यराज्ञः समक्षन्तु तस्य धूर्त्तस्य पश्यतः । कीचकेन पदास्पृष्टा का नु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानाञ्च भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । सेनानीः पुरुषव्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रिवेशेन वसन्तीं राजवेश्मनि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्य्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥ तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् । कालेनेव फलं पक्कं हृदयं मे विदीर्य्यते ॥ ९ ॥ भ्रातरञ्च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥ को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह । प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्वत्सरान् बहून् ॥१२॥ रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् । अश्वाश्वतरसङ्घांश्च न जातुक्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः । तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् । यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि नृपाणाममितौजसाम् । उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे । पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । सायम्प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन् सभासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंश-
द्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणा-
ञ्चैव यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते
नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च । यस्मि-
न्नेतानि सर्वाणि सोऽतमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ अन्धान् वृद्धांस्तथा-
नाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् । बिभर्त्ति विविधान्राजा धृति-
मान् सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ सम्विभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधि-
ष्ठिरः । स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ २५ ॥
सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसतः
समये यस्य पार्थिवाः ॥ २६ ॥ आसन् बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यै-
र्भृतिमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्त्तिनः ॥२७॥
स्ववशे विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां
रश्मिवानिव तेजसा ॥ २८ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो
युधिष्ठिरः । यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ २९ ॥
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् । सदस्यं समुपासीनं
परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते माम-
संशयम् । अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ॥ ३१ ॥
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । उपास्ते स्म
सभायां यं कृत्स्ना वीरा वसुन्धरा ॥ ३२ ॥ तमुपासीनमप्यन्यं पश्य
भारत भारतम् । एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकबधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—:०:—

द्रौपद्युवाच। इदन्तु मे महद्दुःखं यत् प्रवक्ष्यामि भारत। न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या दुःखादेतद्‌ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ सूदकर्म्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ। ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्द्धयेः ॥ २ ॥ सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्ज्जनाः। प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसे। ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः। हसन्त्यन्तःपुरे नार्य्यो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योध्यसे यदा। कैकेय्याः क्रियमाणायास्तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कैकेयी सर्व्वास्ताः प्रत्यभाषत। प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गीं कश्मलोपहतामिव। स्नेहात् संवासजाद्धर्मात् सूदमेषा शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्य्यैरिमं समनुशोचति। कल्याणरूपा सैरिन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ। सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवासिनौ। इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्ज्जयत् ॥ ११ ॥ क्रुध्यन्तीं माञ्च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि। तस्यां तथा ब्रुवन्त्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवं निरयम्प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे। शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥१३॥ यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्व्वांश्चैकरथोऽजयत्। सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम्। सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥१५॥ यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात्। स लोकपरिभूतेन वेशेनास्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ। स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥

यस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त शत्रवः । स्त्रियो गीतस्वनन्तस्य मुदिताः पर्य्युपासते ॥ १८ ॥ किरीटं सूर्य्यसङ्काशं यस्य मूर्द्धन्यशोभत । वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥ तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ २१ ॥ यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्त्तन्त वेलामिव महार्णवः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा । आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥२३॥ यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी । सपर्वतवना भीमा सहस्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥ भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिहाटकैः । कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्द्धरः । सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जयः ॥२७॥ धर्मे शौर्य्ये च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम् । स्त्रीवेशविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९ ॥ मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् । पश्यामि तूर्य्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्य्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम् । अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्य्यूतदेविनम् ॥३१॥ तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवाम्पतिम् । गोषु गोवेशमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः । न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ॥ ३३ ॥ न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातर-

स्पृयम् । गोषु गोवृषसङ्काशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥ संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् । विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्य्या प्रशंसति । महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ ह्रीनिषेवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे । स तेऽरण्येषु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः । ज्येष्ठोपचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३९ ॥ इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी । प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् । सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्नु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥ यस्त्रिभिर्न्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया । सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्य्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्ष्य तम् । विनयन्तञ्जवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ॥४३॥ अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् । विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तञ्च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किन्नु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परन्तप । एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत । वर्त्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥४७॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीभीमसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

——

द्रौपद्युवाच । अहं सैरिन्ध्रिवेशेन चरन्ती राजवेश्मनि । शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्त्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्रः परन्तप । आसेकालमुदीक्षन्ती सर्वं

दुःखं किलान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जया-जयौ । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणा-मुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । परा-जये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा बध्यन्ति चापरे ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैव-स्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ ८ ॥ इति पर्य्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्य्यो विजानता । यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ॥१०॥ पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्टा चात्र ब्रवीमि ते । महिषी पाण्डु-पुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् । कुरून् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिन्दम । भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता नारी कात्वन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ । वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशो मे न तत्रासीत् दुःखे परमके तदा । त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहन्दासीत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे । नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ भीमधन्वा महाबाहुरास्ते छन्न इवानलः । अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्न्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्ति-तम् । यस्या मम सुखप्रेक्ष्या यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेष्ये सुखमन्यासामवराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्य्ययम् । यस्याः सागरपर्य्यन्ता पृथिवी वशवर्त्तिनी ॥ २१ ॥ आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्त्तिनी । यस्याः पुरःसरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंषि गात्रोद्वर्त्तनमात्मनः । अन्यत्र कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनष्म्यद्य चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी मे नैंवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करावुभौ ॥ २५ ॥ बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन । साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी । रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २८ ॥ सा वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्विषं पुरा । अभागग्रा यत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणवन्तौ वृकोदरः । मुखमानीय वै पत्न्या रुरोद परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्य्यवान् । ततः परमदुःखार्त्त इदं वचनब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमसेन उवाच । धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च । यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभायान्तु विराटस्य करोमि कदनं महत् । तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः । ऐश्वर्य्यमदमत्तस्य क्रीड़न्निव महाद्विपः ॥ ३ ॥ अपश्यन्त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदाहताम् । तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥ यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः । सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः । तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७ ॥ मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ शृणुयाद्यदापि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात् स जीवितम् । धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥९॥ लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् । पुरा सुकन्या भार्य्या च भार्गवं च्यवनं वने ॥१०॥ वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी । नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥ ११ ॥ पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् । रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ १४ ॥ अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान् सर्वानमानुषान् । द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ॥१५॥ सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी । यथैताः कीर्त्तिता नार्य्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः । मा दीर्घं क्षम कालन्तु मासमर्द्धञ्च सम्मितम् । पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाष्पप्रमोचनम् । अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्य्यस्यानन्तरो भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया । नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥ तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः । कीचकोऽयं तु दुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च । अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥ गन्धर्व्वाणामहं भार्य्या पञ्चानां महिषी प्रिया । ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारिणः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह । नाहं बिभेमि सैरिन्ध्रि गन्धर्व्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ शतं शतसहस्राणि गन्धर्व्वाणामहं रणे । समागतं हनिष्यामि त्वम्भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाब्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः । न त्वम्प्रतिबलश्चैषां गन्धर्व्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥ धर्म्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता । नेच्छामि कञ्चिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । अथ मां तत्र कैकेयी प्रैषयत् प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तेनैव देशिता पूर्व्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया । सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवेशनात् ॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य सङ्कल्पं कीचकस्य दुरात्मनः । तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥ सन्दर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहन्तेन ताड़िता ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु बहवो जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥ उपालब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राज्ञा न तस्य विनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको

नाम सारथिः। त्यक्तधर्मो नृशंसश्च नरस्त्रीसम्मतः प्रियः ॥ ३५ ॥ शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान्। दारामर्षी महाभाग लभतेऽर्थान् बहूनपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां क्रोशतामपि। न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥ पापात्मा पापभावश्च कामवाणवशानुगः। अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्याच्च जीवितम्। तद्धर्मे यतमानानां महान् धर्मो नशिष्यति ॥ ३९ ॥ समयं रक्षमाणानां भार्य्या वो न भविष्यति। भार्य्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः। आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्त्ता तु भार्य्यया रक्ष्यः कथञ्जायान्ममोदरे। वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात्। पश्यतो धर्मराजस्य कीचको माम्पदावधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल। त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ जयद्रथन्तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह। जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामवमन्यते ॥ ४५ ॥ कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत। तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत। तञ्चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥४७॥ विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशङ्गमम्। श्रेयो हि मरणं मह्यम्भीमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा भीमस्योरःसमाश्रिता। भीमश्च ताम्परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य च ॥ ४९ ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्त्तां सुमध्यमाम्। हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम्। कीचकं मनसागच्छत् सृक्किणी

परिसंक्लिश्नम्। उवाच चैनां दुःखार्त्तां भीमः क्रोधसम-न्वितः ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीसान्त्वने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमसेन उवाच। तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे। अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषे शर्व्वर्य्याः कुरुष्वानेन सङ्गमम्। दुःखं शोकञ्च निर्द्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २ ॥ येषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता। दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम्। तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्व्व-प्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्व्वाणां तेन संविदम्। कुर्य्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥५॥

वैशम्पायन उवाच। तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ। रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः। गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम्। न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवा-देनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते। अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते। अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददाम्यहम् ॥ १० ॥ दासीशतञ्च ते दद्यां दासानामपि चापरम्। रथं चाश्वतरीयुक्त-मस्तु नौ भीरु सङ्गमः ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच। एवं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक। न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रवा-

हाञ्चीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम्। एवं मे प्रतिजानीहि ततो-
ऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥

कीचक उवाच। एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं
रम्भोरु त्वया मदनमोहितः। यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्य-
वर्च्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच। यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम्।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६ ॥ तमिस्रे
तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते। तत्र दोषः परिहृतो भवि-
ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमर्थमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन
ह। दिवसार्द्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः सा
भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत्। कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्ष-
परिप्लुतः ॥ १९ ॥ सैरिन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तन्नावबुद्धवान्।
गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलञ्चक्रे तदा-
त्मानं सत्वरं काममोहितः। तस्य तत् कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ
इवाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम्।
आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाले
दीपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः। कृतसम्प्रत्ययस्तस्याः कीचकः काम-
मोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम्।
ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ २४ ॥ उपातिष्ठत
कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम्। तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य
मया कृतः ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्त्तनागारे यथावोचः परन्तप।
शून्यं स नर्त्तनागारमागमिष्यति कीचकः ॥ २६ ॥ एको निशि
महाबाहो कीचकं तं निसूदय। तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मद-
दर्पितम् ॥ २७ ॥ गत्वा त्वं नर्त्तनागारं निर्ज्जीवं कुरु पाण्डव।

दर्पाच्च सूतपुत्त्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ ह्रदान्नागमिवोद्धर । अश्रुदुःखाभिभूताया मम मार्ज्जस्व भारत । आत्मनश्चैव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे । स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं कञ्चिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि । या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वर-वर्णिनि । सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥ कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा । तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्स्यन्ति हिंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् । ततो दुर्य्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुन्धराम् । कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो । निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निसूदय ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमान-स्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते । नागो विल्वमिवाक्रम्य पोथयि-ष्याम्यहं शिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥३७॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपा-विशत् । मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ॥ ३८ ॥ कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत् । तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविश-त्ततः । प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वा-गतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानं शयने तत्र सूतपुत्त्रः परामृषत् । जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२ ॥ उपसङ्गम्य

चैवैनं कीचकः काममोहितः। हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम्। त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥ रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम्। गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीड़ारतिविराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः। अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः। सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच। दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽथ दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि। ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः। स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि। द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ ५० ॥ निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति। सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः। स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनाम्वरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम्। बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव। कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव 'कपिसिंहयोः। अन्योऽन्यमभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ। नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा। स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान्न चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्। उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभा-

विव ॥ ५८ ॥ तयोर्ह्यासीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः । नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥५९ ॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥६०॥ स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । तमाक्षिपत् कीचकोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ ईषदाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कीचको बलवान् भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥६६॥ स्पर्द्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निशीथे पर्य्यकर्षेतां बलिनौ निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः । बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योऽन्यं प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली । कीचको रोषसन्तप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् । बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ७० ॥ तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वक्षस्यानीय वेगेन ममर्द्दैनं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२ ॥ गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः । शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । योजयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ७४ ॥ नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य

वृकोदरः। अपीड़यत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६ ॥ अथ तम्भग्नसर्वाङ्गं व्यविद्धनयनाम्बरम्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीड़यत बाहुभ्यां पशुमारममारयत्। तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥ ७८ ॥ भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह। अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम्। शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रिकण्टकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः। आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ८० ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटं वली। समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः। काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृशम्। कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम्। पश्येनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथाकृतः ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः। पादेन पीड़यामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम्। पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम्। एवन्ते भीरु बध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत् कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम्। तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां चिप्रमायामहानसम्। कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह। कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत। तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्त्तनागाररक्षिणः ॥ ९१ ॥ सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः। ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं

विनिपातितम् ॥ ९२ ॥ गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम्। पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ९३ ॥ निरीक्षन्ति ततः सर्व्वे परं विस्मयमागताः। अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ ९४ ॥ क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा। इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्व्वेण हतं तदा ॥ ९५ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि कीचकवधे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् काले समागम्य सर्व्वे तत्रास्य बान्धवाः। रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्व्वे संहृष्टरोमाणः सन्त्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम्। तथा सम्भिन्नसर्व्वाङ्गं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम्। संस्कारयितुमिच्छन्तो वहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः। अदूराच्चानवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्व्वेषु तामूचुरुपकीचकाः। हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वा नैव हन्तव्या दह्यतां कामिना सह। मृतस्यापि प्रियं कार्य्यं सूतपुत्रस्य सर्व्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः। सहानेनाद्य दह्येम तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत। सैरिन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशाम्पतिः ॥ ८ ॥ तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम्। मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥ ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम्। जग्मुरुद्यम्य ते सर्व्वे श्मशानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिन्दिता। प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच। जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम्॥ १२॥ येषां ज्या-
तलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः। व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोष-
स्तरस्विनाम्॥ १३॥ रथघोषश्च बलवान् गन्धर्वाणां तरस्विनाम्।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम्॥ १४॥

वैशम्पायन उवाच। तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परि-
देविताः। श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीमः शयनादविचारयन्॥ १५॥

भीमसेन उवाच। अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरिन्ध्रि
भाषिताम्। तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघां-
सया। ततः सव्यायतं कृत्वा वेशं विपरिवर्त्त्य च॥ १७॥ अद्वारे-
णाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा। स भीमसेनः प्राकारमारुह्य
तरसा द्रुतम्॥ १८॥ श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका
गताः। स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात्॥ १९॥
जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा। चितासमीपे गत्वा स
तत्रापश्यद्वनस्पतिम्॥ २०॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्द्ध्वशुष्कं विशा-
म्पते। तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च॥ २१॥ स्कन्ध-
मारोपयामास दशव्यामं परन्तप। स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्ध-
विटपं बली॥ २२॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवा-
न्तकः। ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः॥ २३॥ भूमौ
निपातिता वृक्षाः सङ्घशस्तत्र शेरते। तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा
गन्धर्वमागतम्॥ २४॥ वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः।
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा॥ २५॥ दिधक्षन्तस्तदा
ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः। परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः
॥ २६॥ गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम्। सैरिन्ध्री
मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतम्॥ २७॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

विद्धं भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २८ ॥ द्रवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव । शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली । तत आश्वासयत् कृष्णां स विमुच्य विशाम्पते ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् । अश्रुपूर्णमुखीन्दीनां दुर्द्धर्षः स वृकोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीरु बध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् । प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव । अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ ३३ ॥ एवन्ते निहता राजन् शतं पञ्च च कीचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूतषट्शतम् ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्य्यश्च सङ्गताः । विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकबधपर्व्वणि उपकीचकबधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ते दृष्ट्वा निहतान् सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयत् । गन्धर्वैर्निहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥ यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः । व्यतिकीर्णाः प्रदृश्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् । सर्वं संशयितं राजन् नगरन्ते भविष्यति ॥३॥ यथारूपा च सैरिन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः । पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्ध्रिदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् । विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः । अब्रवीत् क्रियतामेषां

सूतानां चरमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने । दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदेष्णामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः । सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि, भद्रन्ते यथाकामं वरानने । बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९ ॥ न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् । स्त्रियास्त्वदोषस्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ मुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च । मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी । गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्त दिशो दश । गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन् ॥ १३ ॥ ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् । ददर्श राजन् पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोक्षिता ॥१५

भीम उवाच । ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्त्तिनः । तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा ह्यनृणा विहरन्त्युत ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्त्तनागारे धनञ्जयमपश्यत । राज्ञः कन्या विराटस्य नर्त्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता नर्त्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः । कन्या ददृशुरायान्तीं क्लिष्टां कृष्णामनागसम् । दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥१८॥

कन्या ऊचुः । दिष्ट्या सैरिन्ध्रि, मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता । दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥१९॥

बृहन्नलोवाच । कथं सैरिन्ध्रि, मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः । इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । बृहन्नले किन्नु तव सैरिन्ध्र्या कार्य्यमद्य वै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्री यदुपाश्नुते । तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसि प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

बृहन्नलोवाच । बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् । तिर्य्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता । क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् । प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् । सैरिन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा बिभेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः पराभवात् । त्वञ्चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि । पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु भामिनि । कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् । ध्रुवञ्च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाहे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तञ्च कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥

—:०:—

अथ गोहरणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशाम्पते । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन् पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्वशः । शौर्य्याद्धि वल्लभो राज्ञो

महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्त्ता सैन्यानां दारामर्षी च दुर्मतिः। स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्य-जल्पन्महाराज परानीकविनाशनम्। देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्त्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिश्चराः। मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनम्। कृतकृत्या न्यवर्त्तन्त ते चरा नगरं प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम्। द्रोण-कर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्त्तैश्च महारथैः। दुर्य्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥८॥

चरा ऊचुः। कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा। पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृग-सङ्कीर्णे नानाद्रुमलताकुले। लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १० ॥ न च विद्मो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः। मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नाना-जनपदेषु च। जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान्। अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथि-सत्तम। न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥ कञ्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम्। मृगयित्वा यथा-न्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता द्वारवतीं सूता विना पार्थैः परन्तप। न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महा-व्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ। न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां प्रवृत्तिञ्च विद्मः कर्मापि वा कृतम्। स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्द्धं विशाम्पते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवा-महे। इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

त्रिगर्त्ता निहता बलेन महता नृप । सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत । अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च पराभवम् । कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा । चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखा खलु कार्य्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः । तस्मात् सर्वे निरीक्षध्वं क्क नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः । तेषामज्ञातचर्य्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे ह्याशीविषोपमाः । दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः । प्रविशेयुर्ज्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूत्सध्वं प्रतिकर्त्तव्यमस्य यत् । राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरम्भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये धूर्त्ता नरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्फीतान् जनपदाकुलान् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च । विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः । अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुञ्जेषु

तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च। आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२ ॥ अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागवान्। ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप। ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान् परिमार्गितुम् ॥ १४ ॥ एतच्च कर्णो यत् प्राह सर्वमीहामहे तथा। यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि। न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ॥ १६ ॥ अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः। व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥ अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः। तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन। कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥१८॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान्। न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति पराभवम् ॥ १ ॥ शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः। धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहिताः। धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥ अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप। अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वभ्रातॄननुव्रतम् ॥ ४ ॥ तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महात्मनाम्। किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥ तस्माद्यत्नात् प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम्। न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥ साम्प्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम्। क्रियतां साधु सञ्चिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥७॥

यथावत् पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः सत्यवान्नीतिमान् शुचिः । तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे । ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । श्रुतवान् देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्व्वधर्म्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचेमां भारतीं भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्म्मज्ञे धर्म्मसंवृताम् । असत्सु दुर्ल्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्च्चिताम् । यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्व्वार्थतत्त्ववित् । तद्वाक्यमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥ सर्व्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ वृद्धानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः । समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्म्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् । धर्म्मतश्चैव गुप्तास्ते सुवीर्य्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सञ्चिन्त्य पाण्डवान् ॥ १० ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न

त्वियं माद्दशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कदाचन॥ ११॥ सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन। वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्य-शीलिना॥ १२॥ अवश्यं त्विह धीरेण सभामध्ये विवक्षता। यथार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया॥ १३॥ तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः। निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै त्रयोदशे॥ १४॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसाम्प्रतम्। पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः॥ १५॥ दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः। जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः॥ १६॥ प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः। हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः॥ १७॥ नासूयको न चापीर्षुर्नाभिमानी न मत्सरी। भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्म-मनुव्रतः॥ १८॥ ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च। क्रत-वश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः॥ १९॥ सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः। सम्पन्नसस्या च मही निरातङ्का भविष्यति॥ २०॥ फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च। गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती॥ २१॥ वायुश्च सुख-संस्पर्शो निष्प्रतीपञ्च दर्शनम्। भयं नाभ्याविशत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः॥ २२॥ गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः। पयांसि दधि सर्पींषि रसवन्ति हितानि च॥ २३॥ गुणवन्ति च पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च। तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः॥ २४॥ रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-न्विताः। दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः॥ २५॥ धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु सेविताश्च द्विजातिभिः। स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे॥ २६॥ देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डव-संयुते। सम्प्रीतिमान् जनस्तत्र सन्तुष्टः शुचिरव्ययः॥ २७॥ देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान्। इष्टदानो महोत्साहः स

स्वधर्मपरायणः ॥ २८ ॥ अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः । भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः परन्तेज आनृशंस्यमथार्ज्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ ३३ ॥ गतिञ्च परमां तत्र नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत्तु सञ्चिन्त्य यत् कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा । युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभाषितम् ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितौजसः ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कोषञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः सन्दधीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थञ्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्दधामस्तथा परैः ॥ १० ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा । न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्त्वयित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोषबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्म्मा रथयूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभो । स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्य्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्म्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च सर्व्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य्य-

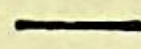
मात्ययिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥८॥ आदद्मोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च । ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुभानि च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥१०॥ कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्त्तैश्च विशाम्पते । गास्तस्यापहरामोऽद्य सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥ तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-मब्रवीत् । सूक्तं सुशर्म्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥ तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् । विभज्य चाप्य-नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः । आचार्य्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद्वत-स्तथा ॥ १६ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् । सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः पाण्डवैः कार्य्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्विग्ना विराटनगरं वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥ शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्देशे च गच्छामः सहिता-स्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥२२॥ त्रिगर्त्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिव-सान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति । क्षिप्रं गोपान् समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च । वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपते । सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः ॥ २७ ॥ प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः । आदातुं गाः सुशर्माथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सम्भूय कौरवाः । अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेशयाने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् । छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे । कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा । परां सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत । सुशर्मणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बहु ॥४॥ ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः । संवृतं मन्त्रिभिः सार्द्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥६॥ तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम् । सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्ज्जित्य परिभूय सबान्धवान् । गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥ तान् परीप्सस्व राजेन्द्र मा नेशुः पशवस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भेजिरे ॥१०॥
भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः । सवज्रायसगर्भन्तु
कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको-
ऽभ्यहारयत् । सर्व्वपारसवं वर्म्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् । शतसूर्य्यं शतावर्त्तं शत-
विन्दु शताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
सुवर्णपृष्ठं सूर्य्याभं सूर्य्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं
वर्म्म शताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
हारयत् । शतशश्च तनुत्राणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
योत्स्यमाना अनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः । सूपस्करेषु शुभ्रेषु
महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वा-
नयोजयन् । सूर्य्यचन्द्रप्रतीकाशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा । अथान्यान् विवि-
धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कवल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्य्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्त्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयु-
रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
देवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्द्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः। रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः। तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थाय च महारथाः। विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः। भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥ क्षरन्तश्चैव नागेन्द्राः सुदन्ताः षष्टिहायनाः। आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभिः ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः। विशारदानां मुख्यानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च। षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ। सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्बलाग्र्यं विराटस्य सम्प्रस्थितमशोभत। दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः। त्रिगर्त्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्य्ये परिणते सति ॥ १ ॥ ते त्रिगर्त्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः। ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः। घ्नतां परस्परं राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्य्येऽवल-

श्वति । पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः । इषुभिर्व्यतिसर्पद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरीक्षं व्यराजत । रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्विनाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥ १० ॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघबाहवः ॥ ११ ॥ न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान् । कृत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कृत्तकेशमलङ्कृतम् ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त च गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे । नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः । रथिनां रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिनाञ्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ॥ १६ ॥ कश्मलञ्चाविशद्घोरं निर्मर्य्यादमवर्त्तत । उपाविशन् गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्शनञ्चाप्यरुध्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघबाहवः ॥१८॥ न शेकुरतिसंरब्धाः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्त्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ ॥ २० ॥ आर्च्छेतां बाहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि । लक्षयित्वा त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्य्यदत्तश्च मदिराक्षश्च पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान् । चरन् स विविधान्मार्गान्रथेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-माच्छ्र्द्रुक्मरथं रणे । तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव । ततो राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वैरथेन नरर्षभः । ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६॥ शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव । अन्योऽन्यं चापि संरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्वाणैरसि-शक्तिगदाभृतौ । ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥२८॥ पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् । तथैव मत्स्य-राजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् । ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः । नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत । अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तन्तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः । कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन् क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत । घोर-रूपं ततस्तस्मिन् नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्त्तः सह भ्रात्रा यवीयसा । अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥४॥ ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ । गदापाणी सुसं-रब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति । गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्त्ताधिपतिः सुशर्म्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराट-मोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धुर्य्यावुभौ तौ पार्ष्णिसारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्य सुशर्म्माथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बल-वत्तरे । प्राद्रवन्त भयात् मत्स्यास्त्रिगर्त्तैरर्दिता भृशम् ॥ १० ॥ तेषु सन्त्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्त्तेन सुश-र्म्मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विषतां वशम् ॥ १२ ॥ उषिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया कार्य्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव । पश्य मे सुमहत्कर्म्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-माश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-स्पतिम् । अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्म्माणि कुर्व्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु मही-पतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः। गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः॥२२॥ व्यमुञ्चच्छर-वर्षाणि सतोय इव तोयदः। तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा-द्रवत्॥२३॥ विराटं समवीच्चैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत्। सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम्॥२४॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुङ्गवः। पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितम्॥२५॥ परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह। निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः॥२६॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च ससादिनाम्। सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम्। पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः॥२७॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना। तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः॥२८॥ चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे। अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले॥२९॥ आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्य-दृश्यत। सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः॥३०॥ ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन्। दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-स्त्रिगर्त्तान् प्रत्यमर्षणाः॥३१॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान् सा महाचमूः। वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम्॥३२॥ सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमः सप्त सहस्राणि यमलोकमदर्शयत्॥३३॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणो-च्छरैः। शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान्॥३४॥ युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः। ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुश-र्माणमुदायुधः। हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्त्तानां महारथः॥३५॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः। अभिपत्य सुशर्माणं शरैरभ्याहनद्भृशम्॥३६॥ सुशर्मापि सुसंरब्धस्त्वरमाणो युधि-ष्ठिरम्॥३७॥ अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्। ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः॥३८॥ समासाद्य सुशर्माण-

मश्वानस्य व्यपोथयत् । पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररक्षश्च शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाद्विरथं दृष्ट्वा त्रिगर्त्तं प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्म्मणः ॥ ४१ ॥ गदां तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली । स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्त्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत । राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् । कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्म्मा रथयूथपः । तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीमसङ्काशो रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः । प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्म्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान् । त्रिगर्त्तराजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य सुशर्म्माणं केशपक्षे परामृशत् । समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः । तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥ स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीड़ितः । तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्व्वं त्रैगर्त्तं तद्भयातुरम् । निवर्त्त्य गास्ततः सर्व्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य सुशर्म्माणं धनं चादाय सर्व्वशः । स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः । स्थिताः समक्षन्ते सर्व्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् । तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् । अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठि-

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्म्माणं नराधिपम्। प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः। एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्म्माणं महाबलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच। जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु। दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः। तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच। मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम्। दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः। अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि सुशर्म्मनिग्रहे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ते तु सव्रीड़ः सुशर्म्मासीदधोमुखः। स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥ विसृज्य तु सुशर्म्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः। स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन्। ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान्। अर्च्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच। यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा। कार्य्यं कुरुत वै सर्व्वं यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः कन्या वसूनि विविधानि च। मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिवर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह। तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्व्वञ्चैव विशाम्पते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्ल्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्व्वमर्हति नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णञ्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥ वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्व्वथैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवशङ्गतः । ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्य्यः समलङ्कृत्य पर्य्यागच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्व्वाणि गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ १७ ॥ एतामाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन चोदिताः । तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा तत्र तां रात्रिमथ सूर्य्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि विराटजयघोषे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। याते त्रिगर्त्तान्मत्स्ये तु पशूंस्तान्वै परीप्सति। दुर्य्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १ ॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित्। द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्। दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः। घोषान् विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति च। महता रथवंशेन परिवार्य्य समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपालानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः। आरावः सुमहानासीत् सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः। जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्त्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः। अवतीर्य्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्। तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते। तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्द्धन ॥ १० ॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्य्याहि च स्वयम्। त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः। पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः। तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्त्तय कुरून् जित्वा पशून् पशुमतांवर। निर्द्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्च्युतैरुक्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः। द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥ पाशोपधानां ज्यातन्त्रीञ्चापदण्डां महास्वनाम्। शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः। ध्वजञ्च सिंहसौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रुक्मपुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । छादयन्तु शराः सूर्य्यं राज्ञां मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणि-रिवासुरान् । यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥ त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः । यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं भवान् विषयवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषय-वासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभय-ङ्करम् । अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रशंसायां

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

—:०:—

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् । यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्त्वहं नाव-गच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः । यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा त्वन्यं हययानविदं नरम् । त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहा-ध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाह्य तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । शस्त्र-प्रतापनिर्वीर्य्यान् कुरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनं शान्त-नवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेष्वासान् समा-गतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अने-नैव मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् । किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नाभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्य्यं कुरवस्ते समागताः। किन्तु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः। अतीतः समये काले प्रियां भार्य्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ द्रुपदस्य सुतान्तन्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम्। सत्यार्जवगुणोपेतां भर्त्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्व्वार्थकोविदः। उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्वचनादिदम् ॥१२॥ अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः। महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतस्य पुनः पुनः। न सामर्षत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्त्तनम् ॥ १४ ॥ अथैनमुपसङ्क्रम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी। ब्रीड़मानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ वृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः। वृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः। दृष्टपूर्व्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावको दावमदहत् खाण्डवं वनम्। अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन सारथिना पार्थः सर्व्वभूतानि सर्व्वशः। अजयत् खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच। सैरिन्ध्रि जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथासौ। अहं न शक्नोमि वृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं यतस्व हयान्मसेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच। येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी। अस्याः स वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै सारथिः स स्यात् कुरून् सर्व्वान्न संशयः। जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्र्या भगिनीं

प्रत्यभाषत । गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ २३ ॥ सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्त्तनागृहम् । यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि बृहन्नलासारथ्यकथने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी । सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता । तन्नर्त्तनागारमरालपक्ष्मा शतह्रदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरुः स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा । आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः प्रियार्चिता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत । किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणि मृगाक्षि किन्तु त्वरितेव भाविनी । किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा । प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् । प्रणयम्भावयन्ती सा सखीमध्य इदं वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले । तान् विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्द्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यार्थं बृहन्नले । आच-

यच्चे हयज्ञाने सैरिन्ध्रि कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-सीत्त्वं सारथिर्दयितः पुरा । त्वयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-र्षभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु वृहन्नले ॥ ११ ॥ दूराद्दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यच्छामि जीवितम् । एवमुक्तास्तु सुश्रोण्या तया सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥ जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमाव्रजन्तन्त्वरितं प्रभिन्न-मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुं गजवधूरिव । दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-वान् । संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं वृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभि-र्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः । अर्जुनस्य किलासीत्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-र्षभः । एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं वृहन्नला ॥ १९ ॥ का शक्ति-र्मम सारथ्यं कर्त्तुं संग्राममूर्द्धनि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्विधम् । तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥२०॥

उत्तर उवाच । वृहन्नले गायनो वा नर्त्तनो वा पुनर्भव । क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बहु । उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ ऊर्द्धमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्य्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कव-चेन महार्हेण समनह्यद्वृहन्नलाम् ॥ २४ ॥ स बिभ्रत् कवचञ्चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्तरम् । ध्वजञ्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २५ ॥ धनूंषि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान् बहून् । आदाय

प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च । विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरून् ॥ २८ ॥ एवं ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन् पार्थो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २९ ॥

बृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् । अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् । कुरूनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं बृहन्नलया सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरून् समासाद्य रणे बृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

——

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः । प्रयाहीत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ समवेतान् कुरून् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान् पाण्डुनन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनञ्जयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षेतामभित्रघ्नौ कुरूणाम्बलिनां बलम् । श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ५ ॥ तां शमीमन्व-

वीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः। तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरोपमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम्। ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक्कुरुसत्तम। तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥ कर्णदुर्य्योधनकृतैर्गुप्तं शान्तनवेन च। द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता। हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥९॥

उत्तर उवाच। नोत्सहे कुरुभिर्य्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे। बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम्। नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम्। दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकः ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः। द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः। हृषितानि च रोमाणि कश्मलञ्चागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अविजातो विजातस्य मौर्ख्याद्धूर्त्तस्य पश्यतः। परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्त्तान्मे पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम्। सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून् बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः। प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्त्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥

बृहन्नलोवाच। भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः। न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान् प्रति। सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणा-

माततायिनाम् । नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥२१॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससि ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै प्रतियास्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नरा नार्य्यश्च सङ्गताः ॥२३॥ अहमप्यत्र सैरिन्ध्र्या ख्यातः सारथ्यकर्म्मणि । न च शच्याम्यनिर्ज्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुरून् सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् । प्रहसन्तु च मां नार्य्यो नरा वापि वृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्य्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एत्युक्ता प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । त्यक्ता मानं च दर्पञ्च निसृज्य सशरन्धनुः ॥ २८ ॥

वृहन्नलोवाच । नैष शूरैः स्मृतो धर्म्मः चत्रियस्य पलायनम् । श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् । तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी । विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्ज्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२॥ क एष वेशसंच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्ज्जुनस्येव क्लीवरूपं बिभर्त्ति च । तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥ तद्देवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात्। एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे॥ ३६॥ स एष किल निर्य्यातो बालभावान्न पौरुषात्। सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्ज्जुनम्॥ ३७॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः। स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते। तन्नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः॥ ३८॥

वैशम्पायन उवाच। इति स्म कुरवः सर्व्वे विमृशन्तः पृथक् पृथक्। न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते॥ ३९॥ छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत। उत्तरन्तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनञ्जयः॥ ४०॥ गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्। सोऽर्ज्जुनेन परामृष्टः पर्य्यदेवयदार्त्तवत्। बहुलं कृपणाच्चैव विराटस्य सुतस्तदा॥ ४१॥

उत्तर उवाच। शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे। निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति॥ ४२॥ शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते। मणीनष्टौ च वैदूर्य्यान् हेमबद्धान्महाप्रभान्॥ ४३॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः। मत्तांश्च दश मातङ्गान् मुञ्च मान्त्वं बृहन्नले॥ ४४॥

वैशम्पायन उवाच। एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम्। प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत्॥ ४५॥ अथैनमब्रवीत् पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम्। यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्षण॥ ४६॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः। प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः॥ ४७॥ अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तम्वीरैर्महारथैः। माभैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप॥ ४८॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि। अहं वै कुरुभिर्योत्स्येऽत्र विजेष्यामि च ते पशून्॥ ४९॥ प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम्। यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह॥ ५०॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः। समाश्वास्य

मुहूर्त्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीड़ितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्वरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराश्वासने
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् । शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । वित्रस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृताद्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् । गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः संवान्ति रुक्षाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भृतं नभः ॥ ४ ॥ रुक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बहूनि च । यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृताम्वरः । आगतः क्लीववेशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्केशवनारिकेतुर्न्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तेत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥ क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः । अमर्षवशमापन्नो वासवप्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कौरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः । किरात-वेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३ ॥

कर्ण उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थते । न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्य्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्य्यं भवेन्मम । ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशाब्दान्विशाम्पते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चि-देवान्यः क्लीववेशेन मानवः । शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्त्तराष्ट्रे पर-न्तप । भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनप्रशंसायां
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-वीत् । सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥ समा-दिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर । नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारञ्चापि गुरुं वोढुं कुञ्जरान्वा प्रमर्दितः । मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥ तस्मा-द्भूमिञ्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयो-स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५ ॥ अत्र चैतन्महावीर्य्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ण-विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च । युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

—:०:—

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् । तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् । कथं वा व्यवहार्य्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥

बृहन्नलोवाच । व्यवहार्य्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि । धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात् धनूंष्येतानि मा चिरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद । सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह । तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्च्चसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ॥ ११ ॥ हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ।

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च । वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि शस्त्रावरोपणे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः । सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वरणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥२॥ तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः । समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः कस्य गार्द्धपत्राः शिलाशिताः । हारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः । वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्द्धदर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्द्धैः सुवाससः । उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोषे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् । पृथुलश्चित्रकोषश्च किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखे कोषे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्व्रणः । कस्यायमसितः खड्गो हेमबिन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-समस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भय-प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा बृहन्नले । विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्व्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

——

बृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् । गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्व्वायुधमहा-मात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्ज्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् । येन देवान् मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्ण-मायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥ एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-पतिरधारयत ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च । सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्य्यं महादिव्यमेतत्तद्धनु-रुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जात-रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः ॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिर-स्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्य्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

यन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥११॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये त्विमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोमवाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्द्धदर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ २१ ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरवस्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २३ ॥ यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

— —

उत्तर उवाच। सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम्। रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम्॥ १॥ क्व नु खिदर्ज्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः॥ २॥ सर्व्व एव महात्मानः सर्व्वामित्रविनाशनाः। राज्यमक्षैः पराकीर्य्य न श्रूयन्ते कथञ्चन॥ ३॥ द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमितिविश्रुता। जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम्॥ ४॥

अर्ज्जुन उवाच। अहमस्म्यर्ज्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः। बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः॥ ५॥ अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले। सैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः॥ ६॥

उत्तर उवाच। दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्व्वं श्रुतानि मे। प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्व्वमेव ते॥ ७॥

अर्ज्जुन उवाच। हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि वै। वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्व्वं श्रुतानि ते॥ ८॥ एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्व्वं समाहितः। अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः। बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः॥ ९॥

उत्तर उवाच। केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः। किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान्॥ १०॥ अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च। धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः॥ ११॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः। तत्सर्व्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्व्वमेव ते॥ १२॥

अर्ज्जुन उवाच। सर्व्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्म्मां धनञ्जयम्॥ १३॥ अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्म्मदान्। नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः॥ १४॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हयाः। संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥ उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः। किरीटं मूर्द्धि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥१६॥ न कुर्य्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन। तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ १७ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १८ ॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः। करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ १९ ॥ अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः। तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २० ॥ कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम। कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स पार्थं वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात्। अहं भूमिञ्जयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २२ ॥ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय। लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ॥ २३ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम। यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम्। अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया। कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव। सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महा-

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह। युध्यमानं विमर्द्देऽस्मिन् कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे। एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा। अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच। अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून्। सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाधमनेकध्वजसङ्कुलम्। ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति। अधिष्ठितो मया सङ्ख्ये रथो गाण्डीवधन्वना। अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच। बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि। केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु चिन्तयन्नेवं परिमुह्यामि केवलम्। निश्चयञ्चापि दुर्म्मेधा न गच्छामि कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणैः सूचितस्य च। केन कर्म्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन चरन्तं शूलपाणिनम्। गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच। भ्रातुर्न्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्वत्सरमिदं व्रतम्। चरामि व्रतचर्य्यञ्च सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि क्लीवो महाबाहो परवान् धर्म्मसंयुतः। समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच। परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा। न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि। साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान्। शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः। तथा मां विद्धि सारथिं शिक्षितं नरपुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम्। दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं धुर्य्यवरो वामं वहति शोभनः। तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं हयम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः। समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामभितः स्थितः। बलाहकादभिमतः स जवे वीर्य्यवत्तरः ॥ २२ ॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम्। त्वञ्चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्य्यवान्। चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान् भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा। अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे। ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ॥ २६ ॥ इमे स्म परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन। प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत। प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥२८॥ अधिज्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः। तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महतः शैलेनैवावजघ्नुषः। सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ॥३०॥ पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे। भ्रान्तद्विजं खन्तदासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन् विस्फोटमशनेरिव। यदर्ज्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥३२॥

उत्तर उवाच। एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान्। कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः। अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषीः प्रहस्य स्वनवत्तदा । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसङ्कुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा मम । निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् । स्वयम्वरे तु पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् । उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावकञ्चैव कृपं कृष्णां च माधवम् । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न योधये । रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्मयम् । खात्पपात रथन्तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः । ततः प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्द्दनः । प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना मुर्ध्या जानुभ्यामगमन्महीम्। उत्तरश्चापि सन्त्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत्॥ ९॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः। उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः॥१०॥

अर्जुन उवाच। मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप। कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि॥ ११॥ श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः। कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम्॥ १२॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः। विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा॥ १३॥

उत्तर उवाच। श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः। कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम्॥ १४॥ नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः। ध्वजस्य चापिरूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम्॥ १५॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित्। अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च॥ १६॥ अमानुषेण शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम्। रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम्॥ १७॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे। ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे। गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरीकृतौ॥ १८॥

अर्जुन उवाच। एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीड़य। दृढं च रश्मीन् संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः॥ १९॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान्। द्विषतां दुःखजननं सुहृदां हर्षवर्द्धनम्॥ २०॥ गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च। उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत्॥ २१॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च। गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत। तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः॥ २२॥

द्रोण उवाच। यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्य्यते।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नैर्घोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ अस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्व्वे मृगा घोरप्रवादिनः । ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ॥ २५ ॥ शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेष सेनाया रुवन्मध्ये प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् । भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः । विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः । तप्स्यसि वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीड़िताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्व्वे योधा विचेतसः । गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥३२॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्पातदर्शने
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्य्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् । द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उक्तोऽयमर्थ आचार्य्यौ मया कर्णेन चासकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥२ ॥ पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् । वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्त्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः । पुन-

द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान् वा मोह आविशत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः । अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि बीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराध्नुमः । त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मान्यकीर्त्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् । सप्तम्यामपराह्ने वै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति । इमा गावो ग्रहीतव्या गते मत्स्ये गवाम्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः । अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्य्युर्मत्स्येन सङ्गतम् ॥ १३ ॥ अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह । सर्वया सेनया सार्द्धं संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धुमुपागतः । तेषामेव महावीर्य्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥ अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत् । यद्येष राजा मत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः । अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् । आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् । शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत् पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः । आचार्य्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्रासयतीव नः ।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् । क्रेषितं ह्युपशृणुाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ॥२४॥ अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्गता । यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ दृष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य विशेषतः । आसयन्नपरार्थांश्च कथयते स्म स्वयं तथा ॥२६॥ अश्वानां क्रेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा क्रेषन्ति वाजिनः ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः । स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २८ ॥ किमत्र कार्य्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्य्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्प्रष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥ प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बहून्याश्चर्य्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि । इष्वास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्य्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च । अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा बध्येत वै परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच। सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्त्रस्तानिव लक्षये। अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान्॥ १॥ यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः। अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम्॥२॥ मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम्। नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम्॥ ३॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया। छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम्॥ ४॥ शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम्। श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्य्योराहतयोरिव॥ ५॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च। जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति॥ ६॥ पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव। शरौघान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः॥ ७॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित्॥८॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्धवाजितैः। दृश्यतामद्य वै व्योम शलभैरिव संवृतम्॥९॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम्। धार्त्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम्॥ १०॥ मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम्। कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरैः। अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्य्यताम्। शलभानामिवाकाशे प्रचारः सम्प्रदृश्यताम्॥ ११॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम्। अर्द्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ १२॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम्॥ १३॥ तमग्निमिव दुर्द्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम्। पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान्॥ १४॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान्। शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम्॥ १५॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः। शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः॥ १६॥ सुतेजनै रुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः। आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात् । तदुपाश्रित्य वीर्य्यञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भल्लेन निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् ॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्य्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि वीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्य्यवस्थितम् । निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकत्थने
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १ ॥ माया हि बहवः सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्य्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥ भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः । एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ विजिगीय तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम् । तथा निवातकवचाः कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥ दैवतैरप्यबध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम् । आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि । अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अनङ्कुशः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छति । आत्मानं कः समुद्बध्य कण्ठे बध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् । अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स दुर्मतिः । अस्माभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् । सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्यास्तिष्ठन्तु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुर्य्योधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युद्ध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ॥२२॥ षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम संहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः। युध्यामहेऽर्जुनं सङ्ख्ये दानवा इव वासवम् ।२३

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

——

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरङ्गताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्ण विकत्थसे ॥ १ ॥ संग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान् ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयम्भुवा । धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याजयीत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥ वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं कुर्य्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् । सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसरूपोऽयं धार्त्तराष्ट्रश्च निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः । निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्वै रथं युद्धं यत्राजैषीर्द्धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृत्तं साराथी चन्दनं यथा । कर्म कारयिथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति । क्षयाय धार्त्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभि-संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृक्षं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्य्येण धनुष्मनरराट्समम् । वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ दैवेन दैवं युध्येत मानुषेण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषोः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य कोविदः । दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥ नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । ज्वलतो निशितान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्द्धपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाग्निर्वड़वामुखः । कुर्य्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ २७॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योत्स्ये धनञ्जयम् । मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामाभर्त्सनवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

—:०:—

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रौणिः कृपश्च साधु पश्यति । कर्णस्तु क्षात्रधर्म्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्य्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता । देशकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्य्यसमाः पञ्च सपत्नाः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थे सर्व्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यदवोचत्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् । आचार्य्यपुत्रः क्षमतां महत् कार्य्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्व्वमाचार्य्येण कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा । यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्व्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र भारताचार्य्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्य्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात् ॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्यमृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रः क्षमतां नायं कालस्य भेदने । सर्व्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः । मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिरुवाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ । किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्व्वथा सर्व्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । आचार्य्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधीयताम् । अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत । सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्य्यो-

धनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुर्य्योधनो राजा न गच्छे-
द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
यताम् । वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ धन-
ञ्चालभमानोऽत्र नाद्य तत् चन्तुमर्हति । यथा नायं समायुञ्ज्याद्-
धार्त्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
र्विधीयताम् । उक्तं दुर्य्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् । तदनु-
स्मृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च ।
अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवश्चापि
युज्यन्ते तथा सम्वत्सरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं
प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामभ्यधिका
मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते
मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्-
ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे
धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥६॥
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् । न चापि केवलं
राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः
कौरवनन्दनाः । धर्मपाशनिबद्धास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥८॥
यच्चानृत इति ख्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था
नानृतत्वं कथञ्चन ॥९॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्य्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥ प्रतियुध्येम

समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्संविधीयतां शीघ्रं मा नो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् । न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च धनञ्जयः । सम्प्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्माद्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते । सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वर्द्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् । अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुख्यान् व्यवस्थाप्य व्यूहितुं सम्प्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्य्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः । कृपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात् स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवाणां महारथैः। उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम्। दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत्। महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच। एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते। एष घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां करोति भयमुत्तमम्। एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठे रथे च रथिनाम्बरः ॥५॥ उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम्। इमौ हि वाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ॥ ६ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ। निवर्त्त्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ७ ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति। चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान् बान्धवप्रियः। अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथी शरी चारुतली निषङ्गी शङ्खी पताकी कवची किरीटी। खड्गी च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृतस्रुग्भिरिवावसिक्तः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽर्जुनः कुरून् दृष्ट्वा संग्रामे समवस्थितान्। तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच। इषुपाते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे। यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेताननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम्। तस्य मूर्द्धि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः। भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति। दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः।

तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् । तं जित्वा विनिवर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वैराटिर्हयान् संयम्य यत्नतः । नियम्य च ततो रश्मीन् यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अचोदयत्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाते श्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अभिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत् । नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमतिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात् । आचार्य्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २० ॥ किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्य्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः । शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥२२॥ कीर्य्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः । नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरीक्षञ्च पत्रिभिः ॥ २३ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः । शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २४ ॥ ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् । विस्फार्य्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च । गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमानुषाणां सर्व्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम् । ऊर्द्धं पुच्छान्विधुन्वाना धावमानाः समन्ततः । गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि गोनिवर्त्तने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच। स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्याथ धनुर्द्धराग्र्यः। दुर्य्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं सोऽभिचिकीर्षमाणः॥ १॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान् किरीटिनं कार्य्यकृतञ्च मत्वा। दुर्य्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः॥ २॥ तेषामनीकानि बहूनि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि। मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच॥ ३॥ एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान् हयान् काञ्चनरश्मियोक्त्रान्। जवेन सर्व्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं कुरुसिंहवृन्दम्॥ ४॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा योद्धुं समाकाङ्क्षति सूतपुत्रः। तमेव मा प्रापय राजपुत्र दुर्य्योधनोपाश्रयजातदर्पम्॥ ५॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः। व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये॥ ६॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्व्विपाठैः संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च। प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीप्समानाः॥ ७॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्च्चिःशरवेगतापः। व्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम्॥ ८॥ तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन। विपाटवर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद॥ ९॥ ततो विकर्णस्य धनुर्व्विकृष्य जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम्। अपातयत्तं ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोऽभ्यपयाज्जवेन॥ १०॥ तं शात्रवाणां गणबाधितारं कर्म्माणि कुर्व्वन्तममानुषाणि। शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः समार्दयच्छरवर्षेण पार्थम्॥ ११॥ स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम्। शत्रुन्तपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान॥ १२॥ ततः स विद्धो भरतर्षभेण बाणेन गात्रावरणातिगेन। गतासुराजौ निपपात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः॥ १३॥ नरर्षभास्तेन

नरर्षभेण वीरा रथे वीरतरेण भग्नाः। चकम्पिरे वातवशेन काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नरप्रवीराः गतासवोर्व्व्यां सुषुपुः सुवेशाः। वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्य्याः पराजिता वासवजेन सङ्ख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकार्ष्णायसवर्म्मनद्धा नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः। तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन् गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्व्वनमातपान्ते। प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशातयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटी चचार सङ्ख्येऽतिरथो रथेन। शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो जहाराशु किरीटमाली। तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्त्तनो वीर्य्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत्। स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनः शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराटपुत्रञ्च करे निजघ्ने। तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव चित्रपक्षः। तावुत्तमौ सर्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ॥ २२॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः। स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ २३ ॥ क्षणेन साश्वं सरथं ससूतमन्तर्द्दधे घोरशरौघवृष्ट्या। ततः सुविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥ अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः। स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् शराञ्छरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥ तस्थौ महात्मा सधनुः सवाणः सविस्फुलिङ्गाग्निरिवाशु कर्णः। ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्ष्वेड़ितज्यातलनिस्वनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरूणाम्। उद्धूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्द्दयित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णञ्च किरीटमाली संच्छादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः शरौघान् महाशरौघास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्य्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो हयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तारममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविद्धः समरावमर्द्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणामजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत् कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्णपूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाहूरुशिरोललाटं ग्रीवावराङ्गानि परावमर्द्दी ॥ ३५ ॥ शितैश्च बाणैर्युधि निर्बिभेद गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो वैकर्त्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कर्णापयाने

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

——

र्त्तंत न पाण्डवः । तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् ॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानाच्छन्धनुर्द्धरान् । स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-र्वाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह । कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताश्वसूते विरथे ततोऽनीक-मभज्यत ॥ ४० ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः । अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया । कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि । नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनी-काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः । आचार्य्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्मः सनातनः । यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति । अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ ४८ ॥ आचार्य्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः । सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्त्तेथाः पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥५०॥ सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्य्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजाग्रे वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयो-धनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

स्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः। एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः॥ ५३॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे। नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति॥ ५४॥ एष वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्व्वमेव ते। एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः॥ ५५॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया। यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना॥ ५६॥ हस्तावापी वृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्य्यवान्। यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः॥ ५७॥ यस्यैतत् पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति। महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः॥ ५८॥ बलाहकाग्रे सूर्य्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः। हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य दृश्यते॥ ५९॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे। एष शान्तनवो भीष्मः सर्व्वेषां नः पितामहः॥ ६०॥ राजश्रियाभिवृद्धश्च दुर्य्योधनवशानुगः। पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत्॥ ६१॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान्। ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम्। यत्रातिष्ठत् कृपो राजन् योत्स्यमानो धनञ्जयम्॥ ६२॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्य्यादीनां परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५५॥

वैशम्पायन उवाच। तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम्। संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः॥ १॥ अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः। भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः॥ २॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः। ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम्॥ ३॥ सहोपायात्तदा राजन् विश्वाश्विमरुतां गणैः। तद्देवयक्षगन्धर्व-

वैशम्पायन उवाच। अपयाते तु राधेये दुर्य्योधनपुरोगमाः। अनीकेन तथा स्वेन शनैराच्छ्र्न्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः। अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः। दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः प्राच्छादयत मेदिनीम्। तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम्। अनिर्विद्धं शितैर्बाणैरासीद्द्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च। शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परिक्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्य्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन्। कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्द्दहन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्ज्वलन्तमिव पावकम्। तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः। अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थशरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत। रजोऽर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत् पुष्पं हिरण्मयम् ॥ १० ॥ छत्राणि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः। स्वबलत्रासनात्त्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ॥ ११ ॥ रथाङ्गदेशानादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः। कर्णकक्षविषाणेषु अन्तरोष्ठेषु चैव ह ॥ १२ ॥ मर्म्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान्। कौरवाग्र्यगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम्। युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥१४॥ कालहयमशेषेण दहत्युग्रशिखः शिखी। तद्वत् पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्वनेन च। शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १६ ॥ भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः। दैवारिपाश्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्य्योधने बले ॥ १७ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्द्दनः।

रथशक्तिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि॥१८॥ सोऽपयात्तु सहसा पश्चात् साहसाच्चाभ्युपेयिवान्। शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः खगैरिव॥१९॥ अर्जुनस्तु खमावव्रे लोहितप्राशनैः खगैः। अब्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः॥२०॥ दिशासु च तथा राजन्नसंख्याताः शरास्तदा। सकृदेवानतं शिकूरथमभ्यसितुं परे॥२१॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत्। ते शरा दिट् शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे॥२२॥ द्विड़नीकेषु बीभत्सोर्न ससज्जे रथस्तदा। स तद्विक्षोभयामास त्वरातिबलमञ्जसा॥२३॥ अनन्तभोगो भुजगः क्रीड़न्निव महार्णवे। अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगस्तथा॥२४॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः। सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे॥२५॥ संवृतास्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः। दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः॥२६॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम्। पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन॥२७॥ नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः। मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्गच्छतो वने॥२८॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः। नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह॥२९॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त पार्थेन निहताः परे। घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे॥३०॥ कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः। कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनैवाहतान्यपि॥३१॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात्। ओषधीनां शिरांसीव द्विषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात्॥३२॥ अवनेशुः कुरूणां हि वीर्य्याण्यर्जुनजाद्भयात्। अर्जुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषाम्॥३३॥ चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितान्तराम्। लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः॥३४॥ बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः। साकं खन्तत्क्षणेनासीत् सन्ध्यायामिव लोहितम्॥३५॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्य्योऽपि निव-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्डलम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी । मणिरत्नमयी चान्या प्रासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च शिविश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥१०॥ मनुः पूरूरघुर्भानुः कृशाश्वः सगरो नलः । विमानन्देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ११ ॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः । तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुषोग्रसेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः । अर्जुनस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणाम् ॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च । तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान् गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । सम्पतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृतः ॥ १९ ॥ बिभ्रन् मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बहुभिर्नातृप्यत् सुतमाहवे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवागमने

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डुनन्दनः। तत्र वैराटिमामन्त्र्य पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते। तस्य दक्षिणतो याहि कृपः शारद्वतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा। हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्या तु तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तमम्। प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपितानिव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः। पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च। कुरून् संमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः। प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम्। प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीद्धमायमानस्य जिष्णुना। तथा वीर्य्यवता सङ्ख्ये पर्वतस्येव दीर्य्यतः ॥ ९ ॥ पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः। अर्जुनेन समाध्मातः शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे पुनः। सृष्टो मघवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः। अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः। महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः। धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्य्यसङ्काशौ योत्स्यमानौ महाबलौ। शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः। विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम्।

विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्छितै-र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान् मार्गान् प्रदर्शयन् । दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाय-मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शर-शतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शरैरर्द्दितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः । तूर्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ अर्द्दयित्वा महा-त्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः । त्वरन् गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णै-रविध्यत् परमेषुभिः । ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् । च्युत-ङ्गौतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-वीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः । ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ॥ २७ ॥ चिच्छेदैकेन भूयस्तु हस्तावापमथाहरत् । अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीड़यत् । तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् । स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् । शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्राहिणोत् पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेममविभूषिताम् । वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता। युगपच्चैव भल्लैस्तु ततः सव्यधनुः कृपः ॥ ३५ ॥ तमाशु निशितैः पार्थं बिभेद दशभिः शरैः। ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान्। अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ षष्ठेन च शिरः कायाच्छुरेण रथसारथेः। त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः ॥ ३८ ॥ द्वादशेन तु भल्लेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम्। ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यविध्यत। स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥४०॥ गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम्। सा च मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत्। तन्तु योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ॥ ४२ ॥ सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन्। ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत्। ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः। अपजग्मुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

—:०:—

वैशम्पायन उवाच। कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः। अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात्। अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते। उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्कृता ॥ ३ ॥ तत्र मां वह

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे। अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविद्रुमसङ्काशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः। युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः। सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये। वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ॥ ७ ॥ ससंहाराणि सर्व्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि मारिष। धनुर्व्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्ज्जवम्। एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे। तस्मात्तं प्रापयाचार्य्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्ज्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषणान्। चोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम्। द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादिनम्। प्रचुक्षुभे बलं सर्व्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सदश्वांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः। मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्य्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्द्धनि। आचार्य्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ। दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्य्यवान्। रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महाबाहुः सामपूर्व्वमिदं वचः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः। कोपं नार्हसि नः कर्त्तुं सदा समरदुर्ज्जय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते पूर्व्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ। इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तद्भवान् कर्त्तुं-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राहिणोत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम्। अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्य्यवान्। अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्त्रैः शिला-शितैः। अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः। समं विमुञ्चतोः सङ्ख्ये विशि-खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे। उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान्। व्यस्मयन्त ततो योधाः ये तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोस्तूर्णं साधुसाध्वि-त्यपूजयन्। द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात् ॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत। इत्यब्रुवन् जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरब्धौ सन्निकृष्टौ महाभुजौ। छादयेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ ॥ २९ ॥ विस्फार्य्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम्। भारद्वाजोथ संरब्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जु-नस्य रथं प्रति। भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोराच्छादयत् प्रभाम् ॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः। विव्याध निशितै-र्बाणैर्मेघो वृष्टेव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-रादाय पाण्डवः। शत्रुघ्नं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ विससर्ज्ज शरांश्चित्रान् सुवर्णविकृतान् बहून्। नाशय-च्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्य्यवान् ॥ ३४ ॥ तूर्णं चापविनि-र्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत्। स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-ञ्जयः ॥ ३५ ॥ युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत्। एक-च्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः। तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विस्फार्य्य धनुः-श्रेष्ठं मेघस्तनितनिस्वनम् । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत् परमा-युधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरांस्तीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः । महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्य्यस्य च प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । विय-च्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्ख-सक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् । आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु विबभुः कङ्कवर्हिणवाससः । पंक्तयः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोण-पाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ त्वाचार्य्यमुख्येन शरान् सृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । इषुभि-स्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्र-मर्जुनं तिग्मतेजसम् । आचार्य्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीड़च्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य फाल्गुनं स-.योधयत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥५३॥ समर्षिणोस्तदान्योऽन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेय-मस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रन्तु ग्रसति स्म पुनः

पुनः । एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताङ्कुरान् ॥ ५५ ॥ एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां शूयते स्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशाम्पते ॥ ५७ ॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः । बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीड़ितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतघन्तौ महेषुभिः । तयोः समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव । अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥ व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणद्यूते प्रवर्त्तिते । अथान्तरीक्षे नादोऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् । प्रमाथिनं महावीर्य्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम् । अविभ्रमञ्च शिक्षाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः । अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥ विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ । तस्य वाणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वित्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥ अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा । ददर्श नान्तरं कश्चित् पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने सुदारुणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् । युगपत् प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्य्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः । आचार्य्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥ अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य कोपञ्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे । किरंश्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥ आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णं व्यपायाज्जवनैर्हयैः । छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्महाराज प्रययावर्ज्जुनं रणे । तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स्म सूर्य्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ॥४॥ दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय । हयानस्यार्ज्जुनः सर्वान् कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन मोहिताः । ततो द्रोणिर्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥ विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह । तदस्यापूजयन् देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभम्। पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः॥ ९॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा। योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा॥ १०॥ ततोऽर्द्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत्। वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः॥ ११॥ ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः। रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहल्लोमहर्षणम्॥ १२॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः। युध्यमानौ महावीर्य्यौ यूथपाविव सङ्गतौ॥१३॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ। शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः॥ १४॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः। तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः॥ १५॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे। जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्ज्जुनः॥ १६॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तथा। अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत्॥१७॥ ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्य्यते धनुः। ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्द्धत॥ १८॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया। तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः॥ १९॥ तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान्। त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः॥ २०॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः। अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित्॥ २१॥ तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः। कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत्॥ २२॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्ज्जुनाश्वत्थामयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९॥

— —

अर्जुन उवाच । कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् । न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्ण मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामृधे । ज्ञास्यसे बलमात्मीयं न चान्यानवमन्यसे ॥ २ ॥ अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् । इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥ यत्सभायां स पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः । दृष्टवानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रतिकोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्ण मया सार्द्धं प्रतियुध्यस्व सङ्गरे । प्रेक्षकाः कुरवः सर्व्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच । ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्म्मणा तत्समाचर । अतिशेते हि ते वाक्यं कर्म्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् । इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ १० ॥ धर्म्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया । तत्त्वं धर्म्मार्थवित् क्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि ॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १४ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते न चिरात् समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्मम । तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १२ ॥ भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः । त्वदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः । अभ्ययाद्विसृजन् बाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १४ ॥ प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १५ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः । अविध्यदश्वान् बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १६ ॥ सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् । चिच्छेद निशिताग्रेण शरेणानतपर्वणा ॥ १७ ॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् । विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्य्यत ॥ १८ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ १९ ॥ ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २० ॥ ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः । आकर्णमुक्तैरहनत् ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २१ ॥ अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्य्यवान् ॥२२॥ तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः स तमसाविष्टो न स्म किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ॥ २३ ॥ स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥२४॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

——

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥ यत्र शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् । अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशम् ॥ ३ ॥ नाहं शक्ष्यामि

वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् । विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प्रयुज्यताम् । त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दश ॥ ५ ॥ गन्धेन मूर्च्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसाम् । द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया सङ्ख्ये समागमः । गदाघातेन महता शङ्खानां निस्वनेन च ॥ ७ ॥ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा । गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढचेतसः । अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं दीर्य्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः । व्यायच्छतस्तव भुजं दृष्ट्वा भीमे भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं न सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतनः ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च । न च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १४ ॥

अर्ज्जुन उवाच । मा भैषीः स्तंभयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव । अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्द्धनि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितुमर्हसि ॥ १६ ॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रणे पुनः । युध्यमानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तमः । अर्ज्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् । आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १९ ॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय । शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

क्षिदस्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः । शोणितोदां रथावर्त्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः । जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने । मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते । असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पत्रिभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥ प्रगाढे तुमुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः । अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् । शीर्य्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥ मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा । तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ पत्तीन् सर्वानतिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान् । एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वरुणादपि वारुणम् । अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः । वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्त्तराष्ट्रं वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना । व्यवागाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३६ ॥ तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरून् । अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् । विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः । आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्य्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु भल्लेन विध्वा वैराटिमुत्तरम् । द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त गार्द्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाणप्रपीड़ितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्धपत्रैरजिह्मगैः । विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥४५॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुर्भ्रातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः । विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः । किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्ज्जुनदुःशासनादियुद्धे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः । अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स सायकमयैर्ज्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् । प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्ह्रेषमाणैश्च

वाजिभिः। भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥ नागाश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च। पार्थस्य शर-जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः प्रबभौ रणे। मध्यन्दिनगतोऽर्च्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥ उपप्लवन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा। सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-त्मनाम्। ताम्रराजतलौहानाम्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ छन्न-मायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम्। गजाश्वसादिनां तत्र शित-बाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही। प्रनृत्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः। त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन् महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा। पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्द्धनि ॥ ११॥ विशिखोन्मथितै-र्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः। सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः। अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः। अवरुद्धोऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन् घोरो धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवः। तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्ति-परा भूत्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः। वित्रासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्ज्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्य्यवर्त्तत भारत। प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥ अस्थिशैवालसम्बाधां युगान्ते कालनिर्मिताम्। शरचापप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ॥ १८ ॥ तनुत्रोष्णीषसम्बाधां नागकूर्मां महा-द्विपाम्। मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्द्धिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-रूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम्। तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ मुक्ताहारोर्म्मिकलिलां चित्रालङ्कार-बुद्बुदाम् । शरसङ्घमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-रथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् । चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्ददृशे जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्ज्जुनसङ्कुलयुद्धे
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च संरब्धा धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्च्चसा । प्रत्युद्ययौ महाराज समन्ताद्वानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्म्महावीर्य्यैः परिवार्य्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥ शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः । ववर्षुः शर-वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्य्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥ तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान् प्रच्छादयन् कुरून् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥ यथा वर्षति पर्ज्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वाः पत-

द्गाण्डीवमावृणोत्। नागाश्वरथिनः सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत ॥१२॥ सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे। संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ। व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्ज्जुनसङ्कुलयुद्धे त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

——

वैशम्पायन उवाच। ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः। बध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम्। शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि। शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्त्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन्। प्रदक्षिणमुपावृत्य वीभत्सुं समवारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा। प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्य्यवान्। समर्पयन्महावेगान् श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः। ज्वलन्तं कपिमाजघ्नुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः। छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्दृढम्। शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम्। दिव्येनास्त्रेण महता धनञ्जयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन्। प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्व्वे योधाश्च सहसैनिकाः । भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् । ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः । तां स वेलामिवोद्भूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् । ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ १७ ॥ समरे च व्यशीर्य्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् । व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः सर्व्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः । कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगन्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्तनवात् भीष्मात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात् । आचार्य्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य क्रीड़न्तौ भरतर्षभौ । चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं रौद्रदारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत । अस्त्रयुद्धे तु निर्वृत्ते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे । तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ॥ ३१ ॥ न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः । अथावृणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवस्तथा । अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् । पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्तेयस्याभितो रथम् । ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः । निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः । तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् । पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदञ्जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्य्यतः । नेदं मनुष्याः संदध्युर्नह्येदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत । मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताड़यत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् । चिच्छेद गार्द्धपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥ अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीड़ितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथ-कूवरम् । गाङ्गेयो युद्धदुर्द्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुस्मृत्य रक्ष-माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयाने
चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलाय-माने धृतराष्ट्रपुत्रः । उत्सृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विगृह्या-र्ज्जुनमाससाद ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्य्यं धनञ्जयं शत्रु-गणे चरन्तम् । आकर्णपूर्णायतचोदितेन विव्याध भल्लेन ललाट-मध्ये ॥ २ ॥ स तेन बाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन । रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥ अथास्य बाणेन विदारितस्य प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् । स तस्य जाम्बूनदपुङ्खचित्रो भित्वा ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ स तेन बाणाभिहतस्तरस्वी दुर्य्योधनेनोद्धतमन्युवेगः । शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधन-श्चापि तमुग्रतेजाः पार्थश्च दुर्य्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६ ॥ ततः प्रभिन्नेन महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्णः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये। आकर्णपूर्णेन महायसेन बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्द्धपत्रः आपुङ्ख-देशात् प्रविवेश नागम्। विदार्य्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा। संसीदमानो निपपात मह्यां वज्राहतं शृङ्ग-मिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य्य। तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-मारुरोह ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरा-म्बुदाभम्। तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्य्योधनं वक्षसि निर्बि-भेद ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भिन्ने भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे। गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसा-पजग्मुः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्वान् द्रवतो निशम्य। रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४ ॥ तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं दुर्य्योधनं शत्रुसहोऽभिषङ्गात्। प्रास्फोटयद्योद्धुमनाः किरीटी बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच। विहाय कीर्त्तिं विपुलां यशश्च युद्धात् परा-वृत्य पलायसे किम्। न तेऽद्य तूर्य्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि। तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-वृत्तं स्मर धार्त्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्य्यो-धनेतीह कृतं पुरस्तात्। नहीह दुर्य्योधनता तवास्ति पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि दुर्य्योधन रक्षितारम्। अपेहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान् पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्य्योधनपलायने

पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आहूयमानश्च स तेन सङ्ख्ये महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निवर्त्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी । पर्य्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रम् । दुर्य्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्त्वरयाभिषङ्गी । दुर्य्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य शीघ्रम् । सर्व्वे पुरस्ताद्वितितेषुचापा दुर्य्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः । हंसो यथा मेघमिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्व्वतः सम्परिवार्य्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तान्मेघा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य्य तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैन्द्रिरवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्न्निशितैः सुपत्रैः । गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्प्रगृह्य दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् । व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवञ्च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन । उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्व्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु बलेषु पार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्य्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत् कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्य्यशारद्वतयोः सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरञ्च वस्त्रम् । द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेषः। एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः॥ १४॥ रश्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः। वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह॥ १५॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान्। ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात्॥ १६॥ तथानुयान्तं पुरुषप्रवीरं भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी। स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः॥ १७॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे विद्ध्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा। तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्याद्मेघं विदार्य्येव सहस्ररश्मिः॥ १८॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरः पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम्। रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ स धार्त्तराष्ट्रस्त्वरितं बभाषे॥ १९॥ अयं कथंस्विद्भवता विमुक्तस्तथा प्रमथ्नीहि यथा न मुच्येत्। तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व ते गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्य्यम्॥ २०॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽभूरुत्सृज्य बाणांश्च धनुर्विचित्रम्। न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसं कर्त्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टम्॥ २१॥ त्रैलोक्यहेतोर्न्न जहेत् स्वधर्मं सर्व्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन्। क्षिप्रं कुरून् याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः। मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहात्तत्त्वं विधातव्यमरिष्टबन्धम्॥ २२॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामहस्यात्महितं वचोऽथ। अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनिश्वस्य बभूव तूष्णीम्॥ २३॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्व्वे धनञ्जयाग्निञ्च विवर्द्धमानम्। निवर्त्तनायैव मनो निदध्युर्दुर्य्योधनं ते परिरक्षमाणाः॥ २४॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान्। आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः॥ २५॥ पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मूर्द्ध्ना । द्रोणिं कृपञ्चैव कुरूंश्च मान्या-ञ्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्य्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण । आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान् गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा विनाद्य विदार्य्य वीरो द्विषतां मनांसि । ध्वजेन सर्व्वानभिभूय शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून् किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् । आवर्त्तयाश्वान् पशवो जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन । जग्मुर्यथा स्वं भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्म्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्ज्जुनयुद्धनिवर्त्तने षड्धिकषष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

—:०:—

वैशम्पायन उवाच । ततो विजित्य संग्रामे कुरून् स वृषभे-क्षणः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु च प्रभग्नेषु धार्त्तराष्ट्रेषु सर्व्वशः । वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरु-सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्त्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः । मुक्तकेशाव्यदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-परिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । ऊचुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्ज्जुन उवाच । स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन । नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समा-गताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-ऽर्ज्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम् । विराट-

राष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं नाशक्नुवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः स तन्मेघमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् । मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिरभ्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः । पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्त्तुं मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । श्मशानमागत्य पुनः शमीं तामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजञ्च सैंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्द्धनं कुरूत्तमानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्य्यकर्म निहत्य शत्रून् द्विषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो जग्राह रश्मीन् पुनरुत्तरस्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥ पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह । ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥ आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः । गच्छन्तु त्वरिता-

श्चेमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यान्तु घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूतानाज्ञापयद्वचनात् फाल्गुनस्य । आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य सङ्गम्य ततः शमीं ताम् । अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्तावुत्सृष्टमारोपयतां स्म भाण्डम् ॥ २१ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वामाच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो वृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा त्रिगर्त्तान् संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् । उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्ज्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतींस्तथा । तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचख्युस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् । विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ वृहन्नलासहायश्च निर्गतः पृथिवीञ्जय । उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं कृपम् । कर्णं दुर्य्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजा विराटोऽथ भृशाभितप्तः श्रुत्वा सुतं ह्येकरथेन यातम्। बृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः। त्रिगर्त्तान्निःसृतान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः। उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्त्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान्। प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः। व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा। यस्य यन्ता गतः षण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं तु भृशाभितप्तम्। बृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुरूंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान्। अलं विजेतुं समरे सुतस्ते स्वनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः। विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम्। पराजयं कुरूणाञ्चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्ज्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः। उत्तरः सह सूतेन कुशली च परन्तपः ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दिष्ट्या विनिर्ज्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः। नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून्। ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूरुहः। श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

इयित्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् । राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलङ्कृताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्चन्तां देवताश्चापि सर्व्वशः । कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ २३ ॥ वादित्राणि च सर्व्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावान्मानवः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्व्वेषु समाख्यातु जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्व्वह्वीभिः परिवारिता । शृङ्गार-वेशाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्व्वं परं स्वस्तिकपाणि भूतम् । भेर्य्यश्च तूर्य्याणि च वारिजाश्च वेशैः परार्द्ध्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः पणवास्तूर्य्यवाद्याः । पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्र-मनन्तवीर्य्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वल-ङ्कृताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अक्षा-नाहर सैरिन्ध्रि, कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् । तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे । प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यद्वसु किञ्चन । न मे किञ्चित्त्, रक्ष्यन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१ ॥

कङ्क उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद । देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः । सराष्ट्रं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः । वृहन्नला यस्य यन्ता कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे षण्ड ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यञ्च न जानीषे नूनं मामवमन्यसे । भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे । नेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः कृपः । दुर्य्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः । कोऽन्यो वृहन्नलायास्तान् प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो जयेत् सहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान् । तादृशेन सहायेन कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच । बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि । नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्म्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम् । मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ बलवत् प्रतिविद्धस्य नस्तःशोणितमावहत् । तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्लत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्म्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् । सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्त्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥ पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्यगृह्लाद्यत् प्रसुस्राव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा । अवकीर्य्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥४९॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्ज्जानपदैस्तथा । आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिद-मब्रवीत् । बृहन्नलासहायस्ते पुत्रो द्वार्य्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः चत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ चत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णं उपाजपत् । उत्तरः पविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो ममाङ्गे व्रणं कुर्य्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कञ्चाप्युपतिष्ठत ॥५६॥ ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसम् । भूमावासीनमेकान्ते सैरिन्ध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः । केनायं ताड़ितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥ ५८॥

विराट उवाच । मयायं ताड़ितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति । प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । अकार्य्यं ते कृतं राजन् चिप्रमेव प्रसाद्यताम् । मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्द्दहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-बर्द्धनः । चमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥ चमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं चान्तमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि ह्येतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन् चिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच। शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला। अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम्। प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्द्धन। त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात्। तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते। तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९॥ आचार्यो वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः। सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृताम्वरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः। आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्वत्थामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम्। रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत् समागमः। पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ॥ ७३ ॥ दुर्य्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः। अवगाढा द्विषन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे। तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥७५॥ नूनं प्रकाल्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरर्षभ। आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच। न मया निर्ज्जिता गावो न मया निर्ज्जिताः परे। कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत्। स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्र-

सन्नहनो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्ज्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः । तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् । सूतपुत्रञ्च भीष्मञ्च चकार विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनं विकर्णञ्च स नागमिव यूथपम् । प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नर-व्याघ्रो मुञ्चन् वज्रनिभान् शरान् । सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूदूरुकम्पश्च मारिष । स तत्र सिंहसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुद्य रथा-नीकं सिंहसंहननो युवा । कुरूंस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान् हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्ज्जिताः । शार्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः । यो मे धनमथाजैषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्च्चितुञ्च महाबलम् । येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाख्यायमानन्तु छन्नं सत्रेण पाण्ड-वम् । वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च । प्रतिगृह्याभवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥१७॥ मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा । इति कर्त्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थे युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत् पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च गोहरणपर्व ॥ ६९ ॥

अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः । स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । द्वारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ । निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम सभां कर्त्तुं राजकार्य्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीत् कङ्कं देवरूपमवस्थितम् । मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः । अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् । स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रस्याप्यर्द्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति । ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्य्यवताम्वरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परायणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः । पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनैश्च सञ्चयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । यथा-मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥१६॥ अस्य कीर्त्तिः स्थिता लोके सूर्य्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्य्यस्य तेजसो नु गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥ अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुरून् । त्रिंशदेवं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदश्वैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-स्तदा । एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अब्रुव-न्मागधैः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः किङ्करा यथा ॥२१॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः । एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष वृद्धाननाथांश्च पङ्गूनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥२६॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः । न शक्यन्तेऽस्य गुणाः प्रसङ्ख्यातुं नरेश्वर ॥२७॥ एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच। यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी। यदा द्यूतजिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप। एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान् हत्वा पर्वते गन्धमादने। सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम्। व्याघ्रानृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः। गोसङ्ख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ। महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी। सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थे कीचका हताः ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः। भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने। अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः। तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम्। पुनरेव च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच। य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः। प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः। पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥ यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः। सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ । मनुष्य-लोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥१५॥ आभ्यान्तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स द्विषतां हन्ता मृगाणामिव केशरी । अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः । सुवर्णकच्यः संग्रामे हन्ता-श्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे वधिरीकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-वान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्य्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः । मोचितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाहु-वीर्य्येण अस्माकञ्च जयो मृधे । एवं सर्व्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् । यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । क्षन्तुमर्हति तत्सर्व्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्व्वं विससर्ज्ज तस्मै सदण्डकोषं सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्व्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥ समुपाघ्राय मूर्द्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥३०॥ दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्पालितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय श्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः । अयं ह्यौपयिको भर्त्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनञ्जयम् । ईक्षितश्चार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां दुहितरं तव । युक्त एव हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्व्वणि वैवाहिकपर्व्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्य्यां दुहितरं मम । प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव । रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुमतश्चासं नर्त्तको गीतकोविदः । आचार्य्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्वत्सरोषितः । अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रयेऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुषायां दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।

अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते । जामाता तव युक्तो वै भर्त्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्व्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥ ततो मित्रेषु सर्व्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभिमन्युञ्च बीभत्सुरानिनाय जनार्द्दनम् । आनर्त्तेभ्योऽपि दाशार्हानानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता वीरा शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्द्धर्षः सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्व्वे शूरास्तनुत्यजः । तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्वरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत् सभृत्यबलवाहनान् । प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्द्दिक्यो युयु-

धानश्च सात्यकिः । अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः शाम्बो निशठ एव च ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः । इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे परिसम्वत्सरोषिताः । दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतम् ॥ २४ ॥ रथानामर्वुदं पूर्णं निखर्वञ्च पदातिनाम् । वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् । स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्ववृधे मत्स्यपार्थयोः । ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि । उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् । गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः । सुदेष्णाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यानाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः । वर्णोपपन्नास्ता नार्य्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया । परिवार्य्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे । तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः ॥ ३३ ॥ सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥ ३५ ॥ विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहुधनं तदा । हुत्वा सम्यक् समिद्धाग्निं अर्च्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥ राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च । कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

ह्युगतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३९ ॥
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च
हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं हृष्ट-
पुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे
द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाहिकपर्व ॥

—:०:—

समाप्तञ्च विराटपर्व ॥

—०:०—

